Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара

ФІЛОСОФІЯ І ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

Науковий журнал

Випуск 6 (4)

Дніпропетровськ
2013

УДК
ББК

Фахове видання з філософських та політичних наук,
затверджено постановою президії ВАК України
№ 1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.

Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Розглянуто актуальні проблеми філософії, соціології та політології. Проаналізовано деякі онтологічні, метафізичні, етичні, математичні аспекти західноєвропейської, російської та української філософії, а також фундаментальні аспекти становлення соціології і політології у сучасній культурі.

Для науковців, викладачів вищих навчальних закладів, а також аспірантів і студентів гуманітарних факультетів.

Рассмотрены актуальные проблемы философии, социологии и политологии. Проанализированы некоторые онтологические, метафизические, этические, математические аспекты западноевропейской, русской и украинской философии, а также фундаментальные аспекты становления социологии и политологии в современной культуре.

Для научных работников, преподавателей высших учебных заведений, а также аспирантов и студентов гуманитарных факультетов.

The main issues of philosophy, sociology and political science are examined. Certain ontological, metaphysical, ethical, mathematical aspects of Western European, Russian and Ukrainian philosophy and fundamental aspects of the sociology and political science in contemporary culture are analyzed.

For researchers, academics and graduate students of humanities faculties.

Редакційна колегія:

д-р філос. наук, проф. **О. С. Токовенко** (відп. редактор); д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р політ. наук, проф. **А. Б. Карімова** (Росія); д-р філос. наук, проф. **В. М. Рамішвілі** (Грузія); д-р іст. наук, проф. **В. Г. Городяненко**; д-р філос. наук, проф. **С. В. Шевцов**; д-р філос. наук, проф. **В. О. Панфілов**; д-р. філос. наук, проф. **В. І. Пронякін**; д-р іст. наук, проф. **В. І. Іваненко**, д-р філос. наук, проф. **О. О. Осетрова**; д-р політ. наук, проф. **О. Л. Тупиця**; д-р політ. наук, проф. **В. В. Кривошеїн**, д-р політ. наук, проф. **М. А. Шепелєв**; д-р політ. наук, проф. **Г. П. Щедрова** (м. Луганськ); д-р соціол. наук, проф. **А. С. Лобанова** (м. Кривий Ріг); д-р соціол. наук, проф. **С. Л. Катаєв** (м. Київ); д-р соціол. наук, проф. **Н. М. Лисиця** (м. Харків); д-р політ. наук, проф. **В. П. Горбатенко** (м. Київ); д-р. соціол. наук, проф. **Л. М. Хижняк** (м. Харків); д-р політ. наук, проф. **С. П. Наумкіна** (м.Одеса); д-р філос. наук, проф. **Ф. М. Кирилюк** (м. Київ); д-р. філос. наук, проф. **В. Б. Окороков**; к-т політ. наук, доц. **В. І. Пащенко** (відп. секретар).

Рецензенти:

д-р. філос. наук, проф. **В. В. Хміль,** д-р. філос. наук, проф. **О. М. Корх,** д-р. філос. наук, проф. **О. В. Халапсіс,** д-р. філос. наук, проф. **В. І. Палагута,** д-р політ. наук, проф. **І. А. Побочій**, д-р політ. наук, проф. **Ф. В. Барановський**, д-р політ. наук, проф. **М. С. Іванов**, д-р політ. наук, доц. **В. С. Сергєєв**.

© Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2013
© Автори статей, 2013

Редакція не завжди поділяє думки авторів та не відповідає за фактичні помилки, яких вони припустилися

ФІЛОСОФІЯ

УДК 111:130.3:165

А. А. Осипов
Черноморский государственный университет им. Петра Могилы, г. Николаев

АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ ПРИРОДА СИМВОЛИЗМА И ФЕНОМЕН ДУХОВНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ О. П. А. ФЛОРЕНСКОГО

Формой конституирования духовности является духовная практика, в ходе которой осуществляется взаимосвязь между телесностью, символом и трансформацией психики. Символ является воплощением единства телесной и духовной природы человека и коренится в деятельности его организма, всех органов чувств. Энергия, модулируемая тонким телесно-психическим строем, сформированным в процессе духовной практики, является инструментом гармонического взаимодействия человека и универсума.

Ключевые слова: духовность, духовная практика, символ, слово, телесность, энергия.

Проблема духовности как основополагающей характеристики природы человека является одним из фундаментальных вопросов, который волнует передовые умы на протяжении всей истории поисков человеком своего места во Вселенной, определении целей существования и предназначения. В зависимости от особенностей конкретно-исторических обстоятельств социально-культурной и экономической жизни эта проблема становилась либо центральным пунктом в рассмотрении значительного круга актуальных вопросов, либо уходила на периферию внимания эпохи, присутствуя, однако, в латентном виде в каждом конкретном случае.

Опыт изучения человека, накопленный к XX веку в философии, естествознании, гуманитарных науках, дает возможность комплексного изучения феномена духовности, что требует пересмотра таких кардинальных положений философии и науки как: соотношение теории и практики, субъекта и объекта познания, человека и природы, материального и идеального. В настоящее время постановка вопроса о духовной природе человека переходит из теоретической плоскости рассмотрения в практическую, исходя из необходимости: а) социальной институционализации феномена духовности б) формулирования концепции духовности, опираясь на парадигму практической философии. Об этом говорит и тот факт, что, с одной стороны, противоречия развития общества в сфере социально-культурных и политических отношений, научного знания и повседневности, экономики и культуры, Человека и Природы достигли такого уровня напряженности, что их игнорирование может привести к гибели человечества. С другой, по своей природе духовность конституируется всем комплексом форм жизнедеятельности человека, основанием синтеза которых не может быть лишь логически организованное научно-теоретическое знание.

Достижения научно-технического прогресса все белее зримо проявляют внутреннее несовершенство человека, его неготовность и неумение понять, что овладение природой с помощью могущества сил разума для удовлетворения своих потребностей одновременно требует от человека осознания новой ответственности: могущество сил внешней природы, какими овладело человечество, побуждает его к адекватному овладению силами своей внутренней природы. Это овладение требует консолидации всего потенциала внутренних ресурсов человека, усилий по их трансформации для приведения в гармоническое единство, что является целью духовности, формой конституирования которой выступает духовная практика.

Результаты современных исследований в естественных и гуманитарных науках задают новый вектор философско-антропологического анализа духовных практик как функционального основания духовности. Это касается как философии (Э. Гуссерль, М. Мерло-Понти, М. Фуко и др.), так и конкретно-научных гуманитарных исследований психоанализа (З. Фрейд, К.-Г. Юнг и др.), телесно-ориентированной психотерапии (А. Лоуэн, Л. Марчер, В. Райх и др.), трансперсональной психологии (С. Гроф, К. Уилбер и др.), психосоматических процессов (И. Малкина-Пых, А. Менегетти и др.). Выводы относительно неразрывности субъектно-объектных связей поставили вопрос об определяющей роли телесности в различных сферах практической и теоретической деятельности человека. В этом контексте определилось новое направление философско-антропологических исследований феномена духовности, исследующих единство души и тела, а также многообразия аспектов их взаимодействия (Л. Газнюк, О. Гомилко, И. Степаненко и др.). В связи с этим актуальным является вопрос о формах связи различных сущностных характеристик человека: интуиции и разума; ощущений, эмоций и ценностей; принципов и идеалов, культивируемых в ходе духовных практик. Феномен духовных практик демонстрирует тесную взаимосвязь между телесностью, символизмом и духовным совершенствованием человека. В настоящее время проблемы духовности, символа, телесности исследуются с различных методологических позиций в философии, искусствознании, психологии, трансперсональной психологии, этнологии. Назрела необходимость выделения единых базовых положений по определению природы духовности и выработке методологического инструментария ее исследования.

Целью статьи является на примере идей о. П. А. Флоренского выделить основные положения, определяющие сущность духовности и процесс духовного совершенствования, ключевым моментом которого является трансформация психики во взаимодействии человека с символом в ходе духовной практики.

В концентрированном виде эти вопросы могут быть рассмотрены на примере изучения природы символа и глубинных оснований его формирования, органично связанных с телесностью, представленных в идеях о. П. Флоренского о конкретной метафизике и философской антропологии.

Ядро учения П. Флоренского составляет концепция духовной природы человека как целостного существа, отражающего в своей сущности природу Бога. Основополагающим положением в обосновании

целостного учения о человеке выступает идея о том, что теодицея и антроподицея взаимосвязаны: «Путь горе и путь долу совмещаются в религиозной жизни, и лишь методологически могут различаться» (Florenskiy 1999, p. 7) [5, с. 7]. Мыслитель подчеркивает тождество Природы и человека: «Человек есть бесконечность… В Среде нет ничего такого, что в сокращенном виде, в зачатке хотя бы не имелось бы у человека; и в Человеке нет ничего такого, что в увеличенных, – скажем временно, – размерах, но разрозненно не нашлось бы у Среды» (Florenskiy 1999, pp. 441–442) [5, с. 441–442].

Вопросы, поставленные о. П. Флоренским, актуальны в настоящее время, требуют дальнейшего своего обобщения конкретной разработки. Так, игумен Андроник замечает: «Как цельное произведение антроподицея не была написана отцом Павлом» (Florenskiy 1999, p. 6) [5, с. 6]; она «почти неизвестна» (Florenskiy 1999, p. 8) [5, с. 8]. Исходя из этого игумен Андроник предлагает следующие «обобщенные выводы ко всему циклу. Оправдание человека совершается: 1) в строении человека как образа Божия и в его изволении проходить жизненный путь в соответствии с Божией волей, с Богом данным уставом , архетипом; 2) в освящении человека, когда он из грешного становится освященным, святым; 3) в деятельности человека, когда сакральная (культовая, литургическая) деятельность является первичной и освящает мировоззрение (науку и философию), хозяйство и художество» (Florenskiy 1999, pp. 8–9) [5, с. 8–9]. По нашему убеждению, краеугольным камнем в решении вопросов об «оправдании человека», указанных игуменом Андроником, является проблема природы человека, в основе которой лежит его символическая деятельность, осуществляемая в ходе духовной практики. В этом процессе происходит взаимодействие человека с символом (культовая, литургийная деятельность по Флоренскому (Florenskiy 1999, p. 9) [5, с. 9]), определяющее механизм трансформации психики человека и его духовный рост.

Как замечает игумен Андроник, разворачивание духовного содержания антроподицеи о. П. Флоренский видит, прежде всего, в аспекте духовно-практической деятельности: «Речь должна идти там (в антроподицее – А. О.) о категориях духовного сознания и об откровении Божием в Священном Писании; о священных обрядах и святых таинствах» (выд. – А. О.) (Florenskiy 1999, p. 5) [5, с. 5]. «Вживание» человека в символ осуществляется в ходе духовной практики, когда имеет место непосредственное взаимодействие адепта духовности с символом. П. Флоренский утверждает «живой религиозный опыт, как единственный законный способ познания догматов», подчеркивая, что «только опираясь на непосредственный опыт можно обозреть и оценить духовные сокровища Церкви» (Florenskiy 1990, p. 3) [6, с. 3].

По утверждению о. П. Флоренского, сущность символа проявляется в органическом сочетании тела и «симолизирующей деятельности духа», которая «совершается под- и сверх-сознательно» в ходе «символообразующего процесса во сне», когда осуществляется «проецирование органов нашего тела». Философ подчеркивает, что «наше тело неизмеримо более приближенное к нашему духу, чем какой-либо другой предмет» (Florenskiy 1999, p. 427) [5, с.427]. Далее мыслитель замечает, что «символика не измышляется кем бы то ни было, не возникает через обусловливание, а открывается духом в глубинах нашего существа, в средоточии всех сил жизни и отсюда изводится» (Florenskiy 1999, p. 424) [5, с.424]. … «Основа символики – не произвол, а сокровенная природа нашего существа» (Florenskiy 1999, p. 425) [5, с. 425]. Сущность символа непосредственно связана с духовной природой человека: «Вживаясь в символ, мы находим себя самих. А стараясь проникнуть в себя – открываем тут символы» (Florenskiy 1999, p. 426) [5, с. 426]. Здесь о. П. Флоренский акцентирует роль бессознательного в формировании символических структур в психике человека, что также подчеркивал в своих исследования К. Г. Юнг (см., напр. (Yung 1997) [8]). Возникнув из недр психики и будучи органически связанным с глубинами телесной природы человека, в дальнейшем, символ становится орудием трансформации телесности и психики человека в процессе духовной практики (Osipov 2008, pp. 5–40) [4, с. 5–40].

Отец П. Флоренский, говоря о «символизирующей деятельности жизни» (Florenskiy 1999, p. 427) [5, с. 427], подчеркивает то обстоятельство, что символизм коренится в самой природе деятельности организма человека, обусловлен его «творческими недрами» (Florenskiy 1999, p. 422) [5, с. 422], является фундаментальным фактом человеческой природы и органически вплетен в окружающий мир: «Наше стремление к свету есть тем самым и явление света в нас, свет в нас, поскольку он является нам, – не только наша энергия, как проявление нашей собственной бытийности (выд. – А.О.), но и энергия света как проявление его бытийности. Это мистическое обладание светом есть нераздельное и неслиянное взаимо-проникновение двух энергий, образующих своим несмешенным, но и необособляемым внутренно единством реальность, равно относящуюся как к области субъекта, так и к области объекта» (выд. – А.О.) (Florenskiy 1999, p. 423) [5, с. 423]. Этим о. П. Флоренский подчеркивает фундаментальный факт исходного онтологического единства субъекта и объекта. Мыслитель обращает внимание на то, что «духовная сила всегда остается в частицах тела, ею оформленного, где бы и как бы они ни были рассеяны и смешаны с другим веществом» (Florenskiy 1999, p. 451) [5, с. 451].

Детально анализируя роль зрительных и слуховых ощущений и восприятий в формировании символизма в католицизме, протестантизме и православии (Florenskiy 1999, p. 44) [5, с. 44], о. П. Флоренский ставит вопрос о роли всех видов ощущений в формировании символического видения мира: «Особливость различных восприятий должна быть в соответствии с метафизическими линиями бытия… семь способов чувственного отношения к миру есть семь метафизических осей самого мира» (Florenskiy 1999, pp. 40–41) [5, с. 40–41]. Далее философ подчеркивает: «Надо найти место каждого из органов, т.е. показать внутреннюю необходимость специфичности различных ощущений… Каково место каждого из ощущений в жизнедеятельности человека? Каков смысл каждого из них?» (Florenskiy 1999, p. 44) [5, с. 44]. При этом следует иметь в виду, что П. Флоренский рассматривает не чисто гносеологический аспект деятельности органов чувств. В этой деятельности он усматривает, в первую очередь, метафизическое, психологическое и символическое значение, которые взаимосвязаны между собой при акценте на символическом: «В порядке же символическом скажем, как сказали уже: метафизическое выражается в психологическом,

психологическое выражает метафизику» (Florenskiy 1999, p. 41) [5, с. 41].

Тем самым о. П. Флоренский ставит вопрос о разработке проблем символизма духовных практик, основанного на деятельности всех органов чувств человека, функционирование которых определяет роль символизма в формировании человека-духовного: «Чтобы понять не только задачу, ставимую подвигу, но и особенную его сущность, необходимо вникнуть несколько в тот распорядок органов жизни, который единственно справедливо может быть назван порядком, т. е. целомудрием человека» (Florenskiy 1990, p. 264) [6, с.264]. Анализируя идеи о. П. Флоренского, А. Лосев также подчеркивает роль всех органов чувств в формировании символизма: «Общение человека и человечества с абсолютной Личностью – Богом и есть таинство (Белая магия – А. О.) В православии Бог есть крещение, исповедь, причастие, молитва – все это таинства. Наш Бог доступен для общения. Ведь молитвы – это не абстракция, это живое общение. У нас общение с Богом может быть через прикосновение (к иконам), вкус (при причащении), обоняние (ладан), слух, зрение – все чувства» (выд. – А. О.) (Florenskiy 1999, p. 250) [5, с. 250].

Установив, что символ рождается в естественно-природных слоях организма человека – телесности, о. П. Флоренский определяет механизм влияния символа на внешний мир, исследуя этот вопрос на примере магического характера слова: «слово как посредник между миром внутренним и миром внешним… устанавливает, очевидно, нити своего рода между тем и другим миром» (Florenskiy 1999, p. 230) [5, с. 230]. Мыслитель подчеркивает: «Рассмотреть, в чем магичность слова, это значит понять, как именно и почему словом мы можем воздействовать на мир» (выд. – А. О.) (Florenskiy 1999, p. 231) [5, с. 231]. При этом о. П. Флоренский исходит из точки зрения о единстве внешних чувственно-данных, материальных характеристик предметов и внутренне-мистических уровней бытия. В частности, говоря о теле человека как некой целостности, философ подчеркивает, что оно соединяет внешние и внутренние уровни действительности: «Не вещество человеческого организма, разумеемое как материя физиков, а форму его, да не форму внешних очертаний его, а всю устроенность его как целого, – это-то и зовем мы телом» (Florenskiy 1990, p. 264) [6, с. 264]; «…ведь вообще все то, что мы называем «внешней природой», вся «вся эмпирическая действительность», со включением сюда нашего «тела», это поверхность раздела двух глубин бытия: глубины «Я» и глубины «не-Я», и потому нельзя сказать, принадлежит ли наше «тело» к Я или к не-Я» (Florenskiy 1990, p. 265) [6, с. 265].

В этом смысле важным положением концепции о. П. Флоренского о символизме, задающим координаты, в которых можно рассматривать феномен духовности человека и органическое единство человека с Универсумом, положением, указывающим «путь к символическому жизнепониманию» (Florenskiy 1999, p. 233) [5, с. 233], является тезис об органическом единстве телесных и духовных аспектов природы человека. Философ подчеркивает: «Духовная сила всегда остается в частицах тела, ею оформленного (выд. – А. О.), где бы и как бы они ни были рассеяны и смешаны с другим веществом» (Florenskiy 1999, p. 451) [5, с. 451]. Эту идею о. П. Флоренский развивает на примере анализа вопроса о магическом характере звучащего слова. Философ исходит из тезиса о единстве психофизиологических процессов организма человека: «в моем мировоззрении физического как такового, т. е. вне его пронизанности духовными и оккультными энергиями, вовсе не существует, и я полагаю, что не магическое надо объяснять физическими причинами, но напротив, так называемое или кажущееся профанам физическим подлежит объяснению через магические силы» (Florenskiy 1999, p. 233) [5, с. 233].

Рассматривая природу магичности слова, о. П. Флоренский связывает ее с феноменом синтеза физиологических и психических уровней бытия человека. При этом подчеркивается роль более тонких уровней психики человека, в частности воли, в их влиянии на физиологические процессы: «И вместе со словом, мною произнесенным, продвигается и вонзается в пространство моя концентрированная воля, сила моего сосредоточенного внимания… Слово – конденсатор воли, конденсатор внимания, конденсатор всей душевной жизни… Самоконцентрация воли происходит не только последовательным ее уплотнением, но и прерывно, с переходом на иные плоскости ее жизни» (Florenskiy 1999, p. 240–241) [5, с. 240–241]. Слово, произнесенное с волевой концентрацией, является, по о. П. Флоренскому, естественной причиной появления феномена магии как формы специфического воздействия человека через символ на окружающий мир и взаимодействия с окружающим миром. Философ ставит задачу: «понять магичность слова и его более чем рациональный образ действия – на сознание, на душу, на тело и далее на природу внечеловеческую» (Florenskiy 1999, p. 232) [5, с. 232].

Известно, что проблема телесности как форме единства психических и соматических процессов становится актуальной в западно-европейской философии и психологии XX-XXI веков (Gazarova 2002; Gomilko 2001; Merlo-Ponti 2001) [1; 2; 3]. В частности, в концепции телесно-ориентированной психотерапии (В. Райх – теория оргона; А. Лоуэн – биоэнергетика; Л. Марчер – бодинамика) разрабатывается идея энергии человека, движение которой определяет как состояние его организма, так и взаимоотношения человека с окружающей средой. Идеи А. Лосева об энергийном характере слова в православной традиции, исследования С. Хоружего, которые восходят к традиции Г. Паламы показывают неразрывную связь слова и энергий в ходе духовной практики. Так, С. Хоружий подчеркивает: «Энергия – ключевое понятие исихастской антропологии и энергийность, примат энергийных категорий и отношений – главная определяющая черта всего православного мистико-аскетического мировосприятия» (Khoruzhiy 1998б p. 40) [7, с. 40].

Исследуя проблему энергии, о. П. Флоренский говорит о звуке, производимом органами тела человека, в первую очередь, артикуляционным аппаратом, который в своем функционировании органически связан со всем телом. Энергия, которая модулируется звуком слова, является результатом суммирующего эффекта всего организма человека. Философ констатирует: «Слово… заряжается от производящих его органов особою энергией, назовем ли ее нервною, или одом, или астралом, или флюидами, или животным магнетизмом» (Florenskiy 1999, p. 244) [5, с. 244] «Од выделяется преимущественно с тех участков поверхности тела,

где имеют окончание какие-либо важные нервы. Но для тончайшей иннервации голосовых органов требуется особенно высокоразвитая нервная система» (Florenskiy 1999, p. 245) [5, с. 245]. При этом отмечается уникальность энергии, производимой словом: «Между тем, со звуковой стороны, слово не есть звук вообще, вовсе не какая-то звуковая энергия, а напротив, есть звук, чрезвычайно выработанный, звуковая энергия, весьма тонко организованная, имеющая определенное, высокодифференцированное строение» (Florenskiy 1999, p. 234) [5, с. 234], обусловленное деятельностью психики в целом: «Магическое действие известной ступени вовсе не произойдет, пока энергия, хотя бы имеющаяся в большом количестве, не будет организована определенным образом, доводящим ее уровень до известной высоты. А тогда легко и без усилий, она хлынет на нуждающиеся в ней поля и сама собою, … взрастит магические пажити» (выд. – А.О.) (Florenskiy 1999, p. 241) [5, с. 241].

Таким образом, по своему источнику магичность вербального действия обусловлена особой тонкой настройкой всех органов чувств человека, которые в своем резонансе и под воздействием психических функций (О. П. Флоренский указывает на волю, хотя таких функций в действительности значительно больше) обусловливают генерирование особого вида энергий: «Итак, слово есть высшее проявление жизнедеятельности целого человека, синтез всех его деятельностей и реакций, разряд возвышавшейся уровнем внутренней жизни» (Florenskiy 1999, p. 245) [5, с. 245]. Вопрос о природе энергий, возникающих в символическом процессе духовных практик, требует своей дальнейшей научной, философско-методологической разработки и, как замечает С. Хоружий, «в философском аспекте формирование нового, плюралистического понятия энергии, на место классического, остается проблемой» (выд. – А. О.) (Khoruzhiy 1998, p. 41) [7, с. 41].

Подводя итог вышесказанному, следует отметить:

1. Сущность духовности проявляется в духовной практике, которая является основой трансформации психики человека, его духовного роста. В ходе духовной практики имеет место взаимодействие человека с символом.

2. Согласно идеям о. П. Флоренского, символ является воплощением единства телесной и духовной природы человека. Символизм коренится в самой природе деятельности человеческого организма, обусловлен его «творческими недрами». Символика не есть результат произвольной интерпретации; ее основа – сокровенная природа существа человека. Этим философ подчеркивает фундаментальный факт исходного единства субъекта и объекта на основе функционирования телесности в ходе духовной практики.

3. В формировании символического видения мира, по о. П. Флоренскому, важную роль отводится деятельности органов чувств. При этом философ имеет в виду не гносеологический аспект функционирования, а, в первую очередь, их метафизический, психологический и символический аспекты, которые взаимосвязаны между собой на основе символического действия. Ставится вопрос о разработке проблем символизма духовных практик, основанного на деятельности всех органов чувств человека-духовного.

4. Органическое единство физиологического и психического (в частности, воли) уровней бытия, их резонансный синтез в ходе символотворческого процесса духовной практики обусловливают генерирование особого вида энергий. Особое внимание философ обращает на энергию, модулируемую звуками слова и являющуюся результатом суммирующего эффекта всего организма человека. Энергия, модулируемая всем тонким телесно-психическим строем природы человека, сформированным в процессе духовной практики, является инструментом гармонического взаимодействия человека и Универсума.

5. Идеи о. П. Флоренского, сформулированные на основе анализа православной религиозности, могут служить методологическим основанием для изучения как особенностей отдельных видов религии, так и феномена духовности в целом, что послужит основанием для формирования картины мира, центром которой выступает человек-духовный.

Библиографические ссылки

1. Газарова Е. Э. Психология телесности // Елена Эдуардовна Газарова. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 192 с.

2. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі // Ольга Євгенівна Гомілко. – К. : Наук.думка, 2001. – 340 с.

3. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття // Моріс Мерло-Понті ; [пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенко]. – К. : Укр. Центр дух. культури, 2001. – 552 с.

4. Осипов А. О. Онтологія духовності : монографія у 2-х кн. // Анатолій Олександрович Осипов. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – Кн.1 – 240 с.

5. Павел Флоренский У водоразделов мысли : сочинения в 4-х томах // Священник Павел Флоренский. – М. : «Мысль», 1999. – Том3 (1). – 622 с.

6. Павел Флоренский Столп и утверждение истины : сочинения в 4-х томах // Священник Павел Флоренский.. – М. : «Правда», 1990. – Том 1, (1). – 489 с.

7. Хоружий С. С. К феноменологии аскезы //Сергей Сергеевич Хоружий. – М. : Изд-во гуманитарной лит-ры, 1998. – 352 с.

8. Юнг К. Г. Mysterium Coniunctionis // Карл-Густав Юнг ; [пер. с англ, лат. О. О. Чистяков]. – М. : «Рефл-бук» ; К. : «Ваклер», 1997. – 688 с. – (Серия «Актуальная психология»).

Осипов А.О. Антропологічна природа символізму та феномен духовності у творчості о. П. Флоренського

Формою конституювання духовності є духовна практика, в ході якої здійснюється взаємозв'язок між тілесністю, символом та трансформацією психіки. Символ є втіленням єдності тілесної і духовної природи людини й коріниться у діяльності її організму, всіх органів відчуття. Енергія, що модулюється тонким тілесно-психічним устроєм, сформованим у процесі духовної практики, є інструментом гармонійної взаємодії людини та універсуму.

Ключові слова: духовність, духовна практика, символ, слово, тілесність, енергія.

Osypov A. Anthropological nature of symbolism and spirituality phenomenon in the works of P.A.Florenskyy

The goal of the article is to single out basic points, which define the spiritual essence and the process of spiritual improvement, the key point of which is psychical transformation in interaction of human being with symbol in process of spiritual practice, by example of ideas of P.A.Florenskyy.

Basic conclusions:

1. The spiritual essence is showed in spiritual practice, which is the basis of human being psychical transformation and his spiritual growth. In the course of spiritual practice the interaction of the man with the symbol takes place.

2. According to ideas of P.Florenskyy the symbol is the incarnation of unity of corporal and spiritual nature of human

being. The symbolism is rooted in the nature of human being organism activity and is conditioned by «creative depths». The symbolism is not the result of free interpretation; its basis is secret nature of human being essence. The philosopher underlines the fundamental fact of initial unity of subject and object on the basis of corporality functioning in the course of spiritual practice.

3. According to P.Florenskyy view the important role in the forming of symbolic world is in sense organs activity. So the philosopher refers not to gnosiological aspect of functioning, but to metaphysical, psychological and symbolic aspects, which interconnected between each other on the basis of symbolic action. The question of development of spiritual practices symbolism, based on the sense organs activity of spiritual man is raised up.

4. The organic unity of physiological and psychical (in particular, will) levels of being, their resonance synthesis in the course of symbolic and creative process of spiritual practice caused the generation of energy of special type. The special attention is paid by philosopher to the energy, modulated by word sounds and resulted by summing effect of the whole organism of human being. The energy, modulated by the whole thin corporal and psychical system of human being nature, formed in the process of spiritual practice is the instrument of harmonic interaction of human being and the Universe.

5. The ideas of P.Florenskyy, formulated on the basis of orthodox religiousness analysis, can be methodological basis for studying both peculiarities of separate types of religion, and the phenomenon of spirituality on the whole. It will be the basis for world picture forming, the centre of which is spiritual human being.

Keywords: spirituality, spiritual practice, symbol, word, corporality, energy.

References:

Florenskiy, P 1990, Stolp i utverzhdeniye istiny: sochineniya v 4-kh tomakh (Pillar and ground of the truth: works in 4 volumes), Vol. 1 (1), "Pravda" publ., Moscow.

Florenskiy, P 1999, U vodorazdelov mysli: sochineniya v 4-kh tomakh (Near the watershed of thought: works in 4 volumes), Vol. 3 (1), "Mysl`" publ., Moscow

Gazarova, E 2002, Psikhologiya telesnosti (Psychology of corporeality), Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy, Moscow.

Gomilko, O 2001, Metafizyka tilesnosti: kontsept tila u filosofs`komu dyskursi (Metaphysics physicality: the concept of the body in philosophical discourse), Nauk.dumka publ., Kyiv.

Khoruzhiy, SS 1998, K fenomenologii askezy (To phenomenology of austerity), Izdatelstvo gumanitarnoy literatury, Moscow.

Merlo-Ponti, M 2001, Fenomenologiya spriyniattia (Phenomenology of perception), Ukr. Tsentr dukh. Kul`tury, Kyiv

Osipov, AO 2008, Ontologiya dukhovnosti: monografiya u 2-x knygakh (Ontology of spirituality: monograph in 2 books), Vol. 1, MDGU named after P. Mogyla publ., Mykolayiv.

Yung, KG 1997, Mysterium Coniunctionis, "Refl-book" publ., Moscow.

Надійшла до редколегії: 1.09.2013 р.

УДК 17.023.34:821.161.1

Я. Є. Блоха

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка

ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ В.Г. КОРОЛЕНКОМ КАТЕГОРІЙ «ЩАСТЯ», «МОРАЛЬ», «ДОБРО» ТА «ЗЛО»

Розглянуто особливості тлумачення українським мислителем, гуманістом та правозахисником кінця XIX – початку XX ст. Володимиром Галактіоновичем Короленком провідних категорій етики та моральної свідомості у його публіцистичній, художній та епістолярній спадщині.

Ключові слова: щастя, добро, зло, мораль, моральна свідомість.

Не зважаючи на встановлену думку про Володимира Галактіоновича Короленка як виключно письменника, гуманіста, правозахисника, громадського діяча, філософські інтереси мислителя виражені з більшою визначеністю, ніж прийнято вважати. Він, звичайно, не був мислителем-теоретиком у прямому розумінні цього слова, його не можна вважати людиною, яка присвятила себе філософській праці як такій: його судження з питань суспільного життя та філософії мають фрагментарний характер, іноді одне висловлювання суперечить іншому. Але це був живий і допитливий розум із великою потребою побудови самостійних відповідей на найскладніші питання життя, з яскраво вираженим тяжінням до цілісного й різнобічного світогляду та пристрасною потребою втілення в життя тих принципів, які були продуковані філософією.

Теоретичні пошуки мислителя знайшли своє відображення в його творчості, у постановці низки філософських питань у художніх творах, що дає можливість виділити в творчому спадку В. Короленка певне коло творів із філософсько-світоглядною проблематикою («З двох боків», «Вночі», «Сліпий музикант», «Сказання про Флора, Агріппу і Менахема, сина Ієгуди»; «Тіні», «Необхідність», «Мороз»). У своїх творах В. Короленко визнавав існування об'єктивного світу та його матеріальність, переконував у необхідності пізнання зовнішнього світу та його об'єктивних законів, вчив поважати точне, теоретичне знання, вірити у людський розум, у можливості людини впливати на навколишній світ тощо. Філософське спрямування його мислення виражалося у низці мотивів і в творах, у яких, здавалось би, прямо не піднімалися філософські теми. Філософське спрямування визначило й певні моменти його художньої творчості.

В. Короленко детально розглядав декілька філософських проблем: про співвідношення буття і свідомості; про безсмертя людини; про сутність моралі; про свободу волі та необхідності; низку питань релігійного змісту тощо. Лише розглядаючи філософські міркування В. Короленка з урахуванням його соціально-політичних і історико-філософських поглядів, і тісно пов'язуючи формування та розвиток його світогляду з політичною, філософською й літературною боротьбою доби, можна узагальнити погляди мислителя на світ, показати оригінальність багатьох його висловлювань та історичну закономірність, висування на перше місце низки нових проблем порівняно з поглядами революційних демократів 60-х років XIX століття.

Значну увагу В. Короленко приділяв і аналізу основних категорій етики (щастя, добро, зло) та етичній проблематиці (характеристиці моралі різних прошарків суспільства), що було зумовлено народницькими поглядами, якими мислитель захоплювався у 80-х роках XIX століття. У даний період для більшості вільнодумної російської інтелігенції стала очевидною неспроможність практичних форм і методів боротьби за

соціальну справедливість, висунутих народниками. Але була й інша сторона теорії народників – етична. Етичне багатство народницької теорії, героїчна жертовність та висота духу народницької інтелігенції не могли бути беззастережно відкинуті радикально налаштованими представниками рубежу століть, оскільки нової етики, рівної за значенням народницькій, у цей час по суті ще не було створено (Korolenko) [1].

Розв'язання даної проблеми було започатковане наприкінці 80-х рр. XX ст. Ніною Давидівною Петропавловською в роботі «В нас входят другие, и мы входим в других…» : О морально-этической позиции В. Г. Короленко» (Petropavlovskaya 1988) [2]. На початку XXI ст. морально-етичну проблематику в творчості В. Г. Короленка досліджував доктор філософських наук, професор кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ Павло Миколайович Ямчук у статтях «Українська християнсько-гуманістична філософія як форма опору теорії та практиці радикального постпросвітництва» (Yamchuk 2011a) [3] та «Щоденник» Володимира Короленка й універсальна гуманітарна проблема осмислення філософсько-буттєвих реалій доби радикального постпросвітництва» (Yamchuk 2011b) [4], де розглядає християнсько-гуманістичний філософський універсум опору теорії та практиці радикального постпросвітництва, що його було виявлено в світогляді та бутті мислителя та досліджує провідні концепти філософсько-рецептивного сприйняття багатоаспектної проблеми буття людини в епоху радикального постпросвітництва українцем з ментального осмислення реальності Володимиром Короленком.

Однак праці, присвячені аналізу філософсько-етичних поглядів В. Короленка, становлять собою переважно статейні матеріали, в яких етична проблематика творчості мислителя, гуманіста і правозахисника розглядається лише побіжно.

Мета статті полягає в дослідженні морально-етичної проблематики у публіцистичній, художній та епістолярній спадщині В. Г. Короленка, зокрема характеристиці особливостей тлумачення мислителем категорій «щастя», «мораль», «добро» та «зло».

В. Короленко, відповідно до власного розуміння сутності особистості, вважає, що духовність людини, її моральність не є результатом діяльності її фізіологічних органів, а є продуктом соціальним. Моральність не є внутрішньою необхідністю, притаманною людині від народження. Вона виробляється у процесі життєдіяльності під впливом соціальних умов. До того ж різні умови життя породжують і різноманітні уявлення про добро і зло, про те, що добре і що погане, тобто різну моральність (Korovina 2011, p. 84) [5, с. 84].

Детально аналізуючи в художній та епістолярній спадщині категорії «мораль» та «моральна свідомість» мислитель акцентує увагу на неоднорідності суспільної свідомості. У повісті «У поганому товаристві» (1885 рік) стикаються два типи моралі: мораль людини, яка виховувалася в забезпеченій сім'ї, і мораль злидня. Син судді, хлопчик, який увібрав у себе основні моральні норми свого середовища, потрапляє у суспільство жебраків. Він змушений зіштовхуватися з тим, що крадіжка в середовищі нових знайомих уважається явищем природним і схвальним, адже для них – це спосіб виживання. Високоморальним вчинком вважається нагодувати голодну і хвору дитину, принести їй хліба або м'яса, а те, що м'ясо взяли у товстого капелана, не може викликати осуду, оскільки «об'їдання йому дуже шкідливе». «Ми всі, – розмірковує бідний Тибурцій, – страждаємо більше від зайвої худоби, а тому деяку кількість харчів не можемо вважати для себе зайвою...» (Korolenko 1935, p. 77) [6, с. 77]. Їхня мораль витікає з необхідності вижити. І вона не може бути зрозуміла й тим більше сприйнята на іншому полюсі життя – в середовищі багатих. В. Короленко не виправдовує крадіжку умовами життя, а робить висновок про те, що тип моралі пов'язаний із соціальним середовищем: різні соціальні умови породжують різні (іноді протилежні) типи моралі.

Поруч з типами моралі В. Короленко розрізняє внутрішню і зовнішню культуру особистості. Внутрішня культура складає загальний фон учинків і дій особистості. Вона виявляється в поведінці «просто, невимушено і твердо. При цьому першою ознакою такої справжньої власної гідності є спокійна повага до себе й інших» (Korolenko 1953, p. 231) [7, с. 231]. Внутрішня культура завжди більшою або меншою мірою виявляється у зовнішній поведінці, й таким чином виникає поєднання зовнішнього та внутрішнього. Ця гармонія порушується, якщо суб'єкт постійно говорить про «свою честь», носить її перед собою, ніби ковчег, у якому міститься щось дороге, цінне, але для нього зовнішнє» (Korolenko 1953, pp. 231–232) [7, с. 231–232]. Такий суб'єкт постійно оберігає честь від можливих посягань і в її ім'я здатен образити й розтоптати гідність іншого. У даному випадку можна, говорити про повну відсутність внутрішньої культури особистості. Справжня мораль, з точки зору В. Короленка, робить своїм головним принципом найбільше щастя найбільшої кількості людей. Турбота про власне благополуччя і процвітання не поєднується з моральним началом. «Найсуттєвіше значення морального начала, – пише В. Короленко у листі до К. Вентцеля, – ось у чому: у людині зіштовхуються різні прагнення, іноді найпротилежніші поривання; прислуховуючись до голосів цих своїх, особистих навіювань, людина перебуває у нерішучості, куди йти, на чому зосередити зусилля. Це роздоріжжя, на якому кожен може опинитися майже не щохвилини. Ось тоді, у такі моменти з цієї мертвої точки повинне вивести людину певне рушійне начало, яке за точку опори обирає дещо, що знаходиться зовні або вище імпульсів, що стикаються. Це й є зерно, сутність морального чуття» (Korolenko 1956) [8]. Тут В. Короленко має на увазі ту обставину, що справжня мораль повинна бути спрямована назовні, тобто на інших людей, а не турбуватися про власне життя або розвиток особистості.

Розкриваючи питання природи справжньої моралі, мислитель в «Історії мого сучасника» розкриває питання моральних витоків революції і моралі самих революціонерів, які здійснюють переворот, зауважуючи, що «багато чого було б у нас по-іншому, якби було більше тієї несвідомої, нелогічної, але глибоко вкоріненої моральної культури, яка не дозволяла б певним почуттям зовсім легко, майже без опору, слідувати за «раскольниковськими» формулами... А руки доволі часто зовсім легко піднімались і тепер ще піднімаються на багато що, на що не слід би було» (Korolenko 1954a, p. 389) [9, с. 389]. Але не лише безпосередньо до революціонерів було це звернення. Воно стосувалось усього народу в цілому. І сьогодні ми спостерігаємо низький рівень моральної культури

в нашому суспільстві, і до цього часу руки уже наших сучасників піднімаються на те, що не слід.

Провідним поняттям етики та моральної свідомості для В. Короленка було поняття «щастя», проблема досягнення якого червоною ниткою проходить крізь усю його творчість і яке він називав основою для життя людини, стверджуючи, що «всі ми зобов'язані бути здоровими і щасливими» (Korolenko) [1].

Право людини на щастя завжди сприймалося філософами й мислителями як невід'ємна умова людського існування. Однак жодна суспільно-економічна формація не змогла втілити його на практиці. У II половині XIX століття питання досягнення людиною особистого щастя виявились нерозривно пов'язаним із основними проблемами російського життя, повз які не міг пройти жоден великий мислитель. Так, наприклад, у виконанні свого обов'язку та відмові від особистого щастя вбачають зміст людського життя літературні герої І. Тургенєва. Л. Толстой у 80-ті роки XIX століття у своїх релігійно-філософських трактатах перетворився на суворого проповідника аскетизму: «все скінчиться одним і тим же: стражданнями і смертю, знищенням; тільки три аршини землі, зрештою, і потрібно людині» (Korolenko) [1]. На противагу йому, зовсім протилежних поглядів притримувались російські революціонери 60-х років. Відмова від щастя так чи інакше веде до примирення з життям, з його ворожим людині становищем. І навпаки, утвердження законних і природних прав людини на щастя має неминуче вести до прагнення змінити життя, зробити його устрій розумним, згідно людської природи. Так, зокрема, вважали герої роману М. Чернишевського «Що робити?» (Korolenko) [1].

В. Короленко, вступаючи у філософську полеміку, яка не припинялась у російській літературі та суспільному житті кінця XIX – початку XX століття, до межі загострює свою позицію, стверджуючи, що «Людина створена для щастя, як птах для польоту» (Korolenko 1954b, p. 88) [10, с. 88]. Цей афоризм включений мислителем в оповідання з символічною назвою «Парадокс», центральною постаттю якого став каліка, який не мав жодних засобів до існування і змушений заробляти собі на життя, демонструючи свою потворність та здатність писати, не маючи рук. Здавалося б – перед нами людина, зовсім віддалена від свого покликання на землі. Але саме вона пише для здивованого і принаймні благополучного натовпу вже згадану фразу. З одного боку, такий вибір В. Короленка є зовсім невипадковим. Мислитель тим самим намагається показати, що не матеріальні статки й навіть не досконалість фізичної організації людини становлять зміст її життя. І людина, яка внаслідок непередбачених обставин свого життя стала інвалідом, має бути такою ж щасливою, як будь-яка інша. З іншого боку, саме в цьому і міститься парадокс, адже саме така людина краще й гостріше усвідомлює своє основне покликання.

Проте, розвиваючи свою думку далі В. Короленко докладно фіксує зміни почуттів такої людини, виразу її обличчя і погляду, завдяки чому за зовнішнім цинізмом каліки відкриваються його справжні почуття, читач цього оповідання все більше переконується, що й такій людині дані хвилини щастя. З'ясовується, що каліка розумний і цілком закономірно гордиться своїм розумом, до того ж він здатен цінувати добро й жваво відгукується на нього, хоча це і не так просто відразу помітити. Більше того, йому добре відомий один з основних моральних законів, згідно з положеннями якого допомогти самому собі, бути щасливим можна тільки в тому випадку, коли допоможеш іншому, тим самим зробивши щасливим ближнього. Тому він не забуває із зароблених ним грошей віддати найбільшу за вартістю монету першому зустрічному жебраку і чим може допомагає своїм племінникам (Korolenko) [1].

У «Епізодах з життя шукача» (1878 рік) В. Короленко проголошує думку про щастя як активну життєву позицію людини у її ставленні до власного життя. Мислитель розвиває дану тезу в «Листах до П. Івановської», зазначаючи, що «життя взагалі – у найменших і найбільших своїх проявах – вираз загального великого закону, основні риси якого – добро і щастя. А якщо немає щастя? Ну, що ж, виключення не спростовує правила. Немає свого – є чуже, адже загальний закон життя є щоденне прагнення до щастя і якомога швидше його здійснення...» (Korolenko 1930, p. 64) [11, с. 64].

В оповіданні «Парадокс» В. Короленко показує глибоке протиріччя, яке досить часто виникає між покликанням людини, змістом її життя і самим життям. Парадоксально сподіватися на щастя кожному з нас у суспільстві, де права одних реалізуються за рахунок безправ'я інших. І звідси друга частина афоризму, на яку рідко посилаються дослідники: «Людина створена для щастя, але щастя не завжди створене для неї» (Korolenko 1954b, p. 86) [10, с. 86]. Неминучі труднощі, щоденні клопоти, втрати близьких, боротьба за існування – разом із собою приносять людині ті чи інші нещастя. І як же можна бути щасливим, коли навколо мільйони нещасних, голодних, пригноблених, обмежуватися тільки проголошенням права людини на щастя?

Вирішення даного протиріччя В. Короленко вбачає в духовному світі особистості: хтось прагне до особистого щастя, а хтось щасливий завдяки щастю іншого. Тим самим, і розуміння самого щастя у людей різноманітне. В «Епізодах з життя шукача» виділяється ціла соціальна група, щастя якої становить боротьба за щастя іншого: «Люди часто бувають такими: власного щастя в них точно немає: все чужого горя шукають» (Korolenko 1930, p. 77) [10, с. 77]. У подібному випадку найбільш страждаючими варто назвати людей, які входять до однієї з трьох груп: 1) бідні селяни, жебраки; 2) хворі, поранені, тобто ті, які відчувають фізичні страждання; 3) люди, які вбиті горем або відчувають інші душевні страждання. Але найбільш знедоленою буде хоча й розумна, але досить цинічна людина, яка у своїх нещастях часто звинувачує інших людей, вважаючи, що саме вони призвели її до таких несприятливих для неї умов життя, і саме тому, як писав в одному з листів В. Короленко, «все-таки загальний закон життя є прагнення до щастя і все більш широке його здійснення» (Korolenko) [1]. Правило парадоксу: закон справедливий, якщо його дія виявляється в найбільш несприятливих для його прояву умовах.

Проблема досягнення щастя поставлена В. Короленком не лише в психологічному, а й у соціальному плані, адже мислитель вважав щастя найвищим ступенем душевного здоров'я (Korolenko 1955, p. 46) [12, с. 46]. У такому розумінні воно не залежить ні від фізичного стану особистості, ні від її соціального статусу, а пов'язане зі станом душі людини, з багатством її духовного світу і культури. Проте особистість не може бути ізольована й зациклена на самій собі. Вона є необхідною часткою суспільства. І

соціальне середовище не завжди сприяє досягненню її душевного здоров'я, що врешті-решт і становить найголовніший еквівалент її щастя. Але в житті іноді буває й навпаки, соціальні умови досить часто стають нездоланною перешкодою на шляху до щастя.

На шляху до щастя людини можуть стояти різноманітні перепони: фізичні недуги (образ «феномена» в оповіданні «Парадокс»), соціальна несправедливість (герой оповідання «Сон Макара»), відсутність високих ідеалів або просто віри (перевізник Тюлін із оповідання «Річка виграє»). Однак фізичні недуги можна подолати, знайшовши своє місце в житті, в суспільному служінні (саме про це свідчить доля Петра Попельського із повісті «Сліпий музикант»). За будь-якого суспільного ладу можна знайти таку справу, яка приноситиме як задоволення, так і користь іншим. Про це свідчить доля самого В. Короленка, який пережив декілька політичних переворотів, але за будь-якого ладу не втратив присутності духу, не впадав у відчай і меланхолію. Люди, які знали В. Короленка, у своїх спогадах завжди вказували на його цілковиту зібраність, впевненість і задоволеність своєю долею. «Вимагаючи для людини щастя, – зазначала, зокрема, Н. Петропавловська, – він боровся за чуже щастя і, навіть незважаючи на свою багатостраждальну долю, був – що ясно впадає в очі – щасливий сам» (Petropavlovskaya 1988, p. 3) [2, с. 3].

Проблема щастя також пов'язується мислителем з проблемою служіння батьківщині й своєму народові. У повісті «Сліпий музикант» В. Короленко прямо ставить запитання: «Що таке людське щастя?» (Korolenko) [1]. Герой цього художнього твору, сліпонароджений хлопець, подолавши своє особисте страждання, знаходить себе в служінні суспільству.

Дану думку мислитель розвиває у брошурі «Віра батьків», стверджуючи наступне: «У наш надзвичайно бурхливий час, коли йде перебудова форм людського життя, коли в широкому масштабі переоцінюються всі людські цінності, коли переоцінка ця, як наприклад, на полі політичному, пересягає іноді межі всякої можливості, коли люди, здається, втратили вже будь-який критерій і в невпинній погоні за знищенням нещодавніх, можливо, найсвятіших своїх переконань загубили всяку міру й готові з легкістю відкидання порваних калош або забруджених ганчірок хапатись за нові, більш принадливі ідеї, переконання, – є деякі цінності, до яких певна частина суспільства людського ставиться не інакше, як з побожністю, якимось особливим поклонінням. Цінності ці – глибокі, хоча, можливо, в більшості своїй прості й переходять, так би мовити, спадково від батьків, дідів, прадідів» (Korolenko 1919, p. 3) [13, с.3].

Таким чином, можемо стверджувати, що провідною категорією етики для В. Короленка було «щастя», проблема досягнення якого червоною ниткою проходить крізь всю його творчість і яке він називав основою для життя людини. На шляху до щастя людини можуть стояти різні перепони: фізичні недуги, соціальна несправедливість, відсутність високих життєвих потреб, ідеалів або просто віри. Однак фізичні недуги можна подолати, знайшовши своє місце в житті, в суспільному служінні. За будь-якого суспільного ладу, переконує мислитель, можна знайти таку справу, яка приноситиме задоволення тобі й користь іншим.

Наряду з категорією «щастя» у повісті «Сказання про Флора, Агріппу і Менахема, сина Ієгуди» В. Короленко розглядає інші основоположні етичні категорії – «добро» та «зло». Моральне добро і моральне зло є універсальними протилежностями, які взаємно заперечують одне одного і разом з тим завжди існують в єдності. Вони виступають критерієм розрізнення морального та аморального у свідомості й поведінці людини. Проте при визначенні категорій «добро» і «зло» потрібно враховувати принципово важливий момент: конкретні уявлення про те, що постає у наших відношеннях до дійсності добром чи злом, є мінливими, варіативними, багатоманітними, і тому якщо поставити перед собою завдання перерахувати все, що може для якихось людей в якихось ситуаціях постати добром чи злом, такий перерахунок навряд чи можна завершити. Звідси ціла низка звичайних людей і різного роду мислителів роблять дуже простий висновок: добро і зло визначити неможливо, оскільки їх прояви є надзвичайно різними і строкатими. Більше того, часто стверджується: те, що тут і зараз є добром, там і тоді-то може бути злом, як і навпаки. Таким чином, релятивізм, тобто тлумачення добра і зла як явищ цілком відносних, є неприйнятним, оскільки він повністю дезорієнтує в моральних оцінках тих чи інших дій. Так само неприйнятною постає і позицію ригоризму (суворість), яка вимагає від людини того, щоби вона завжди і обов'язково в певних ситуаціях чинила те ж саме і однозначно; будь-які відхилення від усталеного взірця дії сприймається ригоризмом як аморальність і гріх.

Прикладом морального ригоризму може слугувати вимога кантівської етики: «Ти повинен, отже ти можеш». Вона випливає із кантівського категоричного імперативу: «дій згідно такій максимі, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом». І. Кант наполягав: так як людина істота слабка, недосконала вона мусить виконувати категоричний імператив за будь-яких умов, не зважаючи на обставини, на те, подобається це їй чи ні. Не менш категорично (хоча і не безпідставно) Кант стверджував, що в світі не було жодного людського вчинку, мотив якого був би чисто моральним (Petrushenko & et al 2008, p. 58) [14, с. 58].

В. Короленко у повісті «Сказання про Флора, Агріппу і Менахема, сина Ієгуди» описує збройне повстання іудейського народу проти римлян, але в ньому відчутні прозорі натяки на боротьбу російських революціонерів 70-х років. Вождь повсталих, лицар «гнівної честі», гуманний і мужній Менахем, син Ієгуди, такими словами доводить неминучість і законність насильницької боротьби з насильством: «Сила руки не зло і не добро, а сила; зло ж або добро в її застосуванні. Сила руки – зло, коли вона підіймається для грабежу і образи слабшого, коли ж вона піднята для праці та захисту ближнього – вона добра ... Вогонь не гасять вогнем, а воду не заливають водою. Це правда. Але камінь дроблять каменем, сталь відображають сталлю, а силу – силою...» (Korolenko 1954c, p. 192) [15, с. 192].

Таким чином, аналізуючи категорії «добро» та «зло» мислитель зауважував, що одна й та ж дія, в залежності від того на благо чи нещастя іншого вона спрямована, може бути як доброю, так і злою.

Своєю творчістю мислитель вчив, як потрібно жити, погоджуючи свої інтереси з інтересами інших, як вистояти в найскладніших життєвих ситуаціях. По-перше, – стверджував мислитель, – необхідно завжди залишатися оптимістом.

По-друге, усвідомлення того, що кожна людина

зокрема і суспільство в цілому мають потребу в моральному оздоровленні, в чіткому розумінні того, що не звідкись згори чи збоку, а від конкретної особистості, її морального й духовного змісту, залежить таке майбутнє людства, за якого будуть створені всі умови для щасливого існування кожного (Korolenko) [1].

Висновок. Загалом позиція В. Короленка в морально-етичному плані, як доречно зауважує П. Ямчук, нагадує пастернаківське «поверх бар'єрів», також сформульоване у 1917 році. Перебувати «поверх бар'єрів» для В. Короленка означало перебувати над ідеологіями в ім'я людини, а не в ім'я власної особливої позиції мислителя. Понадбар'єрність позиції мислителя дозволяє йому бути з усіма переслідуваними, зважати лише на буттєвий стан, а не на ідейний статус будь-якої жертви доби терорів. Він прагне, щоб в людському суспільстві панувала не тваринна ненависть до іншого, а кардинально протилежна їй духовна філософія, про яку творець кордоцентризму – П. Юркевич – висловився таким чином: «Коли тварини виявляють протилежні бажання, вони... доходять до взаємної ворожнечі, знищують одне одного – або досягають власних бажань через загибель інших, або ж самі гинуть. Людина як моральна особистість, не підлягає цій необхідності сліпо стикатися з людьми та ворогувати з ними на життя чи смерть. При будь-якій зустрічі протилежних бажань чи інтересів вона повинна звертатися до моральних вимог справедливості, яка вкаже їй, де і коли її бажання незаконні, де і коли вони суперечать благу її ближнього та благу загальному» (Yamchuk 2011a, p. 351) [3, с. 351]. Істинність наведеного міркування для української ментальності є незаперечною тією ж мірою, як і істинність цієї ж ціннісно-смислової парадигми для В. Короленка, якому була світоглядно чужою доба, де не благо ближнього, а терор, який виправдовувався химерами майбутнього загального щастя, вигаданими не в нас ідеями соціалізму чи комунізму був законом буття.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку полягають у дослідженні особливостей трактування В.Г. Короленком основних філософських та етичних понять і категорій («діалектика», «метафізика», «скептицизм», «матеріалізм», «свідомість», «воля», «помста») у публіцистичній, художній та епістолярній спадщині.

Бібліографічні посилання

1. Короленко [Електронний ресурс] // Литературная энциклопедия : в 11 т. / [под ред. В. М. Фриче, А. В. Луначарского]. – М. : Изд-во Коммунистической академии, Советская энциклопедия, Художественная литература. 1929–1939. – Режим доступу : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_literature/2424/Короленко

2. Петропавловская Н. Д. «В нас входят другие, и мы входим в других…» : О морал.-этич. позиции В. Г. Короленко / Н. Д. Петропавловская. – М. : Знание, 1988. – 64 с.

3. Ямчук П. М. Українська християнсько-гуманістична філософія як форма опору теорії та практиці радикального постпросвітництва / П. М. Ямчук // Філософські обрії. Науково-теоретичний журнал Ін-ту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського нац. педагог. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Вип. 26. – К. ; Полтава, 2011. – С.127–149.

4. Ямчук П. М. «Щоденник» Володимира Короленка й універсальна гуманітарна проблема осмислення філософсько-буттєвих реалій доби радикального постпросвітництва / П. М. Ямчук // Філософські обрії. Науково-теоретичний журнал Інс-ту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського нац. педагог. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Вип. 25. – К. ; Полтава, 2011. – С.22–42.

5. Коровіна Р. Наукові підходи до вивчення освітньо-філософських ідей у спадщині В. Г. Короленка / Р. Коровіна // Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – Вип. LV. – Ч. III. – С.188–195.

6. Короленко В. Г. В дурном обществе / Владимир Галактионович Короленко. – М. : Гослитиздат, 1935. – 90 с.

7. Короленко В. Г. Собрание починений : в 10–и т. / Владимир Галактионович Короленко – М. : Гослитиздат, 1953–1956. – Т. 1 : Повести и рассказы. – 1953. – 496 с.

8. Короленко В. Г. Собрание починений : в 10–и т. [Електронний ресурс] / Владимир Галактионович Короленко – М. : Гослитиздат, 1953–1956. – Т.10 : Письма. 1879–1921. – 1956. – 717 с. – Режим доступу : http://az.lib.ru/k/korolenko_w_g/text_0890.shtml

9. Короленко В. Г. Собрание починений : в 10–и т. / Владимир Галактионович Короленко – М. : Гослитиздат, 1953–1956. – Т. 5 : История моего современника. – Кн. 1 – 1954. – 395 с.

10. Короленко В. Г. Парадокс / Владимир Галактионович Короленко // Собрание починений : в 10 т. – Том 2: Повести и рассказы. – М. : Гослитиздат, 1954. – С. 86–95.

11. Короленко В. Г. Письма к П. С. Ивановской / Владимир Галактионович Короленко. – М. : Издательство политкаторжан, 1930. – 273 с.

12. Короленко В. Г. Не страшное / Владимир Галактионович Короленко. – М. : Гослитиздат, 1955. – 62 с.

13. Короленко В. Г. Віра батьків / Володимир Галактіонович Короленко; [пер. з рос. Семенко Василів]. – Полтава : Електрична друкарня Я. Е. Брауде, 1919. – 21 с.

14. Етика та естетика : Навчальний посібник / [В. Л. Петрушенко, І. М. Сурмай, Г. Ф. Карвацька, Л. І. Мазур, Ю. Г. Шадських; за ред. В. Л. Петрушенка]. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. – 180 с.

15. Короленко В. Г. Сказание о Флоре, Агриппе и Менахеме, сыне Иегуды / Владимир Галактионович Короленко // Собрание сочинений. – Т. 2. : Повести и рассказы. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1954. – С. 216–224.

Блоха Я. Е. Особенности интерпретации В. Г. Короленко категорий «счастье», «мораль», «добро» и «зло»

Рассмотрены особенности толкования украинским мыслителем, гуманистом и правозащитником конца XIX – начала XX в. Владимиром Галактионович Короленко ведущих категорий этики и морального сознания в его публицистической, художественной и эпистолярном наследии.

Ключевые слова: счастье, добро, зло, мораль, моральное сознание.

Blokha Y. Particular interpretation of V.G. Korolenko categories «happiness», «morality», «good» and «evil»

The features of the interpretation of Ukrainian thinker, humanist and human rights activist of the late XIX – early XX century Vladimir Galaktionovich Korolenko major categories of ethics and moral consciousness in his journalistic, literary and epistolary heritage.

Keywords: happiness, good, evil, morality, moral consciousness.

References:

'Korolenko' ('Korolenko'), *Literaturnaya entsiklopediya: v 11 tomakh*, ed. V. Friche, A. Lunacharskiy, Izd-vo Komunisticheskoy akademii, Moscow, viewed: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_literature/2424/Короленко>

Korolenko, VG 1919, Vira bat`kiv (The faith of parents), Elektrychna drukatnia Ya. E. Braude publ., Poltava.

Korolenko, VG 1930, Pis`ma k P. S. Ivanovskoy (Letters to P. Ivanovskaya), Izd-vo politkatorzhan, Moscow.

Korolenko, VG 1935, V durnom obshchestve (In bad company), Goslitizdat publ., Moscow.

Korolenko, VG 1953, Sobraniye sochineniy: v 10-i t. (Collection of works: in 10 vol.), Vol. 1: Povesti i rasskazy. Goslitizdat publ., Moscow.

Korolenko, VG 1954a, Sobraniye sochineniy: v 10-i t. (Collection of works: in 10 vol.), Vol. 5: Istoriya moego sovremennika, 1 Book. Goslitizdat publ., Moscow.

Korolenko, VG 1954b, Sobraniye sochineniy: v 10-i t. (Collection of works: in 10 vol.), Vol. 2: Povesti i rasskazy. Goslitizdat publ., Moscow, pp. 86–95.

Korolenko, VG 1954c, Skazaniye o Flore, Agrippe i Menakheme, syne Iegudy: sobraniye sochineniy (The Legend of Flora, Agrippa and Menachem, the son of Yehuda), Vol. 2: Povesti I rasskazy. Gos. izd-vo khudozhestvennoy lit-ry, Moscow, pp. 216–224.

Korolenko, VG 1955, Ne strashnoye (Not scary), Goslitizdat publ., Moscow.

Korolenko, VG 1956, Sobraniye sochineniy: v 10-i t. (Collection of works: in 10 vol.), Vol. 10: Pis`ma. 1879–1921. Goslitizdat publ., Moscow, viewed: <http://az.lib.ru/k/korolenko_w_g/text_0890.shtml>

Korovina, R 2011, 'Naukovi pidkhody do vyvchennia osvitn`o-filosofs`kykh idey u spadshchynni V. G. Korolenka' ('Scientific approaches to the study of educational and philosophical ideas of V. Korolenko`s inheritance'), *Gumanizatsiya navchal`no-vykhovnogo protsesu: zbirnyk naukovykh prats`*, ed. by V. Sypchenko, Vyp. LV, Vol. III, SDPU publ., Slovyans`k, pp. 188–195.

Petropavlovskaya, ND 1988, "V nas vkhodiat drugiye, i my vkhodim v drugikh…": O moral`no-etichnoy pozitsii V. G. Korolenko ("As other enter us, and we get into the other...": About moral.-ethical. position of V. Korolenko), Znaniye publ., Moscow.

Petrushenko, VL & et al 2008, Etyka i estetyka: navchalnyy posibnyk (Ethics and esthetics: tutorial), Natsional`nyy universytet "L`vivs`ka politekhnika" publ., L`viv.

Yamchuk, PM 2011a, 'Ukrayins`ka khrystyyans`ko-gumanistychna filosofiya yak forma oporu teoriyi ta praktytsi radykal`nogo postprosvitnytstva' ('Ukrainian Christian-humanist philosophy as a form of resistance to the theory and practice of radical post-enlightenment'), *Filosofs`ki obriyi. Naukovo-teoretychnyy zhurnal Instytutu filosofiyi imeni G.S. Skovorody NAN Ukrayiny ta Poltavs`kogo national`nogo pedagogichnogo universytetu imeni V. G. Korolenko*, Vyp. 26, Kyiv, pp. 127–149.

Yamchuk, PM 2011b, 'Shchodennyk Volodymyra Korolenko y universal`na gumanitarna problema osmyslennia filosofs`ko-buttedykh realiy doby radykal`nogo postprosvitnytstva' ('Diary of Vladimir Korolenko and universal humanitarian problem of understanding the philosophical and existential realities of radical post-enlightenment') *Filosofs`ki obriyi. Naukovo-teoretychnyy zhurnal Instytutu filosofiyi imeni G.S. Skovorody NAN Ukrayiny ta Poltavs`kogo national`nogo pedagogichnogo universytetu imeni V.G. Korolenko,* Vyp. 25, Kyiv, pp. 22–42.

Надійшла до редколегії: 10.09.2013 р.

УДК 18+7.01

О. Я. Муха

Інститут філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

БАГАТОШАРОВІСТЬ КОНТЕКСТУ ЕСТЕТИЧНОГО ОБ'ЄКТА У ЕСТЕТИЧНІЙ ТЕОРІЇ

Досліджується питання контексту: як внутрішнього, властивого художньому творові, так і зовнішнього, як складової естетичної ситуації, у якій відбувається зустріч суб'єкта із художнім предметом. Стверджується багатошаровість вказаних контекстів та важливість їх урахування у естетичній діяльності.

Ключові слова: горизонтальний контекст, внутрішній контекст, вертикальний контекст, зовнішній контекст, естетична ситуація, багатошаровість, естетичний аналіз, структурний підхід.

У сприйнятті естетичного об'єкта, яким сьогодні може бути не лише художній твір, але й, враховуючи сучасне розширення меж мистецтва, практично будь-який предмет, який ми вважатимемо естетичним та сприйматимемо у відповідний спосіб, надзвичайно важливим є урахування його контекстуального оточення. Зокрема, сама постановка питання про те, що робить мистецтво мистецтвом, часто змушує публіку говорити про спосіб оформлення та подачі об'єкта. Так, просте перенесення купки екскрементів із вбиральні чи вуличного хідника до виставкової зали зробить її інсталяцією, а до мистецького аукціону – витвором мистецтва з індексованою вартістю, вміщеним у каталоги та нагороджуваним відзнаками. Насправді, це не художньо-метафоричний пасаж, а реальна історія однієї із абсурдних, але надзвичайно вдалих маркетингових арт-акцій італійського митця П'єро Мандзоні, який у 1961 році продав аж 90 бляшанок із «100%-ним гімном художника» за еквівалент ваги золота[1] .

Зважаючи на популярність питання, що ж робить мистецтво мистецтвом, цей приклад не так винятковий, як надзвичайно репрезентативний для сучасного арт-ринку, що включає в себе як концептуалістські пошуки, так і нові нематеріальні форми, на кшталт, наприклад, перфоменсів. У цікавий спосіб це питання піднімається у голлівудській метафізичній притчі Interstate 60 (2002, режисер Боб Гейл) (у вітчизняному прокаті – «Траса 60»). Головний герой, Ніл Олівер, у своїй подорожі погоджується на роботу у т. зв. «Музеї підробок», де насправді зберігаються оригінали картин, але оформлення та атрибутика (зокрема, його робота полягає в імітації художньої роботи над завершеними оригіналами світових шедеврів) свідчать про протилежне. Сприйняття відвідувачів (які у більшості своїй об'єктивно не можуть володіти достатньою компетенцією для експертної оцінки картин), викликане саме оформленням, контекстом представлення експозиції.

Переконливо доводить цей факт контекстуальної визначеності здійснений нещодавно у вашінгтонському метро експеримент всесвітньо відомого скрипаля Джошуа Белла, який виконуючи впродовж 45 хвилин одні із найскладніших скрипкових партій на інструменті авторства Паганіні, не звернув на себе жодної уваги публіки та заробив всього 32 американських долари[2] . Для порівняння, слід зазначити, що квиток на його концерти коштує в середньому 100 американських доларів та рідко залишається непроданим[3] .

Враховуючи ці зміни у світі сучасного мистецтва,

1. Станом на сьогодні вартість цієї 30-грамової бляшанки становила б не менше 10 тис. грн., відштовхуючись від актуальних цін на золото 958 проби в середньому 324 грн. за грам (За даними: http://www.dragmet.com.ua/uk/958-ma-proba-zolota.html). З іншими результатами творчості П'єро Мандзоні можна ознайомитись на його особистому сайті: http://www.pieromanzoni.org/EN/works.htm

2. Проект «Джошуа Белл грає інкогніто в метро» було організовано газетою Washington Post у межах соціального експерименту, що досліджував сприйняття, смаки та культурні преференції людей. Більш докладно див. http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/04/04/AR2007040401721.html

3. Більш докладно див. сайт газети Washington Post: http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/04/04/AR2007040401721.html

спричинені як масовістю звернення до культурного продукту, так і іншими цивілізаційними факторами, як слід аналізувати окремо, хочу звернутися до питання контексту, як самого художнього твору, так і його середовища.

Внутрішній та зовнішній контексти художнього твору.

Значення контексту та його семантичного поля є чільним компонентом конструювання психосемантики, психолінгвістики та реклами. Останнім часом питання контекстуальної вкоріненості завойовує все більше впливу у соціології. Натомість в естетиці та теорії мистецтва, контекст зводився до «замкненої ситуації» твору-творця: близький контекст (фрази, епізоду, ситуації) та широкий контекст (твору, творчості письменника).

Найбільш розробленою в теорії естетики концепцією багатошаровості художнього твору є концепція Романа Інгардена, несправедливо забутого польського філософа, що розпочинав свій творчий шлях у стінах Львівського університету. З огляду на широту палітри його напрацювань та глибини досліджень, Інгардена можна назвати одним із найвизначніших естетиків XX століття та феноменологічної традиції загалом, хоча й в силу різних причин недооціненого. Ним була сформульована ціла програма феноменологічної естетики, значною мірою самим і реалізована. Як підкреслює польський дослідник його філософського спадку В. Стружевські, більшість пунктів цієї програми «сам Інгарден майстерно реалізував, укладаючи міцний фундамент для подальших досліджень цієї проблематики» (Stróżewski 2000, p. 13) [12, с. 13].

Зокрема, однією із найбільш розроблених ідей є теорія структури різних творів мистецтва: від літературного та музичного твору до фільму та театральної постановки. Для репрезентативності прикладу звернемось саме до літературного твору, який як стверджує сам Р. Інгарден у передмові до своєї Das literaturische Kunstwerk «видається об'єктом досліджень, що найбільше надається для такої мети» (Ingarden 1960, pp. 11–13) [10, с. 11–13]. Літературний твір в концепції Інгардена є утворенням з багатою складною ієрархічною структурою, розбудованою як «вздовж» (тобто, від «початку» до «кінця») (або «горизонтальною»), так і «впоперек» («вертикальною»). Цей поперечний переріз твору становить найбільшу методологічну складність, оскільки передбачає виявлення усіх зв'язків та функціональних і екзистенційних співзалежностей поміж складовими та шарами твору. Запропонована ним модель структури літературного твору передбачає виділення наступних шарів вертикального зрізу (т.зв. «простору твору»):

1) прошарок словесного звучання і звукових утворень вищого рівня (звучання тексту, інтонація, ритм);

2) прошарок значень, вибудований зі значень окремих суджень (зміст слів, речень та ідеї твору в цілому);

3) прошарок предметного зображення (подій, героїв, середовища перебування, усього представленого в творі «світу»);

4) прошарок схематизованих видів (конкретні образи, «нав'язані» текстом).

Окрім багатошаровості твору, слід враховувати і багатофазовість, що має квазі-часову структуру. Сенс наступності частин, хоч вони можуть представляти і не відповідний хронологічно порядок, в тому, що кожна «фаза» твору, збудована із усіх пов'язаних поміж собою прошарків, отримує відповідні риси поміж іншим завдяки тому, що з'являється саме в цьому, а не іншому місці. На думку Р. Інгардена, одного разу усталений порядок наступності фаз не міг би бути зміненим без впровадження у твір істотних змін. «Кожна фаза літературного твору (окрім першої) виказує в собі моменти, що мають свої підстави поза собою, в моментах іншої, «попередньої» фази. […] Врешті містить у собі моменти, які становлять фундамент визначених моментів іншої, «наступної» після них фази» (Ingarden 1960, pp. 389) [10, с. 389].

У контексті зв'язків почергових фаз літературного твору, мені одразу приходить на думку постмодерністський роман, який, на перший погляд, виходить за межі інтерпретаційної парадигми Інгардена. Адже, вдаючись до інтертекстуальної гри, подібний текст суттєво ускладнює сприйняття та змішує «порядок наступності», нівелюючи значення попередньої фази. Наприклад, в ігровому романі (див. творчість, зокрема, Мілорада Павіча [4]), де щоразу міксуючи порядок глав роману читач отримує новий сюжет та інакший розвиток подій із тими самими героями. Порядок читання глав може бути узалежненим від суто випадкових чи умовних факторів: погоди, настрою, статі чи налаштування читача тощо. Отже, видається, що ця теза Інгардена стосується лише творів т.зв. класичної літератури та потребує певного розвитку відповідно до нових явищ у світі літературної творчості. Однак це лише позірне враження, яке не зовсім відповідає дійсному стану справ. Насправді, такий роман «спрацює» лише у тому випадку, коли автор тонко пропрацьовує усі можливі наступності складових елементів (наприклад, глав роману) через залишкові смисли, закріплені в мові через символи, стереотипи, натяки, недомовки, які трансформують текст під впливом фонового знання читача (контексту епохи, соціальних стереотипів) та мотиву читання. Свого часу поняття «залишкових смислів» застосовувалось для пояснення «позачасовості» і легкості історичної інтерпретації та адаптації видатних творів художнього мистецтва, і акцент ставився на неусвідомлених та незалежних від автора інтерпретаційних трансформацій. Однак, як на мене, в постмодерністському романі автор ще щільніше співпрацює з текстом, задаючи потенційні схеми інтерпретацій. Це надзвичайно тонка робота, що вимагає психологізму, майстерної гри словом, і понад усе – видимої легкості, а навіть позірної недбалості щодо вибору, який належить здійснити читачеві «в довільний» (але докладно продуманий автором) спосіб/способи. Аби уникнути ефекту «підштовхування» читача до конкретної моделі читання, не видаючи себе через вимушеність вибору, автор подібного твору повинен забезпечити якомога повний «ефект спонтанності», при тому, що кожен із здійснюваних читачем виборів буде контрольованим і продуманим заздалегідь. Така структура творів все частіше актуалізує себе не лише в сучасній літературі, але й через формат перфоменсів, гепенінгів, медіамистецтва, а найопукліше – комп'ютерних стратегій, які полягають у режисованій грі у вибори. Спрощений формат подібної конструкції можна спостерігати на прикладі популярного у Японії жанру комп'ютерних ігор-квестів

4. Наприклад, цей прийом застосовано в його романах «Хозарський словник» (1984), «Пейзаж, намальований чаєм» (1988), «Остання любов у Константинополі» (1994), «Унікат» (2004) та інших.

– візуального роману (певного симулятора інтерактивної літератури, який може мати різні моделі – Novel, Kinetic Novel, Sound Novel, Adventure). Попри низький ступінь інтерактивності, більшість із цих романів-ігор мають доволі розгалужений сюжет, різні варіанти розв'язки, які окреслюються через обрані читачем-гравцем репліки чи повороти подій[5].

Повертаючись до методології естетичного аналізу літературного твору (який із певними нюансами можна застосувати і до художнього/культурного феномену, сприйнятого як текст), зобразимо виведену схему у вигляді таблиці. Урахування специфіки «мультисюжетності» дозволяє застосовувати цю ж методичну схему до будь-яких текстуальних художніх творів, дещо адаптовуючи її структуру:

Таблиця 1.
Структурна схема естетичного аналізу художнього тексту

<table>
<tr><td rowspan="15">Простір тексту</td><td colspan="5">Сюжет I</td></tr>
<tr><td colspan="4">Горизонтальний зріз</td><td>Горизонтальний зріз</td></tr>
<tr><td rowspan="4">Фаза 1</td><td rowspan="4">Фаза 2</td><td rowspan="4">Фаза ...</td><td rowspan="4">Фаза n</td><td>Шар I: словесне звучання</td></tr>
<tr><td>Шар II: значення</td></tr>
<tr><td>Шар III: предметне зображення</td></tr>
<tr><td>Шар IV: схематизовані види</td></tr>
<tr><td colspan="5">Сюжет II</td></tr>
<tr><td colspan="5">...</td></tr>
<tr><td colspan="5">Сюжет n</td></tr>
<tr><td colspan="4">Горизонтальний зріз</td><td>Горизонтальний зріз</td></tr>
<tr><td rowspan="4">Фаза 1</td><td rowspan="4">Фаза 2</td><td rowspan="4">Фаза ...</td><td rowspan="4">Фаза n</td><td>Шар I: словесне звучання</td></tr>
<tr><td>Шар II: значення</td></tr>
<tr><td>Шар III: предметне зображення</td></tr>
<tr><td>Шар IV: схематизовані види</td></tr>
</table>

Безумовно, ця схема передбачає лише текстуальну форму, однак щодо інших видів людської художньої творчості можна розробити відповідні до них критерії. Зокрема, аналогічні міркування та вичленення складових структури художнього твору Інгарден висловлює і щодо художнього образу (фізичний матеріал зображення: полотно, стіна, дошка тощо і фарби; та естетична конкретизація: плями фарб, зображення і абстрактні образи) (Ingarden 1966a, pp. 7–115) [8, с. 7–115], і щодо архітектурної споруди (фізична споруда та два шари інтенцій: форма і множина виглядів/ракурсів, у яких форма проявляється) (Ingarden 1966b, pp. 119–166) [9, с. 119–166], музичного твору (нотний запис; та звуки і вищі звукові утворення – мотиви, фрази, музичні форми, а також паузи, динамічні явища, музична форма, емоційні якості, «атмосфера» твору і т.д.) (Ingarden 1973, pp. 169–307) [11, с. 169–307].

Але ця багатошаровість розщеплюється лише в естетичному аналізі, натомість у акті сприйняття ми отримуємо шкіц твору у нерозривній єдності усіх його фаз і прошарків. Відтак, науковий доробок Р. Інгардена дає нам безпосередню схему роботи із мистецьким твором, цілком придатну до аналізу, актуалізувавши та адаптувавши її до особливостей естетичної ситуації зламу XX-XXI століть.

Однак питання контексту суттєво доповнюється, хоч і симптоматичними, але важливими зверненнями інших авторів. Так, Мартін Ґайдеггер також ставить питання про те, чим загалом є витвір мистецтва і в який спосіб він існує, звертаючись до феномену митця та твору мистецтва та демонструючи їх діалектичний зв'язок: «Митець є джерелом твору. Твір є джерелом митця. Жодного з них немає без іншого. Але й жодне з них не спирається виключно на іншому. Митець і твір, в собі і своєму взаємному зв'язку, завжди існують завдяки чомусь третьому, яке і є чимсь первинним, завдяки якому власне, з чого митець [Künstler] і витвір мистецтва [Kunstwerk] отримали своє ім'я – завдяки мистецтву» (Heidegger 1997, p. 7) [7, с. 7]. Саме питання цих взаємозв'язків провокує постановку питання про сутність твору мистецтва, яка розуміється як «підбудова» (Unterbau) чогось, що на ній ґрунтується. Тут ми також приходимо до питання шаровості структури твору – його символічної «підбудови», на якій виведено усю споруду тексту.

Свій варіант багатошаровості естетичного предмета висуває також і Ніколас Гартман, репрезентуючи структуру через такі компоненти як:

1) «передній план» – чуттєвий образ, який сприймається через чуттєве споглядання;

2) «задній план» – ідеї надчуттєвого споглядання, «особливий шар реальності – духовне буття, надбудовувань над матерією та існуюче лише для людини» (Gartman 2004, pp. 126–128) [1, с. 126-128].

Ця двошаровість виводиться із структури акту естетичного сприйняття, який передбачає два роди споглядання – сприйняття і вище споглядання несприйманого, які взаємозалежні та «вмикаються один за одним» (Gartman 2004, p. 99) [1, с. 99]. Перше (сприйняття) має статус дійсного існування, тоді як закладеному у вищому спогляданні Гартман надає побічного і спонтанного характеру. Таким чином, він відходить від метафізики прекрасного і перемикається на «менш претензійну» феноменологію прекрасного. Основний «бонус» цієї методологічно революції, як її корелює сам Гартман, в повній індиферентності «явища» («заднього плану») як щодо реального, так і щодо ірреального (описувана нами вище екзистенційна незалежність). Це надзвичайно цікава ідея, яка відкриває широкі можливості для теоретичної естетики, зокрема, щодо конструювання цілком незалежної естетичної дійсності, яка, проникаючи в реальний світ, впливає на буття, викликаючи ті самі естетичні переживання, які ми вкладаємо до естетичного досвіду.

Натякає на багатошаровість, щоправда, не вдаючись до аналізу її структури, Моріс Мерло-Понті у своїй «Феноменології сприйняття», намагаючись розкрити механізми «життєвої комунікації» поміж свідомістю, поведінкою людини та її предметним світом. Йому йдеться передовсім про первинний пласт сприйняття, що здійснюється спонтанно, без раціонального та пізнавального налаштування. До питання багатошаровості він приходить через проблему авторства, яка полягає у рівнях та напрямках значимості, що надається чи набувається людиною, які, однак, неможливо прогнозувати. Мерло-Понті наполягає на обмежених можливостях рефлексії і стверджує, що

5. Найпопулярнішою поза межами Японії грою такого формату була Dokyusei («Однокласники»), яка побачила світ у 1992 р. та одразу стала бестселером, в т.ч. була ліцензована в США під назвою End of Summer (SoftCel Pictures) та швидко отримала продовження в сіквелах.

вона завжди сприймає і розглядає будь-яку ситуацію лише частково. Принциповою позицією тут є (як і у Гуссерля) ідея єдності та цілісності людського досвіду. Немає нічого «чистого», не може існувати нічого необумовленого, жоден момент чи перцепція не може бути чистим, вихолощеним від деталей фактом, інакше усе це стає неосяжним і незначним (Merlo-Ponti 1999) [2].

Цікаву версію щодо розшарування художніх творів висуває Вілем Флюссер, німецький філософ чеського походження, один із видатних медіа-теоретиків. Окремі моменти його філософічних рефлексій перегукуються із вище аналізованими теоретичними побудовами. Флюсерова концепція техніки і медіакультури, що трансформується від письма до фотографії та засобів мобільної комунікації, доволі критична щодо попередників та останнім часом викликає все більше зацікавлення[6]. Власне зміна способів створення художніх образів відбиває трансформації у культурній ситуації. Основні зміни стосуються двох моментів: по-перше, експансії кольору, та, по-друге, зміні якості поверхні, про яку свідчать положення квантової фізики, – поверхня втрачає статичність і все більше приходить в рух.

Отже, прогрес цих культурних змін полягає у все більшому поетапному відстороненні від життєвого світу: спершу через уявлення, яке творить «відбиток» ситуації; пізніше через текст, який впорядковує і редукує незчисленні зв'язки, утворені уявою на «поверхні образу», відповідно до структури лінійного письма; згодом через технічно утворювані зображення, які відступають від лінеарної структури для подальшого аналізу. Ця схема відображує віддалення від світу через усе більшу кількість рівнів абстрагування, причому моменти цих змін відбуваються спонтанно і не мають явних причин (Flusser 1996, pp. 272–300) [6, с. 272 –300].

Останні абстрагування виводять нас за межі дво- і взагалі вимірності зображення, бо являють собою певну «disembodied surface» – безтілесну поверхню. Її природа відкривається лише своєрідній techno-imagination (технічній уяві), яка, натомість, настільки віддалена від життєвого світу, що описується Флюссером як пустий простір – Ніщо, поле проекції «інтенцій» (Flusser 2009, pp. 65–76) [3, с. 65–76].

Таким чином, ми поступово приходимо до того, що контекст відкривається на простір значно ширший, аніж внутрішні простори художнього твору. Контекст значною мірою стає вирішальним не лише відносно інтерпретаційних меж, але й щодо власне змісту твору, оскільки певною мірою заміщує автора. Особливо опукло це прочитується у постмодерністському світі контекстуальних значень, де у процес вступають названі Р. Бартом «істинні права читача». Кожен читач щоразу накладає на текст власне «сито» значень і тому є не просто споживачем, а спів-творцем сенсу. Залишається визначити, що саме утворює цей зовнішній, фактично – культурний контекст, котрий задає нам відповідну компетенцію в кожному окремому хронотопі.

Попри те, що про культурний контекст і його значимість часто говориться, окремих значимих теоретичних розробок на цю тематику надзвичайно мало і вони не привертають широкої уваги. Зокрема, ще у своїй першій книзі, The Aesthetic Field: A Phenomenology of Aesthetic Experience (1970), Арнольд Берлієнт, відомий американський філософ і музикант, пропонує доволі вичерпну концепцію естетичного поля, що фактично становить культурний контекст. Він істотно розширює діапазон естетичного досвіду, усуваючи будь-яку практичну відмінність поміж образотворчими та прикладними мистецтвами. «Естетичний досвід є досвідом, що здобувається сам для себе, і весь притаманний досвід, тому, є естетичним» (Berleant 1970, p. 144) [4, с. 144]. Берлієнт захоплено дискутує із прихильниками тези про «самодостатність мистецтва», стверджуючи, що «усе містить усе»: «Мистецтво, як певна діяльність у природно-соціальному світі, залучене до нескінченних причинно-наслідкових зв'язків, включаючи бажання і потреби, дії та реакції, а тому може адекватно оцінюватись лише у цих зв'язках та відповідно до зовнішніх умов. Естетична цінність, відтак, переживається як внутрішня, а оцінюється як зовнішня» (Berleant 1970, p. 184) [4, с. 184].

Факторами, що утворюють естетичне поле є чотири головні чинники, створюючі єдність естетичного досвіду: творчий, предметний, перформативний і аксіологізуючий. Саме їх синтетична нерозривна єдність створює контекст естетичного переживання. Більш докладно структуру естетичного поля Берлієнт подає у наступній концептуальній схемі (Berleant 1970, p. 49) [4, с. 49]:

Таблиця 2.
Структура естетичного поля за А. Берлієнтом

ЕСТЕТИЧНЕ ПОЛЕ	Матеріальні ресурси
	Рівень технічного розвитку
	Фізичні характеристики
	Психологічні характеристики
	Соціальні форми
	Культурні фактори
	Релігійні вірування
	Моральні цінності
	Ідеологія
	Естетичні теорії
	Історичні впливи
	Наукове знання

Тут варто додати, що у будь-якій інтерпретаційній ситуації слід враховувати відповідну конкретному суб'єктові та хронотопу ієрархію значимостей. Однак у Берлієнта жодних ієрархій ми не знаходимо, перелік факторів впливу може підпорядковуватись якій-будь логіці. Це цілком закономірно, оскільки ці ієрархії вибудовуються окремо щодо кожного вибраного акту сприйняття. Контекст, навіть маючи окреслені елементи, надзвичайно варіабельний та неоднорідний.

Дивно, що попри лаконічність, чіткість, виваженість і перспективність запропонованої схеми, яка надається і для подальшого розвитку, це схема не стала наріжною навіть для підручниково-довідкового викладу питання культурного контексту, яке активно обговорюється. Безумовно, на її основі слід далі розбудовувати категоріальне поле, відповідне до конкретних завдань і ситуацій. Однак у розвитку своєї естетичної теорії, Берлієнт рухається в керунку т.зв. «естетики залучення», напрям якої викладено у його останній праці Re-thinking Aesthetics, Rogue Essays on Aesthetics and the Arts (2004) (Berleant 2004) [5].

6. Зокрема, від 2005 року видається міжнародний електронний журнал, присвячений Фюссерівським студіям: Flusser Studies. Multilingual Journal for Cultural and Media Theory. ISSN 1661-5719 // Режим доступу: http://www.flusserstudies.net/; Флюсерівський архів розміщено за наступним посиланням: http://www.flusser-archive.org/

Натомість, як мені видається, до цієї структури слід ще додати момент повсякдення, цього «правильного тигля раціональності», яке, нехай не вибудовує, але коректує конкретну актуальну для моменту ієрархічність.

Підсумок

Резюмуючи проведену аналітичну розвідку, хочу підкреслити, що актуалізоване в сьогоднішній культурологічній та естетичній думці питання контексту, окрім цікавого емпіричного досвіду маркетологів, рекламщиків та соціальних психологів, має значне теоретичне підґрунтя у постаті праць класиків естетичної теорії. Якщо глибокі знання семантичних відтінків внутрішнього горизонтального та вертикального контексту текстів ми можемо почерпнути із лінгвістичної традиції, то власне концептуальні схеми як внутрішнього, так і зовнішнього контекстів, придатні до естетичного та культурологічного аналізу, залишаються завданням власне естетичного сегменту філософської думки. Контекстуальна обумовленість сприйняття викликає увагу до нових, раніше не враховуваних елементів естетичної ситуації, що доповнює нею ряди «відкритих структур». У відносини Творця із Твором та Читачем втручається еліміновуване до цього часу мозаїчне тло: уривків наукових знань, релігійних переконань, психологічних особливостей чи стану фізичного розвитку реципієнта, а навіть конкретних повсякденних обставин ситуації сприйняття. Шукати простих шляхів в цьому лабіринті змінних значень і значимостей не вийде, однак навіть спроби інтелектуального намацування в багатошаровому дискурсивному полі контексту/ів дозволять нам значно ближче підступитися до таємниці того, що ж робить мистецтво мистецтвом.

Бібліографічні посилання

1. Гартман Н. Эстетика / Н. Гартман. – М., 1958. – Переизд.: Киев: «Ника-Центр», 2004. — 640 с.

2. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия. / М. Мерло-Понти ; пер. с фр. под ред И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина. – СПб : «Ювента» «Наука», 1999. – 605 с.

3. Флюссер В. О проецировании. / В. Флюссер ; пер. с нем. М.А. Степанова. // Хора. Журнал современной зарубежной философии и философской компаративистики, 2009. – № 3/4. (9/10). – С. 65–76.

4. Berleant A. The Aesthetic Field: A Phenomenology of Aesthetic Experience / A. Berleant. – Springfield, IL: C.C. Thomas, 1970. – 196 p.

5. Berleant A. Re-thinking Aesthetics, Rogue Essays on Aesthetics and the Arts / A. Berleant. – Ashgate Pub Ltd, 2004. – 185 p.

6. Flusser V. Kommunikologie / V. Flusser. – Frankfurt : Fischer Taschenbuch Verlag, 1996. – 355 p.

7. Heidegger M. Źródło dzieła sztuki, przeł. Janusz Mizera / M. Heidegger // Drogi lasu. – Warszawa : Fundacja Aletheia, 1997. – S. 7–62.

8. Ingarden R. O budowie obrazu / R. Ingarden // Studia z estetyki. –Warszawa, 1966. – T. II. – Wyd. II. – S. 7–115.

9. Ingarden R. O dziele architektury / R. Ingarden // Studia z estetyki. – Warszawa, 1966. – T. II. – Wyd. II. – S. 119– 166.

10. Ingarden R. O dziele literackim. Badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii, przeł. M. Turowicz / R. Ingarden. – Warszawa : PWN, 1960. – 466 s.

11. Ingarden R. Utwór muzyczny i sprawa jego tożsamości / R. Ingarden // Studia z estetyki.– Kraków : PWM, 1973. – T. II. – Wyd. II. – S. 169– 307.

12. Stróżewski W. Estetyka fenomenologiczna / W. Stróżewski // Estetyki filozoficzne XX wieku. Pod red. K. Wilkoszewskiej. – Kraków, 2000. – S. 9–30.

Муха О. Я. Многослойность контекста эстетического объекта в эстетической теории

Исследуется вопрос контекста: как внутреннего, присущего художественному произведению, так и внешнего, в качестве составляющей эстетической ситуации, в которой происходит встреча субъекта с художественным предметом. Утверждается многослойность указанных контекстов и важность их учета в эстетической деятельности.

Ключевые слова: горизонтальный контекст, внутренний контекст, вертикальный контекст, внешний контекст, эстетическая ситуация, многослойность, эстетический анализ, структурный подход.

Mukha O. Stratification context of aesthetic object in aesthetic theory

The author focuses on the question of context: both, internal characteristic of artistic works, and external as a part of the aesthetic situation in which there is a meeting of the artistic subject matter. Also, she approved the stratification structure of these contexts. The importance of incorporating them into aesthetic activity is indicated.

Keywords: horizontal context, internal context, vertical context, external context, aesthetic situation layering, aesthetic analysis, structural approach.

References:

Berleant, A 1970, The Aesthetic field: a phenomenology of aesthetic experience. Springfield, IL, C.C. Thomas.

Berleant, A 2004, Re-thinking aesthetics, rogue essays on aesthetics and the arts. Ashgate Pub Ltd.

Flusser, V 1996, Kommunikologie. Frankfurt, Fischer Taschenbuch Verlag.

Flusser, V 2009, 'O proetsirovanii' ('About projecting'), *Khora. Zhurnal sovremennoy zarubezhnoy filosifii i filosofdkoy komparativistiki*, № 3/4. (9/10), pp. 65–76.

Gartman, N 2004, Estetyka (Esthetics). Nika-Tsentr publ., Kiev.

Heidegger, M 1997, 'Źródło dzieła sztuki, przeł. Janusz Mizera', *Drogi lasu.* Fundacja Aletheia publ, Warszawa, pp. 7–62.

Ingarden, R 1960, O dziele literackim. Badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii, przeł. M. Turowicz. PWN, Warszawa, P. 389.

Ingarden, R 1966a, 'O budowie obrazu', *Studia z estetyki*, Vol. II, Wyd. II. Warszawa, pp. 7–115.

Ingarden, R 1966b, 'O dziele architektury', *Studia z estetyki*, Vol II, Wyd. II. Warszawa, pp. 119–166.

Ingarden, R 1973, 'Utwór muzyczny i sprawa jego tożsamości', *Studia z estetyki*, Vol. II, Wyd. II. PWM, Kraków, pp. 169–307.

Merlo-Ponti, M 1999, Fenomenologiya vospriyatiya (Phenomenology of perception). "Yuventa" "Nauka" publ., Saint Petersburg.

Stróżewski, W 2000, 'Estetyka fenomenologiczna', *Estetyki filozoficzne XX wieku. ed. K. Wilkoszewskiej*. Kraków, pp. 9–30.

Надійшла до редколегії: 5.09.2013 р.

УДК 305

Л. Ю. Левченко, В. В. Бова
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ЖІНКА ЯК ОБ'ЄКТ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Особлива увага приділяється етапам розвитку і формування поглядів на місце й роль жінки в суспільстві, починаючи від творів про давніх богинь і завершуючи сучасними гендерними дослідженнями. В цьому аспекті розглянуті основні теорії гендерної філософії.

Ключові слова: гендер, гендерні дослідження, чоловіче, жіноче, маскулінність, фемінність.

Постановка проблеми. Впродовж останніх століть сталися істотні зміни в усіх соціальних інститутах, змінився соціальний статус жінок, а також в цілому морально-ціннісна система, що регулює взаємовідношення чоловіка та жінки. У сучасному суспільстві відбуваються інтенсивні соціальні трансформації, які ведуть до зміни у відносинах між статями. Оскільки гендерні відносини пронизують усі сфери громадського життя, то зміна уявлення про гендерну ідентичність чоловіків і жінок призводить до виникнення деяких істотних суперечностей, характерних для сучасної соціальної системи.

Сучасна наука розрізняє поняття стать і гендер. Термін гендер означає стать як соціальне поняття і явище, як все те соціальне, що утворюється над біологічною статтю. Категорія біологічної статі стає гендерною через «назву» (присвоєння імені) одяг і використання інших гендерних ознак. Іншими словами, бути чоловіком чи жінкою – це не просто бути людиною з чоловічою чи жіночою анатомією: одного цього недостатньо, суспільство приписує індивідам відповідати визначеним соціокультурним аспектам відносно прийнятих у цьому суспільстві «зразків» поведінки і зовнішнього вигляду: чоловічого і жіночого.

Людська норма здавна усвідомлювалась як «чоловіча», тому жінки змушені були пристосовуватися до неї. Гендерний підхід, який був застосований до аналізу нашої культури, виявив, що чоловіче і жіноче на онтологічному і гносеологічному рівнях існують як елементи культурно – символічних рядів: чоловіче – раціональне – духовне – божественне – культурне; жіноче – почуттєве – тілесне – приземлене – природне. Таким чином, зовсім не пов'язані зі статтю феномени: природа і культура, божественне і земне і т. ін., приписуються до визначеної статі. Більш «вищі» – чоловічі, «нижчі» – жіночі (Lavrinenko 1999, p. 19) [4, с. 19].

Проблема людини, сенсу її життя, прав та обов'язків перед собою, суспільством та Богом, а також становище жінки потрапляє в коло філософської проблематики з давніх часів, у кожну епоху приймаючи притаманні їй форми дискусій, висвітлюючи той чи інший аспект. Кожна епоха розглядала цю проблему по-своєму.

Питання жіночих прав не відразу стали надбаннями політичної та філософської думки. Їх формулювання супроводжувалося тривалими пошуками. Сторічні дискусії навколо жіночого питання були, перш за все, відповіддю на болючі соціальні проблеми суспільства, а також становище жінок, та результатами пошуків щодо жіночого питання. Різноманітні філософсько-політичні доктрини та течії по-різному висвітлюють жіночі питання. Тому в ситуації ідеологічного розмаїття, а точніше повної невизначеності, яка спостерігається в сучасному українському суспільстві (демократизм, лібералізм, консерватизм, соціалізм, комунізм, націоналізм та інші, які досить по-різному трактують питання прав жінок), потрібно розглядати основні особливості політичних та філософських течій, тому що це має допомогти для обґрунтування необхідності гендерних відносин у суспільстві.

Гендерний підхід до аналізу соціальних, етичних, психологічних, педагогічних проблем стає поширеним в Україні. Гендер є специфічною конструкцією цивілізаційного процесу. Цей підхід передбачає вивчення суспільства як єдності двох спільнот – чоловічої та жіночої. Поняття гендеру як соціальної статі, на відміну від біологічного поняття статі, все активніше впроваджується в різного роду сучасні дослідження: ми сьогодні маємо дуже цікаві гендерні дослідження у філософії, соціології, психології, історії, літературознавстві.

Гендерні дослідження охоплюють усю сукупність людських відносин. Методологія гендерних досліджень припускає вивчення життєдіяльності індивідів у суспільстві з позицій статевих відмінностей в соціальному контексті.

Метою статті є з'ясування на основі аналізу основних теорій гендерної філософії місця й ролі жінки у суспільстві як об'єкта гендерного дискурсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з перших гендерний підхід для аналізу суспільного статусу жінок в українському суспільстві застосувала О. Кісь. Соціально-культурну специфіку української фемінності досліджено у роботах Н. Зборовської, Н. Лавриненко, С. Павличко, М. Рубчак та ін. Дослідники гендерної соціалізації в освітянському аспекті: Т. Говорун, Т. Голованова, О. Кікінежді, В. Кравець. Актуальність гендерної теорії для України відзначає Л. Смоляр, І. Бондаревська; дослідження становища українських жінок-науковців В. Троян та Н. Таран. О. Горошко, Ю. Бєлікова, О. Луценко зосереджують увагу здебільшого на аналізі культурних стереотипів щодо жінок та чоловіків.

Виклад основного матеріалу. У суспільній свідомості існує така думка, що своєрідність жінок, їх психологічні функції, ступінь і структура їх конкретної участі у культурі відрізняються від чоловічих. Розглянемо на прикладі жіночих культів давнини, якими якостями наділяли жінку в ті часи, коли відбувалося формування уявлення про жіночу природну сутність. Першою із сил, якій, як доведено, поклонялися, була жінка-богиня. Жіночі статуетки часів палеоліту і неоліту дають підстави стверджувати, що в ті епохи жіноче божество вважалося головним у пантеоні. Археологи знайшли докази цьому в похованнях первісної епохи і у предметах, які були туди покладені. У більшості випадків це невеликі фігурки із каменю, мамонтової кістки. Зустрічаються також і контурні малюнки, які були висічені на камені. Якщо вважати, що жіночі зображення епохи палеоліту показують не жінку-матір і не відьму, яка забезпечує успіх для мисливців, а природну всесильну істоту, то стане зрозуміло, чому вона майже завжди зображувалася без обличчя: її завжди боялися.

Це підтверджують і факти, які наводить А. Голан, котрий досліджував образ великої богині в первісну епоху (Golan 1994б p. 165) [2, с. 165]. Він вважає, що образ богині глобальний і скрізь має схожі риси: вона мати, але і у той же час зла, жорстока. Такі дослідники як А.Голан вважають, що богиню не цілеспрямовано показували злою, а зображали такою, що відокремлює добро від зла, подібно до сліпої стихії природи.

Жіноча символіка, яка склалася у давні часи, ототожнення жінки з різними речами і поняттями багато дає для розуміння суті жіночого образу на той час, коли жіноче начало втілюється в мову образів та емоцій. Дослідження різних символів, які виникли в давнину, й ототожнення їх із жінкою зможе допомогти зрозуміти символізм жіночих образів, встановити їх характерні риси. Жіноче начало, таке, яким воно бачиться європейській символіці, характеризується багатим спектром якостей і засобів, які відображають різні сторони людського існування. Серед цих характеристик можна зустріти риси, які підкреслюють те, що відрізняє від чоловічого світу. Міфологічний матеріал підтверджує дане спостереження і дає підстави зробити висновок, що жінкам були доступні всі види суспільної діяльності.

Жінка в грецькій міфології винайшла ткацтво й інші древні ремесла, була творцем музики і будувала кораблі (Афіна). Вона навчила людей землеробства й дала знання з інших галузей сільського господарства. З однієї сторони, вона богиня правосуддя (Феміда), а з іншої – невтомно мстить за злочини (Немезида).

Сучасна точка зору вказує на те, що саме матріархат підтверджує гіпотезу: його існування в минулому в деяких народів реконструюється, але немає підстав для того, щоб думати, що такий суспільний устрій був на якійсь стадії історії людства універсальним. Спільним для багатьох учених щодо поняття «матріархат» є твердження, що історично виникли деякі зміни статусу жінки й уявлень про неї. Дослідження міфології як відображення відносних матріархату й патріархату, який одержав перемогу, дає можливість розкрити багато різних загадкових образів, які вважаються фантазією (Losev 1957б p. 77) [5, с. 77].

Ряд жіночих міфологічних образів має у собі велику руйнівну силу. Тут фігурують Мойри – богині долі і кари, їх страшні служки поруч із Немезидою (богинею помсти) і безкінечний ряд породжених нею страшних істот: Смерть і Сон, Сум, Чвари. Ці істоти трактують принцип хаосу, безладу, аморальності в людському і світовому житті. Можна звернути увагу, що в античний період синкретичне сприйняття жіночого образу Великої богині Матері розпадається на багато образів.

У давніх і середньовічних писемних джерелах, а також в етнографічних працях зафіксовано багато імен, під якими фігурують пізніші фрагменти її колишнього образу. Жіночі міфічні істоти отримують свою спеціалізацію. Наприклад, особливості характеру Великої богині були персоніфіковані греками в образі Немезиди. У міфах вона виявляє себе як богиня природи, але не має інших конкретних характеристик, крім втілення божого гніву, божої кари. Феміда, грецька богиня правосуддя, виконує таку функцію, як покарання. Вона зображувалась у вигляді жінки із зав'язаними очима, тому що її погляд загрожував бідою.

Були ще відомі й такі жіночі образи як богиня: Артеміда і Афіна. В образі Афіни втілюється уявлення про жіночі духовні якості. Афіна у грецькій міфології – богиня мудрості і справедливості. Демокріт вважав її «розумом». Мудрість Афіни інша, ніж мудрість Гефеста і Прометея, для неї характерна мудрість у державних справах. Пізніше, у часи античності, Афіна стала уособленням цілісності космічного розуму, символом світової мудрості (Mid 1988, p. 72) [7, с. 72]. Іншу богиню – Артеміду греки вважали покровителькою диких тварин, а також полювання.

Аналіз міфологічних жіночих образів підкреслює ряд цікавих особливостей. Так, серед якостей є й такі, які не пов'язані із традиційними жіночими поняттями, наприклад, войовничість. Сміливі і мужні, вони можуть захистити самих себе, тому що володіють зброєю. Образ озброєної богині притаманний багатьом культурам. Войовничими вважалися китайська цариця неба, японська богиня сонця, богиня-мати в міфологіях (Mify narodov mira 1991, p. 179) [8, с. 179].

Войовничість традиційно не пов'язують із поняттям жіночого. Наявність такої якості в міфологічних жінок пояснюється тим, що жіночі образи на даному етапі співвідносяться із якостями, характерними для первісної культури. Залежність рис характеру та поведінки в античній міфології від статі послаблюється, оскільки чоловіки і жінки виявляються носіями одних і тих же якостей. Можна навести багато прикладів того, що богині займаються суто чоловічими справами, а боги-чоловіки проявляють слабкість і непослідовність, ці риси характеру асоціюються на рівні нашої свідомості з суто жіночими рисами.

У героїчну епоху Греції чоловік був уособленням насилля, руйнування, війни, а жінка діяла в ім'я миру і цивілізації. Чітко простежується тенденція зміни образу жіночих міфологічних істот у напрямі пом'якшення їх характеру, втрати деяких колишніх рис. Дослідник О.Лосєв зазначає, що жіночі божества періоду класики – це є тільки окремі риси давньої і суворої богині минулих часів (Losev 1957, pp. 64–65) [5, с. 64–65].

У європейській культурі закріпилися міфологічні образи класичного періоду античності. Уперше в античному суспільстві уявлення про жіночу природну сутність отримало філософське осмислення. Значне місце філософії в системі античної культури було пов'язане з тим, що вона краще, ніж міф, виконує світоглядну функцію. На думку деяких культурологів, переборювання міфу – характерна риса античної культури, теоретичну форму цього переборювання показує антична думка (Kruglova 1995, p. 159) [3, с. 159].

Основоположні принципи патріархальної філософської традиції були сформульовані представниками афінської школи Сократом, Платоном, Аристотелем, у філософії яких розум асоціюється з чоловічим началом, виступає як вища досконалість не тільки в структурі людської суб'єктивності, але й у світогляді. Тіло, яке асоціюється із жіночим началом, є, на думку філософів афінської школи, абсолютною недосконалістю, хаосом. Тому принцип підкорення тілесного / жіночого начала розумному /чоловічому лежить у філософів афінської школи в основі ідей філософського знання.

Згідно з філософією Аристотеля, у жінок немає і не може бути ніяких самостійних цілей, які б не були пов'язані із прислуговуванням чоловікові. Така форма участі жінок у суспільстві обмежує їх місце винятково домашнім господарством, патріархальною родиною і фактично посилює авторитет чоловічої влади в сім'ї і в державі.

Своєрідні уявлення знаходимо і в інших грецьких філософів. Так, Платон стверджував, що в майбутньому ідеальному суспільстві обидві статі повинні будуть опановувати одні і ті ж заняття і ремесла. Жінкам навіть доведеться воювати нарівні з чоловіками. У своїй «Державі» він створює ідеальний устрій, де всупереч звичаям свого часу проголошує тезу про придатність жінок до всіх видів загальнокорисної діяльності, аж до найвищих форм управління державою. Основою ідеальної держави є справедливість. Вона полягає в тому, щоб кожний громадянин зміг займатися тим, що найбільше відповідає його натурі.

У деякій мірі Платон допускає рівність між чоловіками і жінками вищих класів у своїй ідеальній державі, але все ж таки в діалозі «Тімей» вчить, що чоловіки, які у своєму житті всього боялися або були несправедливими, у наступному житті відродяться жінками (Plato 1971б p. 539) [12, с. 539].

Античні філософи, обговорюючи проблеми жіночої сутності, визначають ряд суто жіночих якостей. Так, Плутарх виділяє серед жіночих достоїнств скромність, розсудливість, вірність, уміння дружити, навіть мужність, героїзм і велич духу. Він вважає, що обом статям можуть бути притаманні одні риси, проте в одному із своїх творів заявляє, що «жінка, яку залишили на самоті, несе у собі багато поганих думок і бажань» (Mir i Eros 1991, p. 51–52) [9, с. 51–52].

Такі ж протиріччя в поглядах на жінку знаходимо і в римлян. Знаменитий давньоримський письменник Овідій Назон у своєму трактаті про любов дає характеристику жіночій натурі: «чоловік обманює часто, ніжна стать рідко. Придивіться, і ви побачите, що серед цієї статі мало зрадниць» (Ovid 1992, p. 118) [11, с. 118]. Невисоку думку має Овідій і про освіту жінок того часу, підкреслюючи, що освічена жінка – рідкість. У цілому можна вважати, що в античну епоху уявлення про жінку викликає протиріччя. Зрозуміло, що до цього часу сформувався погляд на жінку як неповноцінну істоту в інтелектуальному і моральному плані. У суспільній свідомості панує думка про ницість жіночої натури. Документи і пам'ятки тієї епохи свідчать, що всі дійсні і уявні недоліки і пороки жінок зумовлені вродженими і незмінними властивостями їх природи.

У середньовічній філософії, порівняно з античністю, з однієї сторони, проявляється більше уваги до індивідуального досвіду, з іншої – чуттєвість визнається позитивною тільки у формі релігійного почуття, яке повністю звільнене від світу, захоплень і підкорене інтересам вищого, божественного розуму. Основним критерієм, за яким засуджується чуттєвість, є її зв'язок із задоволенням, яке в християнській культурі асоціюється з жіночим началом і вважається символом гріха.

У середньовічній філософії виділяють два основних історичних етапи: патристику, що є зародженням релігійно-філософських доктрин і розвитком християнської філософії в умовах античності, що заснована на філософській методології Платона, у якій здійснюється повне виключення характеристик жіночого із філософського мислення і культури; схоластику, так званий період філософії зрілого середньовіччя, що базується на філософській методології Аристотеля, у якій функції жіночого допускаються за умов, що над ними здійснюється постійний раціональний контроль (Vvedenie v gendernyye issledovaniya 2001, p. 396) [1, с. 396].

У патристиці жіноче ототожнюється з чутливістю, що руйнує внутрішню єдність людського і божественного начал. За Августином, чуттєвість необхідна для усвідомлення людиною її причетності до Бога. Чуттєвість стає гріховною тоді, коли починає домінувати насолода, непідкорена розуму. На думку Августина Блаженного, почуття, яке піддається раціональному контролю і тому постає найбільш гріховним – це сексуальне задоволення, джерелом якого є жіноче начало.

У схоластиці жіноче поступається в усіх відношеннях чоловічому, але вона має свою функцію, необхідну для реалізації божественного. У філософії Фоми Аквінського наголошується на ролі жінки як помічниці чоловіка, яку вона повинна виконувати відповідно до свого природного призначення. Тобто людиною для Фоми Аквінського постає чоловік, а жінка – лише засіб продовження роду людського і тому не має ніякого самостійного значення.

Також у схоластиці формується уявлення про характер патріархальної влади за аналогією з владою Бога, якій підкорені всі функції індивідів і котра повинна жорстоко карати за всі відхилення від раціонального плану патріарха (Vvedenie v gendernyye issledovaniya 2001, p. 400) [1, с. 400].

Традиція зведення жінки до функції народжування дітей і відкритого декларування на цій основі «специфічною» людиною проходить через усі віки – серед її прихильників Е. Роттердамський, М. Монтень, Г. Бокль, Г. Спенсер та інші. І так майже до XX ст. Власне кажучи, ще попередники філософії XX ст. (А. Шопенгауер) був переконаний, що «призначення жінок вичерпується призначенням поширювати рід людський» і Ф. Ніцше: «перше й останнє призначення жінки – народжувати здорових дітей» (Nietzsche 1990, p. 358) [10, с. 358].

М. Шелер вважає, що XX ст. принципово змінює відносини чоловічого та жіночого начал, бо жіноче, яке перебувало в сутінках протягом століть, тепер виходить на перший план. Усвідомлення необхідності виходу із замкненості суто «патріархального» світосприйняття, спрямованість за його межі, небажання ототожнювати його з людським світосприйняттям породжує уважніше ставлення до людяного світосприймання, яке гармонійно поєднує в собі духовне та душевне, екзистенційно чоловіче та жіноче. Це трансцендує філософію в метаантропологічні форми, виводячи її за межі «патріархалізму» сучасного світу (Lyudyna v esentsiynykh ta ekzystentsiynykh vumirakh 2004, p. 229) [6, с. 229].

Сучасна гендерна теорія не намагається заперечити відмінності між жінками і чоловіками. Вона засвідчує, що сам факт відмінностей не такий важливий, як важлива їх соціокультурна оцінка й інтерпретація, а також побудова владної системи на основі цих відмінностей.

Висновки. Головне завдання в сучасних дослідженнях про жінок полягає в наданні інформації від жінок і про жінок, щоб таким чином створити фундамент для нових теоретичних концепцій. З цього моменту важливими стали гендерні дослідження, присвячені продовженню критики витіснення жінок. На відміну від початкової критика стереотипних зображень жіночості одночасно намагаються скорегувати зображення, тобто замінити їх на більш «правильні».

Становлення сучасної жінки здійснюється через взаємодію патріархатних принципів, що спираються на тривалу соціальну і культурну традицію, і принципів

егалітаризма, що є результатом жіночої боротьби за рівноправ'я. Емансипація жінки, що відбувається в короткий проміжок часу, до цих пір не може усунути цінності патріархату ні в суспільстві і культурі, ні в самосвідомості жінки. Не відмовляючись від своїх традиційних ролей і вважаючи їх невідчужуваними, сучасна жінка активно освоює маскулінізований соціокультурний простір. Як наслідок жінка вимушена жити між тими установками і вимогами, які існують між патріархатом і новою егалітарною соціальністю. Маючи своєрідне світосприйняття і стиль життя, жінка проходить специфічний шлях свого існування, що вимагає особливого вивчення.

Бібліографічні посилання

1. Введение в гендерные исследования / под ред. И. Жеребкиной. – Харьков : ХЦГИ ; СПб : Издательство «Алетейя», 2001. – Часть 1.– 708 с.
2. Голан А. Миф и символ / А.Голан – М. : РУССЛИТ, 1994. – 375 с.
3. Круглова Л. Основы культурологи : учебник / Л. Круглова – СПб. : СПГУВК, 1995. – 393 с.
4. Лавриненко Н. В. Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект) / Н. В. Лавриненко. – К. : ВИПОЛ, 1999. – 172 с.
5. Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. / А.Ф. Лосев. – М.: Учпедгиз, 1957. – 620 с.
6. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах / за. ред. В.Г. Табачковського. – К. : Наукова думка, 2004. – 244 с.
7. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения / М.Мид – М. : Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1988. – 429 с.
8. Мифы народов мира : энциклопедия в 2-х томах. – М. : Советская энциклопедия : Издательство малого предприятия «Останкино», 1991. – Т. 2. – 719 с.
9. Мир и Эрос. Антология философских текстов о любви. – М. : Политиздат, 1991. – 335 с.
10. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла : сочинения в 2-х томах / Ф.Ницше– М. : Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 238–406.
11. Овидий Н. Наука любить. / Н.Овидий – М. : Вернисаж, 1992. – 224 с.
12. Платон Тимей : сочинения в 3-х томах / Платон. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3. – Ч.1.– С. 455–542.

Левченко Л. Ю., Бова В. В. Женщина как объект гендерных исследований: философско-социологические аспекты

В статье особое внимание уделяется этапам развития и формирования взглядов на роль женщины в обществе, начиная от произведений о древних богинях и заканчивая современными гендерными исследованиями, формулирующими новый ответ на очевидное нарушение патриархальной модели мира в связи с активным вхождением женщины в культуру нашего времени. В этом аспекте рассмотрены основные теории гендерной философии.

Ключевые слова: гендер, гендерные исследования, мужское, женское, маскулинность, фемининность.

Levchenko L., Bova V. Woman as an object of gender studies: the philosophical and sociological aspects

The article emphasis on stages of development and formation of views on the role of women in society, from ancient goddesses to modern gender studies, who formulated a new answer to an obvious violation of the patriarchal model of the world in connection with the entry of women active in our present culture. The basic theories of gendernoy philosophy are considered in this aspect.

Keywords: gender, gender studies, men, women, masculinity, feminity.

References:

Golan, A 1994, Mif i simvol (Myth and symbol). RUSSLIT publ., Moscow.

Kruglova, L 1995, Osnovy kul`turologii: uchebnik (Fundamentals of cultural studies: textbook). SPGUVK publ., Saint-Petersburg.

Lavrinenko, NV 1999, Zhenshchina: samorealizatsiya v semye i obshchestve (gendernyy aspect) (Woman: self-realization in family and society (gender aspect)). VIPOL publ., Kiev.

Losev, AF 1957, Antichnaya mifologiya v yeye istoricheskom razvitii (Ancient mythology in its historical development). Uchpedgiz publ., Moscow.

Lyudyna v esentsiynykh ta ekzystentsiynykh vumirakh (Man in essence and existential dimensions), 2004, ed. by V. G. Tabachkovskyy. Naukova dumka publ., Kyiv.

Mid, M 1988, Kul`tura i mir detstva. Izbrannyye proizvedeniya (Culture and the world of childhood. Collective works). Nauka publ., Moskow.

Mify narodov mira. Entsiklopediya v 2-kh tomakh (Myths of world nations. Encyclopedia in 2 volumes), 1991, Vol. 2. Izd-vo malogo prepriyatiya "Ostankino", Moscow.

Mir i Eros. Antologiya filosofskikh tekstov o lyubvi (World and Eros. Anthology of philosophical texts about love), 1991. Politizdat publ., Moscow.

Nietzsche, F 1990, Po tu storonu dobra i zla: sochineniya v 2-kh tomakh (Beyond Good and Evil: works in 2 volumes), Vol 2. Mysl` publ., Moscow, pp. 238–406.

Ovid, N 1992, Nauka lyubit` (Science of love). Vernisazh publ., Moscow.

Plato, 1971, Timey. Sochineniya v 3-kh tomakh (Timaeus. Compositions in 3 volumes), Vol. 3, Part 3. Mysl` publ., Moscow, pp. 455–542.

Vvedenie v gendernyye issledovaniya (Introduction to Gender Studies), 2001, ed. by I. Zherebkina, Part 1. Aleteyya publ., Saint-Peresburg.

Надійшла до редколегії: 15.09.2013 р.

УДК 930.1+308:37.013.3

В. І. Мудрак

Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО РЕАЛІЗАЦІЇЇ ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Сучасні підходи до розвитку співвідношення «особистість-інформація» в глобальному інформаційно-пізнавальному просторі розгортаються в системі інформаційного забезпечення фахової компетентності в системі вищої освіти. Це передбачає напрацювання новітніх соціально-філософських тенденцій у контексті «людина-технологія-вища освіта-фахова компетентність».

Ключові слова: інформація, компетентність, система.

Вступ. Проблематика даного дослідження знаходиться в площині соціально-філософських підходів до вироблення засад кількісної й якісної оптимізації пізнавальної духовно-культурної, техніко-технологічної інформації у змісті й організації вищої освіти в умовах формування і становлення фахової компетентності

останньої в глобальному інформаційно-пізнавальному просторі, в обширі якого висуваються новітні вимоги щодо реалізації особистісного пізнавального і фахово спрямованого потенціалу. Розробка і застосування таких підходів необхідно спираються на систему методологічного забезпечення процесу інтенсивного напрацювання новітніх знань, умінь і навичок професійної діяльності, що мають проективний характер у галузі фахової компетентності вищої освіти стосовно реалій глобального світового ринку праці. Такий ракурс заявленої проблеми розгортається в річищі інтеграції інформаціологічного забезпечення фахової компетентності вищої освіти в світовий освітньо-науково-професійний простір, що в ньому розгортається особистісний потенціал (в системі відносин «особистість-інформація»), спрямування якому надане в межах вищої освіти. Це передбачає, перш за все, сконцентрованість зусиль усіх ланок вищої освіти щодо підвищення рівня вітчизняного науково-професійного потенціалу, а з іншого боку, пошук шляхів інтеграції останнього в світову систему ринку праці. Відповідальність за оптимальне узгодження вітчизняних вимог до підготовки майбутнього фахівця із глобальними світовими вимогами до його рівня фахової компетентності покладається на систему вищої освіти, що неухильно інтегрується в останні. Саме тут виникають новітні підходи з точки зору соціально-філософського забезпечення такої інтеграції. З одного боку, для майбутнього фахівця відкриваються раніше небачені можливості доторкнутися до глибин інформаціологічного забезпечення фахової підготовки, а з іншого, - така особистість стикається із світом відкритих проектів, що несуть масу викликів: духовних, психологічних, політико спрямованих, економічних, інформаціологічних, тощо. Йдеться про адаптацію молодого фахівця до системи інтерактивних зв'язків у інформаційно-пізнавальній галузі. На нашу думку, долучення такої особистості до світового ринку праці, вимагатиме креативних зусиль усієї системи вітчизняної вищої освіти.

Мета статті. Показати процес розгортання сучасних підходів до розвитку співвідношення «особистість-інформація» в глобальному інформаційно-пізнавальному просторі на основі інформаціологічного забезпечення фахової компетентності в межах вищої освіти. Це передбачає напрацювання новітніх соціально-філософських тенденцій у контексті «людина-технологія-вища освіта-фахова компетентність».

Обговорення проблеми. Хід розробки наукової проблеми базується на досягненнях вітчизняних і зарубіжних вчених в галузі теорії інформації та управління нею в суспільно-соціальних відносинах (В. Г. Афанасьєв, Л. Бауер Фрідріх, І. Й. Блох, Д. І. Блюменау, М. Боніц, Н. Вінер, М. В. Вачевський, Л. Бріллюен, Т. Г. Геращенко, Н. Г. Джинчарадзе, У. Ешбі, Ю. М. Канигін, С. Г. Кулєшов, Л. Куффінал, М. М. Мойсеєв, Рейворд І. Бойд, А. Д. Урсул, Ю. А. Шрейдер, К. Шеннон та ін.). Проте, швидкоплинний сучасний ринок інтегрованої світової праці і застосування на ньому новітньої пізнавально-ціннісної-фахової інформації передбачає новітнє теоретичне забезпечення руху такої інформації і залученості до неї майбутніх фахівців. Такий процес передбачає подальше дослідження означеної проблеми.

З погляду методології науки й освіти соціальна інформація пізнавального характеру розглядається й аналізується як ресурс і потенціал їх розвитку в науково-освітніх комунікаціях, техніко-технологічних структурах науково-освітнього спрямування, системах, формах тощо (Дж. Бернал, В. О. Виноградов, Г. М. Добров, Г. Клаус, О. М. Князєва, А. Й. Уйомов, Ф. М. Цирдя, та ін.). У свою чергу, вимагає подальшого дослідження процес реалізації таких комунікацій у системі «вітчизняна освіта–міжнародний ринок праці». Застосування соціальної інформації в освіті й науці на теренах інформаційного суспільства з погляду сучасної соціальної філософії та її трансформація на рівні знання, духовно-ціннісного досвіду людства, нації, особистості розглядаються як новітній етап їх розвитку (В. П. Андрущенко, В. П. Бех, М. Кастельс, В. Г. Кремень, Т. П. Малькова, М. І. Михальченко, В. А. Рижко, та ін.). Саме тут, на нашу думку, полягає основний шлях сучасних соціально-філософських розробок на теренах співвідношення вітчизняних досягнень у галузі фахової компетентності вищої освіти з точки зору її інтеграції в світовий інформаційно-пізнавальний простір й напрацювань із загальносвітового досвіду реалізації фахової компетентності на інтегрованому ринку праці.

Функціонування, трансформація, управління пізнавальною соціальною інформацією у змісті й організації вищої освіти розглядаються на теренах філософії освіти, методології освіти, дидактики (Л. П. Буєва, Е. М. Гусинський, І. А. Зязюн, С. Ф. Клепко, В. С. Лутай, М. Малкей, Л.А. Мікешина, М. І. Романенко, та ін.). Такі розробки, на наш погляд, необхідно інтегрувати в систему інтернаціонального досвіду впровадження результатів фахової компетентності, надбаної в системі вітчизняної вищої освіти. Проективним уявляється процес розширення поля підходів стосовно інтеграції вітчизняних напрацювань в систему світових розробок, що набули креативного значення. Щодо розвитку вищої освіти в сучасному суспільстві, застосування соціальної інформації пізнавального характеру, спрямованого на підвищення фахової компетентності як вищої освіти в цілому, так її вихованців, розглядається як методологія реалізації науково-професійного, його презентації; форма здійснення інтелектуального й емоційного розвитку особистості; процес розвитку управлінської освітньої системи на рівні подання навчального і практично спрямованого матеріалу, організаційно-методичних засад вищої освіти, методології програмованого навчання, інформатизації процесу наукового, освітнього пізнання, що в ньому реалізуються новітні техніко-технологічні засоби, спрямовані на активізацію процесу професійного і загальноосвітнього становлення особистості (А. М. Алексюк, В. І. Астахова, В. П. Безпалько, В. Ю. Биков, Я. Я. Болюбаш, А. В. Васильєв, О. О. Жук, Г. О. Козлакова, Массінга Венансіо, Іван Марєв, Н. В. Морзе, О. В. Оліфіров, С. А. Ракова, В. Г. Розумовський, та ін.). В контексті нашого дослідження йдеться про пошук шляхів оптимізації загальносвітової науково-професійно-пізнавальної інформації стосовно розвитку потенціалу фахівців, які виходять на світовий ринок праці, маючи підготовку у вітчизняній освіті. Такий процес має багатоаспектний характер, що вимагає подальших досліджень, які в свою чергу, мають бути покладеними на соціально-філософську методологію.

Завданнями в річищі дослідження є: формування інтегрованого науково-освітнього інформаційного середовища, що в ньому оптимально з точки зору співвідношення «людина–інформація» в умовах новітньої пізнавальної інформаційно-пізнавальної

ситуації реалізується потенціал особистості–впроваджувача фахової компетентності, надбаної в річищі вищої освіти; створення оптимальної інформаційної інфраструктури в кожній зі складових ланок вищої освіти для здійснення науково обгрунтованого співвідношення особистісних зусиль і суспільних вимог щодо підготовки майбутнього фахівця; формування й раціональне використання індивідуалізованих пізнавально-духовних інформаційних ресурсів з точки зору ентропійних і негаентропійних процесів у галузі техніко-технологічного обґрунтування пізнавального процесу; створення баз даних і знань, зорієнтованих на прогнозування інтегративних пізнавально-ціннісних процесів розвитку вищої освіти на усіх рівнях - від особистісного до загальнодержавного, планетарного, тощо.

В умовах глобального інформаційного суспільства, глобального ринку праці, в якому головним ресурсом і потенціалом є людина у системі соціальної інформації пізнавально-технологічного характеру (фахівець з певним запасом знань, умінь та навичок), виникають новітні підходи до розвитку вищої освіти як креатора професійної компетентності своїх вихованців. Такі підходи виходять з розуміння інформаційної ситуації, в якій знання, культурно-духовне надбання в системі пізнання як результат індивідуальної й колективної науково-технологічної обробки інформації, духовно-ціннісного досвіду інтегруються у загальносвітовий духовно-пізнавальний простір, що в ньому розгортаються суперечності.

Головною суперечністю сучасної пізнавально-ціннісної науково-освітньої доби є розрив між індивідуалізацією й усуспільненням знання, соціальної інформації, духовно-ціннісного досвіду; між індивідуальними і загальносуспільними зусиллями у царині сучасних техніко-технологічних підходів до формування адекватної сучасним досягненням наукової картини світу, проектуючого і вмотивованого ринку праці, що на ньому застосовуються знання, уміння і навички фахівців, сформованих в системі вищої освіти. Вирішення її полягає в наступному: уточненні мети вищої освіти для молодої особистості, її мотивів і смислів, особливо у галузі оволодіння фаховою компетентністю; модернізації змісту, організації вищої освіти відносно новітніх соціально-філософських уявлень про світ, місце в ньому людини, специфікації вищої освіти щодо сучасної інформаційно-фахової-науково-професійної світової ситуації, що в ній індивід співвідноситься із глобальним усуспільненням знання і духовно-ціннісного досвіду, практичних настанов на подальше життя у світі швидкоплинних технологій й адаптації до інновацій, участі в них; застосування новітніх інформаціологічних технологій пізнання, що сягають сутнісних глибин людського буття; створення оптимальної для особистості і суспільства методолого-технологічної системи входження і праці в глобальному інформаційному просторі, де антропологічний фактор розвитку пізнавальної сфери і сфери праці стає всеохоплюючим. Інша сучасна суперечність полягає у неспівпадінні національної належності знання, духовно-ціннісного досвіду, організації вищої освіти, професійної компетентності з глобальними викликами, в контексті яких останні перетворюються на всесвітній продукт споживання, безвідносний до коренів і витоків. Інтернаціоналізація і глобалізація суспільства призвели до того, що зміни в одній галузі дуже швидко переносяться на інші, підсилюючи взаємовплив та взаємозв'зок цих сфер. За таких умов отримані знання втрачають свою індивідуальну цінність. І це викликає безліч питань стосовно подальших перспектив вкорінення здобутків вітчизняної освіти в інтернаціональний інформаційно–пізнавальний, професійно орієнтований простір.

Вища освіта у такому ракурсі повинна вирішити наступні завдання: 1) гуманізувати інформаціологічні якісні і кількісні характеристики професійно-наукового, адаптованого знання у системі вищої освіти, загальносвітового ринку праці; надати техніко-технологічним характеристикам розвитку пізнавального процесу індивідуалізуючи рис, коли людина не є придатком техніки та інформаційних технологій, але є її спрямовуючим началом, наповнюючи ці характеристики різнобарв»ям виявів; 2) індивідуалізувати вплив освітньо-наукової, професійно спрямованої інформації через її, з точки зору соціальної філософії, вияви на особистість як науково обгрунтованої оптимізації вибору особистісного пізнавального шляху; 3) фундаменталізувати зміст й організацію вищої освіти відносно цілісних уявлень про Всесвіт, людину, природу, суспільство, систему взаємодій «особистість-інформація»; 4) спроектувати можливі конфігурації співвідносин у межах інтернаціональної системи «людина-інформація-техніка-технології-освіта-ринок праці»; 5) оптимально індивідуалізовано технологізувати освітньо-пізнавальний простір відносно застування медіа-засобів, систем, прийомів, форм трансформації, модернізації науково-освітньої інформації, маючи на меті повноцінний розвиток особистості в умовах глобальних суспільних викликів; 6) організувати техніко-технологічну підтримку особистісних розвивальних пізнавально-ціннісних підходів - контекстуальних, діалогічних, ігрових, комунікативно-рольових, імітаційно-моделюючих та ін. у системі вищої освіти; 7) інтегрувати зусилля усіх навчальних, виховних, культурних, соціальних інституцій, поза навчальних організацій, структур, ЗМіД, соціального оточення, з точки зору індивідуалізованого спрямування розвитку особистості XXI століття; 8) розробити глобальні системи оптимізації вироблення і застосування пізнавально-ціннісної інформації, розрахованої на проективні підходи до спрямування чинника техніки і технологій у людино центроване річище, гармонійно узгоджуючи таке спрямування із буттям природи.

Висновки: для досягнення інформаціологічно-знаннієвої оптимізації зусиль сучасної вищої освіти відносно становлення молоді в глобальному світі необхідно реалізувати такі підходи: гармонізувати пізнавальні, духовні зусилля особистості в системі вищої освіти із загальносвітовим духовно-пізнавальним простором; стимулювати науково обгрунтоване програмування інтелектуального, емоційного, нейрон психофізіологічного розвитку особистості через розробку новітніх шляхів наукового, ціннісного пізнання світу в цілому, світу людини, що здійснюється через інфомаціологічне забезпечення цього процесу; оптимізувати інформаційно-ціннісний простір пізнання особистістю світу в системі вищої освіти через навчання життю в умовах прогресуючого інформаційного середовища; розробити проективні підходи до гармонізації стосунків людини і техніко-технологічних процесів, спрямованих на поступ суспільства в умовах глобальних викликів, що, у свою чергу, висуває новітні завдання у царині вищої освіти стосовно реалізації антроп-

ного принципу розвитку науки і техніки, інноваційних технологій у галузі пізнання світу природи, суспільства і людини.

Проективним баченням уявляється процес створення найновіших підходів до оптимального узгодження зусиль вищої освіти та професійно-наукових установ до вироблення шляхів сучасного входження особистості – вихованця вітчизняної освіти до світового ринку праці; напрацювання новітніх соціально-філософських методологій щодо оперативного коригування процесу оволодіння професійно спрямованими знаннями, уміннями та навичками, що мають як стратегічний, так і тактичний характер стосовно реалізації особистісного потенціалу соціальної спільноти в умовах глобалізованого інформаційно-пізнавального і науково-професійного простору.

Бібліографічні посилання

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации / Р. Ф. Абдеев. – М. : Владос, 1994. – 336 с.
2. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮМС», 2006. – 498 с.
3. Белл. Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл ; пер. с англ. Иноземцев В.Л. – М. : Наука, 1989. – 345 с.
4. Гусинский Э. Н. Введение в философию образования : уч. пособие / Э. Н. Гусинский, Ю.И. Турчанинова. – М. : Логос, 2001. – 234 с.
5. Забродська Л. М. Інформатизація закладу освіти: управлінський аспект / Л. М. Забродська. – Х. : Видавнича група «Основа», 2003. – 240 с.
6. Інтеграція вищої освіти України в європейську систему : зб. наук. праць // Матеріали Міжнародної науково-методологічної конференції «Інтеграція вищої освіти України в європейську систему», Дніпропетровськ, 05 травня 2001 р. / ред. Н. Є. Бойцун ; Міжнародний фонд «Відродження». – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2001. – 108 с.
7. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М. : Интер-Пресс, 2000. – 345 с.
8. Кулицький С. П. Основи організації інформаційної діяльності у сфері управління : навч.посібник / С. П. Кулицький. – К. : МАУП, 2002. – 224 с.
9. Навроцький О. І. Вища школа України в умовах трансформації суспільства / О. І. Навроцький. – Х. : Основа, 2000. – 240 с.
10. Урсул А. Д. Модель ноосферно-опережающего образования III-го тысячелетия / А. Д. Урсул // Сб. тезисов и материалов III-го Международного симпозиума «Открытое общество и устойчивое развитие». – Зеленоград, 2001. – Т. VII. – 456 с.
11. Фініков Т. В. Сучасна вища освіта: світові тенденції і Україна / Т. В. Фініков // Міжнародний фонд досліджень освітньої політики, Інститут економіки та права «КРОК». – К. : Таксол, 2002. – 176 с.
12. Яблонський В. А. Вища освіта України на рубежі тисячоліть: проблеми глобалізації та інтернаціоналізації / В. А. Яблонський. – К., 1998. – 278 с.

Мудрак В. И. Социально-философские подходы к реализации профессиональой компетентности в системе высшего образования

Современные подходы к развитию соотношения «личность-информация» в глобальном информационно-познавательном пространстве разворачиваются в системе информациологического обеспечения профессиональной компетентности в системе высшего образования. Это предполагает наработку новейших социально-философских тенденций в контексте «человек-технология- высшеобразование- профессиональная компетентность».

Ключевые слова: информация, компетентность, технология, система.

Mudrak V. Socio-philosophic trends of professional competence in the higher education system

Current approaches to the development of the relationship between «identity-information» in the global information space cognitive system deployed in informaciological of professional competence within higher education.

This includes the latest developments of social and philosophical approaches in the context of «human technology, higher education, professional competence».

Last unfolds as a system called «Relations between phenomena of modern society - a society of new knowledge, global information, new methods, technologies, particularly in the field of general knowledge and personal involvement in the design of modern information culture».

Here is a difficult tension between personal mastery opportunities in the system and information processing cognitive nature and requirements of the rapidly changing social transformation in education system.

It is necessary to develop projective ways of raising the quality of professional competence on the basis of modern information and learning situations.

Current requirements for entry of a young person in modern social labor market cause vision newest value in the «identity-information».

This requires, in turn, the need to appeal to the global general philosophical as well as general approaches to new information culture.

First of all, it concerns the methodological principles of perception and information processing cognitive character of the individual.

The novelty of the application, in our opinion, is the systematic process of social and psychological problems that are crucial in the field of higher education as a creator of professional competence of the individual.

It's very important place to the principle of simplification, consolidation of information from its fundamentalization.

The latter, in turn, is based on searching generalizing universal reason being in general: the Cosmos, Nature, Society, the World of Man.

Disclosure of bases at personal perception is in higher education, which forms the information knowledge potential professional competence.

In our view, the deployment of social and philosophical methods of simplification, consolidation of information cognitive nature enables rapid design oriented personal potential in the world of progressive media.

These methods are:

- **the ascent from the concrete to the abstract and vice versa;**
- **fundamentalization information as an attribute of matter and consciousness, consideration of entropy and nehaentropy processes in the infosphere that examines, in turn;**
- **informologic - the science of infosphere.**

Keywords: information, competence, system.

References:

Abdeev, RF 1994, Filosofiya informatsionnoy tsivilizatsii (Philosophy of information civilization), VLADOS publ., Moscow.

Andruschenko, VP 2006, Organizovane suspil`stvo. Problema organizatsiyi ta suspil`noyi samoorganizatsiyi v period radykal`nykh transormatsiy v Ukrayini na rubezhi stolit`: Dosvid sitsial`no-filosofs`kogo analizu (Organized society. The problem of social organization and self-organization in a period of radical transformation in Ukraine at the turn of the century: Experience of socio-philosophical analysis). TOV «Atlant UMC» publ., Kyiv.

Bell, D 1989, Gryadushchee postindustrial`noye obshchestvo: Opyt sotsial`nogo prognozirovaniya (Future postindustryal Society: Experience social forecasting). Nauka publ., Moscow.

Castells, M 2000, Informatsionnaya epokha. Ekonomika, obshchestvo i kul`tura, (Information epouk. Economy, society and culture). Inter-Press, Moscow.

Finikov, TV 2002, 'Suchasna vyshcha osvita: svitovi tendentsiyi i Ukrayina', ('Modern higher education: global trends and Ukraine'), *International Foundation for Education Policy Research*, Institute of Economics and Law «STEP». Taxol publ., Kyiv.

Husynskyy, EN & Turchaninova, UI 2001, Vvedeniye v filosofiyu obrazovaniya: uchebnoye posobiye, (Introduction to Philosophy of Education: Textbook). Logos publ., Moscow.

'Integration of Higher Education of Ukraine into the European system: Collected Works', 2001, Based on the *International Scientific and Methodological Conference «Integration of Higher Education in the European system of Ukraine»*. International Foundation «Renaissance», Dnipropetrovsk. Art Press, Kiev.

Kulytskyy, SP 2002, Osnovy organizatsiyi informatsiynoyi diyal`nosti u sferi upravlinnya: navchal`niy posibnuk, (Fundamentals of information activities in the field of management: manual). MAUP publ.,Kyiv.

Nawrotskyy, OI 2000, Vyshcha shkola Ukrayiny v umovakh transformatsiyi suspil`stva, (Higher School of Ukraine in transforming society). Osnovs publ., Kharkiv.

Ursul, AD 2001, 'Model` neosferno-operezhdayushchego obrazovaniya III-go tysiacheletiya', ('Model noosphere-forward Education of Third Millennium'), *Sbornik tezisov i materialov Tretego Mezhdunarodnogo Simposiuma «Otcrytiye obshchestvo i ustoychevoye razvitiye»*, Vol.VII. Zelenograd,

Yablonskyy, VA 1998, Vyshcha osvita Ukrayiny na rubezhi tusiashcholit`: problemy globalizatsiyi ta internatsionalizatsiyi (Higher education in Ukraine at the turn of Millennium: challenges of globalization and internationalization). Kyiv.

Zabrodska, LM 2003, Informatyzatsiya zakladu osvity: upravlins`kyy aspect (Informatization of the Educational Institution: managerial aspect). Publishing group «Base», Kharkov.

Надійшла до редколегії: 14.09.2013 р.

УДК: 141. 333

С. О. Ганаба

Національний педагогічний університет імені В. П. Драгоманова, м. Київ

«ОСВІТА В РУСІ»: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПЦІЇ СКЛАДНОСТІ

Розглянуто можливості методологічного потенціалу концепції складності щодо модернізації освіти, яка б враховувала мінливість та складність як суспільства, так і світу людини. Освіта як суспільна інституція перебуває у русі, у стані постійної зміни та реформування. Наголошується, що одним із орієнтирів сучасної освіти є акцентуація на вільному розвитку особистості, створенні умов для її творчої самореалізації. В основі навчального процесу знаходиться розуміння знання як відкритого та незавершеного, тобто такого, що перебуває у процесі становлення. Приріст такого знання відбувається не послідовно, а хаотично.

Ключові слова: освіта, методологія, складність, потенціал, модернізація, особистість.

Постановка проблеми. Одним із факторів розвитку суспільства та людини є освіта. У житті людини та суспільства вона виконує амбівалентну роль. З одного боку, освіта плекає «соціального персонажа» епохи, нівелюючи його індивідуальність та підганяючи її під загальноприйняті соціальні стандарти шляхом трансляції чітко визначеного набору інформаційних ресурсів і прищеплення необхідної сукупності навиків та умінь їх використання у практиках життя. З іншої сторони, освіта веде пошук і вироблення нових культурних ресурсів задля подальшого розвитку суспільства та людини. Саме вона є тим культурно-цивілізаційним надбанням людства, яке здатне окреслити нові орієнтири його подальшого розвитку. Освіта виявляє принципову здатність «працювати» на майбутнє, оскільки допомагає людині долати межі індивідуального існування. Вона долучає людину до культурних надбань і, водночас, плекає нові цивілізаційні здобутки, актуалізуючи її життєвий досвід та підтримуючи пошуки нею власної ідентичності тощо. Впливаючи на перебудову внутрішнього світу людини, за твердженням Г. Гегеля, вона дозволяє людині піднестися до рівня всезагальності, свідомо долучившись до надбань науки та культури та позбавившись меж природньої індивідуальності (Hegel 1977) [2]. Як духовна константа епохи, освіта слугує основою та орієнтиром побудови майбутнього. Ця настанова набуває особливої актуальності та релевантності за умов тих численних проблем і ризиків з якими зустрілося сучасне людство.

Сучасні реалії, які З. Бауман метафорично кваліфікує як «плинну модерність», відзначаються руйнуванням узвичаєних сталих структур, які забезпечували функціонування і життєдіяльність суспільства, свідчать про розбалансованість суспільства та його процесів, їх мінливість, нестійкість, стрімку динаміку тощо. Суспільство як ніколи раніше демонструє свою надзвичайно складну природу, а тому потребує відповідного освітнього ресурсу. Освіта в умовах сучасних трансформацій перетворюється на досить складний соціальний організм, який не лише покликаний продемонструвати здатність запропонувати необхідні відповіді на виклики епохи, але й змоделювати до певної міри соціальні процеси. У реаліях сьогодення вона набуває пріоритетного значення у суспільному житті, оскільки виконує превентивну та прогностичну функції, розкриваючи свій складний, динамічний потенціал. Ці обставини актуалізують розгляд сфери освіти як складного соціального феномену.

Формулювання цілей статті. У даній статті мається на меті експлікувати методологічні можливості концепції складності у розумінні природи освіти як складного динамічного організму суспільного життя.

Аналіз дослідження. Варто зазначити, що природа складності як універсального феномену, який властивий майже усім об'єктам (явищам, системам) є предметом зацікавлень дослідників, що працюють у різних наукових сферах. Вивчення даного феномену представлене у низці міждисциплінарних досліджень. Так, у нелінійній динаміці І. Пригожина, Г. Ніколіса, у кібернетиці Н. Вінера, у синергетиці Г. Хакена, у концепції «аутопоезису» У. Матурани і Ф. Варели та інших складність розглядається як феномен, що притаманний об'єктам живої та неживої природи. Він засвідчує можливість світу і людини самоорганізовуватися та саморозвиватися. Низка цікавих та продуктивних концептуальних підходів щодо розуміння сутності складності представлена також у працях вітчизняних дослідників, зокрема Л. Бевзенко, Л. Киященко, І. Добронравової, І. Єршової-

Бабенко, О. Робуль, В. Шевченка та інших. Аналіз сфери освіти як складного соціального організму міститься у наукових розвідках Л. Горбунової, А. Євдотюк, Н. Кочубей, В. Лутая, І. Предборської та інших. Методологічний потенціал цих та інших досліджень дозволяє окреслити орієнтири модернізації освітньої сфери в умовах складного, малопередбачуваного та швидкозмінного світу.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на різноплановість досліджень та множинність концептуальних підходів і оригінальних ідей у поясненні феномену складності єдиного визначення даного поняття не існує. Навпаки, множинність трактувань вказує на складну та багатофункціональну природу феномену складного. Зокрема, дослідники пояснюють даний феномен не лише як наявність сукупності кількості елементів складного об'єкту, а як їх можливість створювати між собою нетривіальні зв'язки, формуючи якісно нову цілісність складного об'єкту (Beskova 2011, p. 38) [1, с. 38]. Відповідно складність виступає не кількісним, а й якісним феноменом, в основі якого знаходяться радше не взаємозалежні чи взаємообумовлені зв'язки, а спонтанні та довільні. При цьому складний об'єкт не демонструє усіх своїх потенційних властивостей. На поверхню, із сфери небуття, виходить лише певна частина його характеристик. При цьому він зберігає приховані потенції, які у майбутньому можуть запропонувати неочікувані варіанти його подальшого розвитку. Відповідно складний об'єкт містить очевидне та можливісне, реалізоване та потенційне. «Саме органічне об'єднання прихованого, але всюдисущого і невичерпного у своїх потенціях онтології з онтичною множинністю (що є дійсно способом і формою вияву даної онтології) і складає суттєву природу складного», – вважає В. Кізіма (Kizima 2011, p. 186) [6, с. 186]. Онтико-онтологічна тотальність природи складного символізує у речах єдність у багатоманітності і передбачає повноту та цілісність у всіх проявах їх буття. Відповідно, єдність та багатоманітність розуміються не як конкуруючі поняття, а як такі, що взаємодоповнюють та взаємообумовлюють одне одного. Вони виступають не лише властивістю конкретної речі, але й засвідчують множинність зв'язків її із світом.

Складність об'єкту засвідчує його процесуальну природу. Як тільки об'єкт набуде ознак статичності, втратить потенції у своєму розвитку та можливості створювати нове, він стане зрозумілим, завершеним, а отже простим. «Ціле, яке самоорганізується створює себе частини середовища в процесі свого становлення», – стверджує І. Добронравова (Dobronravova 2011, p. 152) [5, с. 152]. Процес лежить в основі життєдяльності та функціонування складних систем. Процесуальний характер даних систем породжує у них емерджентні феномени (явища, властивості). При цьому динаміка змін цілісної складності зумовлює зміну її елементів. Не лише складний об'єкт здатний демонструвати неочікувані властивості, але його елементи, складові також набувають нових характеристик.

Складним об'єктам притаманна низка властивостей та характеристик, як-то: неврівноваженість, нелінійність, відкритість, здатні до самоорганізації та само творення тощо. Розглянемо освіту як складну соціальний феномен крізь призму цих характеристик.

Відкритість як характеристика складності, засвідчує, що об'єкти є не замкнутими чи ізольованими, оскільки перебувають у зв'язку із зовнішнім світом. Із довкілля вони черпають інформацію, енергію, певні імпульси, живлення тощо, тобто те, що необхідно для їх життєдіяльності та творення подальших конфігурацій розвитку, задля збереження складності. Відповідно, відкритість забезпечує буття та розвиток складних об'єктів. Проте реалії зовнішнього світу не розглядаються лише як резервуар можливостей для життєдіяльності і розвитку складних об'єктів. Складні об'єкти будучи відкритими, також впливають на довкілля, і у такий спосіб забезпечують його буття та розвиток. Відповідно така взаємодія має взаємообумовлений характер. «Говорячи образною мовою, складна система, виникнувши і розвиваючись, досліджуючи світ, кидає йому виклик, але й світ спричиняє вплив на неї. І система, і оточуюче середовище спільно активні. Якщо процес їх взаємного випробування не завершується розпадом системи, то в результаті вони опиняються взаємно підігнаними одне до одного система адаптується до оточуючого світу і той в свою чергу також видозмінюється», – пише О. Князева (Beskova 2011, p. 83) [1, с. 83].

Принцип відкритості в освіті засвідчує її здатність забезпечити споживам освітніх послуг рівний та вільний доступ до її ресурсів. Серед характерних рис відкритої освіти науковці виокремлюють: вільний доступ до інформаційних ресурсів, свобода вибору, індивідуалізований підхід до процесу навчання, створення умов спільного творчого освоєння світу (Andreev & et al 2002, p. 20) [11, с. 20]. Дані обставини набувають особливої актуальності та релевантності в умовах сучасних комп'ютерно-інформаційних, науково-технологічних та інших революцій, які формують новий образ епохи.

Завдяки сучасним науково-технологічним новаціям освіта долає межі навчальних закладів. Вона постає як відкрите середовище. У даному середовищі відсутні вікові, гендерні, національні, географічні та інші лінії демаркації у конструюванні освітнього простору. Даний освітній простір дослідники називають мережевим, тобто таким, який сприяє створенню особливої культури «віртуальної реальності» шляхом інтеграції електронних засобів комунікації і диверсифікації масової аудиторії. Завдяки сучасним технологіям людина отримує можливість вільного доступу до електронних ресурсів, робить відкритими та доступними багатоманітність культурних практик, забезпечує можливість навчання протягом усього життя тощо. В межах мережної освіти вона отримує свободу вибору оптимального графіка індивідуальних занять, вибору предметів та їх змістового наповнення, вибору методів навчання та консультацій з викладачами, свободи думки та способів її вираження. У процесі навчальної діяльності людина постійно робить відкриття, досліджує та осмислює проблеми в контексті існуючих соціальних реалій. Вона розкриває власний творчий потенціал, творячи світ у собі та довкола себе, відповідно вибудовуючи траєкторію власної освіти. Цінністю мережної взаємодії в освітньому процесі визнається вільна, освічена творча особистість, здатна зберігати свою індивідуальність та унікальність і в той самий час здатна до співпраці у межах відкритого полікультурного освітнього простору. Із свободою пов'язана здатність нести відповідальність за свій вибір у створенні власної стратегії освіти. Відповідно освітній ресурс передбачає особистісне орієнтування процесу навчання, є досить гнучким та варіативним. Як приклад практичного втілення даної моделі створення низки «відкритих» університетів. Так на сьогодні у світі вже діють Британський відкритий

університет, Канадський відкритий університет, Державний університет Губернаторів у США, Каліфорнійський віртуальний університет та інші, які мають на меті підготувати споживачів освітніх послуг до повноцінної та ефективної участі у професійному та соціальному житті сучасного суспільства.

Розуміння та розгляд мережної освіти як відкритого освітнього середовища, на думку А. Лобка, полягає «значною мірою у відмові від педагогіки як такої (вихід за межі того, що традиційно можна назвати «педагогічною позицією», – це коли педагог наперед знає, як і для чого він розвиває дитину). І з цієї точки зору мережний проект – це в історії освіти найбільш фундаментальний, найбільш революційний за своїми наслідками проект» (Lobok, p. 4) [10, с. 4]. Відповідно освіта виявляється у нових способах світобачення та світорозуміння, у нових технологіях і формах життя, які постають як певна суперечність між новими реаліями та усталеними формами, способами ставлення до світу. Однак це не означає, що мережний проект як вияв відкритої освіти має розглядатися як певна панацея, полишена будь-яких альтернатив. Мова не йде про відмову від традиційних освітніх інституцій, а радше про їх модернізацію, з метою забезпечення можливості освітніх інституцій надавати адекватні відповіді на виклики сучасності.

Одним із напрямків модернізації традиційної освіти є перехід від суб'єкт – об'єктних відносин до суб'єкт–суб'єктних. Власне суб'єкт–суб'єктні відносини є виявом відкритої освіти, в якій наставник виступає не глашатаєм істини, а її співшукачем. Навчальна діяльність ґрунтується не на трансляції певного набору запланованої інформації, а передбачає відкриття та обмін особистісним досвідом учасників освітньої взаємодії. Така освіта є «практикою свободи» (П. Фрейре), оскільки передбачає відмову від «наповнення» учнів необхідним обсягом інформації та її механістичне запам'ятовування. Знання розглядаються не як «власність» наставника, яку він щедро «дарує» тим, кого навчає, а як результат спільної взаємодії учасників, у якій залучаються їх внутрішній світ та життєві практики тощо. Освіта сприймається не як лінійно-спрощений, прогнозований, передбачуваний процес, а як відкрита система, в якій відбувається взаємне зростання та взаємозбагачення учасників навчального процесу. Вчитель навчаючи, продовжує шукати, досліджувати, а отже вчитися. Мета навчання полягає у забезпеченні учасникам освітньої взаємодії свободи пошуку істини власним шляхом у відповідності до своїх нахилів, здібностей, інтересів та потреб.

Принцип відкритості свідчить і про міждисциплінарний характер освітньої сфери. Будучи пов'язаною із діяльністю та розвитком людини у соціумі, вона використовує напрацювання тих галузей знань, предметне поле досліджень яких також пов'язане із людиною та середовищем у якому вона живе. Відповідно у сфері освіти використовуються дослідження з філософії, антропології, фізіології, психології, медицини, екології тощо. Відкрита до різних новацій та досягнень, які відбуваються у інших сферах наукового пізнання, вона надає їм різноманітний фактичний матеріал, тобто виступає у якості праксеологічної основи їх досліджень. Варто зазначити, ще одну особливість відкритої освіти, а саме, поєднання різноманітних технологій, методів та практик навчання тощо. У практиках навчальної діяльності вони зазвичай не існують у так би мовити «чистому» вигляді, а поєднуються, доповнюються, інтерпретуються педагогом в залежності від атмосфери, особливостей освітнього процесу. Відповідно вони постають як комплементарні, тобто взаємодоповнюються, дозволяючи органічно застосовуватися у різноманітних педагогічних підходах, технологіях, методах тощо.

Відкрита освіта – це освіта, яка самоорганізовується. Відкритість та самоорганізація розуміються як взаємообумовлені характеристики феномену складного. «Взаємодія системи із зовнішнім світом, її занурення в неврівноважені умови може стати вихідним пунктом для формування нових динамічних станів – дисипативних структур», – пише І. Пригожин (Prigozhin & Stengers 1986, p. 198) [12, с. 198]. Самоорганізація передбачає творення складним об'єктом самого себе через творення нових конфігурацій та гештальтів як з наявних елементів, так і з отриманих зовні, народжуючи нові смисли, конфігурації, образи тощо. Будівельним матеріалом у цьому процесі є хаотична невпорядкованість елементів, яка дозволяє бути необмеженим та креативним у творенні нової смислової природи складності. При цьому самоорганізація передбачає не лише виникнення принципово нових утворень, але й здатність складного об'єкту повернутися до попереднього стану свого розвитку, отримуючи у такий спосіб нові функціональні можливості подальшого розвитку. У процесі самоорганізації важко щось передбачити. Сценарій та зразки у цьому випадку відсутні. Головною умовою розвитку постає випадковість та ймовірність, здатність до багатоваріантності шляхів свого розвитку.

Процеси самоорганізації освітньої сфери утворюють систему безперервної освіти life-long education, що ґрунтується на засадах ризоморфності, цілісності, не лінійності, безперервності. Така освіта позбавлена стандартизації та уніфікації. Вона уявляється як комплексний, багатовимірний соціальний організм, що містить сукупність внутрішніх та зовнішніх умов для саморозвитку людини. Освіта як складний феномен не лише набуває нових змін у процесі самоорганізації, вона передбачає самоорганізацію та само творення учасників навчальної взаємодії. Вони отримують пасіонарну здатність творити себе та світ довкола себе, перебуваючи у процесі постійної само зміни та адаптації, відповідно до швидкозмінних суспільних реалій. Само організаційні процеси в галузі освіти передбачають здатність учасників навчальної взаємодії до самоосвіти. Однією із стрижневих цілей сучасної освіти є не передача готової «суми знань» (тим паче усього навчити неможливо і чи потрібно), а оволодіння способами поповнення знань, збільшення швидкості орієнтації у розгалуженій системі знань. Сфера освіти покликана розвивати у тих, хто навчається навиків самостійного отримання, опрацювання і використання нової інформації про себе і світ. Процес пізнання постає як процес самопізнання, само творення, само вибудовування учасника навчальної взаємодії та соціального середовища у якому він знаходиться. Провідною ідеєю освіти визнається людина дослідницької позиції, яка здатна зробити вибір, бути відповідальною за власні прорахунки, рішення, ризиковані вчинки тощо. Її діяльність спрямовується у напрямку від «споживання» готової інформації до її творення.

Визначальним в освітній сфері є культивування творчості як засобу само творення людиною себе та створення світу довкола себе. Особистість, на думку С. Гессена, «є справою рук самої людини, про-

дуктом її самовиховання. Вона безперервно зростає чи вироджується у своїх діях, ускладнюється чи збіднюється якістю тих цілей, які вона своєю дійсністю вирішує. Оскільки особистість ніколи не дається готовою, вона завжди створюється» (Gessen 1995, p. 73) [3, с. 73]. Тому її пізнати можна не як пасивну річ, а лише «поглянувши на неї у напрузі її вольового устремління, у тому, що вона причаїлася перед здійсненням вільного акту, перед самим тим моментом, коли акт готовий від неї відокремитися», - вважає дослідник (Hegel 1977, p. 73) [2, с. 73]. Принцип самоорганізації в освітніх практиках сконцентровується на індивідуальній природі людині, на розширенні її можливостей реалізувати свої прагнення та потреби у нових знаннях, через плюралізм напрямків, форм, методів навчальної діяльності. Такий підхід дозволяє здобути освіту людині з урахуванням її здібностей та інтересів. Як зауважує М. Розін, людина не здатна жити та діяти як усі, за певною традицією чи звичаєм. Вона шукає опертя у самій собі й у світі, який відповідає її переконанням (Rozin 2009, p. 19) [13, с. 19].

Культивування та розвиток індивідуальної природи людини в сфері освіти передбачає зміну також в освітніх стратегіях та практиках. Відповідно, навчання, на думку О. Князевої, не уподібнюється до передавання знань як естафетної палички від однієї людини до іншої, а розглядається як створення умов, за яких стають можливими процеси породження знань тим, хто навчається, їх активна і продуктивна творчість. За таких умов вчитель має навчитися бачити, що криється за учнем, і навчитися розуміти його (Kniazeva 2006, p. 321) [7, с. 321]. Методи навчання розглядаються як загальна програма дій, а як конкретний спосіб навальної взаємодії. За такого підходу важливим видається не накопичення та відтворення набутої інформації, а створення умов для їх продукування. Приріст знання відбувається не послідовно, а хаотично, оскільки пов'язані із особистісним досвідом та індивідуальною природою людини. Освіта, яка враховує багатогранну природу людського Я постає як нелінійний феномен.

Нелінійність є характерною рисою складних об'єктів. Вона передбачає відсутність лінійної (прямої) залежності між його елементами. Її атрибутом є випадковість, завдяки якій вона створює світ іншої природи, у якому результат суми не дорівнює суми результатів (В. Буданов). Цей світ має закономірності іншого гатунку, які дозволяють враховувати складність та мінливість об'єктів, передбачають вагомі зміни в результаті малих збурень, пояснюють асиметричність та хаотичність. Нелінійність є тією властивістю, яка не лише забезпечує буття та розвиток складних об'єктів у їх складності, але й презентує їх як інноваційні. Здатність його впливати на самого себе (само вибудовувати, само організовувати) зумовлює те, що його характеристики істотно залежать не від зовнішніх факторів, а від тих процесів, які відбуваються всередині його. Звертаючи увагу на цю обставину, Н. Кочубей застерігає від упередженості щодо думки згідно якої нелінійні системи розвиваються за довільними траєкторіями. Процес виникнення структур виникає спонтанно, проте вони породжують можливісні структури. Можливісність розуміється дослідницею як властивість розгортання цього об'єкту, виявлення прихованого потенціалу (Kochubey 2005, p. 64) [8, с. 64]. Відповідно «причинність» не може бути зведена до лапласівського детермінізму, оскільки у такій іпостасі вона має досить обмежений характер прояву та пояснення.

Реалізація принципу нелінійності в освіті не передбачає ліквідацію поступального ступінчатого процесу отримання знань, під час якого кожна наступна сходинка в отриманні знаннєвого ресурсу спирається на попередню, тобто обумовлена нею. Її слід розглядати як «вихід за межі» певної заданої траєкторії навчального процесу. У процесі навчання учасники у пошуку та творення нових знань можуть «забігати наперед чи повертатися назад», тобто рухатися довільно згідно власних індивідуальних потреб чи інтересів. Отримані ними знання розглядаються не як сума об'єктивних істин, а як ціннісно значимі для суб'єктів. Отримання таких знань передбачає здатність мислити нелінійно, тобто в альтернативах. Навчати такому мисленню – значить передбачати можливість зміни шляхів у пізнанні процесів та явищ. Під нелінійним мисленням, вважає Н. Кочубей, слід розуміти здатність людини адекватно сприймати і аналізувати, приймати рішення та досягати поставленої мети в складному нелінійному самоорганізуючому світі (Kochubey 2009, p. 183) [9, с. 183].

Принцип нелінійності в освіті передбачає зміни в усіх її структурних компонентах, а саме в меті, змісті, формах, організації, способах тощо. Цікавими у даному контексті є думки А. Гуменюк щодо модернізації вищої педагогічної освіти. Дослідниця розглядає зміни у змісті освіти у світлі нелінійного підходу. Аналізуючи зміст підручників з педагогіки, вона робить висновок про його невідповідність суспільним потребам, оскільки в умовах інформаційного суспільства озброєння людини певним набором знань, умінь і навичок з метою всебічного розвитку і готовності до реалій суспільного життя видається не релевантним та ефемерним. Відповідно модернізація вищої педагогічної освіти, на думку А. Гуменюк, передбачає розробку багатоваріантних програм навчання, з метою забезпечення можливостей вибору шляхів підготовки майбутнього педагога (Gumenyuk 2010, pp. 84–85) [4, с. 84–85].

Висновок. Таким чином, концепція складності не відкидає основні закономірності освітнього процесу. В її контексті освітній процес постає як багатовимірне явище, що залежить від дії багатьох факторів, зміна навіть одного з яких здатна суттєво вплинути на всю сферу освіти. Складність відображає рефлексію самого пізнавального процесу, який постійно трансформується, породжує неочікувані смисли та відкриває нові грані сучасного світу. Вона, на думку Н. Кочубей, фіксує «момент корегентності змін пізнавального світу, внутрішнього світу суб'єкта, який пізнає, способів, методик, методів пізнання, відображає сутність сучасних трансформативних практик, що включені у плинну і постійно змінну реальність» (Kochubey 2009, p. 215) [9, с. 215].

Складність засвідчує життєздатність освіти, що реалізується як здатність до самоорганізації та саморозвитку у взаємодії з відкритим середовищем. Відповідно освітні процеси характеризуються своєю неповторністю, непередбачуваністю, відкритістю та нестабільністю. Освіта, як складна система, та її складові не мають ієрархічного підпорядкування, вони не діють за загальними законами, а виявляють здатність розвиватися самим і розвивати систему. За таких умов освіта розглядається як інноваційне середовище, яке сприяє формуванню інноваційних характеристик та інноваційного мислення в усіх учасників навчальної взаємодії. Така освіта плекає дух новаторства та експериментаторства, тобто дух своєї епохи.

Варто зазначити, що розгляд освіти у контексті концепції складності сприятиме ефективному вирішенню світоглядних, психологічних, дидактичних та інших проблем, які виникли у результаті ускладнення реалій духовного, природного та соціального світу. Зрозуміло, що жодна методологічна концепція не здатна оминути талант та любов педагога і визначити набір тих цінностей та якостей, які йому необхідні для успішної професійної діяльності, не зможе замінити культуру людини на культуру технологій. Відповідно цінність та значимість методологічного потенціалу концепції складності у тому, що вона пропонує модель саморозвитку людини в освітньому та соціальному середовищі, які швидко розвиваються та змінюються.

Враховуючи те, що проблема пошуку методологічних орієнтирів в умовах модернізації української освіти є актуальною, доцільно продовжити дослідження. Зокрема проаналізувати зміст освітнього ресурсу з точки зору концепції складності.

Бібліографічні посилання:

1. Бескова И. А. Природа и образы телесности / И. А. Бескова, Е. Н. Князева, Д. А. Бескова. – М. : Прогресс- Традиция, 2011. – 456с.
2. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1977. – Т.3. – 471с.
3. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С. И. Гессен ; отв. ред и сост. П. В. Алексеев. – М. : «Школа- Пресс», 1995. – 448с.
4. Гуменюк А. М. модернізація вищої педагогічної освіти у контексті нелінійного підходу / А. М. Гуменюк // Освіта як важлива соціокультурна детермінанта становлення особистості: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 19 листопада 2010р.). – Хмельницька обласна рада, Хмельницька обласна державна адміністрація, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. – Хмелькицький: ХГПА, 2010. – С. 80–85.
5. Добронравова И. С. Сложность как процесс / И. С. Добронравова // Синергетическая парадигма. «Синергетика инновационной сложности». – М. : Прогресс-Традиция, 2011. – С. 149–157.
6. Кизима В. В. Метафизика тотальности: преодоление тупика в понимание сложного / В. В. Кизима // Синергетическая парадигма. «Синергетика инновационной сложности». – М. : Прогресс-Традиция, 2011. – С. 181–190.
7. Князева Е. Н. Синергетика на волне эпистемологического конструктивизма / Е. Н. Князева // Самоорганизация и синергетика : матер. конф. – М., 2006. – С. 315–337.
8. Кочубей Н. В. Мировоззренческий и методологический смысл понятия «нелинейность» / Н. В. Кочубей // Практична філософія. – 2005. – №2.– С. 60–64.
9. Кочубей Н. В. Синергетические концепты и нелинейные контексты: монография / Н. В. Кочубей. – Сумы : Университетская книга, 2009. – 236с.
10. Лобок А. М. Узлы культуры и педагогики [Електронный ресурс] / А. М. Лобок. – Режим доступа : http: // setilab. ru / modules / conference / view. Article. Php/2
11. Основы открытого образования / [А. А.Андреев, С. Л. Каплан, Г. А. Краснова, С. А. Лобачев, К. Ю. Лупанов, А. А. Поляков, А. А. Скамницкий, В. И. Солдаткин] ; отв. ред. В. И. Солдаткин. – Российский госуд. институт открытого образования. – М. : НИИЦ РАО, 2002. – Т. 1. – 676с.
12. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс ; [пер. с англ. Ю. А. Данилова, общ. ред. и посл. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтович, Ю. В. Сачкова). – М. : Прогресс, 1986. – 432с.
13. Розин В. М. Можем ли мы проектировать себя сами? / В. М. Розин // Философские науки. – 2009. – №12. – С. 8–26.

Ганаба С. А. «Образование в движении»: методологический потенциал концепции сложности

Рассмотрены возможности методологического потенциала концепции сложности в модернизации образования, которая учитывала изменчивость, сложность общества и человека. Образование как общественная институция пребывает в движении, в состоянии постоянного изменения и реформирования. Подчеркивается, что одним из ориентиров современного образования является акцентирования внимания на свободном развития личности, создании условий для ее творческой самореализации. В основе учебного процесса находится понимание знания как открытого и незавершенного, то есть такого, которое пребывает в процессе становления. Наращивания такого знания происходит не постепенно, а хаотично.

Ключевые слова: образование, методология, сложность, потенциал, модернизация, личность.

Hanaba S. "Education in the movement": methodological potential of the conception of complexity

The article deals with the possibility of methodological potential of conception of complexity according to the modernization of education which takes into consideration the changeability and complexity of society and the world of a human at the same time.

Education as a sociable institution is in the movement in the process institution is in the movement, in the process of constant changes and reformation. Its context and aim depend on the necessity of preparation a human to the life in the conditions of non-stability and non-forcasting. Education has to not only correspond the social realities but proyect changes of socium in future. We define a human as a landmark of new educational concept, an object and a subject of educational activity.

It is stressed that actualization on free personal development and creation of conditions for his creative self-realisation is one of the aspects of modern education. The process of education stands like a process of self-perception, self-creation, self-building a participant of educational integration and social environment where he lives. The basis of educational process lives in the comprehension of knowledge as something open, non-finished, being in the process of perception. Increment of such knowledge occurs not successively and gradually but changeably and chaotically.

Keywords: education, methodology, complexity, capacity, modernization, and personality.

References:

Andreev, AA & et al 2002, Osnovy otkrytogo obrazovaniya (Fundamentals of open education), V. 1. NIITs RAO, Moscow.

Beskova, IA 2011, Priroda I pbrazy telesnosti (Nature and images of corporeality). Progress-Traditsiya publ., Moscow.

Dobronravova, IS 2011, 'Slozhnost` kak protsess' ('The complexity of the process'). *Sinergeticheskaya paradigma. "Sinergetika innovatsionnoy slozhnosti"*. Protsess-Press, Moscow, pp. 149–157

Gessen, SI 1995, osnovy pedagogiki. Vvedeniye v prikladnuyu filosofiyu (Fundamentals of pedagogy. Introduction to applied philosophy). Shkola-Press, Moscow.

Gumenyuk, AM 2010, 'Modernizatsiya vyshchoyi pedagogichnoyi osvity u konteksti neliniynogo pidkhodu' ('Modernization of Higher Education in the context of non-linear approach'). *Materials of naukh-prakt. Konferentsiyi Osvita yak vazhliva sotsiokul`turna determinanta stanovlennia osobystosti, HGPA*, Khmel`nytskyy, pp. 80–85

Hegel, GVF 1977, Entsiclopediya filosofskikh nauk (Encyclopedia of Philosophy), Vol. 3. Mysl` publ., Moskow

Kizima, VV 2011, 'Metafizika total`nosti: preodoleniye tupika v ponimaniye slozhnogo' (Metaphysics of totality: overcoming the impasse in the understanding of the complex) *Sinergeticheskaya paradigma. "Sinergetika innovatsionnoy slozhnosti"*. Protsess-Press, Moscow, pp. 181–190

Kniazeva, EN 2006, 'Sinergetika na volne epistemologicheskogo konstruktivizma' ('Synergetics in the wake of epistemological constructivism'). *Samoorganizatsiya i sinergetika: materially konferentsii.* Moscow, pp. 315–337

Kochubey, NV 2005, 'Mirovozzrencheskiy I metodologicheskiy smysl poniatiya «nelineynost`»' ('Ideological and methodological meaning of the term «non-linear»'). *Praktychna filosofiya*, №2. pp. 60–64.

Kochubey, NV 2009, Sinergeticheskiye kontsepty I nelineynyye kontaksty: monografiya (Synergetic concepts and nonlinear contexts: Monograph). Universitetskaya kniga publ., Sumy.

Lobok, AM, Uzly kul`turi I pedagogiki (Nodes of culture and pedagogy), viewed: <http: // setilab.ru / modules / conference / view. Article. Php/2> .

Prigozhin, I & Stengers, I 1986, Poriadok iz khaosa. Novyy dialog cheloveka s prirodoy (Order out of chaos. New dialogue with nature). Progress publ., Moscow.

Rozin, VM 2009, 'Mozhem li my proektirovat` sebia sami?' ('Can we design ourselves?'). *Filosofskiye nauki*, №12. pp. 8–26.

Надійшла до редколегії: 20.09.2013 р.

УДК 123.1: 316.6

І. М. Савицька

Національний Університет біоресурсів і природокористування Україн, м. Київ

СВОБОДА ЯК МОЖЛИВІСТЬ ДЛЯ САМОВИЗНАЧЕННЯ СВІДОМОСТІ

Досліджено феномен свободи як найсуттєвіше визначення людини, умови її унікального буття. Проаналізовано свідомість у філософсько-антропологічних, екзистенційних вимірах свободи людського буття, в якій формуються ідеї культурного самовизначення особистості. Зазначено, що екзистенціально-антропологічний аналіз проблеми звільнення свідомості повинен стати теоретико-методологічною основою, цілісним підґрунтям для побудови смислобуттєвої парадигми соціокультурного розвитку особистості.

Ключові слова: свобода, звільнення свідомості, свобода вибору, свобода дії, свобода волі, ідентифікація, відповідальність.

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасні філософські дослідження проблематики свободи людини характеризуються формуванням нових аксіологічних імперативів на шляху усвідомлення духовно-культурного буття соціуму. Це зумовлено суспільною потребою забезпечити національну інтеграцію в умовах інтенсивних ліберально-демократичних трансформацій і глобалізаційних перетворень. У сучасному світі людство намагається відновити цінність свободи, яка формально сприймається як одне з прав людини та громадянина. Поняття «свобода особистості», «свобода вибору» все найчастіше вживаються в засобах масової інформації, у виступах політичних лідерів, декларуються Конституціями різних країн. Подолання існуючого наративного відношення до дійсності актуалізує проблему свідомості, в якій найзагальнішим чином відображені потреби реформування соціокультурного простору. У сучасній філософській антропології буттєва самоцінність свідомості є умовою екзистенційної самобутності, що дозволяє людині бути активним учасником суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика свободи та свідомості завжди приваблювала та приваблює дослідників, вона є центральною у філософсько-антропологичних студіях багатьох філософів. Серед сучасних російських філософів, які торкаються даної проблематики, можна назвати В. Вольнова, П. Гайденко, А. Грязнова, Ю. Давидова, І. Євлампієва, В. Поруса, Л. Філіпова та інших. Упродовж XX століття проблема свободи та свідомості активно досліджується і в український філософії, у дотичності до зазначеного феномену перебувають сотні праць, предметом аналізу яких були чи є проблеми соціального й культурного розвитку та актуальності свободи в українській перспективі. Це філософи, історики, політологи, серед яких: В. Андрущенко, І. Бичко, В. Бойко, М. Брайчевський, Г. Волинка, Л. Губерський, Я. Грицак, В. Загороднюк, О. Кульчицький, А. Лой, В. Лях, В. Лук'янець, І. Мірчук, М. Попович, В. Табачковський, Л. Чекаль, В. Янів та інші. Дослідження основних аспектів феномену свободи та свідомості спостерігається також у дисертаційних дослідженнях та статтях І. Дєдяєвої, О. Лосик, І. Мухіна, Л. Подолянко, У. Рудницької, Л. Слободянюк, В. Судакової, В. Шаповала та інших. Наведений перелік авторів є далеко не вичерпаним, але він формує уявлення про ступінь як актуальності, так і теоретичної опрацьованості проблеми свободи та свідомості, репрезентує її наукову значимість та методологічну обгрунтованість.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є здійснення дослідження філософського аналізу феномену свободи особистості як звільненої свідомості, як проблеми самореалізації індивіда засобами вибору його світоглядної та життєвої позиції в ситуації «екзистенційного напруження» та діяльнісної активності, спрямованої на вільну творчість, адекватну критеріям культури, моралі та відповідальності. Визначення сутності свідомості через апріорні структури світу виявляє зміст національної свідомості, завдяки чому індивід ідентифікує свою «особистісність», концептуалізує акти пізнання її внутрішнього змісту, визначає феномени ідеації і цілепокладання в трансценденціях свободи.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Найважливішим духовним артефактом свідомості виступає свобода, яка забезпечує динаміку культури, вибір свідомих цілей та ідеалів суб'єкта. Як і розвиток людини в часі, свобода є виявленням її духу у боротьбі з відчуженням і владою безособистісних сил, що стає можливим завдяки суб'єктивації національного в соціальній об'єктивності, яка є умовою формування уявлення про істинні цінності буття. Свідомість завжди є усвідомленням чогось. Вираз «бути у свідомості», має цілком певний онтологічний смисл, фіксуючи реальне становище людини у світі, особливу форму життєвого процесу, котра знаходить вираз в його усвідомленні. Завдяки наявності свідомості, онтологічний статус якої полягає в можливості здійснення в ній свідомого буття і всіх актів усвідомлення, людина «розташовується» в світі, стає суб'єктом діяльності. Щодо дійсності, то суб'єкт не тільки розкриває певним чином її зміст і

здійснює вплив на неї, але й засвідчує власне, діюче й усвідомлююче існування.

Проблема свідомості має давню історико-філософську традицію. Свідомість, з погляду її функціональних властивостей, цікавила людство з давніх часів. Так, у давньоіндійських текстах «Рігведи» згадуються функції свідомості. Згодом, у давньогрецькій філософії цієї проблеми торкались Сократ, Платон, Арістотель. В часи Середньовіччя над функціями свідомості працювали Августин, П. Абеляр Т. Аквінський, І. Златоуст. Згодом, в епоху Нового часу, цю проблему розглядали Декарт, Спіноза, французькі просвітники. Нові сторінки вписали російські фізіологи Сєченов і Павлов, які вперше підвели під проблему свідомості конкретну науково-медичну основу. Тема свободи у ХХ столітті представлена насамперед в роботах авторів, що належать до персоналістського напрямку. Ж.-П. Сартр, М. Мамардашвіллі, М. Бердяєв, В. Соловйов вважають, що свобода є безсумнівним привілеєм свідомості. На противагу цій тенденції, прихильники структуралізму вказують на проблематичність ідентичності самосвідомості й інтелігібельних свобод у зв'язку з відкриттям особливого характеру влади, яка функціонує на мікрорівні, а також фундаментальної роллі несвідомого в процесі формування суб'єктивності. У концепціях Ж. Лакана, М. Фуко і К. Леві-Строса йдеться про те, що суб'єкт конституюється в процесі інтерсуб'єктивності практики відповідно до особливих процедур ідентифікації і є носієм об'єктивних смислів. Крім того, структуралізм постулює неподоланість відчуження та ілюзорність початкової свободи. Ряд представників аналітичної філософії, зокрема Г. Райл, вказують на метафізичний характер концептів свідомості і волі, з якими традиційно пов'язується свобода, відмовляючись тим самим і від попередньої постановки питання. Враховуючи вищесказане, Ю. Габермас пропонує свій проект емансипації. Він вважає необхідним виявити і замінити приховані установки, виходячи з яких ми діємо, на свідомо обрані в якості найбільш ефективних. Останні повинні бути сформульовані в ході вільної раціональної дискусії та бути прийнятними для всіх. Однак, можливість втілення у життя подібного проекту розглядається рядом авторів як сумнівна, а його можлива реалізація сприймається з обережністю, оскільки очевидно, що формулювання загальнозначущих вимог може обернутися поширенням репресивних практик. На думку Р. Рорті, єдине, що співтовариство може зробити для свободи своїх членів, − це створити умови, в яких кожен зможе бути таким, яким він хоче. Свобода в теорії Рорті розуміється як творче «виробництво самоопису», свого роду самореалізація в ситуації, де спочатку кожен говорить про себе в чужих поняттях. Така свобода є результатом випадкового збігу обставин. Оскільки зміна одних форм репрезентації на інші нічого не змінює, то проект Рорті з позиції, зокрема, Ж. Дерріди може розглядатися в якості затвердження нового відчуження, у вигляді нової організації дискурсу, в якій завжди можна виявити сліди влади. У ХХ ст. вагомий внесок у цю проблему внесли представники школи психоаналізу. Так, у світлі відкриттів З. Фрейда і Л. Вітгенштейна інтелігібельна свобода являє собою «фігуру свідомості», яка, незважаючи на свою недостовірність, продовжує мотивувати людську дію.

Історія вчення про свободу свідомості в європейській філософії розглядається з точки зору зв'язку проблеми свідомості з пізнанням, що в кінцевому підсумку виливається в питання: як можливо пізнання істини? Філософи визнають, що пізнання свободи як необхідності у різноманітних її проявах важливо. Людина, що перебуває в полоні ілюзій, під впливом хибних уявлень, не знає справжнього стану речей, з якими має справу, або не здатна дивитися правді у вічі, – не може вважатися вільною. Звужуючи значення відомого євангельського вислову «пізнаєте правду, – а правда вас вільними зробить!» до гносеологічної площини, маємо визнати, що тільки істина, хоч би якою гіркою вона часом не була, відкриває перед людиною перспективу свободи (Byblyya) [1]. І все ж обмежувати сутність свободи виключно пізнанням можливо лише за умови, що пізнання саме по собі вважається вищою духовною здатністю людини, реалізацією її кінцевого призначення. Пізнавати в такому разі означає для людини реалізувати себе найадекватнішим чином і, отже, бути вільною. Філософія ХХ століття характеризується пошуком граничних основ самої свідомості як такої. Перша тенденція пов'язує проблему сутності свідомості з питаннями: як пов'язана свідомість з пізнанням і за допомогою яких пізнавальних можливостей вона реалізується? У зв'язку з цією тенденцією свідомість поділялася на безліч змістовних елементів, і вирішальна роль у пізнанні відводилась одному з них. Ці питання імпліцитно містять у собі прагнення визначити природу свідомості і тим самим перетворити на певний предмет, який має ті або інші властивості, що відрізняють його від інших предметів. Отже, класична європейська філософія розглядала свідомість як даність предметного змісту. Всупереч зазначеній тенденції, автор аналізує свідомість не з позиції аналізу його окремих пізнавальних здібностей, а як єдине ціле. Навіть у стані пізнання свідомість не схожа на об'єктивну реальність, тим більше вона є досить специфічною, коли мова йде про її самостійне існування. Розум людини має безліч ступенів свободи, і вони реалізуються за її волею. Якщо обрати режим пізнання, то свідомість прагне відтворити зовнішню реальність, роблячи це своєю когнітивної технологією. Але вона здатна на значно більше. Ж. Дельоз зазначав, що свідомість здатна створювати «симулякри» − образи, позбавлені всякої подоби. Більш того, з симулякрів формується штучне середовище сучасного індивіда. Симулякр для Дельоза − копія, що не деградувала. На думку філософа, у ньому таїться позитивна сила, що заперечує й оригінал, і копію, та всю ієрархічну структуру світу. «Симулякр засновує світ розподілів, що кочують [номадичних], і анархії, що торжествує» (Delez 1995, p. 333) [2, с. 333]. Раз немає прототипу − значить немає основи світу. Не будучи якоюсь новою підставою, симулякр поглинає всі підстави, викликаючи загальний крах, але крах − це радісна й позитивна подія. Симулякр руйнує старий, звичний світ, водночас будуючи новий, майбутній, пластичніший, у якому опозиційність нормативності й аномалії буде суттєво згладжена. Отже, технологія свідомості має широкий спектр функцій: від пізнавальної репрезентації реальності до різних форм уяви.

Що ж таке розум? Що таке свідомість? Здається, немає однозначної відповіді, яка могла б пояснити ці феномени. Сучасна філософія, психологія, нейрофізіологія, кібернетика приводить до різних інтерпретацій розуму та свідомості. І це трохи парадоксально, що те, що ми стверджуємо, щоб оволодіти ним, нам так важко пояснити. Очевидно, розум не може бути об'єктом самого себе. І навіть, якщо б ми в один

прекрасний день зрозуміли всі хімічні та електричні процеси в мозку повністю, чи було б це поясненням розуму? Чи буде це розуміння осягненням всіх елементів, включаючи інтелект, свідомість, емоції й волю? Розмірковуючи над проблематикою свободи свідомості, розуму, британський психолог Стюарт Сазерленд зазначав, що свідомість є захоплюючим, але абсолютно невловимим явищем… (Knierim) [6]. Свідомість суб'єкта у своїй безпосередності та співмірності з об'єктивною реальністю є не стільки відображенням дійсності, скільки її «життєвим світом», відмінним від об'єктивно-предметного існування. Центром свідомості суб'єкта виступає «Я», в якому інтегрується його інформаційно-пізнавальна база, внаслідок чого вона є особливою духовною формою освоєння природного і соціального світу і разом з тим формою саморозвитку. Царина духа, у центрі якої знаходиться «Я», є тією сферою свідомості, в якій відбувається не тільки перетворення об'єктивного на суб'єктивне, але активація суб'єктивного в об'єктивному, що визначає духовність як особливу смисложиттєву сферу людського досвіду. Основи духовності полягають в свободі вибору у будь-якій сфері людського існування, що приводить до визнання самоцінності, самодостатності, самобутності екзистенційно-індивідуального самовизначення особи як умови реальності свідомого. Визначення сутності свідомості через апріорні структури «життєвого світу» виявляє зміст національної свідомості, завдяки чому індивід ідентифікує свою «особистісність», концептуалізує акти пізнання її внутрішнього змісту, визначає феномени ідеації (ідеалізації) і цілепокладання в трансценденціях свободи. Саме людське в людині – це свідомість. Але вона ж і є найглибшою і множинною загадкою. Людство багато чого вже знає про себе, проте найскладніші проблеми сучасності пов'язані саме з розумінням свідомості. І все ж історія пізнання, і, взагалі, історія філософії визначають певну динаміку прогресу в осмисленні феномену свідомості. Сама ж свідомість характеризується невимушеністю. Вона належить до тих явищ, котрі неможливо викликати штучно, під тиском певних механізмів дії. Це затятий осередок свободи. «Робота» свідомості не спричиняється предметами чи знанням про них, а реалізується в режимі самостійного віднаходження певного внутрішнього здійснення, який, нарешті, можна найменувати свободою. Тому, застосовуючи кантівську термінологію, можна говорити, що в свідомості немовби відбувається процес «надавання собі закону» (Tabachkovs'kyy, Bulatov & et al 2005, p. 77) [5, с. 77].

Свідомість в широкому контексті – це складне антропологічно-соціальне поєднання раціональності та ірраціональності. При цьому раціональність сприймається багатьма філософами ближче до соціальності. Ірраціональність же швидше пов'язується з індивідуальним. Тлумачення свободи як звільненої свідомості передбачає мобільність, варіативність індивідуального вибору, відповідальність, телеологічну спрямованість духовного та практичного життя і, разом з тим, позбавляє його негативних чинників, породжених егоїзмом. Такі підходи обґрунтовують свободу, цінність індивідуальності, значущість волінь та бажань людини, що базуються на її чуттєвості. Тут йдеться про світ існуючого, на противагу світу належного. Визнаючи егоїзм атрибутом людською природи, концепція звільненої свідомості надає йому відвертого характеру, пропагуючи прагнення до виживання, але й обмежуючи його, оскільки покладає на людину відповідальність за свої дії. Подолання наративного відношення до дійсності, внутрішнє звільнення від аморфних смисложиттєвих орієнтирів актуалізує проблему соціально-культурних самовизначень особистості. Її вирішення взаємопов'язане з виявленням іманентного змісту тих онтологічних засад свідомості, котрі складають основу пізнання розмаїття духовних реалій. Дослідження сутнісної кореляції світоглядно-персоналістичних орієнтацій індивідів з колізіями суспільного розвитку вимагає подолання тенденційності та спрощеності мономірного підходу до свідомості як «відображеного» буття. Актуальність поставленої проблеми обумовлена змінами в поглядах людей на систему усталених аксіологічних орієнтирів, які виступають одним із головних факторів процесів функціонування соціальної системи і окремого індивіда. Наголосимо і на активізації питання про нове осмислення співвідношення цінностей національної ідентичності із загальнолюдськими цінностями. Без їх гармонізації немає сенсу говорити про можливості досягнення суспільно-політичної солідарності, толерантності, гуманізму в сучасних процесах глобалізації, а тим більше – про життя людини як найвищу цінність. У цьому контексті особливо важливим є вивчення глибинної сутності свідомості – необхідного компоненту інтелектуального самовизначення особистості. Зіткнення, антитеза, боротьба власного модусу духовності, свого Ego кожної окремої свідомості зіштовхується із загрозою антигуманізму, націоналізму, дискримінації. Велика роль у процесі самовизначення свідомості людини належить ментальності – специфічного розумового стану, до якого входять уявлення, враження, настрої, смислові конструкти. Саме у співвідношенні з поняттям «ментальність» поняття «свідомість», зумовлене культурними, соціальними, історичними, раціонально-дискурсивними та ірраціонально-екзистенційними факторами, розкривається найповніше. Як ідея суб'єктивного усвідомлення, ментальність відкриває нові перспективи самовизначення особистості, є способом орієнтації по вибору рішення, динамічною зміною, рухом до об'єкта. Феноменологічний дискурс в онтологію людської свідомості дозволяє стверджувати про екзистенційні чинники української ментальності (кордоцентричність, домінування емоційного над раціональним, індивідуальність, інтровертність тощо), як причини формування особливого, недискурсивного типу мислення, як вияву орієнтованої на самозаглиблення та самоаналіз типу свідомості. Свідомість містить у собі ряд неусвідомлюваних засобів організації людського життя, що передують усвідомленню та діяльнісному досягненню належного і, водночас, лишаються поза межами усвідомлення соціального суб'єкта. У цьому плані ментальність в єдності уявлення і мислительних настанов, як ірраціональний компонент в раціональному, є способом подолання однобічностей об'єктивістсько-діяльнісної парадигми й усвідомлення екзистенційно-смислових моментів людського існування – цінностей, форм соціальної взаємодії, часовості тощо.

У межах системи культури ментальність має істотне значення для вироблення передрозуміння, інтуїтивного бачення проблем, їх раціоналізації в пізнанні та практичній асиміляції. У процесі розвитку свідомості ментальність стає основою єдності духовно-теоретичного, духовно-практичного та практичного освоєння світу, «фондом» категоріальних структур

творчої діяльності, її смислоутворення. У всіх своїх визначеннях ментальність є потенційно інтенційною, оскільки завдяки трансцендуванню зв'язує різні світи, раціональне й ірраціональне, добро і зло, розширює екзистенцію людини від суб'єктивності до переживання історії суспільства і культури. Ментальність є ірраціональною основою визначення суб'єктивного, що дозволяє їй стати глибинною сферою проникнення у підсвідоме, досягти внутрішніх смислів переживань у контексті самовизначень індивіда.

У сучасній філософській антропології проблема свободи свідомості набуває суто індивідуально-особистісного звучання, є особливим видом сущого, що живе за своїм специфічним законом. Сформоване «Я» у свідомості реалізується у можливості людини стати суб'єктом діяльності, що означає у першу чергу свободу вибору в орієнтаціях щодо об'єктивного змісту явищ і процесів, звільнення свідомості від впливу зовнішніх детермінацій. Це засвідчує смислову полізмістовність феномену свідомості як перманентно нової і своєрідної характеристики буття. Найбільш буттєвою характеристикою свідомості є духовність суб'єкта. «Духовне» є способом інтеграції особистості в життєвий світ» і одночасно умовою формування її «Я». Отже, принцип самовизначення свідомості людини є сутнісною домінантою смисложиттєвого підходу до життєвої реальності. І. Ільїн зазначав: «Звільнити себе – означає стати господарем своїх пристрастей. Господар своїх пристрастей не той, хто їх успішно приборкує, так що вони все життя вирують у ньому, а він намагається стримати їх, але той, хто їх духовно ушляхетнив і перетворив. Свобода від пристрастей полягає не у тому, щоб людина заглушила їх у собі, а сама вдалася до безпристрасної байдужості (так думали стоїки); але у тому, що пристрасті у людини самі, добровільно і цілісно служили духу і несли її до мети» (Il'yn 1993, p. 170) [3, с. 170].

Завершуючи міркування про свободу розуму, цікаво поставити питання: чи здатен розум, спираючись на своє раціональне судилище, витримати силу безпосередньої наївності та щирої простоти? Напевне, саме просторінь духовності дає змогу реалізувати вільну спільну присутність морфологічної різноманітності форм розумності, свободу та унікальність шляхів просування кожної із них. Адже духовність виражає потребу усвідомлення значущості не просто якої б то не було практичної діяльності, а якраз творчої активності (Tabachkovs'kyy, Bulatov & et al 2005, p. 84) [5, с. 84]. Обмежений розум − це повержений розум. Розум − це величезне багатство, і, наперекір усім стихіям, він здобуде перемогу, якщо тільки людський рід навіки не деградує,.., якщо не капітулює − бо така легка можливість завжди спокушає його (Maryna 2010, p. 256) [4, с. 256]. Світ, яким ми живемо, є сучасним у повному сенсі цього слова: він народжується та розвивається разом і водночас з нашою свідомістю, дорослішає разом з нашими уявленнями про нього – про його можливості, глибину й природу, – будучи відображенням процесу інтеграції свідомості у підсвідомі шари психіки. Тому наша свідомість спроможна зробити цю свою віддалену проекцію більш пристойною і більш відповідною нашій щирій сутності й природі, а це є призначенням людини і сповнює смислом її життя. Філософія вільної особистості починається зі звільнення її свідомості та підсвідомості. Індивід із дитинства асимілює стереотипи і все подальше життя невпинно сприймає нові стереотипи. Вільна людина – це людина, котра здатна протистояти стереотипам, прагнучи до істинних почуттів та усвідомлень. Мета такої людини не лише «знати», а й «розуміти». Вільна людина – людина, що шукає істинності, відкидаючи хибу. Проблема звільнення людини – проблема пошуку гармонії. Цей стан передбачає добровільність та відповідальність щодо своїх дій та їх наслідків (Meixner) [7].

Висновок цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У сучасній філософській антропології буттєва самоцінність свідомості є умовою екзистенційної самобутності, що дозволяє людині бути активним учасником суспільного життя. Основи духовності полягають у свободі вибору у будь-якій сфері людського існування, що приводить до визнання самоцінності, самодостатності, самобутності екзистенційно-індивідуального самовизначення особи як умови реальності свідомого. Важливим аспектом проблеми свободи є духовна свобода, яка може бути обмежена зовнішньою необхідністю, але ніколи не зникає, оскільки невід'ємна від особистості. Людина тоді стає вільною, коли спрямовує спонтанність своїх дій на персоналізацію світу і своєї свідомості. Освоївши найбільш передовий стиль мислення, вільні від ідеологічного тиску, відкриті всьому новому, ми повинні бути готовими до подальшого розвитку свідомості, яка й є рушійною силою історичного розвитку. Отже, людина досягає свободи, якщо спрямовує спонтанне самоздійснення на персоналізацію світу і себе. Свобода – це рух індивіда у часі, який можливий у мисленні через вивільнення власної свідомості і водночас усвідомлення себе у світі. За допомогою свідомості розум залучається до цінностей буття, стає умовою особистісного бажання свободи, співпадає з внутрішньо наявною необхідністю істинного. Вільна людина, на нашу думку, це – відповідальна, творча, мисляча особистість, наповнена самосвідомістю власної ідентичності, свого «Я» в динаміці культурних та життєвих цінностей. Спрямована до цієї мети свобода не ізолює, а об'єднує, не веде до анархії та свавілля, а наділяє вірою в сенс буття.

Не дивлячись на багатоваріантність філософського наукового арсеналу щодо феноменів свободи та свідомості, спостерігається недостатня вивченість тенденцій трансформації свободи у суспільстві. Проте, в умовах стрімких, суспільних змін актуалізується проблема взаємозв'язку вибору та необхідності як умов реалізації свободи. Саме тому перспективу подальших розвідок порушеної нами в даній статті проблеми вбачаємо у вивченні особливостей, умов та чинників трансформації особистісної свободи у духовну, у виявленні можливості інтерпретації поняття свободи, яка була б актуальна для сучасного стану філософсько-антропологічного знання, здійсненні аналізу процесу формування самосвідомості у співмірності з духовною самореалізацією індивіда в реаліях соціокультурного життя.

Бібліографічні посилання

1. Библия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http: // www. bible. com.ua
2. Делез Ж. Симулякр и античная философия / Ж. Делез // Логика смысла. – М., 1995. – С. 333–337.
3. Ильин И. А. Путь духовного обновления / И. А. Ильин // Путь к очевидности. – М. : Республика, 1993. – С. 175.
4. Марина Х. А. Поверженный разум. Теория и практика глупости / Х. А. Марина. – М. : CORPUS, 2010. – С. 256.
5. Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи /

[В. Г. Табачевський, М. О. Булатов, Т. В. Лютий, Г. І. Шалашенко та ін.]. –К. : Наук. думка, 2005. – 272 с.

6. Knierim T. Mind and Tsonstsiousnes [Electronic resource] / Thomas Knierim. – Mode of access : http://www.thebigview.tsom /download/mind.pdf

7. Meixner U. Physicalism, Dualism, and Intellectual Honesty [Electronic resource] / U. Meixner. – Mode of access : http:// www. newdualism.org/review/vol1/DR1-1-U.Meixner.htm

Савицкая И. М. Свобода как возможность для самоопределения сознания

Исследован феномен свободы как существенное определение человека, условие его уникального бытия. Осуществлен анализ сознания в проявлениях философско-антропологических, экзистенциальных измерений человеческого бытия, в котором формируются идеи культурного самоопределения личности. Отмечается, что экзистенциально-антропологический анализ проблемы освобождения сознания должен стать теоретико-методологической, целостной основой для построения смыслобытиевой парадигмы социокультурного развития личности.

Ключевые слова: свобода, освобождение сознания, свобода выбора, свобода действия, свобода воли, идентификация, ответственность.

Savytska I. Freedom as an opportunity for self-determination of consciousness

The article investigates the phenomenon of freedom as the most essential definition of individual, condition of its unique existence. The thesis analyzed the manifestation of consciousness in the philosophical-anthropological, existential dimensions of human existence, which forms the main ideas of individual cultural self-determination. The essence of freedom in relation to the notion of «consciousness exemption» is revealed. The thesis analyzed the manifestation of consciousness in the philosophical-anthropological, existential dimensions of human existence through a review of the national consciousness, which forms the main ideas of individual cultural self-determination. The phenomenon of freedom is analyzed from the standpoint of priority of human being spiritual principles, his voluntary socio-valuable choice, liberation of consciousness from stereotypes, false, restrictions. It is pointed out that the liberated consciousness is a consciousness that is constantly struggling, it is being updated. Consciousness awareness is a necessary stage in human cognition of itself and its destiny – is the basis of its dismissal. An important role in this process is given to the orientation to national idea that is becoming a logical result of "gathering" figurative series. It is interconnected with the process of "including" an individual into spiritually cultural life thus filling the dominants of socio-political reality with individual sense. It is proved that national conscience orients a person to the implementation of a national idea into the prospects of people's life in the measurements of human values.

Problems of perception and realization of personality's outlook freedom in a modern Ukrainian society are being separated. It is shown that personal freedom is always a freedom of choice of the individual. Reported that the existential and anthropological analysis of the problem of freedom of the consciousness in the ideological and spiritual education should be a theoretical and methodological foundation for building a foundation for a holistic content and existential paradigm socio-cultural development of the individual.

Keywords: freedom, freedom of choice, freedom of action, free will, consciousness exemption, identification, responsibility.

References:

Byblyya, viewed: <http: //www. bible. com.ua>.

Delez, Zh 1995, 'Simuljakr i antichnaja filosofija' ('Simulacrum and ancient philosophy'), *Logika smysla*. Moscow, pp. 333 – 337.

Il'yn, IA 1993, 'Put' dukhovnoho obnovlenyya' ('The path of spiritual renewal'), *Put' k ochevydnosty*. Moscow, P. 175.

Knierim, T, Mind and Tsonstsiousnes, viewed: ,http://www. thebigview.tsom /download/mind.pdf>

Marina, AH 2010, Poverzhennyj razum. Teoryya i praktika hluposty (Prostrate mind. Theory and practice of stupidity). Moscow, CORPUS, P. 256.

Meixner, U, Physicalism, Dualism, and Intellectual Honesty, viewed:<http:// www. newdualism.org/review/vol1/DR1-1-U. Meixner.htm>

Tabachkovs'kyy, VH, Bulatov, MO & et al Lyudyna v tsyvilizatsiyi XXI stolittya: problema svobody (The man in the twenty-first century civilization: the problem of freedom). Kyiv, Nauk. Dumka publ.

Надійшла до редколегії: 12.09.2013 р.

УДК: 1+329.12+330.82

О. Б. Петінова

ПНПУ імені К.Д.Ушинського

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ФРАЙБУРЗЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ, ПАРИЗЬКОЇ ШКІЛ ТА ЛІБЕРТАРІАНСТВА)

Статтю присвячено соціально-філософському осмисленню неолібералізму як течії філософії XX–XXI століття на прикладі інтерпретації основних ідей фрайбурзької, англійської, паризької шкіл та лібертаріанства. Приділено увагу філософсько-економічним, філософсько-політичним аспектам неолібералізму та розглянуто окреслену проблематику через категорії «держава», «свобода», «соціальна справедливість», «особистість», «громадянин», «соціальний порядок» тощо. Відзначено, що в умовах ринкових перетворень та глобалізаційних процесів в Україні неолібералістичні принципи займають провідні позиції в організації суспільного життя. Приділено увагу аксіологічній, онтологічній, філософсько-економічній, соціально-філософській, філософсько-історичній проблематиці неолібералізму.

Ключові слова: неолібералізм, праця, свобода, соціальна справедливість, ринок, господарство, конкуренція, особистість, суспільство, індивідуалізм, держава, громадянин.

Актуальність проблеми. Нові технології змінюють природу й організацію життя в усьому світі. Революція в засобах зв'язку об'єднує світ у прагненнях до солідарності та в протистоянні несправедливості. Науково-технічний прогрес привносить в усі сфери життєдіяльності українців нові ідеї, новий спосіб мислення, нову систему світобачення та світосприймання. Разом з глобалізацією та вестерналізацією у нашій країні неолібералізм як філософська, політична та економічна система визначає нові ціннісні орієнтації, нові орієнтири та перспективи реалізації індивідуальної та економічної свободи. І хоча українська практика втілення неоліберальних ідей в економіку у 90-х роках після розвалу Радянського Союзу була неефективною, у XXI столітті він займає провідні позиції в євроінтеграційних процесах. Патерналістичні цінності відходять на задній план, і ринкові принципи вносять свої корективи у життя українців. В умовах трансформаційних процесів в

Україні у XXI столітті необхідним є переосмислення основних ідей неолібералізму з подальшою інтеграцією їх в стратегію розвитку нашої країни.

Мета: розглянути неолібералізм в контексті соціально-філософського осмислення на прикладі фрайбурзької, англійської, паризької шкіл та лібертаріанства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Неолібралізм розглядають дослідники різних галузей науки, так, неоліберальні ідеї модернізації у суспільствах перехідного типу аналізує С. Бульбенюк (Bul`benyuk 2004) [2]; теорію та практику неолібералізму в українських реаліях аналізує Б. Маліцький (Malits`kyy 2007) [4]; неолібералізм в контексті економічних атрибутів незалежності України окреслює М. Швайка (Shvayka 2011) [16].

Виклад основного матеріалу. Виникнення французького неолібералізму датується 20 – 30-ми рр. XX ст. Засновником цієї школи вважають Ж. Рюефа, який захищав принципи неокласичного лібералізму, виступаючи проти будь-якого втручання держави у суспільне життя. У своїх роботах оперує категорією «соціальний порядок», який заснований на ринковій цивілізації, – під нею він розуміє саморегулюючий потенціал ринку, зумовленому процесом урівноважування цін у середовищі вільної конкуренції. Група експертів на чолі з Ж. Рюефом та Л. Арманом (директором державних залізниць) підготувала доповідь «Про перешкоди економічній експансії» (1960), в якій обґрунтувала необхідність створення й захисту державою механізмів ринкової саморегуляції, в основі якої, на думку мислителя, повинні бути монополії. Саме вони зможуть забезпечити формування конкурентного середовища. Ця доповідь поклала початок формуванню паризької школи (Е. Малінво, Т. Монбріаль, Л. Столерю, С. Кольм і М. Алле), основною задачею якої було доведення визнання пріоритетності ринкового саморегулювання. Дослідження представників паризької школи спрямовувались на визначення особливостей урівноважування економіки та дії чинників економічного зростання за умов панування державно-монополістичної форми власності. М. Алле розглядає соціальну сферу як чинник і водночас наслідок економічного зростання. На його думку, можна гармонізувати економічне зростання й соціальні відносини. Вирішення соціальних проблем він зв'язував з активністю самих суб'єктів, але цю активність трактував у контексті виникнення нових інституціональних утворень, тобто розвитку «системи участі в прибутках», «системи соціального партнерства» за сприяння держави. Зважаючи на те, що приватна власність зумовлює соціальну нерівність, держава, котра захищає приватну власність як основу ефективної економіки, зобов'язана створювати інституціональні умови для вирівнювання доходів, гарантувати їх певний рівень і розвивати соціальну сферу. Утверджує позицію, за якою загальний розвиток суспільства забезпечується приватною власністю з притаманною їй свободою господарського управління (Allais 1995) [1].

Англійська (лондонська) школа неолібералізму представлена іменем Л. Роббінса, професора Лондонської школи економіки. Він був одним з редакторів популярної у фінансових колах газети «Financial Times», і вдало поєднував науково-викладацьку та практичну діяльність. Філософська методологічна концепція Л. Роббінса одержала назву «апріоризм», (її підтримали авторитетні вчені-неоліберали Л. фон Мізес, Ф. фон Хайєк та Ф. Найт); вона виходить з того, що будь-яка наука свої кінцеві теоретичні висновки формулює дедуктивним шляхом, користуючись обмеженим набором фундаментальних положень. Апріоризм як методологічна концепція пов'язаний з доктриною «Verstchen» – доктриною розуміння. Вона була досить популярною в австрійських теоретиків, і здійснила значний вплив на погляди економістів різних. Основна суть її зводиться до наступних тверджень: будь-яка наука приходить до кінцевих висновків шляхом дедуктивного виведення теорії з обмеженого набору фундаментальних положень; процеси встановлення такого роду принципів у природничих та суспільних науках різні; так, наприклад, фізик чи хімік добирає інструменти для спостереження за зовнішнім світом, розробляє методику експерименту, проводить досліди, індуктивно узагальнює отримані результати, а вже потім формулює базові положення, з яких потім робляться дедуктивні висновки. Економіст же має справу з людиною, тому замінює всю процедуру «психологічним методом», інтроспекцією, чи «внутрішнім спостереженням», або простою очевидністю (Machlup 1955) [7].

Л. Роббінс сформулював основи доктрини апріоризму в економічній теорії, які можна презентувати в таких положеннях: твердження економічної теорії, як і будь-якої іншої наукової теорії, природним шляхом дедуктивно виводяться з набору постулатів; головними постулатами є всі передумови, що містять у собі прості й беззаперечні дослідні факти, наприклад, рідкісність благ, які проявляють себе у реальному світі; основним постулатом теорії вартості є факт, згідно якого індивіди можуть ранжувати свої переваги у певному порядку, і насправді так і чинять; основний постулат теорії виробництва полягає у тому, що факторів виробництва існує більше, ніж один; головним постулатом теорії динаміки є той факт, що ми не знаємо напевно, які блага стануть рідкісними у майбутньому: нам не потрібен контрольований експеримент для встановлення їх обґрунтованості, вони настільки вкорінилися у нашому повсякденному досвіді, що достатньо їх просто сформулювати, щоб визнати очевидними (Robbins 1935) [15] .

У 1937 р. В. Ойкен разом з професорами кафедри Ф. Бьомом, Г. Гроссманом-Дьортом і Л. Мікшем розпочав публікацію наукових праць під назвою «Лад економіки» (щорічник «Ордо», з латинської – лад). «Ордо» — узагальнююче поняття, яке означає «порядок» економічної системи, «природний устрій» вільного ринкового господарства у Фрайбурзькому університеті, який відіграв роль теоретичної трибуни та надав назву західнонімецькому неолібералізму – ордолібералізм. Сформувалась Фрайбургська школа неолібералізму (ордолібералізм – від латинського «ordo»-порядок та «liberalis» – вільний, західногерманський неолібералізм), яка розвивалась у західній Германії. Її представники запропонували власне вчення (воно ґрунтувалось на основі синтезу неокласики та традиційного лібералізму) про організацію господарства. Процес суспільного розвитку розглядається як поступова еволюція, господарське життя аналізується з макроекономічних позицій. Ордоліберали виступають за активний вплив держави на економіку, при цьому суб'єктами такого втручання виступають соціальні економічні інститути прибутку та конкуренції. У центрі ордолібералізму – вчення про організацію конкуренції та філософсько-економічна концепція соціального ринкового господарства. Роль держави зводиться до формування економічного ладу, а регулювання та протікання господарських процесів відбуваються спонтанно. Се-

ред фундаторів та найвідоміших представників цієї течії можна назвати такі імена, як В. Ойкен, Л. Эрхард, А. Мюллер-Армак.

У німецькій економічній думці значну роль у формуванні неолібералістичного напряму відіграв В.Ойкен, яким було закладено основи західногерманського неолібералізму та розроблена його методологія. Ідеалом вважав соціально орієнтоване вільне ринкове господарство, основними принципами якого є свобода особистості, торгівлі, підприємництва, вільне ціноутворення та конкуренція. Роль держави при цьому – контролювати дотримання членами суспільства існуючих правил та законів при здійсненні своєї господарської діяльності (Eucken 1995; Eucken 1996) [9; 10] Значну увагу В. Ойкен приділяє поняттю «економічний лад», під яким розуміє сукупність реалізованих на практиці господарських форм, в яких проходить повсякденний конкретний господарський процес. Виокремлює 2 типи економічного ладу у державі: централізоване господарство та ринкове. У чистому вигляді вони ніколи не зустрічаються. Основне завдання соціально-економічного дослідження – з'ясування структури господарського порядку та господарських процесів. Основний напрям державної економічної політики – формування господарського ладу, регулювання монополії та конкуренції, співвідношення приватної та державної власності, визначення засобів державного втручання в економіку, встановлення правових норм господарювання. Вплив держави на безпосередню організацію господарських процесів вбачає доцільним лише в умовах екзогенних факторів (з погляду системи ринку виділяють як внутрішні (ендогенні, керовані), притаманні безпосередньо ринку фактори, так і зовнішні (екзогенні, некеровані) фактори опосередкованого впливу середовища існування ринку, до ендогенних відносять інфраструктуру ринку, ризики фінансових інструментів, учасників ринку, до екзогенних – регулювання ринку фінансових інструментів, стан економіки та фінансового ринку тощо) (Makarenko 2011) [5]. Основними принципами державного ладу виокремлює недоторканість приватної власності, стабільність грошової валюти, відкриті ринки, свободу укладання угод, матеріальну відповідальність власників господарських одиниць, постійність економічної політики.

Провідну роль в практичній реалізації ордоліберальних ідей відіграв Л. Ерхард. Він відзначав, що основна мета соціального ринкового господарства – свобода та справедливість, при цьому економічна свобода неможлива без політичної свободи, без державної гарантії забезпечення прав і свобод громадянина, без соціальної захищеності та соціальної справедливості. Л. Ерхард став канцлером ФРН і взяв безпосередню участь у виведенні Германії у кінці 40–х рр. з кризового стану. Так, була проведена грошова та економічна реформи, їх позитивні наслідки обумовлювались наявністю матеріальної бази, дешевою робочою силою, стабілізацією фінансової та грошово-кредитної системи. Концепція соціального ринкового господарства підтримувалась ефективною економічною політикою Л. Ерхарда, яка забезпечувала високі темпи економічного зростання держави, підтримку підприємництва, створення умов для підвищення життєвого рівня середніх прошарків населення. Мислитель досить метафорично зазначає, що дух лібералізації та злий дух системи валютних обмежень співвідноситься один з одним як вогонь та вода. Німецькі неоліберали формулюють засади «теорії соціального ринкового господарства» як економічного порядку, за якого конкурентна ринкова економіка доповнюється соціально спрямованим втручанням сильної держави. За твердженням неолібералів, «соціальне ринкове господарство», або так званий «третій шлях», – це синтез вільного і соціально-обов'язкового суспільних устроїв. Державі відводиться роль «арбітра», який не бере участі у грі, запобігає «катастрофі», проявами якої є безробіття, економічні кризи, революції. Складовими соціального ринкового господарства А. Мюллер-Армак виділяє конкурентну ринкову економіку та державу, що за допомогою економічних механізмів перерозподіляє національний дохід з метою забезпечення соціальної справедливості (Muller-Armack 1999) [6].

Високі темпи економічного розвитку Німеччини 50-х. рр. XX ст. були оголошені «економічним дивом», а його творцями – німецькі неоліберали. Надалі філософсько-економічна доктрина «соціального ринкового господарства» модифікується у теорію «сформованого суспільства», основою якого є «загальний добробут».

У 70-х роках XX ст. у межах неолібералізму оформлюється самостійний напрям – школа суспільного вибору (public choice school). У ній була розвинена теорія суспільного вибору, яка також відома під іншою назвою – економічна теорія політики. Прихильники цього напряму акцентували увагу на питаннях розвитку вільного ринку на засадах свободи особистості. Так, Дж. Бьюкенен висловлює думку про трактування індивіда через право як вільну і рівну щодо інших істоту, котра здатна самостійно визначати власну систему цінностей на підставі власного досвіду (Buchanan 1997) [3]. Особливістю кожного індивіда визначав прагнення досягти максимальної користі для себе. Завданням політичної теорії було конструювання такого політичного ладу, який був би здатен спрямувати егоїстичні прагнення індивідів на користь суспільства; при цьому економічні регулятори відіграють універсальне значення і повинні поширюватись на всі сфери життя особистості. Суспільний вибір – це різновид «політичного попиту» з боку громадян-споживачів від держави.

Лібертаріанство (лібертаризм) – соціально-політичний рух, що розвивався, переважно, у США та Великобританії в 60-х рр. Поняття «лібертаріанство» вперше з'явилось в ессе «Про свободу та необхідність» (1789 рік) американського філософа У. Белшама, в якому мислитель протиставляє релігійний детермінізм лібертаріанству. У сучасному ж значенні це поняття почав використовувати в 40-х рр. XX століття Л. Рід, засновник Фонду економічної освіти. В подальшому прибічники економічної та особистісної свободи почали називати себе лібертаріанцями. У межах лібертаріанства оформились дві його течії: анархісти (радикальний лібертаризм) – дотримувались точки зору, згідно якої ставиться під сумнів легітимність впливу держави на особистість; мінархісти (поміркований лібертаризм) – держава має взяти на себе мінімум функцій, пов'язаних лише із забезпеченням національної безпеки та дотримання договірних зобов'язань. У доктрині особистих прав, яка детально опрацьована у межах цього дискурсу, обґрунтовано права індивіда стосовно набуття власності та подальшого володіння нею. Лібертаріанці виступають проти відстоювання права на добробут, оскільки таке право здатне, на їхню думку, поневолювати одних індивідів на користь інших, змушуючи перших до примусової праці. Представники цього напряму дотримуються принципу класичного лібералізму «laissez-faire» (невтручання). Концептуально поміркований лібертаризм близький до по-

ложень демократичного (класичного) лібералізму. Його прихильники вимагають мінімалізації державних функцій, але не повної їх ліквідації. Головну увагу приділяють з'ясуванню механізмів, які забезпечують демократичний розвиток суспільства. Держава повинна реалізовувати лише мінімальні за кількістю соціальні програми, і вони мають ґрунтуватися на повазі свободи переконань, слова та діяльності особистості навіть у таких складних ситуаціях, як питання аборту, самогубства тощо. Прихильники поміркованого лібералізму визнавали провідну роль держави у розвитку нових технологій, водночас висувалися вимоги щодо обмеження податків і державних видатків. Найбільш яскравим представником мінархізму є американський мислитель, науковець Р. Нозік. У своїй праці «Анархія, держава та утопія» відстоює думку, за якою право власності має чи не абсолютне значення, якщо власність отримана у законний спосіб або була передана від однієї особи іншій (Nozick 2008) [8].

Своєрідну позицію у лібертаризмі займала американська філософ А. Ренд. Її вважають засновницею філософської течії раціонального індивідуалізму, що протистоїть колективізму. Свої філософські погляди А. Ренд виразила через ідеал людини-творця, яка живе за рахунок своїх творчих здібностей та талантів. Виступаючи прибічницею капіталізму (Rand 2003; Rand 1995) [12; 13], головною функцією держави вважала захист прав людини, зокрема, й права власності. У своїх працях Айн розглядає тему етики через призму об'єктивістської філософії та захищає свою концепцію «розумного егоїзму» як етичної основи капіталістичного суспільства. У роботі «The Virtue of Selfishness: A New Concept of Egoism» (Rand 1964) [14] філософ підкреслює, що егоїзм слід розуміти як піклування про власні інтереси, а ті, хто ототожнюють його зі злом, лише недостатньо морально розвинуті. Такі погляди викликали обурення та критику серед громадськості, однак, вона не змінила своєї думки і була переконана, що егоїзм – це одна з головних чеснот людини.

М. Ротбард виступав за свободу підприємництва та невтручання держави в економічну діяльність, був прибічником анархічного суспільства, яке побудоване на основі вільного ринку, ввів поняття «анархо-капіталізм». Його праця «Про нову свободу» вважається своєрідним маніфестом радикального лібертаризму. У ній мислитель дає філософське трактування свободи як абсолютної цінності, подібно до анархізму. Всі індивіди рівні щодо свободи та права власності, тому кожен індивід повинен самостійно дбати і відповідати за власну долю. Варто ліквідувати будь-яку форму примусу і дозволити людям жити в умовах необмеженої свободи на засадах добровільної співпраці. Державу він трактує як абсолютне зло, оскільки вона утримується за рахунок крадіжок; у такий спосіб він розглядає і податки. Тому М. Ротбард припускає можливість цілковитої ліквідації держави як самостійного інституту і заміни її нічим необмеженою системою вільного ринку. Відповідно, традиційні функції держави мали б виконувати приватні структури, а виконавці – визначатися на вільному ринку (Rothbard 2009) [11].

Ідеї неолібералізму отримали визнання та подальший розвиток у представників монетаризму та прибічників теорії раціональних очікувань.

Висновки. Отже, соціально-філософська проблематика неолібералізму осмислюється через основні категорії – «держава», «свобода», «соціальна справедливість», «особистість», «громадянин», «соціальний порядок» тощо. Неолібералізм призвів до нової соціальної концепції, яка основана на ринковій інтерпретації всіх типів суспільних зв'язків. Кожна людина розглядається як вільний підприємець, який організовує своє життя як підприємство, а соціальна взаємодія – це своєрідний контракт (акт купівлі – продажу). Всі форми відносин, в тому числі взаємовідносини працівників підприємства чи членів сім'ї розглядаються як види субринкової конкуренції. Існування й функціонування ринку характеризується самоцінністю, незалежно від впливу на виробництво товарів та послуг, а закони функціонування ринкових структур складають фундаментальне підґрунтя підприємницької етики, яка лежить в основі організації соціальної взаємодії.

Перспективи подальших розвідок: розкриття особливостей становлення Нової економічної людини в неоліберальному суспільстві України.

Бібліографічні посилання

1. Алле М. Экономика как наука [Текст] / Морис Алле ; пер. с фр. И. А. Егорова. – М. : Наука для общества, РГГУ, 1995. – 168 с.
2. Бульбенюк С. С. Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пол. наук [Електронний ресурс] / Світлана Степанівна Бульбенюк. – К., 2004. – Режим доступу : http://disser.com.ua/contents/17596.html, 5.08.14. – Назва з екрану.
3. Бьюкенен Дж. Границы свободы. Между анархией и Левиафаном [Текст] / Дж. Бьюкенен ; перевод с англ. под ред. Р. М. Нуреева). – М. : Таурус Альфа, 1997.
4. Маліцький Б. А. Теорія і практика неолібералізму в українських реаліях [Текст] / Б.А. Маліцький // Наука та наукознавство. – 2007. – № 3. – С.3–27.
5. Макаренко І. О. Механізм впливу ендогенних і екзогенних факторів на фінансову стійкість ринку похідних фінансових інструментів [Текст] / І.О. Макаренко // Вісник Запорізького нац-го ун-ту. – 2011. – №3(11). – С. 228 – 238.
6. Мюллер-Армак А. Принципы социального рыночного хозяйства / Альфред Мюллер-Армак // Социальное рыночное хозяйство. Теория и практика экономического порядка в России и Германии. – СПб. : Экономическая школа, 1999. – 368 с.
7. Machlup F. The Problem of Verification in Economics [Text] / F. Machlup //Southern Economic Journal. – 1955. – Vol. 22.– №1. – P. 5 –7.
8. Нозик Р. Анархия, государство и утопия [Текст] / Роберт Нозик ; пер. с англ. Б. Пинскера ; под. ред. А. В. Куряева. — М. : ИРИСЭН, 2008. — 423 с.
9. Ойкен В. Основные принципы экономической политики : монография / В. Ойкен. – М. : Прогресс, 1995. – 496 с.
10. Ойкен В. Основы национальной экономии [Текст] / В. Ойкен. – М. : Прогресс, 1996. – 364 с
11. Ротбард М. К новой свободе: Либертарианский манифест [Текст] / М. Ротбард ; пер. с англ. Б. Пинскера. – М. : Новое издательство, 2009. – 396 с.
12. Рэнд А. Апология капитализма [Текст] / Айн Рэнд ; предисловие А. Эткинда. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 360 с.
13. Рэнд А. Концепция эгоизма [Текст] / Айн Рэнд. – СПб. : Ассоциация бизнесменов Санкт-Петербурга, 1995. – 128 с. – (Памятники здравой мысли)
14. Rand A. The Virtue of Selfishness: A New Concept of Egoism [Text] / Ayn Rand . – New American Library, 1964. – 151 c.
15. Robbins L. An Essay on the Nature and Significance of Economic Science [Text] / L. Robbins. – London, 1935. – P. 148.
16. Швайка М. А. Економічні атрибути незалежності України [Текст] / М. А. Швайка. – К. : Вид-во Київського міжнар. ун-ту, 2011. – 88 с.

Петинова О. Б. Неолиберализм в контексте социально-философского осмысления (на примере фрайбургской, английской, парижской школ и либертарианства)

Статья посвящена социально-философскому осмыслению неолиберализма как течения философии XX-XXI века на примере интерпретации основных идей фрайбургской, английской, парижской школ и либертарианства. Уделяет-

ся внимание философско-экономическим, философско-политическим аспектам неолиберализма и рассматривается эта проблематика посредством таких категорий социальной философии, как «государство», «свобода», «социальная справедливость», «личность», «гражданин», «социальный порядок» и т.п. Отмечается, что в условиях рыночных преобразований и глобализационных процессов в Украине неолибералистические принципы занимают ведущие позиции в организации общественной жизни. Уделяется внимание аксиологической, онтологической, философско-экономической, социально-философской, философско-исторической проблематике неолиберализма.

Ключевые слова: неолиберализм, труд, свобода, социальная справедливость, рынок, хозяйство, конкуренція, личность, общество, индивидуализм, государство, гражданин.

Petinova O. Neoliberalism in the context of socio-philosophical understanding (evidence from the Freiburg, English and Parisian schools of libertarianism)

The article covers socio-philosophic understanding of neoliberalism as acourse of philosophy of XX-XXI century, evidence from the interpretation of main ideas of Freiburg, English, Parisian schools and libertarianism. The author pays attention to the philosophical and economical, philosophical and political aspects and considers defined problematics through such categories: "state", "liberty", "social justice", "individual", "citizen", "social order". The author underlines that under the market transformations conditions and globalization processes in Ukraine, neoliberal principles take the leading positions in the organization of social life. The attention is given to the axiological, ontological, philosophic and economic, social and philosophical, philosophical and historical problematique of neoliberalism.

Keywords: neoliberalism, labour, liberty, social justice, market, economy, competition, individual, society, individualism, state, citizen.

References:

Allais, M 1995, Ekonomika kak nauka (Economics as the science). Nauka dlia obshchestva, RGGU publ., Moscow.

Buchanan, JM 1997, Granitsy svobody. Mezhdu anarkhiyey i Leviafanom (The limits of liberty: between anarchy and Leviathan). Taurus Alfa publ., Moscow.

Bul`benyuk, SS 2004, Neoliberal`ni modeli modernizatsiyi u suspil`svakh perelhidnogo typu : avtoreferat disertatsiyi (Neoliberal model of modernization in societies in transition: kand. diss.), Kyiv. Viewed 5.08.13: <http://disser.com.ua/contents/17596.html>

Eucken, W 1995 Osnovniye printsipy ekonomicheskoy politiki: monografiya (The basic principles of the economic policy: monograph). Progress publ., Moscow.

Eucken, W 1996, Osnovy national`noy ekonomii (The basis of national economy). Progress publ., Moscow.

Machlup, F 1955, 'The Problem of Verification in Economics'. *Southern Economic Journal,* Vol. 22, №1.

Makarenko, IO 2011, 'Mekhanizm vplyvu endogennykh i ekzogennykh faktoriv na finansovu stiykist` rynku pokhidnykh finansovykh instrumentiv' ('Influence mechanism of endogenous and exogenous factors on financial market stability derivatives'). *Visnyk Zaporiz`kogo national`nogo universytetu*, №3(11).

Malits`kyy, BA 2007, 'Teoriya i praktyka neoliberalizmu v ukrayins`kykh realiyakh' ('Theory and practice of neoliberalism in the Ukrainian realities'). *Nauka i naukoznavstvo,* № 3.

Muller-Armack, A 1999, 'Printsipy sotsial`nogo rynochnogo khoziaystva' ('The principles of the social market economy'). *Sotsial`noye pynochnoye khoziaystvo. Teoriya i praktika ekonomicheskogo poriadka v Rossii i Germanii,* Ekonomicheskaya shkola publ., Saint-Petersburg

Nozick, R 2008, Anarkhiya, gosudarstvo i utopiya (Anarchy, state, and utopia). IRISEN publ., Moscow.

Rand, A 1995, Kontseptsiya egoizma (Concept of egoism). Asotsiatsiya biznesmenov Sankt-Peterburga, Saint-Petersburg.

Rand, A 2003, Apologiya kapitalizma (Apology of capitalism). Novoye litaraturnoye obozreniye publ., Moscow.

Rand, A 1964, The virtue of selfishness: a new concept of egoism. New American Library.

Robbins, L 1935, An essay on the nature and significance of economic science. London.

Rothbard, M 2009, K novoy svobode: Libertarianskiy manifest (For a new liberty: the Libertarian manifesto). Novoye izdatel`stvo, Moscow.

Shvayka, MA 2011, Ekonomichni atrybuty nezalezhnosti Ukrayiny (Economic attributes of independence Ukraine). Kyivs`kyy mizharodniy universytet publ., Kyiv.

Надійшла до редколегії: 17.09.2013 р.

УДК 343.9

Л. М. Дубчак

Інститут кримінально-виконавчої служби, м. Київ

ПЕНІТЕНЦІАРНІ ІДЕЇ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ ПЛАТОНА ТА АРИСТОТЕЛЯ

Аналізовано пенітенціарні ідеї давньогрецьких філософів Платона, Аристотеля. Звернено увагу на те, що вже в часи Античності формуються досить зрілі ідеї в галузі пенітенціарної філософії, коли досліджується проблема причин злочину, попередження злочинів; класифікації злочинів;, мети покарання; форм покарання; міри відповідальності; організації карної інституції тощо.

Ключові слова: пенітенціарна філософія, злочин, покарання, природа злочину, попередження, правосудна та неправосудна поведінки, види злочинів, карна інституція.

Актуальність дослідження пенітенціарних ідей у філософсько-правовій системі давньогрецьких філософів обумовлюється зростанням наукового інтересу до проблем пенітенціарної філософії у зв'язку з активізацією в сучасних умовах правозахисної практики, створення її цілісної наукової концепції. На сьогоднішньому етапі ця проблема є у полі зацікавлення кримінального та кримінально-виконавчого права, соціології, історії тощо. Однак небезпідставно не слід ігнорувати історико-філософським знанням, оскільки досягнення поставленої мети можливе з урахуванням узагальнень філософського підходу до аналізу проблем, пов'язаних з категоріями пенітенціарної філософії, де важливе місце займає тлумачення категорій «злочин» та «покарання» у різних філософських системах. У цьому контексті особливої ваги такий аналіз набуває по відношенню до філософських поглядів різних історико-культурологічних періодів. Завдання актуальної статті полягає у аналізі античної філософської спадщини Платона та Аристотеля на проблеми злочину та покарання, котрі в своїх філософсько-правових системах сформулювали глибинні ідеї пенітенціарної філософії.

До аналізу проблем злочину та покарання у філософських системах давньогрецьких філософів Платона та Аристотеля зверталися російські вчені-філософи Л.А. Лосєв, В.С. Нерсесянц, сучасні

українські дослідники, спеціалісти в галузі філософії права П.М. Рабінович, С.С. Сливка, Н.Ю. Мельничук та ін.

Для аналізу пенітенціарних ідей Платона поставлена задача проаналізувати діалоги «Закони» та «Апологія Сократа». Саме в цих філософських творах знайшли місце актуальні до сьогоднішнього дня проблеми природи та причин проступків, класифікації проступків за наявністю чи відсутністю умислу та за способом нанесення шкоди, мети покарання, каральності злочинця, форм покарання, відповідальності близьких злочинця за дії останнього тощо.

Насамперед, у своїй філософсько-правовій системі Платон особливу увагу звертав на потрактування природи (причин та мотивів) злочинів. На думку філософа, злочини мають як вроджений характер, так і набутий.

Вродженість злочинності, за Платоном, пояснюється тим, що «в душах більшості людей є вроджене зло, яке є найбільшим за всяке зло». При цьому кожен його може відчувати, пробачати у собі, тому зовсім не намагатися його уникати. Таким великим злом для людини є самозакоханість. Звісно, як твердить філософ, кожна людина по природі повинна любити себе. Однак, у той же час, кожен проступок людини – це є теж продукт надмірної самозакоханості. Причина її негативної сили, як казав Платон, криється в наступному: кожен, хто закоханий є сліпим, тому не може адекватно судити про те, що є справедливе, добре, прекрасне. В діалозі «Закони» філософ писав: «Хто має намір стати видатною людиною, той повинен любити не себе і свої якості, а справедливість, яка здійснюється ним самим чи кимось іншим» (Plato 1999) [4].

Проблема, за Платоном, полягає у тому, що ніхто ніколи не визнає справедливим своє невігластво і йому воно завжди здається мудрістю. Людина нібито впевнена, що знає все, а насправді вона не знає як потрібно чинити, і при цьому не доручає це нікому, а робить сама. І так вона звісно помиляється.

Філософ закликав до уникнення надмірної самозакоханості. Для цього потрібно не соромитися шукати тих, хто краще у тій чи іншій справі розуміється, звертатися до них і так уникати злих помилок.

У своїй філософсько-правовій концепції Платон також піддав аналізу суто людські причини злочинної поведінки. Їх філософ називав три: лютий дух, схильність до задоволень та невігластво. Трактування Платоном суто людських причин злочину зводиться до з'ясування їх природи.

Лютий дух як перша причина людських проступків, на думку філософа, виявляється у сварливій, нездоланній якості людини вселятися в її душу і «своєю нерозумною силою багато що перевертати вверх дном…» (Plato 1999) [4].

Другою причиною людських проступків є тяга до вдоволення, яка володарює над людиною завдяки силі й протилежна лютому духу. «За допомогою переконання, поєднаного з насиллям і обманом, воно здійснює все, чого тільки не побажає» (Plato 1999) [4].

Третьою причиною проступків Платон називав невігластво. Зі сторони законодавця, на думку мислителя, його можна поділити на два види: просте, що є причиною легких проступків, та подвійне, коли людина одержима не лише незнанням, але й надуманою мудрістю, коли сама собі приписує здатності всезнайства. Якщо це доповнити, згідно Платона, силою і міццю, то це може стати причиною величезних і грубих проступків. Якщо ж до власної самовпевненості у своєму всезнайстві додається слабкість, то виникають дитячі і старечі омани.

Таким чином, для Платона негативні прояви поведінки є результатом пошуку задоволень в силу панування в людській природі лютого духу, схильності до задоволень і невігластва.

Пенітенціарні ідеї Платона не залишили осторонь проблеми класифікації проступків. Філософ звернув увагу на декілька аспектів цієї проблеми, зокрема класифікував їх за наявністю та відсутністю умислу, а також за способом нанесення шкоди.

Щодо першої класифікації, Платон розрізняв умисні та неумисні проступки. Неумисних проступків зустрічається не менше, ніж умисних, і міра шкоди від них від цього не менша за умисні. Однак при винесенню покарання злочинцю законодавцем заради більшої справедливості обов'язково потрібно звертати увагу на міру наміру і образу дій людини, коли вона надала певну послугу чи нанесла певну шкоду. Згідно Платона, «потрібно звертати увагу на дві різні сторони: на справедливість і на шкоду. За допомогою законів потрібно, наскільки можливо, відшкодувати нанесену шкоду, рятуючи те, що гине, піднімаючи те, що по тій чи іншій вині впало, і лікуючи те, що помирає чи ранене» (Plato 1999) [4]. Якщо ж проступок відкуплений відплатою, то потрібно за допомогою законів з кожного випадку конфліктів і шкоди зробити привід для встановлення між винуватим і постраждалим дружні відносини.

Інша класифікація проступків витікає із безпосередніх їх причин, виявлених Платоном. Перший вид проступків пов'язаний з лютим духом у душі – це лють та страх. Другий вид витікає із задоволень та пристрастей – це задоволення та страждання. Третій – пов'язаний зі стремлінням до здійснення надій і правильної думки про найвище благо, що виявляється, безпосередньо, у заздрощах та пристрастях до чогось.

Серед видів проступків найбільшим злом філософ називав панування пристрастей, коли душа дичавіє від жадань. Найбільше це проявляється в ненаситній і безмежній жазі до майна чи грошей. Платон вбачав такий порок як у еллінів, так і варварів. Формується він в результаті постійного вихваляння багатства, у результаті чого у суспільстві воно визнається найбільшою цінністю, що, відповідно, і псує людей.

Насправді, згідно Платона, багатство існує заради тіла, а тіло заради душі, то воно стоїть на третьому місці по значущості після душі і тіла. Тому потрібно, щоб у кожній державі панував істинний погляд на багатство. «Людина, яка бажає бути щасливою, – твердив Платон, – повинна не прагнути до збагачення, але бути багатою, зберігаючи справедливість і розсудливість. В такому випадку не було б в державах вбивств, які ведуть для своєї спокути інших вбивств» (Plato 1999) [4]. Таким чином, саме жага збагачення є першою причиною іншого проступку – вбивства. Другим за силою злом, за Платоном, є честолюбство, яке породжує в душі заздрощі, які стають неконтрольованими («важко вживаються, перш за все, зі своїми господарем, а потім і з кращими людьми в державі»). На третьому місці стоять ниці і неправедні страхи, котрі спонукають до вбивств.

Поряд з проблемами природи злочинів та їх видів Платон здійснив філософський аналіз проблеми мети покарання. На думку мислителя, в основі покарання не може лежати зло: «…по закону ні одне покарання не має на увазі причину зло» (Plato 1999) [4]. Метою покарання

має бути те, щоб зробити з покараного або кращим, або менш зіпсованим.

Оскільки причиною злочинів є хвороби, які вселяються в людську природу, то законодавцю потрібно звертати увагу на те, чи може така людина бути зцілена, чи ні. Якщо законодавець усвідомить, що хвороба є незцілима, то для таких людей краще припинити існування, застосувавши смертну кару. Від цього суспільство може мати дві користі для інших людей: це було б прикладом того, що не дозволено чинити несправедливо, і до того ж позбавило державу від присутності поганих людей.

Платон вважав, що зціленню піддається така людська душевна хвороба, яка веде до проступків, скоєних заради корисливої мети, коли, причиняючи несправедливість, хтось збагачується.

Ще одна проблема, яку підняв у власній філософсько-правовій системі Платон, – це проблема каральності. Покарання має стосуватися кожного, хто вчинив злочин. Ніхто ні за який проступок, на думку мислителя, не повинен залишатися безкарним, навіть якщо йому вдалося втекти за межі держави (Plato 1999) [4].

Філософ не визнавав поступливість суддів перед прошеннями щодо винесення вироку. Адже дуже часто підсудні вдаються до того, щоб прохати і благати суддів, як пояснював Платон, згадуючи своїх дітей і багатьох інших рідних та друзів; каятися, ніби їм доведеться пережити таке жахливе, як смерть. На думку філософа, суддя повинен не свавільно милувати, а творити суд: «… присягав він не в тому, що буде милувати кого захоче, але в тому що буде судити по законам» (Plato) [3]. Не потрібно допускати суддям порушувати присягу, громадянам привчатися до цього, бо суспільство впаде у нечестивість.

Платон спробував класифікувати форми покарання. Найбільшим злом він вважав «вічне заточення», тобто пожиттєве ув'язнення. Покаранням може бути також грошова пеня, яку необхідно виплатити знаходячись в ув'язненні до того часу, поки до кінця не буде виплаченою. Однак для Платона, це така ж тяжка форма покарання у разі неможливості її виплати, як і «вічне заточення» (Plato) [3].

Ще одним важливим питанням пенітенціарної філософії, яку не оминув Платон, це питання відповідальності близьких злочинця за дії останнього. Ця проблема була болючою і в часи Античності, адже злочин – це особливі переживання близьких (особливо дітей) як за долю винуватого, так і в зв'язку із соціальною реакцією, яка супроводжується страхом та осудом щодо них. Платон підкреслював, що осоромлювати і карати потрібно самого злочинця і це не поширюється на його дітей.

Проте Платон допускав можливість несення відповідальності дітей. Це виключення поширюється лише на дітей, чиї батько, дід і батько діда – «всі підряд були засуджені до смерті».

Підсумовуючи сказане, слід звернути увагу на те, що в пенітенціарних ідеях Платона звучать актуальні для сьогоднішнього дня проблеми пенітенціарної філософії. Однак філософ вибудовує властивий саме йому погляд на ці проблеми. Зокрема, в розкритті проблеми природи злочинної поведінки філософ вбачає як природні, так і набути причини, а джерелом природних причин, на його думку, є психологічні особливості формування особистості, де немаловажне місце займає самозакоханість. Вже Платон усвідомлював важливість справедливого покарання за проступки, які досягаються через аналіз міри наміру злочинця та образу дії.

Доречно звернути увагу також на те, що філософсько-правові ідеї Платона на проблему покарання дещо не співзвучні із сьогоденням. Недопустимим наразі з точки зору вищих засад права є смертна кара. Проте пенітенціарна концепція Платона цей момент не розглядала. Оскільки, на думку філософа, причиною злочину є хвороба, то законодавець має право, якщо хвороба визнана невиліковною, застосувати смертну кару. Цим Платон визнавав смертну кару як форму покарання.

Значний внесок в розвиток пенітенціарної філософії в часи Античності здійснив Аристотель. Свої основні ідеї він виклав в праці «Нікомахова етика», «Політика». Аристотеля, вибудовуючи свою філософсько-правову концепцію, не оминув проблем природи правосудної та неправосудної поведінки, причин неправосудної поведінки, класифікації злочинів, покарання та особливостей організації каральної системи в державі.

В аналізі людської поведінки Аристотель звернув увагу на те, що остання може бути правосудною і неправосудною. «Правосудною» філософ називав доброчинну поведінку, а «неправосудною» (adikos) – злочинну. Відповідно, правосудним є законослухняний (nomimos) і справедливий (isos) громадянин, а неправосудним вважається той, хто переступає закон (paranomos), хто своєкорисний (pleonektes), несправедливий (anisos) і, відповідно, чинить незаконно.

Неправосудна поведінка, на думку філософа, виражається у відхиленнях у людській поведінці і думках, та має свою природу. Така поведінка є результатом піддатливості пристрастям, що є наслідком необізнаності людей і малого життєвого їх досвіду. Найчастіше це є проблема молодих людей, юнаків. Аристотель вважав, що це настільки нездоланне, що навіть перешкоджає їм у зв'язку із засвоєнням науки про державу. Саме тому молоді люди є невідповідними слухачами науки про державу (Aristotle 2002) [1].

Однак, на думку філософа, проблема піддатливості пристрастям характерна не лише для молодих людей. Це часто не залежить від віку, оскільки можна залишатися юнаком до вподоби, жити пристрастями і переслідувати будь-яку мету.

Таким чином, на думку Аристотеля, причиною всіх неправомірних дій людини є пристрасті: люди грубі завжди розуміють під благом і щастям задоволення, «тому для них бажане життя, повне насолод» (Aristotle 2002) [1].

Філософ засуджував життя за пристрастями і називав його «скотським». Водночас, Аристотель стверджував, що більшість людей, котрі обирають такий образ життя, повністю усвідомлюють свою ницість, хоча й знаходять виправдання цьому, нібито ці пристрасті схожі на пристрасті героя давньогрецької міфології Сарданапалла.

Причини відхилення людини у сторону неправосудної поведінки криються в душевній хворобі. Проте не можна сказати, твердить Аристотель, що вся душа може бути порочною. Одна частина може бути абсолютно наділена судженням, мати добру мету і спонукати до благородних вчинків стосовно стриманого та нестриманого. Однак інша частина їх душі може боротися зі здоровим глуздом («судженням») і тягнути в іншу сторону. Звісно, у цьому не можна бути впевненим, адже абсолютно очевидним може бути лише те, що рука чи нога промахнулася, а те, що відбувається з душею – не піддається спогляданню.

Аристотель, крім внутрішньо-душевних причин

неправосудної поведінки бачив соціальні. Їх, на думку філософа, є дві – багатство та мужність.

Багатство як причина злочинів, згідно Аристотеля, пояснюється тим, що у державі панує розподільче право на почесті, майно тощо, у результаті чого всі мають не рівні права на них, а, відповідно, це визначає справедливу чи несправедливу долю.

Також у державі існує спрямовуюче право при взаємному обміні, яке виявляється у двох формах: довільній і мимовільній. Якщо довільна форма обміну в силу людської доброї волі визначає правосудні дії такі як купівля, продаж, осуд, задаток, позика, застава, платіж тощо, то мимовільна форма обміну виявляється у силу прихованої недоброї волі. Наслідком такого обміну є неправомірні дії, а, відповідно, злочини: крадіжка, блуд, споювання приворотним зіллям, звідництво, переманювання рабів, вбивство нишком, лжесвідчення, осоромлення, полон, умертвіння, пограбування, каліцтво, лайка, приниження.

Як бачимо, причиною значної кількості злочинів, на думку Аристотеля, є зубожіння (Aristotle 2000) [2] (Політика. Книга друга. III. 7). Однак люди кривдять одне одного не тільки через нерівність у необхідній власності. Найчастіше ж злочини чиняться людьми через їхні прагнення до надміру в усьому, а не в набутті предметів першої необхідності. Аристотель твердив: «Коли ж люди прагнутимуть мати більше, ніж це викликано необхідністю, то через (своє прагнення) вони кривдитимуть інших, і не тільки це, але й заради того, щоб жити в радощах, утіхах, без злигоднів» (Aristotle 2000) [2].

Згідно Аристотеля, на законослухняність громадян мусить впливати державний устрій, і, зокрема, законодавці, котрі зобов'язані привчати їх до закону. Законодавці мають закликати і змушувати громадян до доброчесності заради прекрасного. А набутий позитивний досвід як засвоєна звичка в конечному рахунку призведе до добра.

При всіх зовнішніх обставинах, на думку філософа, людина самостійно здатна направляти власну поведінку. Для доброчинної поведінки, за Аристотелем, потрібно дотримуватися золотої середини. Надмірність і брак чогось згубні для розсудливості та мужності. Так, якщо переступити міру безстрашності, коли людина не страшиться нічого, навіть землетрусу, то вона біснувата і навіть тупа, як каже філософ. А якщо переступити міру в страху, то така людина є боягузом. Вона не може протистояти. Також, якщо переступити міру в отриманні задоволень і не утримуватися від них, стають розпущеними, і, навпаки, відсторонюючись, як неотесані, будь-якого задоволення, стають якимись бездушними (Aristotle 2002) [1].

Проте, за Аристотелем, не будь-який вчинок і не будь-яка пристрасть допускає середину, оскільки у деяких пристрастей і самій назві виражена дурна якість (phaylo tes) (наприклад: злорадство, безсоромність, злоба, а з вчинків – блуд, крадіжка, людиновбивство). «Все це і подібно цьому вважається дурним саме по собі, а не за надлишок чи нестача». А це означає, що в цьому ніколи не можна чинити правильно, можна лише здійснити проступок.

У філософсько-правовій системі Аристотеля розкривається також проблеми класифікації злочинів. Філософ поділяв злочини на навмисні та ненавмисні, скоєні в тверезому та сп'янілому станах. Посилаючись на законодавця Гіподама, філософ розрізняв три види злочинів щодо форми нанесення шкоди: образи честі, порушення права власності і вбивство (Aristotle 2000) [2].

Особливе місце в філософсько-правовій системі Аристотеля зайняла проблема покарання. Філософ наполягав, що покаранню та відплаті потрібно піддавати всіх людей порівняно злої породи за злочин та непослух, а невиправних осіб потрібно взагалі виганяти з держави. Покарання – це свого роду лікарства, які по своїй природі протилежні захворюванню.

Відплата злочинцю потрібна тому, що його пристрасті є дурні в намірах до задоволення, а їх можна приборкати лише завдяки нанесенням страждань, неначе приборкання ярмом худоби. При цьому ці страждання повинні бути такими, які б у найбільшій мірі протидіяли улюбленим задоволенням.

Аристотель не оминув проблем кого і яким чином потрібно карати. Філософ схвалював закон законодавця Піттака, про те, що за злочини, скоєні в нетверезому стані, потрібно карати суворіше, «…з огляду на те, що люди у сп'янілому стані, на відміну від тверезих, поводяться надто зухвало (Aristotle 2000) [2].

Покаранню, згідно Аристотеля, мають піддаватися навіть самогубці, оскільки вони чинять всупереч закону, згідно якого нікому не дозволено наносити шкоди кому б то не було. Самогубця ж чинить такі дії мало того, що умисно (за своєю волею), а ще й наносячи шкоду конкретно знаючи жертву, тобто собі. Тому самогубець – неправосудний громадянин. Як наполягав філософ, «держава накладає стягнення на самогубця і свого роду безчестя переслідує його як людину, яка неправосудно вчинила по відношенню до держави» (Aristotle 2000) [2].

Аристотель відкидав позитивне значення конфіскації майна як формі покарання. На його думку, потрібно протидіяти виданню тих законів, які б дозволяли конфіскацію майна засуджених на користь держави, що вело до його усуспільнення. Тоді, боячись покарання, ніхто не насмілиться вчинити злочин. Відповідно, корисливі мотиви народу теж не будуть розростатися, оскільки ніхто не буде пройматися великим бажанням мати від цього якусь вигоду.

Філософ не допускав несправедливого судочинства і наполягав на необхідності встановлення покарання за безпідставні позови (Aristotle 2000) [2]. Загалом вважав, що надмірна кількість судових процесів призводить до попередньо сказаного, тому виступав проти надмірної кількості судових процесів.

В трактаті «Політика» Аристотель спробував визначити місце інституції у державі, яка має повноваження здійснювати покарання, виносити судові вироки, здійснювати нагляд за в'язнями тощо.

Серед різних інституцій, котрі входять в політичну структуру демократичних та олігархічних держав, існує та, яка займає шосту позицію в ній і є, на думку Аристотеля, найнеобхіднішою та найважчою. Урядовці даної інституції (так звана «карна інституція») мають повноваження приводити до виконання рішення щодо засуджених: стягують недоїмки з (державних) боржників, здійснюють нагляд за в'язнями тощо.

З огляду на покарання, карна інституція є найбільш обтяжливою, тому викликає до себе велику відразу в державі. Філософ відзначав, що ніколи служба у цій інституції не приносить великої грошової винагороди. Виконувати повноваження, покладені на службу в ній, ніхто не погоджується брати на себе, або ж у разі, прий-

нявши їх на себе, не бажають у своїй службі діяти згідно із законом.

Однак, яка зазначав філософ, така інституція в край необхідна державі, оскільки не було б користі від судових присудів, якби вони, ухвалені судом, не виконувалися. Тому «оскільки ж державне об'єднання немислиме без суду й суддів, то воно не має сенсу, коли судові вироки не виконуються» (Aristotle 2000) [2].

Таким чином, у філософсько-правових поглядах Аристотеля суттєве місце займають пенітенціарні ідеї, зокрема проблема причин неправосудної поведінки, класифікації злочинів, мети покарання, місця та ролі карної інституції у соціумі.

З аналізу пенітенціарних ідей давньогрецьких філософів Платона та Аристотеля, слід виділити спільні на той час погляди на проблему природи покарання, яка зводиться до хвороби. Значна частина пенітенціарних ідей зберігають свою актуальність і в сьогоднішній кримінально-виконавчій політиці: необхідність врахування при винесенні покарання умислу, стану фізичного здоров'я тощо, хоча й в умовах сьогоднішньої гуманізації суспільства радикалізм античних філософів в допущенні смертної кари як міри покарання є недопустимим.

Бібліографічні посилання:

1. Аристотель Нікомахова етика. / пер. з давньогр. В.В. Ставнюк– К. : Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.

2. Аристотель Політика. / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К. : Основи, 2000. – 239 с.

3. Платон Апологія Сократа. [Електронний ресурс] / Платон. – Режим доступу : http://lib.misto.kiev.ua/POEEAST/PLATO/platon_apologiya_sokrata.txt

4. Платон Законы [Електронний ресурс] / Платон. – М. : «Мысль», 1999. – Режим доступу : http://www.lib.ru/POEEAST/PLATO/zakony.txt

5. Фрагменты ранних греческих философов [Електронний ресурс] / под ред. А.В. Лебедев. – М. : Наука, 1989. – Режим доступу : http://philosophy.ru/library/antiq/atomizm/dem.html

Дубчак Л. М. Пенитенциарные идеи в философско-правовых системах Платона и Аристотеля

Анализируются пенитенциарные идеи древнегреческих философов Платона, Аристотеля. Обращается внимание на то, что уже во времена античности формируются достаточно зрелые идеи в области пенитенциарной философии, когда исследуется проблема причин преступления, предупреждения преступлений; классификации преступлений; цели наказания; форм наказания; меры ответственности, организации уголовного института и т.д.

Ключевые слова: пенитенциарная философия, преступление, наказание, природа преступления, предупреждение, правосудное и неправосудное поведение, виды преступлений, уголовный институт.

Dubchak L. Penal ideas in philosophical and political systems of Plato and Aristotle

The ideas of penal Greek philosophers Plato, Aristotle are analyzed. The attention is drawn to the fact that in times of antiquity the quite mature ideas in penal philosophy are formed.

To analyze the penitentiary ideas of Plato the task was given to consider dialogues «Laws» and «Apology of Socrates «, where we have problems of penitentiary philosophy relevant to the present . The Platonic vision of the nature of crime is characterized. It was found that Plato defined human narcissism as inherent prerequisite of criminal behavior. He put pleasure as the cause of negative human behavior, which appears due to the domination of ferocious spirit human nature, inclination to pleasures and ignorance.

It is shown that in times of Plato the importance in clarifying the classification of offenses was reserved to the problem of intent. It is clarified that the lack of direct intent does not reduce the degree of harm transgressions. Therefore, according to the philosopher, one should not ignore it when passing sentence.

The special attention is drawn to the decision of the problem of punishment purpose in Plato's philosophical and legal system. The vision is a crime as the manifestation of human disease is characteristic of Plato's. However, since not every disease is curable , in the case of the latter expression , the punishment should apply the death penalty. The progressive idea of penal philosophy of Plato is the vision of the philosopher purpose of punishment, which is determined as making of every offender better or less spoiled.

Also the penitentiary ideas in the philosophy of Aristotle that were revealed in the works «Nicomachean Ethics» and «Politics» are analyzed. The philosopher shared a human behavior on lawful and unlawful. It was found that Aristotle saw wrongful conduct causes , firstly , compliance passions and secondly , social inequality. For charitable behavior, according to the philosopher, it is necessary to follow the golden mean , and the state itself in the face of legislators must influence on the law-abidance of citizens to influence.

The Aristotle's classification of crimes is analyzed. The philosopher shared crimes into intentional and unintentional, committed in a sober and intoxicated states and according to the forms of damage (image credit, violations of property rights and murder).

The problem of penalty took the special place in philosophical and legal system of Aristotle. He insisted that all people of the relatively evil breed must be exposed to punishment and retribution for crime and disobedience, and incorrigible people are needed to be drawn out of the state.

Keywords: philosophy of prison, crime, punishment, nature of crime prevention, lawful and unlawful behavior, types of crime, criminal institution.

References:

Aristotle, 2000, Polityka (Politics). Osnovy publ., Kyiv.

Aristotle, 2002, Nikomakhova etyka (Nicomachean Ethics). Akvilon-Plus publ., Kyiv.

Lebedev, AV 1989, Fragmenty rannikh grecheskikh filosofov (The fragments of the early Greek philosophers). Nauka publ., Moscow, viewed: <http://philosophy.ru/library/antiq/atomizm/dem.html>

Plato, 1999, Zakony (Lows). Mysl` publ., Moscow. Viewed: <http://www.lib.ru/POEEAST/PLATO/zakony.txt>

Plato, Apologiya Sokrata (Apology of Socrates), viewed: <http://lib.misto.kiev.ua/POEEAST/PLATO/platon_apologiya_sokrata.txt>

Надійшла до редколегії: 20.09.2013

УДК 316.6

Р. С. Корчагин
Томский политехнический университет

ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫЕ СЕТИ И ТРАНСФОРМАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Рассмотрено как изменяется социальная структура общества под воздействием информационно-коммуникационных технологий. Современное общество причисляется к «третьей волне» развития цивилизации в соответствии с изменениями технологического способа производства. К числу отличительных свойств современного общества относится гражданское общество которое, используя средства телекоммуникации, создает сетевые сообщества, которые становятся основной формой его деятельности.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, телекоммуникационные сети, гражданское общество, блог, Интернет.

В современном мире фантастически быстро по историческим меркам изменяется буквально все. Ключевым фактором перемен стали информационно-коммуникационные технологии. Их тотальное проникновение во все без исключения сферы жизни общества инициирует его трансформацию: они существенно изменили способы взаимодействия между людьми, компаниями, методы исследовательской деятельности, торговлю, проведения досуга.

В конце августа текущего года Марк Цукерберг основатель крупнейшей в мире социальной сети Facebook, чья активная аудитория на тот момент превышала 1,15 млрд человек, сообщил о запуске проекта Internet.org (Goel 2013) [3]. К интернету уже подключены 2,7 млрд жителей планеты. Цель Цукерберга – сделать интернет доступным для остальных 5 млрд человек, которые пока еще не могут позволить себе присоединиться к глобальной сети. Содействовать проекту, выпуская недорогие смартфоны, упрощая работу приложений для них, создавая технологии для дешевого доступа в интернет, будут Samsung, Nokia, Qualcomm, Media Tec и Opera (см. http://www.internet.org/).

Очевидно, что в обозримой перспективе интернет станет доступен каждому жителю планеты при его желании оказаться в сети. На наших глазах произошла очередная в истории человечества техническая революция, ведущая к смене технологического способа производства: поэтапно – от присваивающего к аграрно-ремесленному и индустриальному – оно переходит к информационно-компьютерному, итогом развития которого возможно станет «информационное» (Э. Тоффлер) или «сетевое» (М. Кастельс) (Castells 2000) [1] общество.

Известный американский футуролог Элвин Тоффлер в своей знаменитой трилогии, в которую вошли книги «Шок будущего» (Toffler 2002) [2], «Третья волна» и «Метаморфозы власти» еще в 1970-1990-х годах обстоятельно разработал концепцию о принципиально новой социально-экономической формации или даже цивилизации, которая приходит на смену индустриальному обществу. По его мысли, на протяжении тысячелетий человечество жило и развивалось в рамках аграрного типа хозяйствования, накладывавшего отпечаток на формы и иерархию общественно-политических структур. И это «первая волна» цивилизации. В XVII веке стремительное развитие фабричного производства, совершенствование коммуникационных систем привело к развитию индустриальной цивилизации, и это «вторая волна». В наши дни происходит постепенное размытие основных контуров этой цивилизации – под напором уже «третьей волны», которую характеризуют гипертрофированное развитие сферы услуг в экономике и дальнейшее совершенствование информационных технологий.

В этот глобальный процесс включена естественно и Российская Федерация, остронуждающаяся в политической и социально-экономической модернизации.

TNS оценила ежемесячную активную аудиторию «В контакте» за май 2013 г. примерно в 52 млн пользователей, а аудиторию Twitter в России – в 12 млн. Больше всего активных пользователей «В контакте» в Москве (более 2 млн), Петербурге (1,152 млн) и Свердловской области (0,44 млн). В мае и июне 2013 г. в «В контакте» каждый день заходило по 7,5 млн москвичей (Gol`tsyna 2013) [4].

В российском проекте модернизации роль гражданского общества вообще никак не определялась. Более того, любые попытки его организаций включиться в процесс до последнего времени подавлялись. В этом заключается наше принципиальное отличие от стран Западной Европы, где гражданское общество с его способностью к самоорганизации и высоким инновационным потенциалом сыграло решающую роль на всех этапах модернизации европейского общества.

Но если государство отторгает гражданское общество, то оно сегодня с помощью средств телекоммуникаций имеет возможность уйти из рамок государства в сетевые сообщества. Что и произошло в России. Высокий процент компьютеризации и телефонизации, высокая доступность Интернет, резкое падение цен на услуги провайдеров позволили сделать интернет моделью гражданского общества, отслеживающей реальные процессы, идущие в стране.

За два десятилетия по историческим меркам почти мгновенно общество наполнилось огромным количеством людей, способных без труда сообщить о своем мнении неограниченному кругу лиц. Сетевой мир самоорганизовался, налаживая связи с соотечественниками, помогая старикам, собирая деньги на лекарства для больных, отслеживая коррупционную деятельность государственных чиновников, защищая природу.

В американской социологии есть термин «early adopter». Его можно перевести как «первый (ранний) пользователь» – то есть тот, кто начинает пользоваться инновационным продуктом, тогда когда этот продукт появляется. Ранним пользователем нельзя назвать того, кто покупает новый iPhone в день его выхода, потому что это всего лишь новая модель или новый товар, у которого уже есть аналоги (обычный сотовый телефон). А вот тот, кто начинает пользоваться Twitter одним из первых и делает это правильно – как раз и становится инноватором в терминологии Эверетта Роджерса – известного американского ученого, который ввел понятие «диффузия инноваций» еще в 1962 году[1].

В 2010 году самым популярным Twitter пользователем России (после президента Медведева) стал Евгений Козлов. На вопрос: «Откуда такая популярность?»,

1. Rogers, E. M. (2003). Diffusion of innovations (5th ed.). New York: Free Press

следует простой ответ: «Это один из первых в России пользователей, кто зарегистрировался в Twitter – вот и все».

По Роджерсу, первыми новую технологию начинают использовать «innovators» — инноваторы (и их по этой теории 2.5%), далее идут «early adopters» — ранние пользователи (13.5%), раннее большинство, потом позднее большинство (каждых по 34%), ну и наконец, опоздавшие (16%). Так что по Роджерсу, Евгений Козлов – это классический пример «early adopter» – он был в числе самых первых.

В 2011 году таким человеком стал Алексей Навальный [2]. Известное американское выражение «famous for being famous» (знаменитый благодаря своей знаменитости) получает новый смысл. Если в начале оно использовалось для описания людей типа Пэрис Хилтон, которая не будучи ни актрисой, ни поп дивой, стала безумно популярна благодаря своей скандальной репутации и тому, что она выходец из богатой семьи Хилтонов, то в случае Евгения или Алексея и десятков других блоггеров – это слава людей, первыми понявших, как использовать новые коммуникационные технологии.

Такие люди, к которым прислушиваются десятки тысячи, а возможно, скоро и миллионы, активно востребованы частными компаниями, выборными штабами, становятся политическими лидерами. История Алексея Навального – это только самое начало, только первый опыт, и постепенно таких топовых блоггеров будет все больше и больше. И возможностей влияния на массы людей будет все больше.

Ведущие западные аналитики (Lindkvist) [5], следуя логике глобализации, уже 10 лет анализируют процесс формирования глобального гражданского общества. Например, в деле благотворительности все в большей степени главным фактором становятся не деньги, а технологии (оповещения, сбора информации, оплаты). Поиск новых областей применения ИТ (всемирная программа «Каждому ребенку по ноутбуку», http://www.laptop.org) или способов максимизации их эффекта (африканская общественная организация «Ушахиди» посредством интернета и мобильной связи собирает у населения информацию о любых кризисных ситуациях и делает ее достоянием общественности, http://www.ushahidi.com) – все это работает на эффективность тех инвестиций, которые называют «терпеливым капиталом».

Летом 2011 года ООН признала базовым правом человека право на интернет. Финляндия стала первой страной на планете, сделавшей право граждан на выход в интернет конституционным. С 1 июля 2010 г. вступило в силу распоряжение правительства, согласно которому у каждого гражданина должна быть возможность доступа в сеть по мегабитному каналу. Хилари Клинтон, будучи госсекретарем США, сформулировала новое понятие «свобода подключения», обещая защищать ее по всему миру. Подключение к сети стало частью жизненно важной инфраструктуры наряду с электричеством, водой, газом, транспортом и телефоном. Власть из физического мира переходит постепенно в виртуальный.

Власть и политика становятся сетевыми. Сети разрушают суверенные национальные государства. Власть потоков знаний, информации берет верх над традиционной политической властью. Сетевые СМИ играют всебольшую роль в медиа-пространстве.

Таким образом, информационно-коммуникационные технологии (ІТ) стали мощным инструментом в руках человека и общества. Их инновационное развитие стало ведущей силой нового этапа модернизации во всем мире. В результате формируется новая экономика: информационная, глобальная, сетевая. Преобладающей формой организации труда становится гибкий (подвижный, маневренный, дисперсный) труд: частичная занятость, повременная занятость, самозанятость, то есть различные формы индивидуализированного труда. Сети минимизируют институт посредничества и обеспечивают прямые поставки товаров и услуг населению, в том числе через интернет.

Телекоммуникационные сети становятся основой и ключевым моментом социальной структуры общества. Мир уже живет в этих сетях, используя их в сотнях целей: науки, образования, культуры, объединения и взаимопомощи и. мобилизации сил для дальнейшего продвижения по пути модернизации. Сети – мощный инструмент структуризации общества снизу, согласно желаниям самих людей, создания новых общностей в соответствии с желаниями индивидов.

2. http://navalny.livejournal.com/ и http://www.navalny.ru/

Библиографические ссылки

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

2. Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2002. – 557 с.

3. Facebook-leads-an-effort-to-lower-barriers-to-internet-access by Vindu Goel, published: August 20, 2013 [Электронный ресурс] // http://www.nytimes.com/2013/08/21/technology/facebook-leads-an-effort-to-lower-barriers-to-internet-access.html?hp&_r=0 (дата обращения: 06.09.2013)

4. Голицына А. Социальные сети проверили на активность [Электронный ресурс] / А. Гольцына // Ведомости 11.07.2013, 122 (3384). – Режим доступа : http://www.vedomosti.ru/newspaper/article/488291/socialnye-seti-proverili-na-aktivnost (дата обращения: 06.09.2013)

5. Линдквист М. Не просто Сеть [Электронный ресурс] / М. Лигдквист. – Режим доступа : http://www.hbr-russia.ru/blogs/22/876 (дата обращения: 06.09.2013)

Корчагін Р. С. Телекомунікаційні мережі і трансформація соціальної реальності

Розглянуто як змінюється соціальна структура суспільства під впливом інформаційно - комунікаційних технологій. Сучасне суспільство зараховується до «третьої хвилі» розвитку цивілізації відповідно до змін технологічного способу виробництва. До числа відмінних властивостей сучасного суспільства відноситься громадянське суспільство яке, використовуючи засоби телекомунікації, створює мережеві спільноти, які стають основною формою його діяльності.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційні технології, телекомунікаційні мережі, громадянське суспільство, блог, Інтернет.

Korchagin R. Telecommunications networks and social transformation of reality

The article discusses how the social structure of the society under the impact of information and communication technologies. Modern society is ranked as the «third wave» of civilization in accordance with changes in the technological mode of production. Among the distinctive features of modern society is considered civil society which, using telecommunications, creates online communities that become the main form of its activities.

Keywords : information and communication technology, telecommunication networks, civil society, the blog, the Internet.

References:

Castells, M 2000, Informatsionnaya epokha: ekonomika,

obshchestvo I kul`tura (The Information Age: Economy, Society and Culture). GU VShE publ., Moscow.

Goel, V 2013, Facebook leads an effort to lower barriers to internet access. Viewed 06.09.2013: <http://www.nytimes.com/2013/08/21/technology/facebook-leads-an-effort-to-lower-barriers-to-internet-access.html?hp&_r=0>

Gol`tsyna, A 2013, Sotsial`niye seti proverili na aktivnost` (Social networks have tested for activity). Vedomosti, viewed 06.09.2013: <http://www.vedomosti.ru/newspaper/article/488291/socialnye-seti-proverili-na-aktivnost>

Lindkvist, M, Ne prosto set` (Not just the web), viewed 06.09.2013: <http://www.hbr-russia.ru/blogs/22/876>

Toffler, A 2002, Skok budushchego (Shock of the future). AST publ., Moscow.

Надійшла до редколегії: 26.09.2013 р.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321:64

С. Г. Вонсович
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕВЕРСИВНИЙ ВЕКТОР ТРАНЗИТУ В КОНТЕКСТІ СОЦІОПОЛІТИЧНИХ ПОДІЛІВ

В контексті політичного транзиту проаналізовано сутність поняття «соціально-політичний поділ суспільства». Виокремлено різноманітні підходи до специфіки соціально-політичного поділу в пострадянських політичних системах. Простежено вплив поділів на реверсивний напрям транзиту в Україні. Визначено індикатори, які засвідчують сформованість соціально-політичного поділ в умовах транзитивності та розглянуто основні різновиди й прояви соціально-політичних поділів.

Ключові слова: політичний транзит, соціально-політичний поділ, реверсивний вектор транзиту, транзитивні політичні системи.

Україна історично, геополітично, геоекономічно, культурно-духовно стала межею зіткнення двох світів, двох культур і ментальностей, двох різновекторних цивілізацій – Заходу і Сходу. Це накладає відбиток на перебіг політичного транзиту, визначаючи при цьому як складність державотворчого процесу, так і шляхи консолідації суспільства. Крім того, в умовах несформованості гомогенної української політичної нації, такий цивілізаційний поділ є небезпечним з точки зору територіальної цілісності України. Все вище означене, а також її історична територіальна розділеність зумовили актуальність дослідження всього спектру питань, які стосуються політичного транзиту у контексті соціополітичного поділу. Попри об'єктивно надзвичайну важливість соціополітичного поділу у транзитивному процесі України, він часто стає предметом політичних маніпуляцій та спекуляцій, сприяє появі нав'язаних стереотипів і міфів, які згодом активно застосовуються у виборчих кампаніях.

Зазначимо, що дослідження проблематики соціополітичних поділів знайшло своє відображення у більшості іноземних джерел. Класичними вважаються роботи С. Ліпсета та С. Роккана, А. Реммеле, А. Морено, Д.-Л. Сейле, Е. Донової та Е. Мелешкіної. Серед українських вчених, які досліджують означену проблематику, слід назвати А. Романюка, В. Бортникова, Б. Попович, І. Бекешкіну, Р. Павленка, Ю. Каплан, Ю. Сокирко, В. Бунь та ін.

Виходячи з цього, метою нашої статті є аналіз різних наукових підходів до проявів соціополітичного поділу у пострадянських транзитивних країнах, зокрема в Україні, визначення типології поділів, що впливають на перебіг, зміст і вектор політичного транзиту в країні, а також наслідки їхнього впливу на інституційний процес у сучасних транзитивних українських реаліях.

Слід відзначити, що поняття соціополітичного поділу (англ. cleavage) вперше у науковому вжитку з'явилося після виходу в світ праці С. Ліпсета та С. Роккана «Структура розмежувань, партійні системи і уподобання виборців: попередні зауваження» (Lipset & Rokkan 2004, p. 229) [1, с. 229]. Власне у вказаній праці йдеться про вплив соціополітичних розмежувань на формування партійної системи в країнах Західної Європи. Не зважаючи на ґрунтовність цього дослідження, автори не дали чіткого та однозначного трактування поняттю «cleavage». Водночас, вони визначили чотири класичні лінії розломів, які окреслили конфігурацію партійних систем у країнах Західної Європи: між центром і периферією, церквою і державою, містом і селом, власниками і робітниками.

В англомовних джерелах соціополітичний поділ позначається терміном «cleavage», а в російсько – та україномовній літературі перекладається як «розкол», «розмежування», «поділ».

Незважаючи на те, що з моменту впровадження концепції соціополітичного поділу, запропонованої С. Рокканом та С. Ліпсетом, пройшов вже тривалий часовий період, науковий інтерес до неї не знижується. Зокрема, в контексті політичного транзиту вона дає змогу пояснити, яким чином епохальні події еволюційного значення і соціально-політичні умови тієї чи іншої країни впливають на сучасну конфігурацію політичних інститутів.

Запропонувавши поліцивілізаційну модель розвитку, С. Гантінгтон дає чітку, вичерпну відповідь на запитання: «Де закінчується Європа?» Європа закінчується там, де закінчується західне християнство і починаються іслам та православ'я» (Huntington 1999, p. 524) [2, с. 524]. Окреслена позиція С. Гантінгтона змушує замислитися над соціополітичним поділом на територіальній основі в Україні, який особливо чітко можна простежити у діаметрально різних електоральних преференціях мешканців Сходу і Заходу країни.

Що ж слід розуміти під соціополітичним поділом? У цьому аспекті ми солідаризуємося із позицією дослідника Рішарда Хербута, який трактує його як «... стабільний стан поляризації політичної спільноти, у межах якої певні суспільні групи надають підтримку конкретним політичним напрямам або політичним структурам, які є представниками цих напрямів, тоді як інші суспільні групи підтримують опозиційні напрями політики або репрезентують їхні політичні партії» (Herbut 1996, p. 110) [3, с. 110]. Водночас слід констатувати, що соціальних поділів у кожному суспільстві існує багато, але не всі вони в процесі власної еволюції можуть трансформуватися на соціально-політичні.

Загалом, у країнах Центральної і Східної Європи вивчення соціополітичних поділів в контексті політичного транзиту, стало одним із пріоритетних дослідницьких напрямків. Власне, у 90-х роках минулого сторіччя сформувалися дві точки зору, два підходи щодо впливу соціополітичних поділів на формування електоральних уподобань і структурування політичного простору транзитивних систем.

В рамках першого підходу – концепції «чистої дошки» («tabula rasa»), окремі дослідники наголошують на хаотичності соціально-економічної ситуації і нестійкості економічних відносин. За таких умов електоральний ринок характеризується доступністю і відкритістю, а різниця в програмах є несуттєвою (Donova 2004, p. 114)

[4,с. 114]. Прихильники зазначеного підходу наголошують, що групи інтересів, політичні уподобання і загалом соціополітичні поділи сформувалися лише після початку транзитного періоду.

Другий підхід заснований на гіпотезі Г. Кітчелта. Суть якої (гіпотези – С.В.) полягає у тому, що у посткомуністичних країнах окреслюються два соціальних поділи: ліво-правий (соціально-економічний) і авторитарно-лібертарний. У процесі їх поєднання відбувається формування опозиції із прихильників ідеї державного втручання в економіку при збереженні авторитарних форм правління («лівих») і тими, хто поєднує прихильність до ринкової економіки з «лібертарною» позицією у питаннях громадянських прав і свобод («правих»). Поява соціально-економічного розмежування між «лівими» і «правими» зумовлюється успіхами ринкових реформ. Якщо реформи не проводилися або не мали успіху, такий поділ не виникав. Тоді визначальну роль в електоральній політиці займають проблеми, які змінюються під час різних виборчих кампаній.

Щоправда, зазначений підхід піддавався критиці, оскільки вважалося, що економічна модернізація, яка проводилася в багатьох авторитарних країнах, значно вплинула на лібералізацію політичної культури цих суспільств. Зважаючи на це, у транзитивному суспільстві сформувався значний прошарок населення, прихильного до цінностей лібералізму. Окреслені цінності складають основу підтримки економічного лібералізму навіть серед тих, хто не «виграв» від реформ (Donova 2004, p. 127) [5,с. 127].

Загалом, структура соціополітичних поділів у країнах Центральної і Східної Європи суттєво відрізняється від поділів, що існують у Західній Європі. Це, насамперед, зумовлено історичними особливостями розвитку регіону, досвідом авторитарних режимів, специфікою демократичного транзиту. Деякі дослідники зазначають, що комуністичний режим ослабив історичну структуру поділів таким чином, що вони перестали бути основою формування електоральних уподобань і партійної конкуренції. У наслідок чого соціополітичні поділи суспільств, які перебувають на різних транзитивних етапах, відображають структури соціальних конфліктів, які існували ще до становлення авторитарних режимів. Загалом, це визначає пострадянську електоральну політику такою, що встановлює історичну наступність із партійною системою, яка передувала авторитаризму.

Проте спроби перенесення структури доавторитарних конфліктів на поставторитарний ґрунт себе не виправдали і дослідники дійшли висновку, що особливості поставторитарних партійних систем значною мірою є авторитарною спадщиною. Зокрема, правомірним можна вважати той факт, що соціополітичні поділи, які виникли в процесі політичного і економічного транзиту, переважають над історичними поділами.

Власне особливості перебігу транзитивних процесів у пострадянських країнах також впливають на структуру соціополітичних поділів. Зокрема, складності перехідного періоду, погіршення економічного становища виборців, невдоволення політикою нових демократичних урядів і демократією загалом сприяють формуванню поділу між виборцями, які дістали «бонус» від транзиту і виборцями, для яких перехідний період лише погіршив ситуацію.

На важливості інституціональної складової в процесі транзиту наголошують ряд дослідників, зокрема К. Лоусон (Louns 2004, p. 53) [6, с. 53]. Він зазначає, що зв'язок між соціополітичними поділами і партіями, а також зв'язок між партіями і виборцями не завжди прослідковується. Партії не прагнуть вписуватися у дизайн існуючих соціополітичних поділів, оскільки створювалися не у відповідності до соціополітичних поділів, а орієнтувалися на певні кон'юнктурні проблеми, маючи на меті здобуття влади. Тому у форматі транзиту посткомуністичних, пострадянських країн поділи, партії і виборці ніби існують у різних площинах, незалежно один від одного.

Варто зазначити, що однією зі спроб пристосувати підхід С. Ліпсета і С. Роккана до політичних транзитів у посткомуністичних країнах був підхід Д.-Л. Сейле. Він виходив із того, що основною відмінністю цих країн від країн Західної Європи було переживання ними «міжнародної революції». Це поняття дослідник трактує як перехід від капіталізму знову до капіталізму через період комунізму у його соціалістичній версії. Проте до настання цього «комуністичного» періоду в пострадянських транзитивних країнах не відбулися (або лише почалися) національна та індустріальна революції. Автор доповнює «класичну» версію С. Ліпсета і С. Роккана поділом між посткомуністами і демократами, та поділом між максималістами і мінімалістами в контексті економічних трансформацій, зокрема щодо темпоральності проведення реформ (Seyle 2004, p. 57) [7, с. 57].

Окремі автори, використовуючи концепцію соціополітичних поділів для дослідження посткомуністичних країн, пропонують включати додаткові змінні (інституційні, діяльнісні чинники, особливості докомуністичного розвитку, специфіку комуністичного режиму і перехідного періоду тощо) (Meleshkina 2004, p. 19) [8, с. 19].

Свідченням того, наскільки конфронтаційною вважається проблема поділів в умовах транзиту, є намагання в російських аналітичних розробках усе виразніше протиставити дві політичні культури, які начебто склалися в Україні. А саме «самостійницьку» західну та «малоросійську» східну (Shul`ga 2008) [9]. Відтак робиться спроба довести, що рубіж Східної (Центральної) Європи проходить по самій Україні, а тому орієнтація на «західну» геополітичну доктрину загрожує цілісності української держави. За цього вважається, що цивілізаційний поділ в українському суспільстві проходить не просто за територіальним принципом. Він є, радше, «розломом» у світогляді, де «схід» уособлює собою радянську, «православно-слов'янську» свідомість, те, що правильніше було б визначити як «Росія» у широкому значенні цього слова, а «захід» – національну українську свідомість і національні українські цінності.

Загалом концепцію соціополітичного поділу можна звести до наявності трьох ключових індикаторів: по-перше, виокремлення групи з протилежними інтересами та самоусвідомлення цих ідентифікацій, по-друге, інституалізація цих інтересів через політичні партії і, по-третє, часовий вимір – тривалість регіонального протистояння мінімум у два парламентські терміни.

Стосовно транзитивних пострадянських суспільств, соціополітичний поділ не обов'язково передбачає наявність конфлікту. Зокрема А. Рьоммеле трактує поділ як «довготерміновий структурний конфлікт, який призводить до появи протилежних позицій, що представлені політичними організаціями, які змагаються» (Remelle 2004, p. 35) [10, с. 35]. Таке розуміння соціополітичного поділу близьке до українських реалій і передбачає

протиставлення ідентифікацій жителів східних та західних областей України в різних площинах. Отже, до найвагоміших чинників утвердження соціополітичного поділу на територіальній основі в Україні, які впливають на перебіг транзитивних процесів, можна віднести:

1) історичний чинник: розвиток українського суспільства у межах різних держав і різних культурно-цивілізаційних орієнтацій;

2) етнолінгвістичний чинник: етнокультурна, мовна гетерогенність українського суспільства;

3) релігійний чинник: конфесійна гетерогенність;

4) економічний чинник: суттєві соціально-економічні розбіжності між регіонами України;

5) зовнішньополітичний чинник: зовнішньополітичні орієнтації регіонів, питання не лише економічного, але й культурно-цивілізаційного вектору розвитку , зокрема, у форматі «Митний союз – ЄС»;

6) інформаційний чинник: несформованість в Україні єдиного інформаційного простору і незахищеність існуючого;

7) політичний чинник: суттєві розбіжності політичної культури між регіонами України, використання міжрегіональних розбіжностей у політичних, зокрема у виборчих технологіях.

У даному дослідженні ми більш ґрунтовно зупинимося на аналізі окремих із названих чинників та їхньому впливі на політичний транзит.

Саме територіально-етнічні причини є важливою перешкодою становлення української державності і перебігу демократичного транзиту. Вони окреслили розкол політичної еліти України. При цьому в основі розколу політичної еліти України лежать не антагоністичні ідеологічні причини, а винятково кон'юнктурні корисливі економічні інтереси. Подібна ситуація склалася в період правління президента України Леоніда Кучми внаслідок підміни правових і економічних методів управління суспільством і економікою, методами кримінальними, коли громадян обмежили в правах на участь в економічному і політичному житті країни. Можна сказати, що саме тоді започатковувався реверсний вектор політичного транзиту в Україні. Водночас, громадяни України демонструють неготовність відстоювати свої економічні й політичні права, на відміну від фракцій, загалом єдиної за походженням політичної еліти. Система взаємин, що склалися, сприяє підвищенню рівня фрагментації української держави, зростання рівня якої створює реальну загрозу її існуванню. Це трансформує рівень суспільних відносин у більш ранні періоди розвитку людства, аж до рівня патримоніально-феодальних відносин. Багато прикладів того ми спостерігаємо в сучасній Україні. Серед них: нелегальне працевлаштування всередині країни, трудова міграція (так звані «гастарбайтери» – С.В.), сексуальне рабство, торгівля людьми і дітьми, зокрема, для трансплантації органів тощо.

Фрагментація держави, тобто виникнення і швидке кількісне зростання автономних від держави приватних структур і організацій, приватних осіб, що ігнорують державу не лише за територіальними, але й функціональними ознаками. Ці структури й організації у своїй діяльності використовують як реальне, так і потенційне насильство для витягання нелегального (кримінальною) прибутку на території, яка перебуває під формальною державною юрисдикцією. Вони реально використовують тільки державні права (насильство й оподаткування) в приватних корисливих інтересах.

Практично фрагментація держави рівносильна аномії основних її складових: насильства, оподаткування й арбітражних функцій. У державних і у приватних структурах, у більшості випадків, ігнорується законодавство, економічна діяльність перебуває в «тіні» (тобто в кримінальному секторі). Політика «невтручання» зі сторни держави, насправді, стимулює подальше руйнування системи правління, тим самим переводячи взаємини держави і суспільства зі сфери публічної в стан прихованого несприйняття держави або відкритого протистояння (Elias 1993) [11]. У свою чергу, руйнація системи правління переміщує суспільні відносини на нижчий рівень, аж до «відкату» до природного стану.

В Україні спостерігається реверсивний процес, властивий соціально-економічному феномену XV–XVI ст., який був мотиватором державного розвитку. За цього особа (феодал, король, загалом держава), маючи у своєму розпорядженні засоби насильства, продає функції захисту суб'єктам, які займаються господарською діяльністю на підконтрольній території. Насправді такий продаж послуг і є збором податків. Специфіка зазначеної послуги полягає у тому, що не купити її неможливо, оскільки і виробник небезпеки, і виробник захисту є одна й та ж особа, або група осіб (Tilly 1986, p. 176) [12, с. 176]. Вважалося, що така ситуація у сучасних розвинених соціально-політичних системах неможлива. Проте, пострадянський транзит в умовах кризи державності як в Україні, так і в інших країнах, продемонстрував, що соціально-історичний процес може еволюціонувати також і у реверсивному напрямі.

Демонополізація монополії держави на насильство й оподаткування зумовлює появу феномену соціального й економічного переродження, коли з номенклатури, чиновників і карних злочинців з'являються феодали, а співробітники судів, силових структур – можуть відверто ігнорувати закони. Так, станом на грудень 2012 р. в українських слідчих ізоляторах понад 18 місяців без обвинувального вироку утримувалося понад 1545 осіб, з яких 541 (35%), утримується в ізоляторах із 2010 р.; також 2005 року приблизно проти 1000 депутатів різного рівня порушені кримінальні справи, що характеризує ступінь руйнації системи правління у країні (Shpachenko) [13]. Такий високий рівень правопорушень серед представників еліти позначає третю, глобальну для країни проблему – участь в органах державної влади в Україні є не чим іншим, як інструментом у реалізації власних бізнес-інтересів. Високий рівень фрагментації держави і, як її наслідок, високий ступінь руйнації системи позначають головну проблему становлення української державності в умовах транзитивності, яка полягає у тому, що державна влада розглядається всіма громадянами країни виключно як джерело особистого збагачення.

Політика української еліти визначається популістською багатовекторністю, що має на меті максимальну мінімізацію впливу Росії і Заходу на процеси становлення в Україні «гібридного» режиму. Він має зовнішню форму капіталізму, а зміст – тоталітарного кримінально-номенклатурного олігархічного режиму. За чого, етап транзиту доби 1996-2004 рр. в Україні можна визначити як симбіоз найгірших рис сталінського і брежнєвського тоталітаризму зі всіма вадами «дикого» капіталізму. Прямим наслідком відсутності національної об'єднавчої ідеї є рівень розвитку громадянського суспільства в Україні і ступінь ресоціалізації пересічних громадян. Наслідком вказаних причин

є відсутність в Україні консолідуючої української національної ідеї, подібної до існуючої у США або в європейських цивілізованих країнах.

Слід зазначити також, що відсутність консенсусу як всередині суспільства, так і на рівні політичної еліти ставить під загрозу вибір такої моделі національної безпеки, яка б відповідала інтересам України з огляду на зовнішньополітичні виклики сьогодення. Розбіжності позицій населення з питання щодо вступу до NATO під час виборчих кампаній, набули ознак розколу суспільства.

Отже, трансформаційний шлях посткомуністичних, пострадянських країн свідчить про те, що успіх перебігу демократичного транзиту значною мірою залежить від наявності або відсутності соціополітичних розмежувань, які впливають на принципи розподілу влади і на дизайн базових інститутів політичної системи. Зазначені чинники впливають, також, на ефективність функціонування державного механізму, на стабільність політичного режиму і сталість розвитку, що, зрештою, визначає ступінь консолідації демократії в країні. З огляду на це, вплив і роль цивілізаційно-культурних, економічних, геополітичних, історичних та інших поділів, які, власне, трансформують характер і вектор розвитку транзиту, є важливими для подальшого форматування соціально-політичних процесів у пострадянських країнах.

Бібліографіяні посилання

1. Липсет С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания / С. Липсет, С. Роккан // Политическая наука. – 2004. – №4. – С. 204 – 234
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / С. Хантингтон // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М., 1999. – С. 528-556.
3. Herbut R. Podzia y sociopolityczne // Studia z Teorii Polityki. / pod redakcj A. W. Jaboskiego, L. Sobkowiaka. – Wroclaw : Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, 1996. – Tom I. – № 1841. – P. 107–113
4. Донова Е. В. Социально-политические размежевания и их трансляция в политическую систему стран Центральной и Восточной Европы / Е. В. Донова // Политическая наука. – 2004. – № 4. – С. 101–125.
5. Шевченко Ю. Д. Поведение избирателей в России: основные подходы / Ю. Д. Шевченко // Политическая наука. – 2000. – №3. – С. 111–130.
6. Лоунс К. Размежевания, партии и избиратели / К. Лоунс // Политическая наука. – 2004. – № 4. – С. 51–55.
7. Сейле Д.-Л. Применимы ли размежевания Роккана к Центральной Европе? (Реферат) / Д.-Л. Сейле // Политическая наука. – 2004. – № 4. – С. 56–63.
8. Мелешкина Е. Ю. Концепция социально-политических размежеваний: проблема универсальности / Е. Ю. Мелешкина // Политическая наука. – 2004. – №4. – С. 11–29.
9. Шульга М. Цивілізаційна рубіжність України у дзеркалі російської науки [Електронний ресурс] / М. Шульга // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2(29). – Режим доступа : http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.ph
10. Рёммеле А. Структура размежеваний и партийные системы в Восточной и Центральной Европе / А. Рёммеле // Политическая наука. – 2004. – № 4. – С. 30 – 45.
11. Elias N. The Civilizing Process. The History of Manners (Vol.1) and State Formation and Civilization (Vol. 2) [Електронний ресурс]. – Oxford, 1993. – Режим доступа :http://www.kremlin.ru/text/appears/2006/05/105546.shtml
12. Tilly C. War Making and State Making as Organized Crime./ C.Tilly // Bringing the State Back in. Cambridge / Evans P., et al. (eds). – 1986. – P.170 –185
13. Шпаченко М. Україна – країна офіційно дозволеного катування [Електронний ресурс] / М. Шпаченко. – Режим доступа : http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-krayina-oficiyno-dozvolenogo-katuvannya-_.html

Вонсович С.Г. Реверсивнй вектор транзита в контексте социополитических разделов

В контексте политического транзита проанализирована сущность понятия « социально - политическое деление общества». Выделены различные подходы к специфике социально - политического разделения в постсоветских политических системах. Прослежено влияние разделений на реверсивное направление транзита в Украине. Определены индикаторы, определяющие сформированность социально - политического разделения в условиях транзитивности, а также рассмотрены основные разновидности и проявления социально – политических разделов.

Ключевые слова: политический транзит, социально - политическое разделение, реверсивный вектор транзита, транзитивные политические системы.

Vonsovych S. Reversible vector of transit in the context of socio-political sections

In the context of political transition the essence of the concept of «social - political division of society» has been analyzed. Different approaches to the specific socio - political divisions in post-Soviet political systems have been highlighted. The influence of the divisions in the reverse direction of transit in Ukraine has been traced. Indicators determining the formation of the socio - political division under the conditions of transitivity has been defined, and the basic types and manifestations of socio - political sections have been covered.

Keywords: political transit, socio - political division, reversible vector, transitive political systems.

References:

Donova, EV 2004, ‘Sotsial`no-politicheskiye razmezhevaniya i ikh transliatsiya v politicheskuyu sistemu stran Tsentral`noy i Vostochnoy Yevropy’, (‘Social and political disengagements and their translation into the political system in Central and Eastern Europe’). *Politicheskya nauka*, № 4., pp. 101–125.

Elias, N 1993, The Civilizing Process. The History of Manners (Vol.1) and State Formation and Civilization (Vol. 2). Oxford, viewed: http://www.kremlin.ru/text/appears/2006/05/105546.html.

Herbut, R 1996, ‘Podzia y sociopolityczne’. *Studia z Teorii Polityki,* Vol I, № 1841., ed. A. W. Jaboskieg i L. Sobkowiak. Uniwersytet Wroclawskieg publ., Wroclaw, pp. 107–113

Huntington, S 1999, ‘Stolknoveniye tsivilizatsiy i preobrazovaniye mirovogo poriadka’ (‘The clash of civilizations and the remaking of world order’). *Novaya postindustrial`naya volna na Zapade: antologaya*, ed. V. Inozemtsev. Moscow, pp. 528–556

Lipset, S & Rokkan, S 2004, ‘Struktury razmezhevaniy, partiynyye sistemy I predpochteniya izbirateley. Predvaritil`nyye zamechaniya’. (‘Cleavage structures, party systems and voter alignments. Prolusion’). *Politicheskaya nauka,* №4, pp. 204–234

Louns, K 2004, ‘Razmezhevaniya, partii i izbirateli’, (‘Cleavages, parties and voters’). *Politicheskya nauka*, №4, pp. 51–55.

Meleshkina, EYu 2004, ‘Kontseptsiya sotsial`no-politicheskikh razmezhevaniy: problema unirsal`nosti’, (‘The concept of socio-political cleavages: the problem of universality’). *Politicheskya nauka*, №4, pp. 11–29.

Remelle, A 2004, ‘Struktura razmezhevaniy I partiynyye sistemy v Vostochnoy i Tsentral`noy Yevrope’, (Structure of cleavages and party systems in Eastern and Central Europe). *Politicheskya nauka*, №4, pp. 30–45.

Seyle, D-L 2004, ‘Primenimy li razmezhevaniya Rokkana k Tsentral`noy Yevrope?’, (‘Are the cleavages of Rokkan applicable to Central Europe?’). *Politicheskya nauka*, №4, pp. 56–63.

Shevchenko, YuD 2000, ‘Povedeniye izbirateley v Rossii: osnovniye podhody’, (‘The behavior of voters in Russia: the main approaches’). *Politicheskya nauka*, №4, pp. 111–130.

Shpachenko, M, Ukrayina – krayina ofotsiyno dozvolenogo

katuvannia, viewed://http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-krayina-oficiyno-dozvolenogo-katuvannya-_.html.

Shul`ga, M 2008, 'Tsyvilizatsiyna rubizhnist` Ukrayiny u dzerkali rosiys`koyi nauky', (Civilization cleavage of Ukraine in the mirror of Russian science). *Politychnyy menedzhment*, № 2(29). Viewed: http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.ph

Tilly, C 1986, 'War Making and State Making as Organized Crime'. Evans P. et al. (eds) *Bringing the State Back in*. Cambridge, pp.170–185.

Надійшла до редколегії: 16.09.2013 р.

УДК 323.2

В. Ю. Кравченко

Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара

ПОЛІТИЧНЕ НАСИЛЛЯ: ТЕОРЕТИЧНІ УЯВЛЕННЯ І ПІДХОДИ

Стаття присвячена аналізу проблеми становлення і формування системи теоретичних уявлень про сутність насилля як соціально-політичного явища. Здійснено огляд основних світоглядних підходів до визначення та інтерпретації феномену насилля. Відповідно до сучасних реалій та наукової необхідності, автор відображає співвідношення між сучасними і класичними теоріями політичного насилля.

Ключові слова: політичне насилля, примус, влада, легітимність, держава.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Проблема насилля в політиці та суспільстві викликає чимало дискусій у представників наукового співтовариства, але не можна говорити про її системне і ґрунтовне опрацювання у межах політичної науки. Більшість дослідницьких теорій акцентують свою увагу лише на окремих проявах або формах даного явища, ототожнюючи його з примусом, пригнобленням чи диктатом, не аналізуючи закономірності, тенденції та чинники його функціонування в конкретних історичних, політичних та соціально-економічних умовах. Особлива увага, яку приділяють дослідники проблемі насилля пояснюється тим, що воно має не лише наукове чи політичне значення, але й актуальну практичну цінність. Тому, в політичних та соціально-філософських дослідженнях не окреслена чітка і обґрунтована категоризація та логічна концептуалізація політичного насилля. Враховуючи особливості сучасного суспільно-політичного розвитку, фрагментацію політичного простору, якісне і кількісне розширення учасників політичного насилля нагальною видається потреба у переосмисленні попередніх уявлень про природу та сутність даного явища, що може стати додатковим стимулом для формування нової наукової теорія, яка буде досліджувати насилля і стане важливою частиною політичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складність дослідження політичного насилля пов'язана із особливістю самого феномену, його історичною мінливістю та широким переліком комбінацій по лінії суб'єкт – об'єкт, ідеологічним наповненням, ідейно-політичними та соціально-філософськими установками, присутністю морально-етичного критерію. Формування цілісної і концептуально завершеної системи уявлення про особливості функціонування сучасного політичного насилля необхідно розпочинати з аналізу найпоширеніших і найавторитетніших теорій, які пройшли шлях наукового становлення у межах політичного дискурсу. Дослідження політичних і філософських інтерпретацій політичного насилля здійснено з огляду на теоретико-методологічні та емпіричні наукові напрацювання як західних, так і вітчизняних дослідників: Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, М. Вебер, К. Маркс, Х. Арендт, Н. Луман, Х. Хофмайстер, Л. Альтюсер, А. Грамші, А. Гжегорчик, М. Фуко, П. Бурьє, Ж. Бодріяр, А. Гусєйнов, В. Мєжуєв, Б. Капустін, А. Коломоєць, А. Бабієва.

Формулювання цілей статті. Метою статті є розгляд основних концептуальних підходів, теорій і уявлень, які розкривають сутність та природу політичного насилля, формуючи цілісне розуміння закономірностей функціонування системи політичних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші спроби осмислити природу насилля і конфліктів у суспільстві були зроблені ще в Античності. Для мислителів того часу насилля було об'єктивною реальністю людського життя, яке сповнене постійних протиріч, протистоянь і конфліктів. Зокрема, Геракліт Ефеський (537 – 475 р. до н. е.) головне джерело насилля вбачав в універсальній конфліктній природі всесвіту. Не дивлячись на те, що в Античності ще не існувало класичної держави, в цей період природнім вважалося розмежування «держави», армії і суспільства (народу). Застосування політичного насилля з певною ціллю вважалося правом перших двох, що відображалося в тогочасній системі правил, традицій і норм.

В епоху Середньовіччя всі зусилля християнських мислителів були спрямовані на обґрунтування причин існування зла і насилля у світі, який створено Богом. Насильницька боротьба розглядалася як неусувний елемент буття, як воля трансцендентної сили. Отцями церкви було розроблено і обґрунтовано теорію «справедливої війни», яка мала відповідати трьом умовам: 1) війна мала вестися публічною і законною владою, а не приватними особами; 2) війна мала бути викликана «справедливими намірами» для покарання тих, хто протистоїть християнському вченню; 3) масштаб військових дій і насилля має бути пропорційним тим причинам, через які розпочато військові дії. Таким чином, політичне насилля представляло собою акт справедливості зі сторони одного із учасників і несправедливості зі сторони іншого учасника. Християнське вчення визнає гріховність і недосконалість світу, а тому для суспільно-політичних та релігійних відносин природнім є насилля, яке покликане боротися з проявами зла специфічними методами. Недосконалість людини призводить до невідворотності застосування методів політичного насилля. Цей період характеризується розповсюдженням різних форм насилля, що свідчить про перетворення його на звичний і буденний метод суспільних перетворень. Можна, навіть, сказати про формування культу насилля, що покликаний випробовувати і виховувати духовну природу людини.

Видатний флорентійський мислитель Н. Макіавеллі розглядав, насилля через призму владних відносин, наділяючи його особливими властивостями, які виступають ключовим фактором в процесі боротьби за здобуття та утримання влади (Dmitriev & Zalysin 2000, p. 4) [8, с. 4]. Насилля для нього, це інструмент або ресурс влади у руках государя, який він може застосовувати

на свій розсуд. З плином часу, внаслідок завершення централізації держав монополія на застосування насилля перейшла від правителів до держави і її силових структур, а отже, постулати Н. Макіавеллі, значною мірою, припинили відображати актуальні реалії.

Зростання уваги до феномену насилля спостерігалося у Новий Час. Для даного періоду характерно два підходи до обґрунтування природи насилля: песимістичний та оптимістичний.

Родоначальником першого підходу справедливо вважають англійського філософа Томаса Гоббса. Його погляд на проблему насилля характеризується сприйняттям людини як егоїстичної істоти, яка у природному стані (за відсутність державного контролю) живе в умовах постійного насильницького конфлікту – «війни всіх проти всіх». Він припускав необхідність застосування насилля, якщо це потрібно для збереження існуючого стану речей. Для того, щоб зберегти безпеку, мир і обмежити егоїзм людської поведінки государ повинен і має використовувати будь-які методи, у тому числі й насилля (Hobbes 1991, p. 141) [6, с. 141]. Т. Гоббс одним із перших заговорив про державу, як інститут, який покликаний монополізувати легітимне право на застосування насилля. Навіть, виникнення самої держави він пояснює широкомасштабною та довготривалою війною між соціальними групами, які досягли рівня племінної організації. У такому випадку, інститути державної влади покликані контролювати засоби влади, контролю та примусу. Т. Гоббс головне джерело насилля вбачав в обмеженості ресурсів, боротьба за які породжує стан ворожнечі, конфліктів та насилля. Щоб попередити подальше розширення насилля люди доходять згоди стосовно необхідності створення держави, яка б змогла підтримувати мир, безпеку і стабільність, шляхом контролю над застосуванням насилля у суспільно-політичній сфері.

Будучи прибічником теорії суспільного договору Т. Гоббс вважав, що виникнення держави пов'язане з необхідністю захисту і гарантії безпеки. Для цього держава отримує монополію на легітимне застосування насилля, що дозволяє гарантувати безпеку окремим членам суспільства. Спираючись на це, можна припустити, що у таких умовах насилля набуває парадоксальної природи, бо отримуючи монополію на його застосування держава сама перетворюється на його основне джерело.

Оптимістичний підхід знайшов своє вираження в роботах відомого французького мислителя Ж.-Ж. Руссо, який на відміну від Т. Гоббса, вважав людину доброю за своєю природою, а прояви насилля вважав аномальним відхиленням від нормального стану речей, що пов'язано із характером політичної організації суспільства. Французький просвітитель причини насилля вбачав у поглибленні соціально-політичної нерівності між людьми. Він допускав застосування насилля для реалізації права народу на захист власного суверенітету, якщо держава чи правитель порушують умови суспільного договору. Масове політичне насилля у формі війни він розглядав у якості порушення нормальної політичної взаємодії і співробітництва, що призводить до затримок в цивілізаційному розвитку (Rousseau 1998) [16]. Поширення насилля, в такому випадку, вказує на те, що розум більше не відіграє панівної ролі в соціально-політичному житті.

Окреме місце в осмисленні природи насилля належить концепції німецького мислителя К. Маркса. Відповідно до його уявлення, насилля і конфлікти характерні для усіх сфер суспільства (політики, економіки, культури). Причина поширення насилля у суспільних відносинах пов'язана з існуванням приватної власності та протистоянням між класами. На його думку, подолати такий стан речей можливо за рахунок усунення приватної власності та побудови комуністичного суспільства.

В рамках марксизму політичне насилля розглядається в контексті класової боротьби, соціальної революції і диктатури пролетаріату. Головною рушійною силою політичного процесу є революція, яка спирається на різноманітні форми насилля. Політичне насилля є необхідним інструментом для знищення буржуазії як окремого класу і реформування традиційних соціальних укладів. Особлива роль насилля, у тому, що воно розглядалося марксистами, як рушійна сила побудови і організації нової суспільно-політичної системи. Марксисти готові виправдати насилля зі сторони тієї історичної сили, яка здатна підштовхнути суспільство на більш високу сходинку розвитку.

Одним із найпоширеніших теоретичних підходів з відповідної проблематики є ототожнення політичного насилля з діяльністю держави, яка володіє легітимною монополією на його застосування. Серед прибічників даного підходу варто виокремити теоретичні розробки М. Вебера, Х. Хофмайстера. Для них політичне насилля може існувати лише у формі фізичного примусу, що здійснюється державними інститутами: поліцією, армією та іншими силовими відомствами. Свої уявлення про природу насилля М. Вебер представив у роботі «Політика як покликання і професія», вказавши, що одним із найпоширеніших проявів насилля є панування, яке формується в умовах харизматичного правління. Особливу роль в такій системі відіграє вождь, що завдяки своїм здібностям підкоряє поведінку людей і перетворюється на носія легітимного насилля (Weber 1990, p. 647) [4, с. 647]. У його теоретичній побудові простежується об'єднання в єдине ціле таких понять як «влада» та «насилля», які відносяться до специфічних інструментів здійснення політики. На думку видатного німецького мислителя, насилля і конфлікти у суспільно-політичних відносинах породжені протистоянням між різними за статусом групами, які вдаються до застосування радикальних методів боротьби з метою досягнення власних інтересів.

М. Вебер вважав, що насилля є головним засобом державної влади і держави як такої. Зокрема він зазначає: «Дати соціологічне визначення сучасної держави можливо лише виходячи з специфіки використання нею, як і будь-яким іншим політичним союзом, засобів фізичного насилля» (Weber 1990, p. 645) [4, с. 645]. Тому, відповідно до його уявлень, державою може бути лише та людська спільнота, яка в межах певної території претендує (успішно) на монополію легітимного фізичного насилля. Спираючись на це, державу він описував у якості головного інституту володарювання одних людей, чи груп, над іншими, який має спиратися на застосування легітимного фізичного насилля. Для німецького дослідника держава – це організований союз панування, який в межах встановленої території досяг успіху в монополізації легітимного фізичного насилля, як головного засобу панування і з цією метою об'єднав основні ресурси в руках своїх керівників (Weber 1990, p. 650) [4, с. 650]. Розглядаючи засоби політичної влади він використовував поняття «насилля» і «фізичне насилля» в якості синонімів. Відповідно теорії М. Вебера, у суспільстві завжди відбуватиметься форму-

вання соціальних груп з абсолютно протилежними інтересами, які будуть вести перманентну боротьбу за владу, а отже, усунення насилля з соціально-політичних відносин є ілюзорним і неможливим. Саме тому, насилля, на рівні з владою, є головним засобом політики і той, хто бажає професійно займатися політикою має усвідомити і прийняти цей етичний парадокс. Тим, хто не готовий у потрібний момент вдатися до використання крайніх засобів М. Вебер радить взагалі утриматися від політичної кар'єри.

Спираючись на вчення М. Вебера про державне походження насилля інший авторитетний дослідник Х. Хофмайстер у роботі «Воля до війни або безсилля політики: філософсько-політичний трактат» вказує на те, що держава це єдиний політичний інститут який володіє легітимним правом на застосування насилля (Hoffmeister 2002) [20]. Лише за таких умов держава зможе гарантувати збереження власного суверенітету і обмежити джерела незаконного насилля, носіями якого можуть стати різні соціальні групи, які значно послаблять роль держави в суспільстві.

Роботи Х. Арендт та Н. Лумана можна об'єднати в іншу групу, характерними особливостями якої є протиставлення насилля і влади. Відповідно до їхніх уявлень влада занепадає у випадку застосування насилля, а отже, не можна говорити про існування системи владних відносин в тоталітарних режимах, що спираються на силовий апарат страху та насилля.

В своїй фундаментальній праці «Про насилля» Ханна Арендт переосмислила природу політичного насилля і виявила закономірності його функціонування в умовах сучасного суспільного розвитку. Завдяки такому підходу до розуміння насилля їй вдалося проаналізувати основні чинники трансформації його однієї із найголовніших форм, а саме війни. Так, на самому початку власної книги вона звертає нашу увагу на парадоксальний та ірраціональний характер насилля: «Технічні вдосконалення засобів насилля досягли тієї межі, коли жодна політична ціль не може співвідноситися з їх руйнівним потенціалом або виправдовувати реальне використання цих засобів в умовах збройного протистояння» (Arendt 1970, p. 3) [21, с. 3].

Х. Арендт наголошує на тому, що більшість дослідників розглядають насилля і владу, як взаємопов'язані та взаємозалежні явища. На думку прибічників даного твердження, політичне насилля є одним із радикальних проявів влади. Прагнучи подолати недоліки такого одностороннього уявлення про характер співвідношення влади і насилля Х. Арендт запропонувала власний альтернативний підхід. Відповідно до нього, у випадку застосування насилля влада повністю зникає. Влада і насилля, вважає Х. Арендт, протилежні за своєю природою, бо насилля вступає в дію лише там, де влади не має або вона значно ослаблена. Влада не потребує виправдання, але потребує легітимності. Під легітимністю Х. Арендт розглядає особливий стан політичної влади, в умовах якого дії політичних суб'єктів спрямовані на мінімізацію насилля і примусу. Натомість, насилля здатне знищити владу, але не здатне її створити» (Selivestrov 2011, p. 57) [17, с. 57]. Вона доклала значних зусиль, щоб довести парадоксальний і абсурдний характер ототожнення насилля з владою: «Там, де насилля більше не обмежується владою відбувається викривлення розуміння цілей і засобів. Засоби насилля (засоби знищення) тепер починають визначати ціль. Одним із наслідків цього стане те, що ціллю буде оголошено знищення самої влади» (Arendt 1970, p. 54) [21, с. 54].

Для Х. Арендт влада, в першу чергу, це здатність до колективної діяльності. Вона передбачає здатність людей не просто діяти, а діяти спільно. Влада належить лише окремій соціальній групі або суспільству, вона існує до тих пір, поки існує ця група. Окремий індивід не може володіти владою (яким би могутнім він не був), а може застосовувати лише силу або насилля. Підкреслюючи відмінність між владою та простим застосуванням насилля Х. Арендт доходить висновку, що організації, які спираються на неполітичний авторитет (церква, армія, школа) представляють собою приклади насилля, а не влади. Влада у неї це засіб політичної творчості, який зникає в умовах застосування різноманітних форм політичного насилля. Вона визначає насилля як явище, що відображає інструментальний аспект політичної діяльності. Характерними ознаками насилля є те, що воно обмежує свободу волі політичних суб'єктів, а також пригнічує психологічні, духовні і фізичні можливості учасників політичного процесу. Така специфіка політичного насилля робить його найбільш небажаним явищем в житті суспільства (Semenova 2006, p. 66) [18, с. 66].

В рамках такого підходу політичне насилля, скоріше за все, має інструментальний характер і є цілераціональною діяльністю (має визначену ціль), а отже потребує обґрунтування і виправдання. Влада, у свою чергу, не потребує виправдання, оскільки вона не має цілі. У такій ціннісній системі влада і насилля це протилежні явища – там, де є влада не має місця насиллю і навпаки. З цього приводу дослідниця зазначає: «Влада завжди потребує підтримки мас, насилля ж не потребує підтримки, бо спирається на свої звичні засоби» (Arendt 2004, p. 320) [1, с. 320]. На основі свого підходу Х. Арендт вдалося виявити і проаналізувати парадоксальну природу політичного насилля, яка проявляється в раціоналізації даного інструменту в політичному житті. Для неї насилля це, в першу чергу, прояв природних фізичних сил, а отже воно не може формувати єдність з явищем влади, сутність якої є набагато ширшою від простих тваринних інстинктів.

Політичне насилля призводить до конфронтації в суспільстві, наслідком чого стає поступове відчуження учасників політичного процесу, що може стати однією з головних причин кризи політичної системи і структурних форм її організації. В рамках альтернативної концепції Х. Арендт насилля є антиполітичним феноменом, бо завжди спирається на примус, що є протилежністю владі, яка спирається на вільну згоду. Вона розглядала насилля в якості «патології», яка веде до самознищення. У цілому, дослідження Х. Арендт явища насилля покликане пояснити, як воно руйнує те, що вона ототожнює із світом політики.

В концептуальних і морально-етичних рамках започаткованих Х. Арендт свою теорію політичного насилля вибудовує російський дослідник В.М. Мєжуєв. Зокрема, викликають повагу його слова про невірне розуміння співвідношення між політикою і насиллям у рамках сучасного наукового дискурсу: «Політика визначається не насиллям, яке виникло ще до появи політичних відносин, а прагненням обмежити і звести до мінімуму його застосування» (Mezhuyev 2004, p. 109) [14, с. 109]. У своєму дослідженні політичного насилля він протиставляє дане явище свободі. Тому свобода є не повною відмовою від застосування насилля, а засобом боротьби з ним. Внаслідок цього, на протязі

історичного розвитку свободу постійно здобувають за допомогою насилля.

Н. Луман продовжуючи традиції дослідження насилля започатковані Х. Арендт вказує на існування трьох соціальних систем (політики, моралі та права), кожна з яких прагне легітимізувати застосування насилля. В процесі соціально-політичної еволюції роль насилля значно змінювалася: від поширеного і звичного явища – до вибіркового і обмеженого застосування державними інститутами (Litvinova 2007, p. 13) [12, с. 13]. Н. Луман вказує на два рівні політичного насилля: фізичний і символічний. Застосування фізичного насилля характерне для тих ситуацій, коли державі чи її силовим структурам не вдається здійснювати управління на основі комунікативних засобів, які Н. Луман назвав «символічною генералізацією», що здійснює вплив на свідомість і політичні переконання індивідів (Luhmann 2001, p. 19) [13, с. 19].

Поняття «насилля» об'єднує та інтегрує організації на інституційному рівні політичної системи формуючи ефективну і сталу систему комунікації. У той же час, це є головною причиною парадоксальності держави, як головного політичного інституту. Головна мета державної монополії на насилля – усунути інші джерела насилля і максимально звузити коло учасників суспільно-політичних відносин, які можуть вдатися до його використання. Боротьба між суб'єктами легітимного і нелегітимного насилля стає причиною постійної боротьби і нестабільності в суспільстві, а сама проблема насилля перетворюється на центральну тему політики. Монополія на легітимне застосування насилля з'являється завдяки формування централізованих національних держав. Але на сучасному етапі розвитку політичних відносин внаслідок розширення кола політичних суб'єктів ця монополія підривається. Це радикально змінює характер і принципи функціонування сучасних політичних систем, не дозволяючи більше ототожнювати їх лише з державою та її інститутами. З огляду на це, Н. Луман констатує поступову втрату державою своїх позицій у сфері контролю та використання легітимних методів фізичного і психологічного примусу (Nazarchuk 2006, p. 148) [15, с. 148]. Він наголошує, що: «У випадку застосування засобів фізичного насилля влада зникає. А отже, політичне влада, продовжує він, повинна відповідати головній умові – не вироджуватися у фізичне насилля» (Luhmann 2001, p. 97) [13, с. 97].

Представник російської філософської школи А. Гусейнов у якості насилля розуміє будь-яку силу, що спрямована на індивіда і обмежує або узурпує його свободу волі (Guseynov 1995, p. 9) [7, с. 9]. Для А. Гусєйнова, насилля це – суспільні відносини, в ході яких одні індивіди (групи) за допомогою зовнішнього примусу представляють загрозу життю інших або підкоряють їх здібності, виробничі сили, волю та власність. Тобто, для нього насилля це, у першу чергу, дія, на яку не можу бути отримана згода тих, проти кого вона спрямована, бо вона не враховує їх цілі, права та інтереси.

Деякі дослідники розглядають опосередкований вплив політичного насилля через систему ідеологічних приписів, комунікацію, символічних повідомлень чи знаків. Зокрема, для Л. Альтюсера, А. Грамші та А. Гжегорчика використання політичного насилля характерне для тих ситуацій, коли у прихованій формі відбувається нав'язування певних переконань, зразків поведінки чи маніпулювання свідомістю індивідів. Л. Альтюсер вказує на репресивний і примусовий характер ідеологічних систем, які за допомогою прихованого примусу і маніпуляцій нав'язують особистості систему чітко визначених цінностей і зразків політичної поведінки (Kolomoyets` 2008, p. 50) [11, с. 50]. Контроль панівним політичним класом головних силових інститутів для А. Грамші є головною передумовою встановлення в суспільстві ідеологічної гегемонії, яку визнають більшість членів даної спільноти.

Згідно з А. Гжегорчиком, насилля пов'язане не тільки з прямими фізичними та матеріальними втратами у формах вбивств та погроз, що є прямими, брутальними та очевидними проявами насилля, а й з тим, що його використання пронизує психологічну та інтелектуальні сфери, коли воно проявляється непрямо шляхом нав'язування власних переконань або спотворення інформації. Для нього насильство проявляється у примушенні людей до прийняття певних рішень, умов чи поведінки, шляхом руйнування їх біологічного і психічного життя, або за допомогою загрози такого руйнування. Також Гжегорчик говорить про існування «спіралі насилля», яка виникає тоді, коли в ході конфліктів люди відповідають агресією на агресію, що призводить до ще більшого загострення конфлікту. Найчастіше «спіраль насилля» перестає діяти одночасно зі знищенням однієї із сторін (Gzhegorchik 1992, p. 56) [5, с. 56].

Символічно-культурологічне уявлень про природу насилля характерне для теоретичних конструкцій М. Фуко, П. Бурдьє, Ж. Бодріяра, які вказують на насилля як засіб контролю над поведінкою індивіда, що виражається у формі авторитету, символічних чи знакових системах. Відомий французький мислитель М. Фуко вказує на те, що система покарання і насилля дозволяє практикам влади дисциплінувати, кристалізувати поведінку індивідів. Постійні суперечки серед наукового співтовариства стосовно неоднозначної природи насилля змусили відомого французького мислителя взагалі відмовитися від використання даного поняття. Він замінив його нейтральними, з нормативної точки зору, проявами влади: дисциплінованістю та нормалізацією. «Людство вводить кожен вид насилля в систему правил і, таким чином, переходить від одного виду панування до іншого» – вважає М. Фуко (Foucault 1996, p. 122) [19, с. 122]. Продовжуючи ідею М. Фуко про те, що влада розпорошена і пронизує всю систему суспільних відносин, можна припустити, що влада може бути єдиним джерелом легітимного насилля у суспільстві.

Розглядаючи соціальні відносини як поле гри агентів П. Бурдьє вказує на символічне значення насилля. Між агентами з різним статусом і авторитетом відбувається постійна боротьба, що відбувається у символічному просторі і передбачає можливість отримання влади для поліпшення власних позицій. Ті, хто перемагає у такій боротьбі здобувають підтримку у суспільстві і отримують можливість домінувати над рештою використовуючи засоби символічного насилля і контролю (Bourdieu 1993, p. 105) [3, с. 105]. У теоретичній конструкції П. Бурдьє, насилля це результат взаємодії культурного панування і економічної експлуатації. Такий стан речей дозволяє підтримувати пануюча ідеологія, яка нав'язує стандарти споживання і моделі поведінки, які посилюють залежність і підкорення рядових громадян (Zheltov & Zheltov 2009, p. 15) [9, с. 15].

Це дозволяє маніпулювати широкими верствами населення нав'язуючи їм систему світосприйняття, що відображатиме їх довіру тим, кому вони підкоряються.

Тобто, П. Бурдьє вважає, що використання символічного насилля є найпоширенішим засобом здобуття легітимності і підтримки, а монополістами такого виду насилля стають панівні агенти (у першу чергу держава), які сконцентрували у своїх руках найбільше ресурсів (не завжди фізичних). Відповідно до уявлень іншого французького дослідника Ж. Бодріяра у сучасному світі переважають нефізичні прояви насилля, які вбудовані у систему владних відносин, норм, примусів та соціалізації, що структурують і нав'язують індивідам зразки поведінки (Baudrillard 1996, p. 43) [2, с. 43]. Фактично, він вказує на те, що ЗМІ є головним каналом передачі символічного насилля, за допомогою якого представники влади здійснюють маніпуляції над масовою свідомістю.

Висновки: З огляду на здійснений нами аналіз концептуальних підходів і теорій, які розкривають природу політичного насилля можна помітити відсутність у науковій літературі єдності з окресленої проблематики, аморфність і абстрактність трактувань, що заважає цілісному розумінню закономірностей протікання реальних політичних процесів. Цим і обґрунтовується необхідність поглиблення актуального знання політичного насилля, особливо серед українських дослідників, бо на даний момент кількість публікацій залишається вкрай мізерною, що не дозволяє говорити про формування в українській політичній науці комплексної теорії політичного насилля.

Бібліографічні посилання:

1. Арендт Х. О насилии / Х. Арендт // Мораль в политике. Хрестоматия. – М. : КДУ, 2004. – С. 312–378.

2. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Ж. Бодрийяр // Философия эпохи постмодерна. – Минск, 1996. – С. 32–47.

3. Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье. – М. : Socio-Logos. – 1993. – 288 с.

4. Вебер М. Политика как призвание и профессия : избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – С. 644–706.

5. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия / А. Гжегорчик // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 54–64.

6. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского : соч. в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2.

7. Гусейнов А. Моральная демагогия как форма апологии насилия / А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1995. – № 5. – С. 5–12.

8. Дмитриев А. Насилие: социо-политический анализ / А. Дмитриев, И. Залысин. – М., 2000. – 328 с.

9. Желтов В.В., Желтов М.В. Политическое насилие: опыт интерпретации понятия / В.В. Желтов, М.В. Желтов // Вестник Владивостокского госу. ун-та экономики и сервиса. – 2009. – № 4. – С. 9–27.

10. Капустин Б. К понятию политического насилия / Б. Карустин // Полис. – 2003. – № 6. – С.6–26.

11. Коломоєць А. Концептуальні підходи до визначення категорії «політичне насильство» / А. Коломоєць // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 46–56.

12. Литвинова О. Особенности социологии Н. Лумана / О. Литвинова // Социс. – 2007. – № 4. – С. 12–20.

13. Луман Н. Власть / пер. с нем. А.Ю. Антоновского. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.

14. Межуев В.М. Насилие и свобода в политическом контексте / В.М. Межуев // Полис. – 2004. – № 3. – С.104–113.

15. Назарчук А.В. Теоретико-политические воззрения Никласа Лумана / А.В. Назарчук // Полис. – 2006. – № 3. – С. 136–150.

16. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо ; пер. с фр. – М. : «КАНОН-пресс», 1998. – 416 с.

17. Селивестров В. Уроки правильного понимания насилия по Ханне Арендт / В. Селивестров // Культиватор. – 2011. – № 1. – С. 53–61.

18. Семенова Р.У. Хана Арендт о политической власти и насилии / Р.У. Семенова // Вестник Тюменского гос. ун-та. – 2006. – № 4. – С. 62–68.

19. Фуко М. Воля к знанию / М.Фуко // Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности. – М. : Касталь. – 1996. – С. 97–268.

20. Хофмайстер Х. Воля к войне, или бессилие политики. Философско-политический трактат / Х. Хофмайстер. – М. : Праксис. – 2002. – 384 с.

21. Arendt H. On Violence / H. Arendt. – New York : Harvest, 1970.

Кравченко В. Ю. Политическое насилие: теоретические представления и подходы

Статья посвящена анализу проблемы становления и формирования системы теоретических представлений о сущности насилия как социально-политического явления. Осуществлен обзор основных мировоззренческих подходов к определению и интерпретации феномена насилия. Согласно современным реалиям и научной необходимости, автор отражает соотношение между современными и классическими теориями политического насилия.

Ключевые слова: политическое насилие, принуждение, власть, легитимность, государство.

Kravchenko V. Political violence: theoretical concepts and approaches

This article analyzes the problem of the formation of theoretical ideas about the nature of violence as a social and political phenomenon. Made the survey of the major philosophical approaches to the identification and interpretation of the phenomenon of violence. According to modern realities and scientific necessity, the author shows the relationship between modern and classical theories of political violence.

Keywords: political violence, coercion, authority, legitimacy, state.

References:

Arendt, H 1970, On Violence. New York, Harvest.

Arendt, H 2004, 'O nasilii', ('On violence'). Moral` v politike. Khrestomatiya, KDU publ., Moscow, pp. 312–378.

Baudrillard, J 1996, 'Simuliakry i simuliatsii', ('Simulacra and simulations'). Filosofiya epokhi postmoderna, Minsk, pp. 32–47.

Bourdieu, P 1993, Sotsiologiya politiki, (Sociology of politics). Socio-Logos publ., Moscow.

Dmitriev, A & Zalysin, I 2000, Nasiliye: sotsial`no-politicheskiy analiz (Violence: the socio-political analysis). Moscow.

Foucault, M 1996, 'Volia k znaniyu', ('The will to knowledge'). Volia k istine. Po tu storonuznaniya, vlasti i seksual`nosti. Kastal` publ., Moscow, pp. 97–268.

Guseynov, A 1995, 'Moral`naya demagogiya kak forma apologii nasiliya', ('The moral demagoguery as a form of apology for violence'). Voprosy filosofii, № 5, pp. 5–12.

Gzhegorchik, A 1992, 'Dukhovnaya kommunikatsiya v svete ideala nenasiliya', ('Spiritual communication in the light of the ideal of non-violence'). Voprosy filosofii, № 3, pp. 54–64.

Hobbes, T 1991, Leviafan, ili materiya, forma i vlast` gosudarstva tserkovnogo i grazhdanskogo: sochineniya v 2-kh tomakh (Leviathan, or the matter, forme, and power of a commonwealth, ecclesiasticall and civil: works in 2 vol.). Mysl` publ., Moscow, Vol. 2.

Hoffmeister, H 2002, Volia k voyne, ili bessiliye. Filosofsko-politicheskiy traktat (The will to war, or impotence of policy. Philosophical-political treatise). Praksis publ., Moscow

Kapustin, B 2003, 'K poniatiyu politicheskogo nasiliya', ('On the concept of political violence'). Polis, № 6, pp.6–26.

Kolomoyets`, A 2008, kontseptual`ni pidkhody do vyznachennia kategoriyi "politychne nasyl`stvo"', ('Conceptual approaches to the definition of "political violence"'). Politychnyy menedzhment, № 1, pp. 46–56.

Litvinova, O 2007, 'Osobennosti sotsiologii N. Lumana', ('Features of N. Luman sociology'). Sotsis, № 4, pp. 12–20.

Luhmann, N 2001, Vlast`, (Power). Praksis publ., Moscow.

Mezhuyev, VM 2004, 'Nasiliye i svoboda v politicheskom kontekste', ('Violence and freedom in the political context'). Polis № 3, pp. 104 – 113.

Nazarchuk, AV 2006, 'Teoretiko-politicheskiye vozzreniya Niklasa Lumana', ('Theoretical and political views of Niklas Luhmann'). Polis, № 3, pp. 136–150.

Rousseau, J-J 1998, Ob obshchestvennom dogovore. Traktaty (On social contract. Treatises). "KANON-press", Moscow.

Selivestrov, V 2011, 'Uroki pravil`nogo ponimaniya nasiliya po Khanne Arendt', ('Lessons from a proper understanding of violence by Hannah Arendt'). Kul`tivator, № 1, pp. 53–61.

Semenova, RU 2006, 'Khanna Arendt o politicheskoy vlasti i nasilii', ('Hannah Arendt on political power and violence'). Vestnik Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta, № 4, pp. 62–68.

Weber, M 1990, 'Politika kak prizvaniye i professiya', ('Politics as a Vocation'). Izbrannyye proizvedeniya, Progress publ., Moscow, pp. 644–706.

Zheltov, VV & Zheltov, MV 2009, 'Politicheskoye nasiliye: opyt interpretatsii poniatiya', ('Political violence: the experience of the interpretation of the concept'). Vestnik Vladivostokskogo gosudarstvennogo universiteta ekonomiki i servisa, № 4, pp. 9–27.

Надійшла до редколегії: 20.09.2013 р.

УДК 327.5

В. М. Вишньов

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ІНДІЇ ТА ПАКИСТАНУ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ НА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РЕГІОНАЛЬНОГО ЯДЕРНОГО СТРИМУВАННЯ

Індо-пакистанський конфлікт, що триває з середини XX ст. із набуттям ядерного статусу Індією та Пакистаном становив реальну загрозу обміну ракетно-ядерними ударами між двома державами. Лише раціональний підхід керівництва Індії та Пакистану до вироблення доктринальних підходів до застосування ядерної зброї зміг перетворити ядерну зброю на фактор, що унеможливлює повторення широкомасштабних військових зіткнень, що виникали між цими державами.

Ключові слова: ядерна доктрина, принцип «ненанесення ядерного удару першими», мінімальне стримування, індо-пакистанський конфлікт, «червоні лінії».

Постановка проблеми. В результаті розповсюдження ядерної зброї в світі за короткий період після розпаду біполярної системи значно збільшилася кількість ядерних держав, і цей процес ще буде продовжуватись. Враховуючи наявність у багатьох з них територіальних конфліктів із сусідніми державами, вірогідність використання ядерного фактору для їх вирішення буде зростати. Індо-пакистанські відносини є яскравим прикладом подібного конфлікту, тому система стримування, що формується між цими державами, може стати прикладом побудови аналогічних відносин в інших регіонах

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ядерний фактор в індо-пакистанському конфлікті тривалий час залишався поза увагою вітчизняних дослідників. Останнім часом з'явились роботи П.А. Синовець, І.М. Ястремської, присвячені даній проблематиці. Також варто виділити роботи американських дослідників Г. Сокольського щодо ядерної доктрини Пакистану та Р. Норріса з питання складу індійських ядерних сил. Велику увагу даній проблемі приділяють індійські та пакистанські вчені. Однак, більш детального вивчення потребує аналіз впливу доктринальних положень можливого застосування ядерної зброї кожної з країн на систему регіонального стримування, що формується.

Формулювання цілей статті. У статті подається аналіз підходів керівництва Індії та Пакистану до застосування ядерної зброї, не конвенційних озброєнь, що можуть спричинити ескалацію конфлікту аж до виникнення ракетно-ядерної війни, надаються рекомендації щодо можливого вдосконалення ядерних доктрин.

Розглядаючи питання еволюції підходів до застосування ядерної зброї, треба аналізувати не лише доктринальні засади ядерної політики (як оголошені у формі єдиної ядерної доктрини в Індії, так і формально не зібрані в єдиний документ, але часто проголошувані вищим керівництвом країни у Пакистані), але й відповідні зміни у військових стратегіях обох країн. Адже Пакистан, вбачаючи основною загрозою для себе вторгнення на свою територію індійської армії, змінює свої «червоні лінії» відповідно до змін у військовій стратегії Індії. Про це також свідчить той факт, що попередньою умовою для проведення переговорів з Індією щодо скорочення ядерних арсеналів Пакистан висуває не лише згоду Індії на симетричне скорочення ядерних озброєнь, але й попереднє значне скорочення звичайних видів озброєнь.

Одразу після ядерних випробувань в Індії було створено Раду національної безпеки на чолі з прем'єр-міністром, завдання якої полягає у вивченні міжнародної та регіональної обстановки та вироблення рекомендацій відносно можливих політичних та військових дій Індії у разі виявлення реальної загрози її безпеці.

У серпні 1999 року було опубліковано проект «Ядерної доктрини Індії», який було підготовлено Комітетом з вироблення рекомендацій з питань національної безпеки, що діє під егідою Ради національної безпеки. Суть цього проекту зводилась до необхідності розбудови в Індії ядерного арсеналу, достатнього для того, щоб «будь-який напад на Індію або її військові сили з використанням ядерної зброї призвів до адекватної ядерної відплати, що здатна принести агресорові неприйнятні втрати». Індійські ядерні сили мають бути гнучкими та відповідати потребам, що виникають. Ці сили мають базуватися на тріаді носіїв (Draft Report of National Security… 1999) [1].

Треба відмітити, що певні принципи ядерної доктрини Індії, які й сьогодні є чинними, були виголошені одразу після проведення ядерних випробувань у травні 1998 року. Так, Індія закріпила принцип ненанесення ядерного удару першою та заявила, що не буде застосовувати ядерну зброю проти неядерних держав (Kazi 2004, p. 28) [2, с. 28]. Індійське керівництво дало ясно зрозуміти, що воно й надалі буде прагнути до загального ядерного роззброєння. Індія оголосила мораторій на проведення ядерних випробувань, однак, негативно зреагувала на спробу тиску з боку США щодо підписання Договору про припинення виробництва матеріалів розпаду (Barsur 2005, p. 42) [3, с. 42].

Нова індо-пакистанська криза, яка розпочалася у грудні 2001 року, принесла значні зміни у стратегічному мисленні керівництва обох країн. Пакистан, як потім показав досвід, опинився у більш виграшній позиції:

тодішній президент Мушарраф заявив, що у разі конвенційного нападу індійської армії Пакистан не може гарантувати дотримання політики ненанесення ядерного удару першими, тобто дав зрозуміти, що Пакистан не буде вагатися щодо необхідності застосовувати ядерну зброю. Індія ж внесла зміни у свою військову доктрину. Нова індійська військова доктрина («доктрина Сундаржі», названа на честь її автора генерала Сундаржі) передбачала розміщення на кордоні з Пакистаном незначних оборонних сил. Основні ударні корпуси мали триматися у резерві для транскордонних атак і здійснення глибоких рейдів територією супротивника (Sokolski 2009, p. 30) [4, с. 30].

Застосування доктрини Сундаржі не лише означало ігнорування можливості ядерного удару зі сторони Індії, а навіть мало на меті деескалацію конфлікту. Адже мобілізація значних конвенційних сил вимагала часу, протягом якого зазвичай відбувалася серія зустрічей із дипломатичними представниками США та інших впливових країн світу, які знаходили підхід (батогом чи пряником) до вирішення конфліктної ситуації.

Розуміючи необхідність адаптації ядерної доктрини Індії та проведення чітких «червоних ліній», керівництво Індії пішло на офіційне опублікування скороченої ядерної доктрини Індії 4 січня 2003 року. Головними елементами індійської ядерної доктрини стали:

- створення та підтримання переконливого мінімального стримування;
- відданість принципу незастосування ядерної зброї першими;
- нанесення ударів у відповідь має здійснюватись лише з дозволу політичного керівництва через РНБ;
- незастосування ядерної зброї проти неядерних країн;
- Індія мала можливість нанести ядерний удар у відповідь на значний напад, здійснений на індійську територію або її збройні сили будь-де з використанням ядерної, хімічної або біологічної зброї;
- продовження контролю за експортом матеріалів та технологій, які можуть бути використані для ракетно-ядерної програми, участі у переговорах щодо укладення Договору щодо припинення виробництва матеріалів розпаду, дотримання мораторію на ядерні випробування, роботи у напрямку досягнення глобального ядерного роззброєння (The Cabinet Committee on Security… 2003) [5].

Індія повторила своє бачення головного пункту своєї ядерної доктрини – переконливого мінімального стримування – не надавши будь-яких роз'яснень щодо природи та масштабу запропонованого стримування. Це може означати, що Індія бажає, щоб її можливості з ядерного стримування відповідали вимогам максимальної переконливості, життєздатності, ефективності та безпеки. Для впровадження переконливого стримування Індія має не лише володіти достатньою кількістю життєздатних та оперативно підготовлених ядерних сил, але й надійною системою командування та контролю, ефективною розвідкою та надійною системою раннього попередження, її планування та підготовка до операцій мають відповідати прийнятій стратегії (Salik 2006, p. 7) [6, с. 7].

Враховуючи те, що індійська ядерна програма завжди була спрямована проти Китаю та Пакистану, визначення «мінімуму» стримування буде значно відрізнятися для цих двох держав. Скоріше за все, на сьогоднішній день доктринальне положення щодо мінімального стримування більше відноситься до Пакистану, адже системи доставки, здатні загрожувати всій території Китаю знаходяться ще в стадії розробки. Однак, індійські вчені працюють у напрямку розширення радіусу дії індійської ядерної зброї. Так, у квітні 2012 року було здійснено вдалі випробування міжконтинентальної балістичної ракети «Агні-5» (дальність польоту понад 5000 км), тож Індія вперше отримала здатність досягти будь-якої цілі у Китаї. Втім, поставка даної ракети на озброєння індійської армії відбудеться не раніше 2014 року (Norris & Kristensen 2010, p. 76) [7, с. 76].

Переконливість індійського ядерного стримування, зведеного лише до нанесення ударів у відповідь, гостро ставить питання про здатність індійського ядерного арсеналу «вижити» після першого удару у кількості, необхідній для удару у відповідь з нанесенням неприйнятної шкоди. Розуміння цієї проблеми індійськими стратегами відображається у постійному стимулюванні розробки власного ядерного підводного човна (Tellis 2001, p. 215) [8, с. 215].

Часто через неправильне сприйняття індійської ядерної доктрини її називають «доктриною мінімального стримування». Насправді, вона є «доктриною гарантованої відплати», яка має здійснюватися мінімально необхідною для цього кількістю ядерних сил. Тобто, стримування відбувається не за рахунок погрози повного знищення, а шляхом надання можливості усвідомити невідворотність удару у відповідь, який принесе неприйнятну шкоду для агресора.

Переконливе ядерне стримування з використанням мінімально необхідного рівня ядерних сил є динамічною концепцією, пов'язаною із стратегічним оточенням, технологічними імперативами та потребами національної безпеки. Потребуватимуть вирішення питання щодо кількості компонентів та умов їхнього розгортання та застосування (Salik 2006, p. 44) [6, с. 44].

Іншим аспектом індійської доктрини стала відданість принципу незастосування ядерної зброї першими. Це означає, що індійська ядерна зброя буде використана лише при ударі у відповідь на ядерну атаку на індійську територію або збройні сили. Однак, у доктрині було уточнено, що застосування ядерної зброї відбудеться і у разі застосування хімічної або біологічної зброї (це було зроблено, в першу чергу, для убезпечення власного населення від ЗМЗ, аналогічні положення містяться у ядерних доктринах провідних ядерних держав світу – США та Росії) (Ahmed 2009, p. 118) [9, с. 118].

Однак, з цього приводу виникає два питання. По-перше, принцип «незастосування ядерної зброї першими» передбачає певний стан готовності ядерних сил, який підходить до мирного періоду, але не відповідає вимогам переконливості ядерного стримування. По-друге, у разі отримання розвідкою даних щодо «100% ядерного удару з боку Пакистану» перед РНБ постане проблема необхідності нанесення превентивного удару.

На сьогоднішній день у відносинах з Китаєм не має потреби у зміні принципу ненанесення ядерного удару першими. Це пов'язано з проблемами Китаю у розміщенні значного контингенту військ у прикордонних з Індією регіонах, поганою інфраструктурою у китайському Тибеті та достатніми оборонними спроможностями Індії. Однак, проблемою може стати різна спрямованість стримування зі сторони Китаю та Індії. Відповідно до попередніх шести Білих книг ядерна доктрина Китаю базувалася на стратегії ядерного само-

захисту, яка передбачає суворе дотримання принципу незастосування ядерної зброї першими. Остання Біла книга, що вийшла після приходу до влади Сі Дзінпіня, внесла корективи, які можуть свідчити про значні зміни у стратегічному баченні ролі ядерних сил Китаю. В ній відсутнє будь-яке згадування принципу незастосування ядерної зброї першими, на якому робився наголос у кожній попередній (The Diversified Employment… 2013) [10]. Разом з тим, Китай активно проводить програму модернізації власних озброєнь, в тому числі і в ядерній сфері. Дані зміни можуть призвести до симетричної відповіді з індійського боку і, як наслідок, пакистанського.

Певним повторенням доктрини Сундаржі у ядерній сфері є тримання ядерного арсеналу у розібраному вигляді (навіть місця зберігання деяких компонентів знаходяться на певній відстані одне від одного). Це не сприяє підвищенню переконливості стримування. Проте, це певною мірою «випускає пар» під час кризових ситуацій. Альтернативою є доктрина «запуску у відповідь на інформацію про запуск з боку супротивника». Однак, ця доктрина вимагає зберігання ядерної зброї у стані постійної бойової готовності, а це не буде сприяти зниженню конфліктності між Індією та Пакистаном і швидше призведе до обміну ракетно-ядерними ударами.

Певною конвенційною відповіддю (і логічним продовженням ядерної доктрини) стала доктрина «Холодного Старту», яку було оприлюднено у квітні 2004 року. Відповідно до цієї доктрини індійська армія мала бути реформована для уникнення у майбутньому прорахунків 2002 року. Прикордонні сили мали бути поділені на 8-10 бойових з'єднань, здатних у короткий термін нанести контрудар по території Пакистану (шляхом неглибоких рейдів). Основною метою цієї доктрини є відповідь на постійні терористичні атаки, які здійснюються з пакистанської території. Контрдії (де-факто, обмежена війна) мають бути настільки нетривалими у часі, щоб Ісламабад не мав змогу підготуватися до масштабного удару у відповідь, та міжнародні посередники не мали часу зреагувати(Ladwig 2008, p. 160; Sokolski 2009, pp. 35–37) [11, с. 160; 4, с. 35–37]. Однак, під питанням залишається можливість застосування Індією одразу ядерної зброї у відповідь (адже, скоріш за все, операції будуть мати повітряний характер). Тому, під час терактів у Мумбаї ця доктрина і не була застосована для відсічі (Bakshi 2009, p. 24) [12, с. 24].

На відміну від Індії Пакистан не має чітко сформульованої ядерної доктрини (припускається, що вона все ж таки існує, але є засекреченою). Тому, окремі свідчення про її зміст можна отримати лише з деяких офіційних документів, заяв високопосадовців, експертних оцінок.

Принципова ідея ядерної політики Пакистану є достатньо подібною до індійської: підтримка мінімального переконливого стримування задля попередження агресії проти пакистанської держави. Так ця ідея було озвучена колишнім президентом Пакистану генералом Мушаррафом. З однієї сторони, це дозволить Пакистану нівелювати значну диспропорцію у звичайних видах озброєнь, яка суттєво впливає на стан безпеки Пакистану. З іншої – це допоможе уникнути гонки ядерних озброєнь, забезпечуючи свій військовий ядерний потенціал на мінімально необхідному рівні (хоча, зважаючи на активне нарощування обома країнами «ядерних м'язів», у це мало віриться) (Sinovets 2008, p.150) [13, с. 150].

Ще одна важлива теза Мушаррафа полягала у тому, що «перемога над супротивником має досягатися без ведення війни», що демонструє беззастережну переконаність Пакистану як у примусовій, так і у стримуючій функції ядерної зброї. Саме така тактика використовувалася під час останніх конфліктів. Не зважаючи на доктринальну закріпленість відплати за нанесення удару по території Індії, субконвенціональний характер нападу не дає приводу для масованої наступальної операції, яка одразу буде зустрінута дилемою «все або нічого» зі сторони пакистанського керівництва.

На відміну від Індії, Пакистан ніколи не відмовлявся від можливості застосування ядерної зброї першим, ховаючи основні елементи своєї ядерної стратегії за маревом політики непрозорості. Дійсно, нестача стратегічної глибини пакистанської території та відсутність аналогічних Індії наступальних можливостей робить достатньо реальною перспективу протистояння індійських звичайних збройних сил та пакистанського ядерного арсеналу. Саме тому, Пакистан неодноразово відхиляв пропозиції Індії щодо підписання Договору про двосторонню відданість принципу незастосування ядерної зброї першими в якості заходу із зниження ризиків ядерного конфлікту (Ahmed 2009, p. 122) [9, с. 122].

Усі можливі сценарії нового військового зіткнення на субконтиненті, які розробляються в Пакистані, зазвичай виходять з уявлення про обмежену війну, яка переростає у повномасштабну, яка, звичайно, поставить Пакистан у дуже тяжке становище, що спонукатиме його політичне та військове керівництво вдатися до ядерної зброї як до засобу стримування екзистенційної загрози.

Головним в ядерних планах Пакистану є продовження робіт з якісного та кількісного нарощування власного ядерного потенціалу, достатнього для того, щоб будь-який ядерний напад на Пакистан та його збройні сили призвів до адекватної ядерної відплати, що здатна нанести агресорові неприйнятні втрати.

Ще одним достатньо важливим аспектом є стан боєготовності пакистанських ядерних сил. Більшість експертів схиляються до думки, що вони можуть бути у більш мобілізованому стані ніж індійські. Звідси витікає припущення, що при рівнозначних твердженнях про «мінімальне переконливе стримування», пакистанське має володіти більшою вірогідністю ядерної відповіді, що в умовах незначної території держави та її неконкурентоспроможності у сфері звичайних озброєнь передбачає більш високий ступінь готовності ядерних сил до нанесення першого удару (Shahi 1999a) [14].

Стосовно «червоних ліній» Пакистану (тобто дій, після яких слідуватиме ядерний удар), то про них можна судити з двох джерел. У своїй спільній статті колишні голови міністерства закордонних справ Пакистану та військові високопосадовці Абдул Саттар, Ага Шахі та Зульфікар Алі Хан визначають «червоні лінії» в якості загрози існуванню пакистанської держави шляхом:

1) нанесення крупномасштабної поразки пакистанській армії;

2) окупації або загрози окупації пакистанських життєвоважливих економічних та урбаністичних центрів/комунікацій;

3) політичної дестабілізації держави (Shahi 1999b) [15].

Генерал-лейтенант Халід Кідвай у одному зі своїх інтерв'ю висловив іншу позицію щодо можливих ситуацій застосування ядерної зброї. Він визначив чо-

тири типи «ядерних порогів»:

1) «територіальний поріг»: Індія здійснює напад на Пакистан, в результаті якого захоплює значну частину його території;

2) «військовий поріг»: Індія знищує значну частину сухопутних або повітряних сил Пакистану;

3) «економічне придушення»: Індія спричиняє суттєве погіршення соціально-економічної ситуації в Пакистані;

4) «політична дестабілізація»: Індія значно дестабілізує внутрішньополітичну ситуацію у Пакистані або проводить широкомасштабні диверсійні операції на території Пакистану (Sokolski 2009, p. 79) [4, с. 79].

Ще однією з можливих причин ескалації, що може дійти до рівня застосування ядерної зброї може бути нанесення авіаударів по території Пакистану. Найімовірніше, подібні удари будуть наноситися по базах терористичних угрупувань, які знаходяться у штатах Пенджаб та Сінд. Нанесення удару по цим цілям містить ризик неправильної інтерпретації та моментальної ескалації кризи до рівня ядерного протистояння. До того ж, терористичні організації найчастіше провокують індійську сторону до таких дій з метою виникнення масштабного конфлікту, послаблення центральної влади в країні, зростання народного невдоволення, що скоріш за все призведе до радикалізації суспільства та розширення соціальної бази для поповнення цих самих терористичних угруповань (Bakshi 2009, p. 23) [12, с. 23].

Таким чином, основними постулатами ядерної доктрини Пакистану можна визначити наступні: неприйняття принципу ненанесення ядерного удару першими, підтримання мінімального переконливого стримування, можливість застосування ядерної зброї не лише у відповідь на ядерний напад, але й напад із використанням конвенційних озброєнь або навіть на значну політичну/економічну дестабілізацію у країні через діяльність Індії.

На сьогоднішній день ситуація в Південній Азії, навіть не зважаючи на територіальний конфлікт і періодичні спалахи терористичної активності, залишається стабільною. Можна говорити про стабілізуючий ефект взаємного ядерного стримування – Індія утримується від широкомасштабних військових дій проти Пакистану, навіть за умови виникнення кризових ситуацій. У той же час, знизити напруженість у відносинах допомагає широке коло заходів із зміцнення довіри та швидке втручання світової спільноти у випадку виникнення конфліктів. В той же час, не можна виключати в подальшому певних подій, які б могли порушити status quo та призвести до обміну ракетно-ядерними ударами. До таких «імпульсів» можна віднести: 1) повторення терористичних атак на важливий економічний або політичний символ; 2) вбивство визначного політичного лідера; 3) новий військовий переворот в Пакистані; 4) виникнення інциденту з компонентами ядерної програми; 5) значні етнічні заворушення в Пакистані аж до можливості дезінтеграції Пакистану як державного утворення; 6) перехід Індії до оперативного розгортання ядерних сил у відповідь на китайську або іншу позарегіональну загрозу національній безпеці; 7) порушення стратегічного балансу в регіоні внаслідок технологічного прориву (розгортання системи ПРО, космічної зброї тощо) або отримання інформації про місця розташування ядерних боєголовок однієї зі сторін, або будь-яка інша подія, яка може викликати впевненість в однієї сторони про можливість отримання безперечної перемоги при нанесенні першого ядерного удару. Однак, навіть за умови настання вищезгаданих подій, на кожному етапі ескалації сторони можуть зупинитися, що й відбудеться з високим ступенем вірогідності, адже обидві сторони є досить раціональними гравцями і навіть якщо на певному етапі занадто пришвидшать рух по спіралі ескалації, зможуть вчасно зупинитися.

У той же час, сторони можуть вжити ряд односторонніх заходів щодо зміни підходів до застосування ядерної зброї, які б знизили вірогідність виникнення ракетно-ядерного конфлікту. Серед таких заходів варто в першу чергу віднести необхідність офіційного проголошення ядерної доктрини Пакистану. Це значно полегшило б розуміння логіки дій пакистанського керівництва під час кризових ситуацій. Також, зазначення наступних пунктів у ядерній доктрині Пакистану значно знизило б напруженість у регіоні:

1) дотримання принципу мінімального переконливого стримування

2) незастосування сили першими (конвенційної або ядерної)

3) заборона на передачу ядерних технологій будь-які іншій державі або недержавному утворенню

4) відмова від застосування сили або погрози силою проти неядерної держави (Sokolski 2009, p. 86) [4, с. 86].

У свою чергу, Індія могла б заявити, що не буде перетинати кордони або Лінію Контролю, мобілізовувати механізовані частини для проведення наступальних операцій проти країн-членів СААРК. Також, Індія могла б в односторонньому порядку відмовитися від застосування наступальних військових доктрин (типу «Холодного Старту») під прикриттям ядерної парасольки. Індійські військові навчання також можуть бути переформатовані з виключного відпрацювання сценаріїв збройного протистояння з Пакистаном на можливі дії для відбиття регіональних загроз, таких як акти піратства, дії під час природних катаклізмів тощо, щоб Пакистан не відчував себе єдиною можливою загрозою, проти якої спрямована вся військова міць Індії (Sokolski 2009, p. 87) [4, с. 87].

Висновки. Таким чином, на сьогоднішній день система ядерного стримування дозволяє уникнути широкомасштабних військових дій, які були характерними для «доядерного періоду». У той же час, невиключеними залишились конфлікти низької інтенсивності, які, втім, не переростають у значний конфлікт, що обумовлено раціональністю акторів та наявністю в них здатності нанести неприйнятну шкоду. Ефективна система командування і контролю практично виключає можливість виникнення раптової ядерної війни. Однак, вищезазначені зміни у доктринальних підходах Індії та Пакистану зробили б систему ядерного стримування більш стабільною, та заклали б підвалини для подальшого укладення угоди з обмеження озброєнь та політичного вирішення індо-пакистанського конфлікту.

Бібліографічні посилання

1. Draft Report of National Security Advisory Board on Indian Nuclear Doctrine / National Security Advisory Board. – Офіц.вид. – New Deli: August, 1999. – 4 p.

2. Kazi R. Efficacy of India's No-First-Use Policy / R. Kazi // Mainstream. – Vol. 62. – № 39. – 2004. – P. 28–30.

3. Басрур Р. К вопросу о ядерной доктрине Индии / Р. Басрур // Ядерный Контроль. – Т.11. – № 1 (75). – 2005. – С. 41–51.

4. Sokolski H. Pakistan's Nuclear Future: Reigning the Risk / H. Sokolski. – Carlisle : US Army War College. – 2009. – 297 p.

5. The Cabinet Committee on Security Reviews Operationalization of India's Nuclear Doctrine (Press Release 04.01.2003)[Електронний ресурс].–Режим доступу: http://www.sassu.org.uk/html/profiles/NuclearWeaponsrelatedDocuments/Nuclear%20Doctrine/NWdoctInd8.pdf

6. Salik N. Minimum Deterrence and India-Pakistan Nuclear Dialogue: Case Study on Pakistan / N. Salik // LNCV South Asia Security Project. – № 1. – 2006. – 51 p.

7. Norris R. Indian nuclear forces, 2010 / R.S. Norris, H.M. Kristensen // Bulletin of the Atomic Scientists. – Vol.66. – № 5. – 2010. – P. 76–81.

8. Tellis A. J. India's Emerging Nuclear Posture: Between Recessed Deterrent and Ready Arsenal. / A.J. Tellis. – New Delhi. – 2001. – 473 p.

9. Ali A. Furthering 'No First Use' in India-Pakistan Context / A. Ahmed // Journal of Defence Studies. – Vol.3. – № 3. – July, 2009. – P. 117–124.

10. The Diversified Employment of China's Armed Forces / Information Office of the State Council of the PRC. – Офіц.вид. – Beijing : April, 2013. – 24 p.

11. Ladwig W. C. A Cold Start for Hot Wars? The Indian Army's New Limited War Doctrine / W.C. Ladwig // International Security. – Vol.32. – № 3. – Winter 2007-08. – P.158–190.

12. Bakshi G.D. Mumbai Redux: Debating India's Strategic Response Options / G.D. Bakshi // Journal of Defence Studies. – Vol.3. – № 4. – October, 2009. – P. 16–25.

13. Синовец П.А. Двуликий ЯНУС, или Теория ядерного сдерживания в XXI веке: Монография / П.А. Синовец. – О. : Феникс, 2008. – 220 с.

14. Shahi Agha Response to Indian Nuclear Doctrine / A. Shahi // The News. – Islamabad. – November 30, 1999.

15. Shahi Agha Securing Nuclear Peace / A. Shahi, A.Sattar, Z.A. Khan // The News. – Islamabad. – October 5, 1999.

Вишнёв В.М. Влияние доктринальных подходов Индии и Пакистана к применению ядерного оружия на формирование системы регионального ядерного сдерживания

Индо-пакистанский конфликт, который длится с середины XX в. с приобретением ядерного статуса Индией и Пакистаном представлял реальную угрозу обмена ракетно-ядерными ударами между двумя государствами. Только рациональный подход руководства Индии и Пакистана к выработке доктринальных подходов к применению ядерного оружия смог превратить ядерное оружие в фактор, исключающий повторение широкомасштабных военных столкновений, возникавших между этими государствами.

Ключевые слова: ядерная доктрина, принцип «ненанесения ядерного удара первыми», минимальное сдерживание, индо-пакистанский конфликт, «красные линии».

Vyshnov V. Impact of Indian and Pakistani doctrinal approaches to the use of nuclear weapons on the formation of regional nuclear deterrence system

Indo-Pakistani conflict, which has been lasting since the middle of the twentieth century, posed a real threat of nuclear strikes exchange between India and Pakistan after their acquiring of nuclear status. Only a rational approach of Indian and Pakistani leadership to the doctrinal approaches of the use of nuclear weapons gave an opportunity to make nuclear weapons the factor, which prevents recurrence of large-scale military conflicts that arose between them .

Keywords : nuclear doctrine, the non-first-use principle, minimum deterrence, Indo-Pakistani conflict, «red lines»

References:

'Draft Report of National Security Advisory Board on Indian Nuclear Doctrine', 1999. National Security Advisory Board. New Deli.

'The Diversified Employment of China's Armed Forces', 2013. Information Office of the State Council of the PRC, Beijing.

Ahmed, A 2009, 'Furthering 'No First Use' in India-Pakistan Context'. Journal of Defence Studies, Vol.3, №3, pp. 117–124.

Bakshi, GD 2009, 'Mumbai Redux: Debating India's Strategic Response Options / G.D. Bakshi'. Journal of Defence Studies, Vol.3, №4, pp. 16–25.

Barsur, R 2005, 'K voprosu o yadernoy doltrine Indii', ('On the question of India's nuclear doctrine'). Yaderniy control`, Vol. 11, № 1 (75), pp. 41–51.

Kazi, R 2004, 'Efficacy of India's No-First-Use Policy'. Mainstream, Vol.62, № 39. pp. 28–30.

Ladwig, WC 2008, 'A Cold Start for Hot Wars? The Indian Army's New Limited War Doctrine'. International Security,Vol.32, №3, pp.158–190.

Norris, RS & Kristensen, HM 2010, 'Indian nuclear forces, 2010'. Bulletin of the Atomic Scientists, Vol.66, №5, pp. 76–81.

Salik, N 2006, 'Minimum Deterrence and India-Pakistan Nuclear Dialogue: Case Study on Pakistan'. LNCV South Asia Security Project. № 1.

Shahi, A 1999a, 'Response to Indian Nuclear Doctrine'. The News, Islamabad.

Shahi, A 1999b, 'Securing Nuclear Peace'. The News, Islamabad.

Sinovets, PA 2008, Dvulikiy YANUS, ili Teoriya yadernogo sderzhivaniya v XXI veke: monografiya (Two-faced JANUS, or the Theory of nuclear deterrence in the twenty-first century: monograph). Feniks publ., Odessa.

Sokolski, H 2009, Pakistan's Nuclear Future: Reigning the Risk. US Army War College, Carlisle.

Tellis, AJ 2001, India's Emerging Nuclear Posture: Between Recessed Deterrent and Ready Arsenal. New Delhi.

The Cabinet Committee on Security Reviews Operationalization of India's Nuclear Doctrine (Press Release 04.01.2003), viewed: <http://www.sassu.org.uk/html/profiles/NuclearWeaponsrelatedDocuments/Nuclear%20Doctrine/NWdoctInd8.pdf>

Надійшла до редколегії: 3.09.2013 р.

УДК 327.8:341.65

Ю. О. Седляр

Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ФАКТОР ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО РЕЖИМУ САНКЦІЙ

Здійснено аналіз ролі санкцій у зовнішній політиці держав геополітичного довкілля Ісламської Республіки Іран і Північної Кореї. Представлено контроверсійні політичні й економічні інтереси політичного істеблішменту КНР, Південної Кореї й Японії, що визначають специфіку реалізації стратегії економічних санкцій проти КНДР і обумовили їх у цілому низьку політичну результативність. Окремо з'ясовується направленість національних інтересів держав Близького і Середнього Сходу, що визначає характер здійснення політики санкцій проти Ірану.

Ключові слова: геополітичне середовище, політика санкцій, національний інтерес, зовнішня політика, ООН, внутрішньополітичний процес, Іран, Північна Корея.

Науковці з Інституту міжнародної економіки у Вашингтоні, вивчаючи вплив географічних чинників на успішність політики економічних санкцій, дійшли висновку про те, що чим менша відстань між державою-санкціонером і цільовою країною, тим вірогідніше, що примус дозволить реалізувати поставлені зовнішньополітичні завдання (Hufbauer, Schott & Elliot 1983) [1]. Даний підхід у теорії міжнародних санкцій й

у політології міжнародних відносин у цілому пізніше оформився як «гравітаційний». За його логікою, обсяг торговельно-економічних відносин між державами негативно пов'язаний з відстанню між ними, що вимірюється у км між їх столицями. І навпаки, головними чинниками, котрі стимулюють фінансово-економічні та політичні контакти названі спільність кордонів і мов. Такі результати отримали у своїх роботах П. Валенстін і М. Міягава. Зі свого боку, Д. Дрезнер також наголошує на тому, що «географічна віддаленість санкціонера» справляє значний вплив на ефективність політики санкцій. При цьому експерт погоджується й з тим, що втягнути сусідні держави у санкційну політику є проблематичною справою (Drezner 1999) [2].

З огляду на критичну значущість питання, його подальше обговорення було перенесене на площадку ООН. Зокрема, 17 квітня 2000 р. Рада Безпеки створила на тимчасовій основі Робочу групу з проблем санкцій, яка 18 грудня 2006 р. представила перед гарантом міжнародної безпеки доповідь, у якій акцентувалося на важливості встановлення постійної комунікації з сусідами цільової країни, підтримки співробітництва з регіональними організаціями для забезпечення успішної реалізації санкційних заходів (Report of the Informal Working Group… 2006) [3].

Питання ефективності політики санкцій у контексті національних інтересів держав геополітичного довкілля піднімались у працях вітчизняних дослідників В. Бруза, С. Галаки, Є. Камінського, О. Пахіля, С. Романенка. Вагоме місце вказаній проблемі приділяли у своїх дослідженнях й американські та європейські політологи як Дж. Барбер, Д. Болдуін, С. Вейнтрауб, Л. Дамрош, Д. Дрезнер, Д. Кортрайт, Дж. Ліндсей, Дж. Лопес, М. Мастандуно Т. Моллер, К. Носсал, Р. С. Олсон, К. Портела, Р. Рірдон, З. Селден, Б. Тейлор, Р. Хаасс, Дж. Хафбауер і Дж. Шотт. Отже, спробуємо у даній статті на іранському та північнокорейському епізодах оцінити вплив направленості національних інтересів держав геополітичного довкілля на спроможність політики санкцій протидіяти поширенню ядерної зброї.

Тож, з'ясуємо ступінь підтримки колективних санкційних заходів зі сторони регіональних гравців, аби встановити ймовірні параметри дипломатичного й економічного маневрування Тегерану та Пхеньяну з метою мінімізації негативного політичного впливу, викликаного міжнародним режимом санкцій ООН.

Передусім, слід відзначити, що арабські країни Близького Сходу традиційно відчувають неабиякі складнощі при виробленні власної позиції з проблеми вибору інструментарію стримування іранської ядерної програми і санкцій, зокрема. Доленосним у цьому контексті став для них 2010 р., який попри численні умовиводи західних аналітиків щодо одностайної (за винятком Сирії та Лівану) підтримки арабськими державами міжнародних санкцій ООН проти Тегерану, довів протилежне (Kozhanov) [4].

Найбільш послідовним противником іранської ядерної програми виступає Саудівська Аравія. Останнім часом країна періодично піднімає питання про необхідність більш жорсткого реагування на дії іранців, які, за словами Ер-Ріяда, переймаються нічим іншим, як створенням власної ядерної бомби. Королівство ще напередодні запровадження Радою Безпеки ООН четвертого пакету санкцій резолюцією № 1929 від 9 червня 2010 р. виступило на захист самої ідеї їх прийняття, зазначаючи, що при цьому повинні бути враховані недоліки попередніх заходів примусового характеру, які, на їх погляд, жодним чином не торкнулися економіки Ірану.

Така позиція Саудівської Аравії викликана тим, що країна є природнім конкурентом Ірану у боротьбі за регіональне лідерство, при цьому антагонізм їх національних інтересів проходить по всім азимутам конструкту суперництва на Близькому Сході. Зокрема, релігійний чинник (Іран – лідер шиїтської гілки ісламу, а Саудівська Аравія – сунітської) формує диференційований підхід країн до близькосхідного урегулювання, підсилює занепокоєння Ер-Ріяду щодо «експорту ісламської революції». Більше того, саудівська монархія не може не реагувати на політичну підтримку, що надає Тегеран радикальним угрупованням ХАМАС і Хезболла. І нарешті, міжнародні санкції невідворотно підривають нафтогазовий сектор Тегерану, виводячи тим самим країну зі світового енергетичного ринку, що відповідає геоекономічним й геостратегічним планам монархії. Однак, з іншого боку, Ер-Ріяд, демонструючи лояльність до політики ізоляції ІРІ, самий не володіє достатнім потенціалом, аби завдати суттєвих збитків іранській економіці. І хоча з 2000 р. до 2008 р. обсяг торгівлі між державами невпинно зростав, досягнувши свого максимуму в 901 млн. дол. США у 2008 р. (Habibi 2010) [5], Ер-Ріяду не вдалося посісти місця стратегічного партнера Тегерану (International Trade Centre) [6].

Водночас у ставленні Ер-Ріяду до колективних примусових заходів щодо перської країни традиційно прослідковується певна непослідовність. По-перше, Саудівська Аравія незважаючи на союзницькі відносини з Вашингтоном і гучні заяви керівництва до 2009 р. по суті із значним запізненням виконувала рішення Ради Безпеки ООН (Habibi 2010) [5]. Посилення ж у 2010 р. інтересу Ер-Ріяду до санкцій як способу вирішення іранської ядерної програми пов'язують з тим, що королівство вкрай занепокоїлося можливою спробою західних коаліціянтів вирішити ядерну проблему ІРІ воєнною інтервенцією, що здатне не тільки зруйнувати і так вкрай хиткий баланс інтересів країн регіону, але може завдати відчутного удару по позиції правлячого монархічного режиму у державі.

Єгипет, зі своєї сторони, на відміну від Саудівської Аравії, фактично надав підтримку ІЯП: у листопаді 2009 р. уряд АРЄ розкритикував резолюцію МАГАТЕ по Ірану. Представники Єгипту утрималися від голосування по ній, підтвердивши право ІРІ на мирний атом, але засудивши Тегеран за несвоєчасне інформування Агенції з будівництва наявних об'єктів. 19 липня 2010 року Іран і Єгипет, незважаючи на санкції ООН оголосили про рішення відкрити в Тегерані представництво банку «Misr Iran Development Bank» (MIDB), що фінансує спільні проекти. Політична самостійність Каїру викликали незадоволення Вашингтону, який наполягав на згортанні економічних контактів між державами (Kozhanov) [4].

Непослідовним опинився і союзник США Бахрейн. З однієї сторони, ще в 2008 р. шейх Бахрейна С. Халіфа заявив, що передбачуваний військовий компонент ядерної програми Ірану істотно ускладнює відносини між Манама і Тегераном, а, з іншої – під час візиту високопоставленої делегації бахрейнський в ІРІ 2010 р. представники Манами висловили підтримку іранським зусиллям на опанування мирного атома, із жалем підкресливши, що деякі сили намагаються перешкодити цьому (Kozhanov) [4].

Кувейт офіційно висловив підтримку всім пакетам санкцій РБ ООН, накладеним на Іран, проте аж до середини листопада 2010 р. не поспішав задовольняти вимоги резолюцій ООН на практиці. Невизначена позиція країни пояснюється відсутністю внутрішньополітичного консенсусу з даного питання. Наприклад, спікер парламенту Дж. Харафі ще у 2008 р. вказав, що деякі західні країни спеціально провокують Іран, ускладнюючи ситуацію, яку потрібно вирішувати виключно дипломатичним шляхом. Кувейт також закликав США поважати іранський суверенітет.

Подібні позиції мають Катар й Оман. Офіційно вони озвучили політичну підтримку міжнародним санкціям, але на практиці намагаються не загострювати відносини з ІРІ. Більше того, помітні й обережні зусилля держав обійти рішення ООН, зважаючи на те, що Іран є невід'ємною частиною регіону і тісно пов'язаний з арабським світом культурно та історично (Kozhanov) [4].

Незначних успіхів у питанні підтримки санкційного тиску на Тегеран Заходу вдалося досягнути при роботі з Іраком, ОАЕ і Ліваном, котрий утримався при голосуванні резолюції № 1929. Ще у січні 2010 р. іракське керівництво висловило МАГАТЕ свою стурбованість щодо іранських планів з будівництва ядерних реакторів поблизу кордону з Іраком. 1 серпня 2010 р. представники іракського Центрального банку заявили, що в світлі нових санкцій ООН два іранські банки «Корафарін» і «Парсіян» не отримають дозвіл на відкриття своїх філій у цій країні. А вже 10 серпня 2010 р. було ухвалене протилежне рішення. Зі своєї сторони, на початку вересня 2010 р. керівництво Лівану повідомило про своє рішення дотримуватися положень резолюцій Ради Безпеки ООН. Зокрема, всім фінансовим інститутам країни було розіслано відповідні директиви, а шести філіям банку «Садерат» запропонували згорнути роботу у країні. Однак, даний крок Бейрута був більше схожий на демонстрацію лояльності рішенням ООН, ніж на політичну налаштованість скоротити торговельно-економічні контакти з Тегераном (Kozhanov) [4].

Амбівалентну позицію по міжнародним санкціям зайняло і керівництво ОАЕ. На перший погляд, Абу-Дабі 28 червня 2010 р. з посиланням на резолюцію Ради Безпеки ООН № 1929 було прийнято рішення про замороження банківських рахунків 41 іранських компаній і фізичних осіб, включаючи «хатах-оль-анбія». 30 червня 2010 р. постійний представник ОАЕ в МАГАТЕ заявив про те, що влада його країни перехопила вантаж, що прямував до Ірану. За словами дипломата, затримані матеріали належали до товарів подвійного призначення і могли бути використані Тегераном для розвитку його ядерної та ракетної програм. Серед них був і титан, який застосовується у виробництві ракет далекого радіусу дії. А 28 липня 2010 р. ОАЕ зупинили діяльність іранських компаній у вільній торговельно-економічній зоні Рас-аль-Хайма. На початку серпня 2010 р. у пресі з'явилася інформація, що судна, котрі транспортують бензин в ІРІ, стали піддаватися більш ретельному огляду в портах ОАЕ, а термінали Фуджейра і Джебель Алі наразі фактично закриті для них. До того ж, еміратська влада здійснила ряд серйозних заходів в усіх великих містах країни, зокрема і в Дубаї (Kozhanov) [4].

У той же час, навіть у випадку з ОАЕ говорити про повний успіх західної дипломатії щодо створення режиму санкцій відносно Ірану, на нашу думку, не доводиться. Так, Абу-Дабі, що традиційно має тісні контакти з ІРІ, заявив, що не піде на повну відмову у співпраці з Іраном. Зокрема, посол ОАЕ в США Юзеф аль-Отайба у серпні 2010 р. повідомив, що не всі операції потрапляють під дію санкцій ООН і тому країна надалі визначатиме, які напрями торговельно-економічного співробітництва все ж доведеться «заморозити», а котрі розвиватиме надалі. У продовження його слів, міністр закордонних справ ОАЕ А. Гаргаш відзначив існуючу для Еміратів необхідність дотримуватися балансу між вимогами резолюцій ООН та економічними та політичними інтересами. Звертає на себе увагу, що виконання постанов РБ ООН, а також зобов'язань перед деякими західними країнами відбувається в ОАЕ з певною затримкою. У зв'язку із цим серед експертів складається враження, що влада країни надає іранцям певний термін для виходу з-під дії міжнародних санкцій. Проте, замість пояснень політики ОАЕ у черговий раз завірили світову громаду у повному дотриманні рішень ООН (Kozhanov) [4].

Низька результативність політики міжнародних санкцій ООН у розв'язанні корейського ядерного питання також обумовлюється непослідовністю підходів геополітичних сусідів, зокрема Південної Кореї, Японії та Китаю у їх реалізації проти КНДР.

Наприклад, Сеул, який до жовтневих випробувань 2006 р. не відчував ядерної загрози, прагнув по можливості не дратувати Пхеньян, заморозивши активи КНДР, і продовжував «політику відкритих дверей», сподіваючись уникнути збройного зіткнення з Північчю і сприяти поступовій мирній трансформації північнокорейського режиму. Ставлення Південної Кореї до санкційних заходів можна визначити за виступом її тодішнього президента Но Му Хена у квітні 2005 р., який заявив: «На мою думку, санкції не змусять Північну Корею відмовитись від своєї ядерної програми і … зростаючий тиск на неї лише ускладнить ситуацію. Заборони можуть запроваджуватися лише у разі відсутності надії. Я вірю, що така надія допоки є… Північнокорейська загроза сьогодні зменшилась набагато більше, ніж коли-небудь. Це – наслідок того, що у Північної Кореї немає сучасної високотехнологічної зброї, а її економічні можливості не дозволяють їй вести воєнну кампанію» (Gotemyuller & Fedorov 2005) [7].

Економічні зв'язки між Пхеньяном і Сеулом активно розвивались з 1997 р., чому сприяли тодішні президенти Республіки Корея Кім Де Чжун і Но Му Хен. Економічну діяльність в КНДР здійснювало 672 південнокорейських компаній, а обсяг двосторонньої торгівлі досягав 724 млн. дол. США. Понад 65% торговельного експорту Пхеньяну припадало на Південь (Severnaya Koreya... 2005) [8]. При цьому розвиток торгівлі з КНДР скоріше був політичним інструментом впливу Сеулу на Пхеньян, адже 50% всіх південнокорейських компаній, які брали участь в бізнесі з Північною Кореєю, не мали реальних прибутків, а їх діяльність пояснювалась гуманітарними і національними мотивами (Severnaya Koreya... 2005) [8].

Непослідовність зовнішньополітичної лінії Сеула у здійсненні санкційних заходів прослідковувалась і у 2006-2009 рр. В 2010 р. Республіка Корея прийняла рішення про скасування всіх програм державної допомоги Пхеньяу, через що населення Північної Кореї недоотримало понад 1 млн. тон зернових. Разом із тим, це рішення було продиктоване радше ситуативними факторами, як напад на судно «Чхонан», обстріл КНДР острова Йонпхендо (Yezhegodnik IMI 2012) [9], і не

може свідчити про докорінний перегляд Сеулом свого підходу щодо політики санкцій ООН проти КНДР.

Важливе значення в забезпеченні ефективності політики санкцій проти Північної Кореї відіграє позиція Японії.

Британський спеціаліст Б. Тейлор вважає, що підхід японської дипломатії до антикорейських санкцій визначають такі чинники:

По-перше, внутрішньополітична ситуація в Японії вимагає підтримки дипломатичних та торговельно-економічних контактів з КНДР заради повернення японських громадян, які були викрадені Північною Кореєю упродовж 1970-1980 рр. Насамперед, ця обставина, як переконані експерти, позначає непослідовність дипломатії санкцій Токіо проти Пхеньяну (Hyok 2011) [10];

По-друге, Японія оцінює політику санкцій як оптимальний засіб впливу на Пхеньян для вирішення питання ядерного роззброєння Північної Кореї, адже застосування військової сили є загрозливим для національної безпеки Японії з огляду на чисельність північнокорейської армії та високу ймовірність застосування проти неї ядерної зброї, якщо інтервенція здійснюватиметься за підтримки Токіо;

По-третє, Японія розглядає політику санкцій проти КНДР як спосіб продемонструвати свою здатність до лідерства в регіональних і глобальних справах. Незважаючи на той факт, що Японія дедалі активніше долучається до миротворчості, бере участь в операціях з ліквідації наслідків стихійних лих, Токіо залишається країною, яка, за словами Р. Семюелса, фахівця із зовнішньої політики Японії, «все ще низько оцінює свою вагу у міжнародних відносинах» (Samuels 2007) [11]. Частково це пов'язано з тим фактом, що Японія, як і раніше, у веденні зовнішніх справ обмежена своїми конституційними зобов'язаннями. Міжнародні санкції в цьому контексті виступають очевидною альтернативою погрозі силою або її застосуванню, що дозволяє Японії демонструвати лідерство, як це було при підготовці першої санкційної резолюції РБ ООН 2006 р. (Taylor 2010) [12].

Але для дипломатії Японії давно існують серйозні перешкоди в здійсненні санкційної політики щодо Пхеньяну. Особливе місце серед них посідає загроза теоризму. Справа у тім, що КНДР вже давно не приховує того факту, що готова використати тероризм для досягнення цілей державної політики. Японський уряд вважає, що на території країни діють, щонайменше, 600 агентів Північної Кореї, які можуть відповісти терористичними атаками на введення жорстких санкційних заходів проти Пхеньяну (Lind 1997) [13]. Механізм створення мережі таких резидентів був описаний ще в 1994 р., коли на часі стало обговорення першого пакету міжнародних санкцій проти КНДР. Він може бути охарактеризований таким чином: професійні агенти змушують резидентів в Японії допомагати їм, погрожуючи життю їх батьків в КНДР. «Тримаючи їх батьків [резидентів] у заручниках, професійні агенти можуть змусити резидента виконати їх вимоги» (Ueno 1994) [14]. Насправді, ж масштаб цієї небезпеки для Японії важко визначити достеменно, адже на території держави живуть 700000 корейців, кожен третій з яких має батьків або близьких родичів у Північній Кореї (Lind 1997) [13].

Історичне минуле Японії також відіграє значущу роль у визначенні позиції держави по санкційній політиці проти КНДР. У ході дебатів відносно санкцій, японські політики вказують на делікатність, яку вони відчувають під час обговорення цього питання. Наприклад, відразу після того як Японія висловилась на підтримку санкцій в 1994 р. Північна Корея нагадала Токіо про його політику щодо корейців у XX ст. (Hamilton 1994) [15].

Стримуючим фактором для японського уряду, що ускладнює прийняття жорсткого пакету сакцій проти Північної Кореї, є прагнення уникнути гуманітарної катастрофи в КНДР, що дестабілізуватиме регіональну ситуацію у Північно-Східній Азії. Японські дипломати з цього питання зазначають: «Ми дивимося на фінансування не так як Сполучені Штати. Ми оцінюємо їх у більшій ступені з позиції корейців, які живуть в Японії, як спосіб допомогти їх родинам» (Sanger 1994) [16]. З точки зору К. Матаке, такий підхід може приховувати прагнення Японії зберегти регіональну стабільність або статус-кво (Inoguchi & Purnendra 2000) [17].

До того ж, хоча політичний ефект санкційних заходів проти КНДР допоки є незначним, в Японії серед політиків зберігається занепокоєння відносно розвитку ситуації після ймовірного занепаду північнокорейського режиму. Токіо розуміє, що занепад режиму в Пхеньяні може посприяти возз'єднанню двох Корей, що Японія прагне відтягнути. Чуньінь Мун пише: «Японія не просто опирається, вона відчуває страх перед возз'єднаннням Корей. Делікатне поєднання історичного непорозуміння, провини за мілітаристське минуле і занепокоєння щодо майбутніх відносин, все це підживлює недовіру Японії до Кореї» (Mack 1993) [18]. З ним погоджується і Д. Арасе, який підкреслює: «Чи возз'єднання відбудеться швидко через конфлікт, чи повільно через поглинання, Японія все одно зіштовхнеться з довгостроковою проблемою добре озброєної армії, єдиною корейською нацією, яка має як історичні, так і сучасні скарги до Японії» (McInnes & Rolls 1994) [19].

Тому в Японії функціонує щонайменше 18 банків, які підтримують фінансові контакти з Північною Кореєю, й японські урядовці стверджують, що вони точно не знають, скільки банків здійснюють грошові перекази до КНДР через треті країни (Rydal 1999) [20]. Крім того, санкційна політика Японії щодо Північної Кореї також не відрізняється послідовністю, адже дія санкцій тимчасово на різних підставах скасовувалась урядом держави у березні 2007 р. (Lee 2007) [21], червні 2008 р. (Japan Lifts Some Sanctions... 2008) [22], а у 2009 р. через Японію до КНДР поставлялися товари розкоші (Taylor 2010) [12].

Слід наголосити на тому, що непослідовна дипломатія Китаю в питанні реалізації антикорейських міжнародних санкцій ООН відіграє критичне значення в забезпеченні їх політичної ефективності. Наприклад, китайська сторона неодноразово блокувала оприлюднення у Раді Безпеки ООН висновків групи експертів з виконання КНДР вимог санкційних резолюцій організації. Друга доповідь експертів, підготовлена ще у травні 2010 р., була представлена через заперечення Китаю лише у листопаді 2010 р. і то в урізаному варіанті, що, у свою чергу, не дозволило комітету по санкціям ООН вчасно припинити експорт ядерних технологій до Ірану. У доповіді, зокрема, стверджувалося, що КНДР постачала ядерні матеріали, а також технології з виробництва балістичної зброї до Ірану, М'янми і Сирії. Документ описує чотири випадки експорту Пхеньяном заборонених технологій і озброєнь (Khantsevich) [24]. Тож, через

позицію Китаю можна стверджувати, що моніторингова робота комітету ООН фактично заблокована з 2008 р.

Згідно з даними вчених з Південної Кореї, незважаючи на санкції ООН Китай продовжує нарощувати свою економічну присутність в країні. Так, комерційні операції КНДР з Китаєм складають 80% від загального обсягу міжнародної торгівлі Пхеньяна. Південнокорейські фахівці вважають, що показники торгівлі КНР з КНДР зросли з 20% у 1999 р. до 50% у 2009 р. Помітне збільшення двосторонньої торгівлі пов'язане з розвитком китайських північно-східних провінцій, а також з проектом, котрий має забезпечити Піднебесній вихід до Японського моря через порт Раджин, який становить для Пекіну виняткове значення, адже прокладає для КНР одночасно шлях як до Південної Кореї, так й Японії, а також відкриває провінцію Цзилін для торгівлі з державами Північно-Східної Азії. У 2010 р. КНДР і Китай уклали угоду про оренду пірса у порту Раджин на десять років (Yuzhnokoreyskiye uchenyye...) [25].

По висхідній розвивається прикордонна торгівля між КНР і КНДР, яка регламентується угодою 1954 р. про прикордонну торгівлю між Яньбянь-Корейським автономним округом і КНДР в містах Тумень, Намьян, Хверьон, Кхьонвон і Мусан. У 2002 р. була створена особлива адміністративна зона Сінийджу, а у прикордонному китайському місті Даньдун, що знаходиться на протилежному від Сінийджу березі річки Амнокан, існує розгалужена інфраструктура, орієнтована на торгівлю із КНДР (Mironova 2010) [26].

Американські ж експерти вказують на те, що Пекін з 2008 р. не надає достовірної інформації щодо розвитку торговельно-економічних контактів з Пхеньяном. Цьому допомагає й те, що з 2008 р. китайська сторона взагалі прибрала графу звітності про рівень торгівлі з КНДР, а включила її показники до загального обсягу торгівлі КНР з державами Азії (Haggard & Noland 2010) [27].

Тож, на нашу думку, не варто сприймати корекцію курсу Пекіну надто оптимістично, адже незважаючи на більшу готовність Китаю підтримувати політику ізоляції Пхеньяну через впровадження багатосторонніх санкцій, його позиція є досить обережною, що створює враження того, що китайське керівництво залишається твердим у своїх намірах захистити КНДР від потенційної шкоди, якої здатні завдати санкційні заходи. Наприклад, у листопаді 2010 р. Вашингтон після чергових ядерних випробувань КНДР закликав комітет по санкціям ООН активізувати роботу з підготовки проекту більш жорсткого пакету санкцій проти Пхеньяна. Білий дім при цьому посилався на отримані з супутників знімки підприємства із збагачення урану в ядерному дослідницькому центрі у Йонбені. Постійний представник США в ООН С. Райс запропонувала провести консультації з країнами-членами Ради Безпеки для узгодження тексту нової санкційної резолюції відносно КНДР. Однак після переговорів американським дипломатам вдалося отримати політичну підтримку лише з боку Великобританії (SShA nastaivayut na uzhestochenii...)[28].

Ймовірно, політика залучення у китайській дипломатії і надалі братиме верх над прагненням ще більше натиснути санкціями на Пхеньян. Ключова рушійна сила санкційної політики Китаю була визначена експертами Фонду Карнегі за міжнародний мир, які пишуть: «залишається незрозумілим, наскільки далеко Пекін готовий піти у здійсненні тиску та ізоляції КНДР з метою примусити її згорнути свою програму. Китай, можливо, незацікавлений у ядерному Пхеньяні на своїх кордонах, але він також прагне не допустити колапсу режиму чи війни між США і КНДР, що неминуче призведе до появи американських військ на його кордоні. Тому Китай може дійти висновку, що статус-кво є прийнятним… Більше того, деякі політики у Китаї можуть надати перевагу ідеї тримати північнокорейську ядерну проблему – загрозу інтересам США – у підвішаному стані на противагу американським інтересам на Тайвані, життєво важливому напрямі для Китаю» (Gotemyuller & Fedorov 2005) [7].

Тож, у ході дослідження нами було встановлено, що на зниження політичної ефективності міжнародних санкцій ООН проти Ірану і КНДР у значній ступені подіяла амбівалентна позиція держав їх геополітичного довкілля. Демонструючи, з одного боку, політичну підтримку санкційному тиску, практично всі країни геополітичні сусіди виявляли схильність або до відтермінування виконання вимог ООН, або просто їх ігнорували, що у сукупності дозволило Тегерану і Пхеньяну витримати тиск Організації Об'єднаних Націй і не зупинити свою ядерну діяльність.

Бібліографічні посилання

1. Hufbauer G., Schott J. and Elliot K. Economic Sanctions in Support of Foreign Policy Goals / G. Hufbauer, J. Schott and K. Elliot. – Washington : Institute for International Economics, 1983. – 110 p.

2. Drezner D. The Sanctions Paradox. Economic Statecraft and International Relations / D. Drezner. – Cambridge University Press, 1999. – P. 14–17.

3. Доклад Неофициальной рабочей группы Совета Безопасности по общим вопросам, касающимся санкций от 18 декабря 2006 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/685/08/PDF/N0668508.pdf?OpenElement.

4. Кожанов Н. Арабские страны Ближнего Востока и режим санкций в отношении ИРИ [Електронний ресурс] / Н. Кожанов. – Режим доступу : http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/30-11-10b.htm.

5. Habibi N. The Impact of Sanctions on Iran-GCC Economic Relations / N. Habibi // Middle East Brief. – 2010. – November. – № 45. – P. 8.

6. International Trade Centre [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.trademap.org/Product_SelProductCountry.aspx.

7. Готемюллер Р., Федоров Ю. Корейский ядерный кризис: перспективы урегулирования / Р. Готемюллер, Ю. Федоров: МГИМО(У) МИД РФ, Фонд Карнеги за международный мир. – М., 2005. – С. 75.

8. Северная Корея: сможет ли железній кулак принять помощь невидимой руки? / Доклад Крайсис Груп № 96 Азия. – 2005. – 25 апреля. – С. 10.

9. Ежегодник ИМИ – 2012. – М. : МГИМО–Университет, 2012. – С. 382.

10. Hyok L. S. Missiles, Abductions, and Sanctions: Societal Influences on Japanese Policy Toward North Korea, 1998-2006 : PhD Thesis in Political Science / Lee Seung Hyok. – University of Toronto, Graduate Department of Political Science – 2011. – 359 p.

11. Samuels R. Securing Japan: Tokyo's Grand Strategy and the Future of East Asia / R. Samuels. – Ithaka, NY : Cornell University Press, 2007. – P. 63.

12. Taylor B. Sanctions as Grand Strategy / B. Taylor. – London : Routledge, 2010. – P. 41–43.

13. Lind J. Gambling with globalism: Japanese financial flows to North Korea and the sanctions policy option / J. Lind // The Pacific Review. – 1997. – Vol. 10. – № 3. – P. 398.

14. Ueno T. Hundreds of North Korean spies in Japan, source says / T. Ueno // Reuters News Service. – 1994. – 9 June.

15. Hamilton D. North Korea Threatens War against Japan / D. Hamilton // The Wall Street Journal. – 1994. – 10 June. – P. A6.

16. Sanger D. Tokyo Reluctant to Levy Sanctions on North Koreans / D. Sanger // The New York Times. – 1994. – 9 June. – P. 1.

17. Japanese Foreign Policy Today: a Reader / eds. Takashi Inoguchi, Purnendra Jane. – New York: Palgrave. – 2000. – P. 247.

18. Mack A. Asian Flashpoint Security and the Korean Peninsula / A. Mack. – St, Leonard's, Australia : Allen &Unwin, 1993. – P. 132.

19. McInnes C. Post-cold War Security Issues in the Asia-Pacific Region (Contemporary Security Policy) / C. McInnes, M. Rolls. – London : Routledge, 1994. – P. 48.

20. Rydal R. Giving Nonproliferation Norms Teeth / R. Rydal // Nonproliferation review. – 1999. – № 2(6). – P. 1–19.

21. Lee K. Little Treading Water, Little Progress / Kang Lee // Comparative Connections. – 2007. – Vol. 9. – № 2. – July. – P. 147–157.

22. Japan Lifts Some Sanctions as North Korea Vows Probe // Wall Street Journal Asia. – 2008. – 16 June.

23. Taylor B. Sanctions as Grand Strategy / B. Taylor. – London : Routledge, 2010. – P. 39–42.

24. Ханцевич О. Ядерные технологии КНДР обнаружили в Иране. Доклад ООН дает повод ужесточить санкции против Пхеньяна [Електронний ресурс] / О. Ханцевич. – Режим доступу : http://www.ng.ru/world/2010-11-10/8_kndr.html.

25. Южнокорейские ученые: на Китай приходится 80% внешней торговли КНДР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rosbalt.ru/main/2010/09/20/773143.html.

26. Миронова И. Корейская проблема в свете новой дипломатии Китая / И. Миронова // Индекс безопасности. – 2010. – №4 (95). – Том 16. – С. 117.

27. Haggard S. The Efficacy of Sanctions and Inducements / S. Haggard, M. Noland. // Paper Prepared for the Workshop on Positive and Negative Inducements, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C. 2010. – 1 September, and the Annual Meeting of the American Political Science Association – 52 p.

28. США настаивают на ужесточении санкций против КНДР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ria.ru/world/20101129/302405797.html

Седляр Ю. О. Геополитическая среда как фактор имплементации международного режима санкций

Осуществлен анализ роли санкций во внешней политике государств геополитического окружения Исламской Республики Иран и Северной Кореи. Представлено контроверсионные политические и экономические интересы политического истеблишмента КНР, Южной Кореи и Японии, которые определяют специфику реализации стратегии экономических санкций против КНДР и обусловили в целом их низкую политическую результативность. Отдельное внимание уделено освещению направленности национальных интересов государств Ближнего и Среднего Востока, что определяет характер осуществления политики санкций против Ирана.

Ключевые слова: геополитическая среда, политика санкций, национальный интерес, внешняя политика, ООН, внутриполитический процесс, Иран, Северная Корея.

Sedliar Yu. Geopolitical environment as a factor of realization of international sanctions regime

The role of sanctions in foreign policy of geopolitical neighbors of Iran is analyzed. It's represented the controversial political and economic interests of political elite of China, South Korea and Japan, which determined limited political effectiveness of the UN economic sanctions' strategy against North Korea. Special attention is paid to the national interests of the Middle East states, that impact on international sanctions regime against Iran.

Keywords: geopolitical environment, sanctions policy, national interest, foreign policy, the UN, internal political process, Iran, North Korea.

References:

'Japan Lifts Some Sanctions as North Korea Vows Probe', 2008, *Wall Street Journal Asia*.

Drezner, D 1999, The Sanctions Paradox. Economic Statecraft and International Relations. Cambridge University Press, pp. 14–17.

Gotemyuller, R & Fedorov, Yu 2005, Koreyskiy yadernyy krizis: perspektivy uregulirovaniya. MGIMO(U) MID RF, Fond Kornegi za mezhdunarodniy mir, p. 75.

Habibi, N 2010, 'The Impact of Sanctions on Iran-GCC Economic Relations'. *Middle East Brief,* № 45, p. 8

Haggard, S & Noland, M 2010, The Efficacy of Sanctions and Inducements. Washington D.C.

Hamilton, D 1994, 'North Korea Threatens War against Japan', *The Wall Street Journal,* p. A6.

Hufbauer, G, Schott, J & Elliot, K 1983, Economic Sanctions in Support of Foreign Policy Goals. Washington, Institute for International Economics.

Hyok, LS 2011, Missiles, Abductions, and Sanctions: Societal Influences on Japanese Policy Toward North Korea, 1998-2006. PhD Thesis in Political Science. University of Toronto, viewed: <https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/29657/1/Lee_Seung_Hyok_201106_PhD_thesis.pdf>

Inoguchi, T & Purnendra, J 2000, Japanese Foreign Policy Today: a Reader. New York, Palgrave, p. 247.

International Trade Centre, viewed: <http://www.trademap.org/Product_SelProductCountry.aspx>

Khantsevich, O, Yadernyye tekhnologii KNDR obnaruzhili v Irane. Doklad OON dayet povod uzhestochit` sanktsii protiv Pkhen`yana, (North Korea's nuclear technology were found in Iran. UN report gives reason to tighten sanctions against Pyongyang). Viewed: <http://www.ng.ru/world/2010-11-10/8_kndr.html>

Kozhanov, N, Arabskiye strany Blizhnego vostoka i rezhim sanktsiy v otnoshenii IRI, (Arab countries of the Middle East and the sanctions regime against Iran), viewed: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/30-11-10b.htm>

Lee, K 2007, 'Little Treading Water, Little Progress', *Comparative Connections,* Vol. 9, № 2, pp. 147–157.

Lind, J 1997, 'Gambling with globalism: Japanese financial flows to North Korea and the sanctions policy option', *The Pacific Review,* Vol. 10, № 3, p. 398.

Mack, A 1993, Asian Flashpoint Security and the Korean Peninsula. St. Leonard's, Allen &Unwin, p. 132.

McInnes, C & Rolls, M 1994, Post-cold War Security Issues in the Asia-Pacific Region (Contemporary Security Policy). Routledge, p. 48.

Mironova, I 2010, 'Koreyskaya problema v svete novoy diplomatii kitaya' ('Korean issue in light of the new China's diplomacy'), *Indeks bezopasnosyi*, № 4(95), Vol. 16, p. 117.

Report of the Informal Working Group of the Security Council on General Issues of Sanctions on December 18, 2006, viewed; <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/685/08/PDF/N0668508.pdf?OpenElement>

Rydal, R 1999, 'Giving Nonproliferation Norms Teeth', *Nonproliferation review*, № 2(6), pp. 1–19.

Samuels, R 2007, Securing Japan: Tokyo's Grand Strategy and the Future of East Asia. New York, Cornell University Press, p. 63.

Sanger, D 1994, 'Tokyo Reluctant to Levy Sanctions on North Koreans', *The New York Times,* p. 1.

Severnaya Koreya: smozhet li zheleznyy kulak priniat` pomoshch` nevidimoy ruki? (North Korea: can the iron fist accept the help of invisible hand?), 2005, Doklad Kraysis Grup № 96 Asiya, p. 10.

SShA nastaivayut na uzhestochenii sanktsiy protiv KNDR, (U.S. insists on toughening sanctions against North Korea), viewed: http://ria.ru/world/20101129/302405797.html

Taylor, B 2010, Sanctions as Grand Strategy. London, Routledge, pp. 41–43.

Ueno, T 1994, 'Hundreds of North Korean spies in Japan, source says', *Reuters News Service*.

Yezhegodnik IMI (IMI Yearbook), 2012, MGIMO, Moscow, p. 382.

Yuzhnokoreyskiye uchenyye: na Kitay prikhoditsia 80% vneshney torgovli KNDR, (South Korean scientists: China accounts for 80% of North Korea's foreign trade), viewed: <http://www.rosbalt.ru/main/2010/09/20/773143.html>.

Надійшла до редколегії: 15.09.2013 р.

УДК 327(477/479.24) «1991-2010»

Т. А. Адигьозалов
Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка

ЕКОНОМІЧНА ПЛОЩИНА ФОРМУВАННЯ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПАРТНЕРСТВА

Розкрито економічні підстави налагодження азербайджансько-українських міждержавних партнерських зв'язків; з'ясовано, що компліментарний характер економічних інтересів офіційних Баку й Києва робить Азербайджан надзвичайно вигідним і привабливим партнером України на Південному Кавказі. Окремо наголошено, що всебічний розвиток комплексного азербайджансько-українського партнерства дозволяє, принаймні частково, вирішити одну з найгостріших проблем української зовнішньої (та й внутрішньої) політики – залежності від імпорту російських енергоносіїв.

Ключові слова: економіка, енергоносії, Каспійсько-Чорноморський регіон, партнерство, товарообіг.

Азербайджансько-українське співробітництво у галузі економіки має давнє історичне підґрунтя. Ще у складі Російської імперії та колишнього Радянського Союзу Україна була одним із основних постачальників до Азербайджанської РСР трудових ресурсів, сільськогосподарських продуктів і частково забезпечувала функціонування харчової промисловості республіки.

Нафтогазова промисловість Азербайджану, яка забезпечувала сировиною нафтопереробні заводи України, будувалася на українському металі, трубах, матеріалах і устаткуванні. Азербайджан постачав в Українську РСР хімічну продукцію, розвивалася кооперація у всіх галузях промисловості.

Нафта є головним і найбільш вагомим компонентом енергетичного потенціалу Азербайджану. Перший у світі нафтовий фонтан забив ще у 1848 р., а вже наприкінці XIX – на початку XX ст. Баку перетворився на джерело світових запасів нафти. Протягом декількох десятиліть Бакинський регіон виконував роль основної нафтової бази Радянського Союзу, лише після Другої світової війни радянські нафтовики звернули свою увагу на Урал, а потім на Західний Сибір. СРСР став могутнім світовим виробником нафти, до 1980 р. випереджав за цими показниками Саудівську Аравію (Yorgin & Gyustafson 1997) [1]. Тоді Азербайджан утратив позиції нафтового лідера, і його частка в поставках енергоносіїв колишнього СРСР скоротилася до незначної величини.

Але в 1980-х рр. на Апшеронському півострові були відкриті величезні родовища нафти на континентальному шельфі Каспійського моря. Особливо складним було транспортування азербайджанської нафти на західноєвропейські й азіатські ринки трубопроводами. Саме це стало предметом зіткнення інтересів багатьох прикаспійських держав (Naftovyy bum na Kaspiyi 2001) [2].

За часів існування Радянського Союзу економіка країн, що входили до складу СРСР, була глибоко інтегрована у загальносоюзну народногосподарську структуру. У зв'язку з цим розрив економічних зв'язків на початку 1990-х рр. привів до того, що цілі області української та азербайджанської економіки занепали, на порядку денному постало питання про комплексну структурну перебудову економіки (Teperman 2001, p. 12–13) [3, с. 12–13].

Тому налагодження співробітництва в фінансово-економічній сфері між пострадянськими країнами, що були частинами тоталітарної держави й мали вихід на зовнішні ринки лише через Центр, відбувалося в складних умовах. Економіці Азербайджану було завдано величезних збитків, перервані господарські зв'язки із країнами СНД і Спільного ринку. Спад виробництва й інфляція, що охопили обидві держави, військова агресія Вірменії проти Азербайджану, яка завдала великих втрат економіці країни, значно звужували можливості зовнішньоекономічного співробітництва.

Азербайджан цікавить Україну як держава з великими нафтовими родовищами, що могли б реально послужити альтернативою іншим нафтовим джерелам, зокрема російським. Останнім часом незалежна Україна починає розробляти варіанти розширення географії імпорту нафти і природного газу, виходу підприємств нафтогазового комплексу на міжнародний ринок, розширення своєї участі у міжнародному розподілі праці у галузі енергоносіїв, реалізації зарубіжних проектів.

За даними Державного комітету України по геології і використанню надр, визначено стратегічні регіони постачання енергоносіїв на довгострокову перспективу, серед яких і Азербайджан (Propozytsiyi po zabezpechennyu…, p. 3–11) [4, арк. 3–11]. Азербайджанська Республіка як нафтовидобувна країна зі значним економічним потенціалом має всі шанси стати важливим економічним партнером для України у вирішенні нагальних питань для забезпечення альтернативних джерел енергоносіїв.

Україна і Азербайджан на основі Договору про основи міждержавних відносин від 19 листопада 1991 р. насамперед взяли на себе зобов'язання забезпечувати транзитні транспортні операції через морські, річкові та повітряні порти, залізниці, автодорожню мережу і трубопроводи, розташовані на їхніх територіях (Dogovir pro osnovy…, p. 2–3) [5, арк. 2–3]. В інтересах захисту національних економік Україна, Азербайджан і Грузія домовилися про організацію холдингової транснаціональної транспортної компанії (ТНТК), яка мала зайнятися створенням мережі комунікацій між чорноморським і каспійським узбережжям. Потрібна була нова транспортна магістраль як альтернатива Північнокавказькій дорозі, заблокованій внаслідок Чеченської війни. Основним завданням її є транспортування вантажів з південних портів України (Херсон, Миколаїв) до грузинських (Поті, Батумі), далі залізницею або автотранспортом Південним Кавказом і паромною переправою з порту Баку до Туркменістану (порт Туркменбаші).

Введення в дію транспортної магістралі відкривало для України великі економічні та політичні переваги та вигоди: з'являється у 2,5 рази коротший, дешевший, незалежний від Російської Федерації, водний, залізничний та автомобільний шлях перевезення вантажів до Південного Кавказу та Центральної Азії і Близького Сходу; виникає можливість здійснення транзиту великих вантажів через Україну із країн Балтії, Білорусі, Центрально-Східної Європи у вищезгадані країни; звільняється велика кількість українських вагонів, які використовуються для перевезення вантажів на велику відстань з України через Росію до Туркменістану (Propozytsiyi po zabezpechennyu…, p. 13–14) [4, арк. 13–14].

15-17 грудня 1996 р. в Одесі була проведена Міжнародна конференція – презентація Євро-Азійського транспортного коридору за участю делегацій України, Азербайджану і Грузії. У рамках конференції була підписана Угода між

Кабінетом Міністрів України, Урядом Азербайджанської Республіки й Урядом Грузії про співробітництво в створенні й функціонуванні Євразійського коридору (Arkhiv Posol`stva Azerbaydzhanskoy…) [6].

Вже в квітні 1999 р. була офіційно відкрита поромна переправа між портами Іллічівськ і Поті з продовженням перевезень далі до Баку. Ця транспортна лінія зв'язує ряд великих міст: Київ, Тбілісі, Поті та ін., є транспортною ланкою між Європейським Союзом і Азією. Для наземного сполучення використовуються наявні можливості залізничного й автомобільного транспорту, а між портовими містами – пороми для перевезення залізничних вагонів і автомобілів. Створення сучасної конкурентноздатної транспортної системи, законодавчої та інформаційної бази для транспортного коридору (укладено багатосторонні угоди, визначена їхня відповідність міжнародним транспортним конвенціям) відкриває можливості для залучення інвесторів з метою реалізації великомасштабних транспортних проектів у Каспійсько-Чорноморському регіоні, сприяє прискоренню економічного розвитку зацікавлених країн і забезпеченню політичної й економічної стабільності в регіоні.

У 1994 р. Президент Азербайджану Г. Алієв підписав «Контракт століття», який визначив стратегію розвитку республіки. Його уклали найбільші світові консорціуми, які виявили бажання брати участь у видобутку, переробці й транспортуванні нафти. На сьогодні у ньому беруть участь 28 фірм із 23 країн світу, у т. ч. російський «Лукойл», «Шеврон» (США), BP (Велика Британія) та ін. Але станом на 2001 р. ще жодна українська фірма не виявила бажання брати участь у тендерах.

В Азово-Чорноморському басейні українська економічна зона включає північно-західний чорноморський шельф і західну частину Азовського моря. Тут, за оцінками фахівців, зосереджена третина розвіданих запасів нафти і газу України, однак через обмежені фінансові можливості й існуючі міжнародні розбіжності з Румунією і Росією великомасштабне освоєння енергетичних ресурсів шельфу не проводиться.

У ході офіційних зустрічей міністра закордонних справ України А. Зленка з вищим державним керівництвом Азербайджану постійно обговорювалася можливість спільної розробки нафтових родовищ, а також шляхів транспортування нафти через територію України. Азербайджанські фахівці також готові надати допомогу Україні в розробці її частини Чорноморського шельфу (Bondarenko 2001) [7]. А 18-19 травня 2005 р. під час офіційного візиту в Азербайджанську Республіку міністр закордонних справ України Б. Тарасюк висловив зацікавленість українських підприємств у розробці нафтових родовищ, у залученні українських спеціалістів до модернізації нафтової галузі Азербайджану (Tarasyuk: Ukrayina zatsikavlena…) [8].

Однією з центральних проблем транспортування каспійської нафти в Європу є вибір маршруту трубопроводу. Складність питання полягає в тому, що він зачіпає не тільки економічні, але й політичні інтереси ряду держав і регіонів. Старий трубопровід до грузинського порту Батумі проходив через територію Вірменії, з якою тривав територіальний конфлікт. А перевезення нафти залізничною дорогою більше 1800 км через Грузію і Росію до Одеси, звідти - морем на Захід було невигідним. Грузія ввела 15% транзитне мито, Росія почала брати 15 доларів США від тонни ввезеної на територію нафти.

Натомість через територію України проходять магістральні трубопроводи (більше 25 тис. км), що забезпечують транзит та імпорт російської нафти і природного газу; південне відгалуження нафтопроводу «Дружба» у країни Центрально-Східної Європи, газопроводи «Союз», «Багатство», «Прогрес» та інші. Через Україну здійснюється транзит російського природного газу в Південно-Східну Європу і Туреччину. На її території розташовані найбільші в Європі підземні газосховища обсягом 35 млрд. м, отже транзитні можливості країни великі.

Україна запропонувала провести нафтопровід Баку - Поті, звідки нафту танкерами можна буде доставляти в Одесу. Реалізація запропонованого варіанту потребувала більше 1,1 млрд. доларів США, і Україна готова взяти участь у фінансуванні. Потужність трубопроводу передбачалася до 30 млн т. у рік, що дало б можливість перекачувати як іранську, так і казахстанську нафту. Проходження каспійської нафти через Україну, таким чином, складає важливий і перспективний напрямок співробітництва (Lystuvannia Presydenta Ukrayiny…, p. 10–11) [9, арк. 10–11].

Під час перебування 20 квітня 1997 р. у Баку урядової делегації України на чолі з міністром А. Мінченком була розроблена схема доставки нафти до українських портів Одеси й Іллічівська з використанням залізничних перевезень і трубопроводу, що проходить територією Грузії, а також танкерів і поромів на Чорному морі (Vizit pravitel`stvennoy delegatsii… 1997) [10].

25-27 травня 1998 р. український проект транспортування нафти за маршрутом Баку – Супса – Одеса – Броди був представлений під час Міжнародної конференції «Сказання про два моря - енергетичне майбутнє Каспійського та Чорного морів» (м. Стамбул). Нафтопровід Одеса – Броди будувався для стикування з нафтопроводом Баку - Супса. Передбачалося, що каспійська нафта перевозитиметься танкерами від порту Супса до Одеси, потім ітиме трубопроводом Одеса - Броди з виходом на нафтопровід «Дружба», і далі – польським нафтопроводом Броди – Гданськ у Європу.

На відкритті нафтопроводу Баку – Супса 17 квітня 1999 р. Президент Азербайджанської Республіки Г. Алієв висловив впевненість, що нафтопровід Одеса – Броди і далі через Польщу теж стане реальністю (Rech` presidenta Azerbaydzhanskoy Respubliki G. Aliyeva… 1999) [11]. Таким чином, проект транспортування каспійської нафти через Україну одержав політичну підтримку. У 2001 р. на прохання української сторони була пролонгована поставка дизельного палива, й за контрактом між Державною нафтовою компанією Азербайджану та Державною акціонерною компанією «Укрресурси» було поставлено 66,7 тис. тонн дизельного палива на суму 12,8 млн. доларів США.

Нафтова проблема вирішується в контексті співробітництва країн ГУАМ, як складової частини Євразійського транспортного коридору, що охоплює не тільки постачання нафти, але й інших товарів, що, в свою чергу, означає відродження геоекономічної програми Великого шовкового шляху.

Під час зустрічі в Ялті 9 вересня 1999 р. у рамках форуму «Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи XXI ст. без роздільних ліній» Президенти Азербайджану і України розглянули питання азербайджансько-українського співробітництва по програмі відновлення історичного Великого шовкового шляху, євро-кавказько-азійського транспортного коридору (Rech` presidenta Azerbaydzhanskoy Respubliki na mezhdunarodnoy… 1999) [12]. Наступного року Пре-

зидент України Леонід Кучма висловив переконання, що «шовковий шлях» через Каспійське море й Азію в Китай матиме продовження, поява транспортних маршрутів в рамках ГУАМ забезпечить «позитивні стимули для економік» країн, які входять в це об'єднання (Azerbaydzhan – Ukraina: druzhba… 2000) [13].

Важливою особливістю ГУАМ є перевага політичних мотивів утворення. ГУАМ об'єднав країни, яких турбує гегемонія Росії на пострадянському просторі, та які пов'язують перспективи свого розвитку з іншими світовими центрами сили. Однак відсутність соціокультурної гомогенності, спільних кордонів, інституційна несформованість та різнорівневий економічний розвиток її учасників роблять організацію структурно слабкою в прийнятті рішень в сфері регіональної безпеки і торгово-економічного співробітництва.

Тому за підсумками 2006 р. частка товарообігу ГУАМ в загальному об'ємі зовнішньої торгівлі товарами України склала лише 2%. Тривалий час між країнами ГУАМ зберігався низький рівень виробничої кооперації і взаємного інвестування. На думку деяких експертів, це відбувалося через те, що серед учасників ГУАМ відсутні потенційні інвестиційні донори, здатні узяти на себе консолідуючу роль у фінансуванні спільних проектів в таких сферах, як транзит, машинобудування, енергетика (Shevchenko 2007, p. 16) [14, с. 16].

Логічно, що серед основних пріоритетів МЗС України на 2008-2010 рр. визначило просування національних інтересів держави в рамках ГУАМ, адже основний інтегруючий потенціал економічного розвитку Організації демократичного розвитку – ГУАМ полягає в її транзитному потенціалі. Коридор ГУАМ складається з автомобільного та залізничного сполучення Баку – Поті (900 км), паромних переправ Поті – Керч, Батумі – Іллічівськ та Поті – Іллічівськ, коридорів Іллічівськ – Київ – Західна Україна та Іллічівськ – Кишинів. У 2008 р. товарообіг цим коридором складав вже 4 млрд. дол. США.

Глобалізація і торговельно-економічні зв'язки передбачають наявність альтернативних джерел енергії та транспортних коридорів. Таким останніми роками стає відроджений стародавній «Шовковий шлях» з Азії в Європу через Китай, Кавказ, Чорне море (Osnovni priorytety diyal`nosti Ministerstva…) [15]. Він став прототипом транснаціонального транспортно-комунікаційного коридору «ТРАСЕКА». Найважливішими пунктами цього мегакоридору визначені чорноморські порти Грузії і Туреччини (Поті, Батумі, Джейхан), залізничні дороги Грузії й Азербайджану, нафтопровід Баку – Тбілісі – Джейхан, паромні переправи по Каспійському морю (Туркменбаші – Баку, Актау – Баку), залізничні дороги і автобани Туркменістану, Узбекистану, Киргизстану, Казахстану і Китаю, а також портові термінали КНР на узбережжі Тихого океану. Ініціатива викликала серйозні довготривалі дискусії (Dzhanguzhin) [16].

Розвиток транспортного ринку визначається транзитним товарообігом. У 2001 р. транзитні перевезення вантажів транспортним шляхом Європа – Кавказ – Азія виросли вже на 68 %. Якщо в 1995 р. цим шляхом обсяг перевезень вантажів становив 355 тисяч тонн, то в 2001 р. – 8 742 тисячі тонн (Arkhiv Posol`stva Azerbaydzhanskoy…, p. 24) [6, с. 24].

Однак, енергетичне співробітництво у рамках ГУАМ ускладнюється через низку причин. Однією з них є те, що більшість нових проектів енергопостачань з Каспію та Центральної Азії до Європи мають політичний, а не суто економічний інтерес. Крім того, Азербайджан, який співробітничає з Грузією та Україною, не відмовляє собі в активних переговорах з Росією. Туреччина активно «перетягує» Азербайджан та Грузію, як у рамках тристоронніх проектів (Баку – Тбілісі – Джейхан, Баку – Тбілісі – Ерзурум тощо), а також багатосторонніх проектів («Набукко»), тим самим зменшуючи перспективи активного енергетичного співробітництва Азербайджан – Грузія – Україна, в тому числі й у рамках проекту «Білий потік», адже попри усі заяви, навряд чи Європейський Союз буде з однаковим ентузіазмом підтримувати два схожих проекти в одному регіоні («Набукко» та «Білий потік») (Shelest) [17].

Обсяги транзиту нафти територією України зменшуються. Якщо загальний обсяг транзиту у 2007 р. складав 50904,0 тис. т. нафти, то в 2008 р. – 40966,0 тис. т. Однією з причин зменшення обсягів транзиту нафти є політичний вплив Росії на каспійські країни з метою направлення нафти магістральними потоками, які контролюються нею. В таких умовах основним варіантом для транзиту нафти територією України є реалізація нафтопроводу «Одеса - Броди» у аверсному режимі та добудова його до Гданська. Доставлена в Україну цим шляхом нафта може перероблятися на Дрогобицькому та Надвірнянському НПЗ, або ж на новозбудованому.

Азербайджанська державна компанія Socar і ВАТ «Укрнафта» мають намір створити спільне підприємство на Надвірнянському та Дрогобицькому НПЗ. Нафтопровідна система «Одеса – Броди» є сучасною технологічно і тому повинна бути завантажена повністю. Реалізації аверсного напряму транспортування нафти може сприяти створення міжнародного консорціуму для управління нафтопровідною системою «Одеса – Броди» із залученням постачальників нафти на пільгових для них умовах, зменшення транзитного тарифу, портових та інших зборів, залучення постачальників та споживачів до побудови нафтопроводу до Гданська, а також до переробки нафти (Zemlianyy & Riauzova) [18].

Одним з пріоритетних напрямів українсько-азербайджанського співробітництва є й торговельно-економічне. А найбільш узагальнюючим показником торгово-економічного співробітництва між Азербайджаном та Україною є експортно-імпортні операції між країнами.

У перші роки незалежності азербайджанську сторону передусім цікавили українські продукти чорної металургії, хімічної і нафтохімічної промисловості, важкого, енергетичного і транспортного машинобудування, електротехнічної промисловості, хімічного і нафтохімічного обладнання, станкобудівної й інструментальної промисловості, автомобільної й підшипникової промисловості, сільськогосподарського машинобудування, деревообробної, легкої промисловості, сільськогосподарських продуктів, товари народного вжитку. Україну насамперед цікавили продукти нафтопереробної промисловості (авіабензин, масла, дизпаливо, гас авіаційний), а також чорна і кольорова металургія. Проте на початку 1990-х рр. фактично припинилося торгово-економічне співробітництво незалежної України з Азербайджаном.

Початком нового етапу торговельно-економічних зв'язків між Україною та Азербайджаном став офіційний візит Президента України Леоніда Кучми 27-28 липня 1995 р. в Баку. Під час зустрічі йшлося про невикористані можливості в галузі економічного співробітництва,

про готовність сприяти відновленню і розвитку взаємовигідних традиційних торговельно-економічних зв'язків, а також інтенсивному налагодженню нових. Наприклад, Україна почала постачати обладнання для Державної нафтової компанії Азербайджану для заміни дизельних електростанцій на морських платформах, а також для реконструкції Гарадагського газосховища (Spil`ne ukrayins`ko-azerbaydzhans`ke komyunike… 1995) [19].

На етапі становлення ринкових відносин рівень співробітництва залишався низьким: якщо в 1995 р. обсяги зовнішньої торгівлі становили 68,1 млн. доларів США, то в 1996 р. – близько 100 млн. Основні товари українського експорту, які користуються стійким попитом в Азербайджані, – продукція підприємств машинобудування (вантажні автомобілі, електричні трансформатори, трактори), металургійного комплексу (прокат, труби, вироби з чорних металів) і АПК (цукор, зерно, олія). Однак за 2000 р., у порівнянні з 1999 р., обсяг товарообігу між Азербайджанською Республікою й Україною зменшився на 2,7 млн. доларів і склав лише 59,4 млн. доларів США (Arkhiv Posol`stva Azerbaydzhanskoy…, p. 89) [6, с. 89]. Одна з основних причин – висока вартість українських товарів. Крім того, згідно з двосторонньою Угодою про вільну торгівлю, на українські товари, які ввозяться в Азербайджан, у зв'язку з аналогічними діями української сторони, накладається 20-відсотковий ПДВ. Тому українська продукція не завжди конкурентоспроможна на азербайджанському ринку. Країни не повною мірою використовують свої потенційні можливості для співробітництва безпосередньо між регіонами, містами, підприємствами країн будь-якої форми власності.

Тривалий час азербайджансько-український товарообіг не відображав реального економічного потенціалу двосторонніх відносин і вимагав здійснення конкретних кроків для подальшого розвитку торгівлі шляхом розширення номенклатури товарів та налагодження торговельно-економічних зв'язків між регіонами, районами, окремими підприємствами та організаціями двох країн (Rasshireniye vsestoronnego sotrudnichestva… 2002) [20]. Розробляються проекти випуску техніки спільними українсько-азербайджанськими підприємствами, причому Азербайджан відмовився від податку на додану вартість (близько 19,5 відсотка). Завод «Азовсталь», Харцизький трубний завод одержали можливість постачати в нафтову і газову промисловість Азербайджану необхідну продукцію за нижчі ціни, ніж світові. Азербайджану запропоновано також використати можливості української фабрики цінних паперів і монетного двору в наданні послуг.

Сумське машинобудівельне науково-виробниче об'єднання ім. Фрунзе поставляє в Азербайджан обладнання для модернізації компресорної станції «Астара» в рамках укладених контрактів з Державною нафтовою компанією Азербайджану. Для Сумгаїтського заводу «Етилен – Поліетилен» підприємство випускає запасні частини для обладнання західного виробництва, яке там експлуатується. Сумські машинобудівники на півострові Апшерон будують компресорну станцію для транспортування газу на парогазову електростанцію «Північна».

Відповідно до «Програми довгострокового економічного співробітництва на 2000-2009 роки між Азербайджанською Республікою й Україною», «Гідромашсервіс» і «Запоріжтрансформатор» відкрили в Азербайджані спільне підприємство з виробництва і ремонту масляних трансформаторів. З метою представлення у повному обсязі продукції двох країн відкрито у Баку Дім Дружби «Україна – Азербайджан» і Торговий Дім «Укргазнафта» (2006 р).

Таким чином, у перше десятиріччя незалежності обох держав політика так званої навздогінної модернізації, за рецептами якої (починаючи з 1960-х рр.) розвивалася значна частина країн Латинської Америки, Азії та Африки і яка в 1990-ті рр. набула поширення на пострадянському просторі, в т. ч. і в Україні, не сприяла вирішенню ключової проблеми сучасного світового процесу – забезпеченню сталого розвитку та зближенню на цій основі країн за рівнем життя народу.

Лише починаючи з 2002-2008 рр. між Україною та Азербайджанською Республікою відбувається поступове зростання товарообігу. При цьому спостерігається стала тенденція до зростання позитивного сальдо України у торгівлі з Азербайджаном, що свідчить про активізацію діяльності українських підприємств на азербайджанському ринку. Так, товарообіг між Україною та Азербайджаном з 2005 р. по 2008 р. зріс у 3 рази, з 318 млн. 531 тис. дол. США у 2005 р. до 986 млн. 266 тис. дол. США у 2008 р., з постійним позитивним сальдо для України (Dani Derzhkomstatu Ukrayiny) [21].

Впродовж 2008 р. найбільш активно експортувалась до Азербайджанської Республіки продукція металургійного комплексу, машинобудування, агропромислового комплексу та харчової промисловості. Великим попитом в Азербайджані користується продукція компаній «Рошен», «АВК», «Сандора», «Верес», «Ласуня». Значне місце в транспортній сфері Азербайджану посіли автобуси «Богдан», автомобілі «КрАЗ», автокрани «Силач». Івано-Франківський цемент та шифер став показником рівня високої якості продукції. Для потреб місцевих жителів, які постраждали від стихійного лиха, надано значну безкоштовну допомогу будівельними матеріалами виробництва ВАТ «Івано-Франківськцемент» (Torgivel`no-ekonomichne spivrobitnytstvo) [22].

Незважаючи на наявність кризових явищ в світовій економіці, товарообіг між Україною та Азербайджаном розвивається доволі динамічно, але має можливість до подальшого росту, передусім за рахунок збільшення постачання до АР сільськогосподарської продукції (зерно та інші зернові культури), продукції машинобудівного комплексу та хімічної промисловості, а також експорту з Азербайджанської Республіки до України нафти та нафтопродуктів.

Таким чином, в основі стратегічного партнерства Азербайджану й України лежать взаємні інтереси. З огляду на вагомий промисловий потенціал і багаті поклади нафти, Азербайджанська Республіка визначена як стратегічний партнер України. Налагодження тісного двостороннього співробітництва між Україною й Азербайджанською Республікою відкриває можливість Україні закріпитися на ринках Південного Кавказу. Крім того, завдяки транскавказькому коридорові Україна розширює напрямок своїх інтересів до Центральної Азії і взагалі до Сходу.

Азербайджан, у свою чергу, виходить з того, що Україна є великою європейською державою з індустріально розвинутою економікою і вигідним геоекономічним положенням, що є стратегічно важливим. Використання євразіатського коридору, що проходить через територію України, дозволить Азербайджану прокласти вектори своєї зацікавленості до країн Європейського Союзу. Отже, Україна й Азербайджан зацікавлені в найрізноманітніших формах співпраці.

Держави насамперед об'єднує прагнення розвива-

ти потенціал євразійських транспортних коридорів. Розвивається й воєнно-технічне співробітництво: Україна бачить в Азербайджанській Республіці покупця продукції національного ВПК й бере участь у спільних проектах на російських родовищах та в конкурентній боротьбі за каспійську нафту, використовуючи наявні можливості нафтопереробних заводів і терміналів.

Бібліографічні посилання

1. Йоргин Д. Эволюция гонки за нефтью / Д. Йоргин, Т. Гюстафсон // За рубежом. – 1997, 6 марта.
2. Нафтовий бум на Каспії // Політика і час. – 2001. – № 12. – С. 18–19.
3. Теперман В. А. Азербайджан: достижения и противоречия современного этапа экономического развития / В.А. Теперман // Проблемы постсоветских стран. – М., 2001. – Вып. 2. – С. 12–29.
4. Пропозиції по забезпеченню альтернативних джерел постачання енергоносіїв. – Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – ф. Р-2 (Кабінет Міністрів України. Листування з органами країн СНД про розвиток і роботу газової і нафтової промисловості України). – оп. 15. – спр. 4748.
5. Договір про основи міждержавних відносин України та Азербайджанської Республіки (19 листопада 1991 р.). – ЦДАГО. – ф. Р-2. – оп. 15. – спр. 2762.
6. Архив Посольства Азербайджанской Республики в Украине. – д. Е № 00005. – С. 22–24.
7. Бондаренко В. Посол Талят Алієв: «Головне – захотіти працювати спільно» / В. Бондаренко // Дзеркало тижня. – 2001. – № 45 (369), 17–23 листопада.
8. Тарасюк: Україна зацікавлена в розробці нафтових родовищ в Азербайджані [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://podrobno.com.ua/power/introl2005/05/19/213080.html.
9. Листування Президента України з державами Співдружності Незалежних Держав. – ЦДАГО. – ф. З-2. – оп. 15. – спр. 4749.
10. Визит правительственной делегации Украины в Баку // Бакинский рабочий. – 1997. – № 75 (22998). – С. 2.
11. Речь президента Азербайджанской Республики Г. Алиева на торжественной церемонии в Супсе, посвященной открытию нефтепровода Баку – Супса, 17 апреля 1999 г. // Бакинский рабочий. – 1999, 20 апреля.
12. Речь Президента Азербайджанской Республики на международной конференции в Ялте «Балто-Черноморское сотрудничество: к интегрированной Европе XXI века без разделительных линий» // Бакинский рабочий. – 1999. – № 175 (23601). – С. 7.
13. Азербайджан – Украина: дружба, стратегическое партнерство, тесное сотрудничество. Официальный визит Президента Украины Леонида Кучмы в Азербайджан. Совместная пресс-конференция Президентов Азербайджана и Украины // Бакинский рабочий. – 2000, 18 марта. – № 52 (23729). – С. 3–4.
14. Шевченко В. Анализ структуры взаимного товарооборота стран – членов ГУАМ и пути углубления торгово-экономических отношений / В. Шевченко // Проблеми та перспективи розвитку економічного співробітництва в рамках ГУАМ: матер. «круглого столу» (Київ, 14 червня 2007 р.). – К. : НІПМБ, 2007. – С. 15–18.
15. Основні пріоритети діяльності Міністерства закордонних справ України у 2008 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mfa.gov.ua/mfa/en/publication/content/17463.htm.
16. Джангужин Р. ГУАМ и Транскаспийский газотранспортный коридор: политика или экономика? [Електронний ресурс] / Рустем Джангужин. – Режим доступу : http://economics.unian.net/ukr/detail/45246.
17. Шелест Г. Стан і перспективи співробітництва держав-членів ГУАМ у сфері економіки та енергетики [Електронний ресурс] / Ганна Шелест. – Режим доступу : http://nomos.com.ua/content/view/232/86/
18. Земляний М. Г. Проблеми транзиту та постачання нафти в Україну [Електронний ресурс] / М.Г. Земляний, Т.В. Ряузова. – Режим доступу : http://www.db.niss.gov.ua/docs/energy/OilTranzUa.pdf.
19. Спільне українсько-азербайджанське комюніке від 28.07.1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://jurconsult.net.ua/zakony/zakon_show.php?zakon_id=7&dbname=laws_uk_1995.
20. Расширение всестороннего сотрудничества между Азербайджаном и Украиной служит интересам наших стран и народов. Президент Азербайджана Гейдар Алиев принял украинскую делегацию // Бакинский рабочий. – 2002, 30 августа. – № 166 (24345). – С. 1.
21. Дані Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_za_kab_stat/aze/5958.html.
22. Торговельно-економічне співробітництво (2008 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_za_kab_stat/aze/5958.html.

Адигьозалов Т.А. Экономическая плоскость формирования азербайджано-украинского партнерства

Раскрыто экономические основания налаживания азербайджано-украинских межгосударственных партнерских связей; выяснено, что комплиментарный характер экономических интересов официальных Баку и Киева делает Азербайджан чрезвычайно выгодным и привлекательным партнером Украины на Южном Кавказе. Отдельно акцентировано внимание на том, что всестороннее развитие комплексного азербайджано-украинского партнерства позволяет, хотя бы частично, решить одну из наиболее острых проблем украинской внешней (да и внутренней) политики – зависимости от импорта российских энергоносителей.

Ключевые слова: экономика, энергоносители, Каспийско-Черноморский регион, партнерство, товарооборот.

Adigyezalov T. Economic background of the Azerbaijani-Ukrainian partnership formation

The article spotlights economic background of the Azerbaijani-Ukrainian intergovernmental partnership establishing; emphasizes, that the complementary nature of economic interests of official Baku and Kyiv makes Azerbaijan extremely profitable and attractive partner of Ukraine in the South Caucasus. Separately was noted, that establishing an integrated and comprehensive development of Azerbaijani-Ukrainian partnership can at least partially solve one of the most urgent problems of the Ukrainian foreign (and domestic) policy - dependence on Russian energy imports.

Keywords: economy, energy resources, the Caspian-Black Sea region, partnership, commodity circulation.

References:

'Azerbaydzhan – Ukraina: druzhba, strategicheskoye pertnerstvo, tesnoye sotrudnichestvo. Ofitsial`nyy visit Prezidenta Ukrainy Leonida Kuchmy v Azerbaydzhan. Sovmestnaya press-konferentsiya Presidentov Azerbaydzhana I Ukrainy' ('Azerbaijan – Ukraine: friendship, strategic partnership and close cooperation. Official visit of the President of Ukraine Leonid Kuchma in Azerbaijan. Joint press-conference of the Presidents of Azerbaijan and Ukraine'), 2000, *Bakinskiy rabochiy,* 18 March, № 52 (23729). pp. 3–4.

'Dogovir pro osnovy mizhderzhavnykh vidnosyn Ukrayiny ta Azerbaydzhans`koyi Respubliky 19 listopada 1991' ('Treaty on the basis of interstate relations between Ukraine and the Republic of Azerbaijan 19 November 1991'), *Tsentral`nyy derzhavnyy arhiv gromads`kykh obyednan` Ukrayiny*, fond P-2, opys 15, 2762.

'Lystuvannia Presydenta Ukrayiny z derzhavamy Spivdruzhnosti Nezalezhnykh Derzhav' ('Correspondence of the President of Ukraine with the countries of the Commonwealth of Independent States'), *Tsentral`nyy derzhavnyy arhiv gromads`kykh obyednan` Ukrayiny,* fond З–2, opys 15, sprava 4749.

'Naftovyy bum na Kaspiyi' (The oil boom in the Caspian Sea), 2001, *Polityka i chas*, № 12, pp. 18–19.

'Propozytsiyi po zabezpechennyu al`ternatyvnykh dzherel

postachannia energonosiyiv' ('Proposals to provide alternative sources of energy'). *Tsentral`nyy derzhavnyy arhiv gromads`kykh obyednan` Ukrayiny*, fond P-2, opys 15, sprava 4748.

'Rasshireniye vsestoronnego sotrudnichestva mezhdu Azerbaydzhanom i Ukrainiy sluzhit interesam nashikh stran i narodov. President Azerbaydzhana Geydar Aliyev prinial ukrainskuyu delegatsiyu' ('The expansion of comprehensive cooperation between Azerbaijan and Ukraine serves the interests of our countries and people. President of Azerbaijan Heydar Aliyev received Ukrainian delegation'), 2002, *Bakinskiy rabochiy,* № 166 (24345). p. 1.

'Rech` presidenta Azerbaydzhanskoy Respubliki G. Aliyeva na torzhestvennoy tseremonii v Supse, posviashchennoy otkrytiyu nefteprovoda Baku – Supsa 17 aprelia 1999' ('Speech of the president of the Republic of Azerbaijan H. Aliyev at the ceremony in Supsa on the opening of the Baku – Supsa pipeline, April 17, 1999'), 1999, *Bakinskiy rabochiy*, 20 April

'Rech` presidenta Azerbaydzhanskoy Respubliki na mezhdunarodnoy konferentsii v Yalte «Balto-Chernomorskoye sotrudnichestvo: k integrirovannoy Yevrope XXI veka bez razdilitel`nykh liniy»' ('Speech of the President of the Republic of Azerbaijan at the international conference in Yalta «Baltic-Black Sea Cooperation: towards an integrated Europe of XXI century without dividing lines»'), 1999, *Bakinskiy rabochiy*, № 175 (23601), p. 7.

Arkhiv Posol`stva Azerbaydzhanskoy Respubliki v Ukraine (Archive of Embassy of the Republic of Azerbaijan in Ukraine), d. E № 00005, pp. 22–24.

Bondarenko, V 2001, 'Posol taliat Aliyev: «Golovne – zakhotity pratsyuvaty spil`no»' ('Ambassador Talat Aliyev: «The main thing – want to work together»'), *Dzerkalo tyzhdnia*, № 45 (369), 17–23 November.

Dani Derzhkomstatu Ukrayiny (State Statistics Committee of Ukraine data), viewed: <http://ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_za_kab_stat/aze/5958.html>.

Dzhanguzhin, R, GUAM I Transkaspiyskiy gazotranspotnyy koridor: politika ili ekonomika? (GUAM and the Trans-Caspian gas transportation corridor: politics or economics?), viewed: <http://economics.unian.net/ukr/detail/45246>.

Osnovni priorytety diyal`nosti Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrayiny u 2008 rotsi (The main priorities of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine in 2008), viewed: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/en/publication/content/17463.htm>.

Shelest, G, Stan i perspektyvy spivrobitnytstva derzhav-chleniv GUAM u sferi ekonomiky ta energetyky (Status and prospects of cooperation between GUAM member states in the field of economy and energy), viewed: <http://nomos.com.ua/content/view/232/86/>

Shevchenko, V 2007, 'Analiz struktury vzaimnogo tovarooborota stran-chlenov GUAM i puti uglubleniya torgovo-ekonomicheskikh otnosheniy' ('Analysis of the structure of bilateral trade countries - members of GUAM and the ways to deepen trade and economic relations'). *Problemy ta perspektyvy rozvytku ekonomichnogo spivrobitnytstva v ramkakh GUAM: materially "kruglogo stolu"*, Kyiv, NIPMB publ., pp. 15 – 18.

Spil`ne ukrayins`ko-azerbaydzhans`ke komyunike vid 28.07.1995 (Joint Ukrainian-Azerbaijan communiqué dated 28.07.1995), viewed: <http://jurconsult.net.ua/zakony/zakon_show.php?zakon_id=7&dbname=laws_uk_1995>.

Tarasyuk: Ukrayina zatsikavlena v rozrobtsi naftovykh rodovyshch v Azerbaydzhani (Tarasyuk: Ukraine is interested in developing oil fields in Azerbaijan), viewed: <http://podrobno.com.ua/power/introl2005/05/19/213080.html>.

Teperman, VA 2001, 'Azerbaydzhan: dostizheniya i protivorechiya sovremennogo etapa ekonomicheskogo razvitiya' ('Azerbaijan: achievements and contradictions at the present stage of economic development'), *Problemy postsovetskikh stran*, Vyp. 2, pp. 12–29.

Torgivel`no-ekonomichne spivrobitnytstvo (Trade and economic cooperation), 2008, viewed: <http://ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_za_kab_stat/aze/5958.html>.

Vizit pravitel`stvennoy delegatsii Ukrainy v Baku (Ukrainian government delegation's visit to Baku), 1997, *Bakinskiy rabochiy,* № 75 (22998), p. 2.

Yorgin, D & Gyustafson, T 1997, 'Evolyutsiya gonki za neft`yu', (The evolution of the race for oil), Za rubezom.

Zemlianyy, MG & Riauzova, TV, Problemy tranzytu ta postachannia nafty v Ukrayinu (The transit and supply of oil to Ukraine problem), viewed: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/energy/OilTranzUa.pdf.>

Надійшла до редколегії: 19.09.2013 р.

УДК: 327.51

А. Г. Буравкова

Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ США У СХІДНІЙ АЗІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Здійснено компаративний аналіз концептуальних засад східноазійського напрямку зовнішньої політики президентських адміністрацій США від завершення Другої світової війни й до розпаду біполярної системи міжнародних відносин; особливої уваги надано з'ясуванню причин політичних конфліктів між США і КНР.

Ключові слова: американсько-китайські відносини, велика держава, політика, стратегічне суперництво.

До вступу США у Другу світову війну американське державне керівництво й експертне наукове співтовариство не надавали регіону Східної Азії належної політико-стратегічної ваги, оскільки не бачили звідти потенційних загроз для геополітичних і безпекових інтересів Сполучених Штатів як на регіональному, так, і тим паче, на глобальному рівні. На відміну від Західної Європи, яку в Білому домі й Пентагоні після підписання Версальського мирного договору 1919 р. розглядали в якості головного театру майбутніх воєнних дій, позиція США щодо Східної Азії не була чітко окреслена й сформульована.

Рішення ж Вашингтонської міжнародної конференції з обмеження морських озброєнь, тихоокеанських і далекосхідних питань 1921-1922 рр. та Лондонської конференції з обмеження морських озброєнь 1930 р., як тоді здавалось американським політикам, мали покласти край військово-морському суперництву великих держав і міцно зафіксувати їхні сфери впливу в Східній Азії. Однак уже невдовзі за неуважне і зверхнє ставлення до регіону Сполученим Штатам довелося сплатити повчальною стратегічною поразкою на Гавайях у грудні 1941 р., що тимчасово, але відчутно підірвала військово-політичні позиції США у західній частині Тихого океану (Christensen 1996, pp. 5–10) [1, с. 5–10].

Перебіг подій Тихоокеанської війни 1941-1945 рр. й драматичні повоєнні суспільно-політичні процеси в Східній Азії істотним чином вплинули на еволюцію концептуальних настанов зовнішньої політики США на цьому напрямку й визначили нові геополітичні завдання країни в цій частині АТР на довгі роки наперед. На початку березня 1949 р. головнокомандуючий союзними окупаційними військами в Японії генерал армії Д. Макартур в одному з інтерв'ю так прокоментував розвідувальну інформацію про підготовку переможної Народно-визвольної армії Китаю до вирішального на-

ступу проти гоміндaнівців: «Наша лінія оборони, – заявив тоді генерал, – іде ланцюгом островів, що оточують азійське узбережжя. Вона починається на Філіппінах і продовжується через архіпелаг Рюкю, включаючи у себе його головний бастіон Окінаву. Потім вона звивається і йде через Японію та ланцюг Алеутських островів до Аляски» (The New York Times 1949) [2].

Через рік держсекретар США Д. Ачесон, виступаючи 12 січня 1950 р. в Національному прес-клубі, вже включив Східну Азію до сфери особливої уваги й відповідальності Сполучених Штатів з огляду на створення КНДР, перемогу Компартії Китаю у громадянській війні й проголошення КНР. Водночас глава зовнішньополітичного відомства США відмовився дати гарантії безпеки азійським країнам, що знаходилися безпосередньо на материку, й стверджував, ніби найсерйознішим втручанням у справи Азії є прагнення Кремля захопити контроль над частиною Китаю (Ляодунський півострів, Маньчжурія, Синьцзян). Тому Сполучені Штати «не повинні відводити від Росії й накликати на себе праведний гнів, обурення і ненависть китайського народу» (Stueck & Whitney 1981, p. 91) [3, с. 91].

Обережна поведінка уряду Г. Трумена у Східній Азії загалом і у Китаї зокрема, на тлі активної політики «стримування комунізму» в Європі, не видаватиметься дивною, якщо врахувати такі чинники:

- хоча Китай, безумовно, посідав помітне місце у зовнішній політиці Вашингтона, він помітно поступався Європі за військово-стратегічною й політико-економічною значимістю (подібно тому, як у Другій світовій війні Німеччину слід було змусити до цілковитої капітуляції раніше, ніж Японію);
- обмеженість людських ресурсів Пентагона після масової повоєнної демобілізації збройних сил США, яких не вистачало навіть для виконання в повному обсязі американських зобов'язань в окупованих країнах;
- прагнення Білого дому уникнути безпосереднього втягування у нову повномасштабну війну невдовзі після завершення Другої світової (на відміну від Європи, де головним завданням США було політичне стримування радянської експансії).

На думку директора Нобелівського інституту в Осло, відомого фахівця-міжнародника Г. Лундестада, «після перемоги комуністів у материковому Китаї адміністрація Трумена планувала не втручатися у перебіг подій на Тайвані. Вашингтон чекав захоплення цього острова і не намірявся вдатися до військового втручання для його попередження. Окремі політики навіть вважали, що тоді настане слушний момент для визнання нових лідерів Пекіна» (Lundestad 2002, p. 72) [4, с. 72].

Отже, США не відразу стали принциповими супротивниками нової комуністичної влади в Китаї, тогочасна американська політика в Східній Азії спиралася на досить специфічний аналіз співвідношення між націоналізмом і комунізмом: оскільки націоналізм після Другої світової війни швидко перетворювався на домінуючий чинник в Азії, США мали не лише утримуватися від антагоністичних конфліктів із націоналістичними силами, але й використовувати їх проти світового комунізму. В цьому контексті, щоб якось пом'якшити наслідки громадянської війни 1946-1949 рр. у Китаї, адміністрація Г. Трумена висунула теорію про те, що з часом між Радянським Союзом і КНР може статися політичний розрив.

Але збройне втручання КНР у Корейську війну 1950-1953 рр., що дозволило врятувати комуністичний режим на півночі півострова і вперше після завершення Другої світової війни фактично завдало воєнної поразки США на суходолі, поклало край усім сподіванням Білого дому й держдепартаменту на швидкий розкол між КНР і СРСР. Водночас офіційний Пекін відчув, чого варте фронтальне зіткнення з американською військовою машиною (за мінімальними підрахунками, тоді загинуло біля 900 тис. китайських «добровольців» проти 33,6 тис. військових США), тому, попри перманентні пропагандистські кампанії проти «паперового тигра» – США й військово-технічну допомогу Демократичній Республіці В'єтнам, протягом усього періоду холодної війни безпосередніх китайсько-американських збройних конфліктів не було. Недостатня ж, на думку Пекіна, підтримка Кремлем «стратегічного союзника» – КНР з часом таки поповнила арсенал маоїстських звинувачень на адресу СРСР, що полегшило, у підсумку, нормалізацію взаємин між КНР і США та встановлення між ними дипломатичних відносин.

Візит Президента США Р. Ніксона 21-28 лютого 1971 р. до КНР і підписання Шанхайського комюніке, в якому обидві сторони погодилися «не прагнути до гегемонії в Азійсько-Тихоокеанському регіоні», виявилися для Білого дому дійсно зовнішньополітичним проривом, оскільки на той час офіційний Пекін продовжував сповідувати комуністичну ідеологію навіть в агресивнішій версії, ніж це робило старезне керівництво СРСР. Таким чином, месіанська антикомуністична основа американської зовнішньої політики XX ст. вперше була врівноважена прагматичним розрахунком, тобто готовністю США до дипломатичної гри зі своїм ідеологічним і стратегічним супротивником – Китаєм.

Глобальним інтересам Сполучених Штатів в умовах утвердження розрядки напруженості у світовій політиці відповідало перетворення держав Східної Азії, й передусім КНР, на полігон для випробувань американських рецептів економічного, а в разі успіху – й політичного переродження тоталітарної комуністичної країни шляхом впровадження в її господарство не лише ринкової відтворювальної моделі, а й супутньої їй тісної виробничої та фінансової кооперації зі США. Білий дім успішно апробував схожий механізм на повоєнній Японії, що добилася вражаючих економічних успіхів, водночас продемонструвавши всьому світу й ефективність політики жорсткої орієнтації на союз зі Сполученими Штатами. Слідом за Японією пішли Південна Корея, Тайвань та інші «азійські тигри».

При цьому геополітичним інтересам США у Східній Азії відповідало також підключення до процесу «демократизації» потенціалу своїх союзників – Японії й вищезгаданих «азійських тигрів», що були мобілізовані, аби підтримати американсько-китайське зближення на економічній ниві. Переорієнтація США на Східноазійський регіон сталася не відразу, а виявилася довгостроковою тенденцією. Як зазначив професор Массачусетського технологічного інституту В. Гриффіт, Сполучені Штати, по суті, не є «азійською державою, але після розгрому Японії та війни у В'єтнамі вони стали активніше брати участь у справах цього регіону, і не лише як наддержава у військовому сенсі, а й у торговельному та технологічному» (Japan and the Pacific Quadrille… 1987, p. 24) [5, с. 24].

Поклавши в основу зовнішньополітичної стратегії по завершенні Другої світової війни ідею послаблення та руйнації комуністичного табору й, перш за все, СРСР, а

з іншої сторони усвідомлюючи небезпеку дестабілізації міжнародної системи, Сполучені Штати опинились у ситуації, коли на доктринальному рівні йшлося про подолання статус-кво в біполярній системі міжнародних відносин, а на східноазійському напрямі Білий дім фактично вдавався до дій із її часткового збереження, це вбачалося як порівняно «менше зло» для американської національної безпеки (Yankelovich 1992, p. 11) [6, с. 1].

Вже на кін. 1970-х рр. США повною мірою інтегрувались у регіональну систему міжнародних відносин у Східній Азії, стали її ключовим учасником, а нерідко й лідером політичних, соціальних, економічних та військових процесів, які там розгорталися. Білий дім розраховував одночасно зі зближенням із КНР запустити механізм налагодження взаємин також із Радянським Союзом. Вміло реалізований політичний задум приніс для США чималі дивіденди й спрацював на зміцнення їхніх геостратегічних позицій у світі.

З одноієї сторони, Сполучені Штати значно підвищили для Японії, Південної Кореї і Тайваню цінність своїх гарантій безпеки та в цілому співробітництва у військово-політичній сфері, а з іншої – крах розрядки остаточно визначив місце КНР у політиці США, а разом із цим і стабільний баланс між її месіанською та прагматичною складовими. Зрештою, закінчення розрядки співпало у часі з активізацією у Східній Азії інтеграційних економічних процесів, що забезпечило Сполученим Штатам істотні переваги: зі збільшенням для східноазійських країн ваги американської військово-політичної допомоги, зростала їхня готовність враховувати інтереси США у сфері економіки.

Якщо за доби холодної війни протиборство з СРСР і послаблення його впливу в світі в цілому, і у Східній Азії зокрема, було основним стратегічним завданням зовнішньої політики США, то після її завершення такою задачею стала спроба не допустити появи в регіоні нового потужного суперника, що перетворився б на чергову перешкоду на шляху домінування США в постбіполярній системі міжнародних відносин.

Вже в своєму першому виступі в ООН у вересні 1993 р. Президент США В. Клінтон наголосив: «Наше головне завдання полягає в тому, щоб розширити співтовариство ринкових демократій. У роки холодної війни ми прагнули стримати загрозу інститутам вільного світу. Тепер ми прагнемо розширити коло країн, що спираються на ці інститути. Ми мріємо про світове співтовариство... процвітаючих демократій, що співпрацюють між собою й живуть у мирі» (Kunadze & Nosov) [7].

Оскільки ж саме в Східній і Південно-Східній Азії залишились останні держави з комуністичною політичною надбудовою, то увага США до регіону є підвищеною, а КНР і КНДР перетворились на ключовий об'єкт месіанської політики Сполучених Штатів, що могли не остерігатись будь-якого опору зі сторони ослабленої Росії. Завдання збереження Східної Азії як «опорного пункту» США на євразійському геополітичному просторі й у західній частині Тихого океану зосталось без змін. Як слушно зазначив у грудні 1991 р. фундатор Інституту Східної Азії в Каліфорнійському університеті (Берклі) – професор Р. Скалапіно, «США й надалі відіграють роль «балансиру та стабілізуючої» сили в регіоні», хоча «американського платника податків нелегко запевнити в необхідності цієї ролі» (Scalapino 1992, p. 26) [8, с. 26].

Про це ж писав напр. 1990-х рр. у «Великій шахівниці» визнаний фахівець з геополітики З. Бжезинський: «Ефективна політика Америки стосовно Євразії полягає в тому, щоб мати опорний пункт на Далекому Сході. Ця необхідність не буде забезпечена, якщо Америка буде вигнана чи сама піде з Азійського континенту» (Brzezinski 1999, p. 181) [9, с. 181]. А в опублікованій невдовзі монографії «Вибір: світове панування або глобальне лідерство» колишній радник президента США з національної безпеки передбачив: «Транстихоокеанська стратегія Америки буде й надалі розбудовуватися на основі здорового підходу як до стилю, так і до сутності глобального лідерства Америки. Якщо ситуація зміниться, не можна буде виключити небезпеки того, що Америка зіткнеться з широким невдоволенням країн континенту її світовою першістю і в підсумку втратить своє стратегічне верховенство в Євразії» (Brzezinski, Z 2005, pp. 166–167) [10, с. 166–167].

Отже, із завершенням холодної війни активізувався процес усвідомлення політичним істеблішментом Сполучених Штатів зростаючого чинника взаємозалежності, на відміну від попереднього курсу на однобічну залежність відповідно від США чи СРСР. Водночас Білий дім розгорнув пошуки нової зовнішньополітичної стратегії, що дозволила б знизити витрати на політичне втручання за кордоном та мала знову вивести наддержаву на провідні позиції в економічній і технологічній сферах міжнародної конкуренції.

Визначальною рисою ідеї «нового порядку», з якою виступав Дж. Буш-старший, стало зосередження уваги на збереженні Сполученими Штатами провідних позицій у справах світового співтовариства. Разом із тим наголошувалося, що в розв'язанні успадкованих та нових проблем міжнародних відносин мала б зрости роль ООН. Такі заклики ґрунтувалися на основних положеннях аналітичної доповіді «Виклик Півдню», головним постулатом якої був висновок про злиденний стан колишніх колоній західних держав та потребу створення «нового світового порядку», що відповідав би «прагненням Півдня до справедливості, рівності та демократії в глобальному суспільстві» (The Challenge to the South… 1990, p.12) [11, с. 12].

Але чинником, який уповільнював розвиток відносин США з державами Східної Азії, стало те, що на початку 1990-х рр. у владних кабінетах Вашингтона переважали політики, котрі традиційно меншою мірою були обізнані в азійських справах, їхню увагу привертала насамперед Європа та Близький Схід. Як підкреслював американський професор Е. Олсен, «практично всі особи, що визначали політику США, були атлантистами. Вони надавали лише побіжного значення Азійсько-Тихоокеанському регіонові, сприймаючи його як відгалуження американської глобальної політики, яке можна адаптувати до змін політики в європейсько-радянському регіоні» (Olsen 1991, p. 114) [12, с. 114].

Основну ідею зовнішньополітичного курсу Дж. Г. В. Буша було озвучено в розпал Війни у Перській затоці 1990-1991 рр. – забезпечення американського лідерства в «новому світовому порядку», в рамках якого різні держави об'єднуються навколо спільної справи для втілення універсальних прагнень людства: миру, безпеки, свободи і верховенства права (Chomsky 1996, p. 7) [13, с. 7]. Текст президентського послання з відповідним обґрунтуванням суті «нового світового порядку» зводився до таких положень:

- будь-які спроби перегляду міждержавних кордонів ведуть до хаосу в міжнародних відносинах, а тому

американські збройні акції, спрямовані проти них, цілком виправдані;

- встановлення стабільного світового порядку можливе лише через глобальний успіх ідей вільного ринку та ліберальної демократії на західний взірець;

- суспільно-політичною й економічною моделлю, за якою слід розвиватися всім державам, є Сполучені Штати Америки.

У квітні 1990 р. була ухвалена «Східноазійська стратегічна ініціатива», що передбачала скорочення протягом наступних п'яти років американської присутності в АТР зі 135-ти до 102-103-х тис. осіб. Натомість розвитку американських баз у регіоні ставка робилася на створення мобільних, добре навчених та озброєних сил швидкого реагування (Nye 1995, pp. 92–94) [14, с. 92–94]. Проте доктринального забезпечення для зовнішньополітичного курсу, крім власне риторики щодо необхідності побудови «нового світового порядку», в період президентства Дж. Г. В. Буша так і не було вироблено. Єдиним заходом у Східній Азії тоді виявилося скорочення американської військової присутності у Республіці Корея на 5 тис. осіб серед сухопутного та 2 тис. осіб з-поміж адміністративного персоналу ВПС (Vorontsov 1997, p. 66) [15, с. 66].

Згодом ініціативу Дж. Г. В. Буша було доповнено чинником світового лідерства, основні аргументи на користь якого викладено в «Рекомендаціях для оборонного планування» 2006 р. Згідно документу, США повинні використовувати своє становище визнаного гегемона для зміцнення «нового світового порядку», щоб не дозволити будь-якій державі в Європі чи Східній Азії досягти статусу лідера, який здатен контролювати певний регіон, де у США та їхніх союзників є інтереси, або наблизитися до рівня глобальної держави й бути геополітичним опонентом США, поставивши під сумнів американське лідерство та внісши зміни до усталеного міжнародного політичного й економічного порядку. Стосовно Східної Азії наголошувалося, що в цьому регіоні слід зберегти військову присутність, аби запобігти утворенню політичного вакууму та появі регіональної держави-гегемона (China – U.S. Relations… 2006, p. 2) [16, с. 2].

Саме за часів президентства Дж. Г. В. Буша у політичних колах США міцні позиції здобула ідея про неподільність тихоокеанської безпеки та загальнорегіонального співробітництва. Тодішній державний секретар США Дж. Бейкер наголошував, що «економічну архітектуру та архітектуру безпеки» у регіоні Сполученим Штатам довелося створювати разом із союзниками, друзями та регіональними групами, спираючись на тісні зв'язки з Японією, Республікою Корея, АСЕАН та Австралією (Baker 1992, p. 17) [17, с. 17].

Отже, у перші роки після розпаду біполярної системи фундаментальна суперечність доктринального підходу й практичних дій – між узятими зобов'язаннями зі сприяння відновленню демократії у державах Східної Азії, де була встановлена комуністична система, та прагматичним розумінням своїх національних інтересів полягала у прагненні максимально уникати безпосереднього конфлікту з регіональними державами та, у разі виникнення суперечностей, втручанні у перебіг подій лише на мінімальному рівні або в обмеженій формі.

У процесі концептуальної трансформації східноазійської політики державне керівництво США (як і наукова громадськість) дедалі більше виходило також із необхідності гарантування доступу до економічних систем Азійсько-Тихоокеанського регіону, який став центром глобальної економічної активності. Офіційний Вашингтон розглядав такий доступ як позитивне обґрунтування власних довгострокових зобов'язань зі збереження та розширення своєї присутності в Східній Азії.

Китайський «центр сили» динамічно розвивався як у фінансово-економічному, так і військово-технічному сенсі, тому, з однієї сторони, США остерігалися втрати своїх позицій у такому районі концентрації господарської потужності. За даними «РЕНД корпорейшн», вже в 2001 р. в країнах Східної Азії вироблялося 20 % світового ВВП (у США – 25 %), зосереджувалось 30 % усіх світових фінансових ресурсів і більше третини кваліфікованої робочої сили (Khalilzad & et al 2001, p. 37) [18, с. 37]. А в 2012 р. на частку держав регіону припадала вже майже чверть світового ВВП, а на США – менше 19 % (The World Factbook) [19]. З іншої сторони, регіональні міжнародні актори після розпаду біполярної системи виявляли готовність до подальшої економічної й політичної інтеграції в рамках ініційованого АСЕАН Східно-Азійського співтовариства, але без реальної участі в ньому США .

Проте найсерйознішою перешкодою на шляху реалізації глобального американського зовнішньополітичного проекту ставав саме Китай, національні інтереси якого в частині поширення впливу США на регіон Східної Азії входили у суперечність з американськими планами. Тому в коло нових пріоритетних геополітичних інтересів США у регіоні включалась важко здійснима й неоднозначна за своїми політичними та економічними наслідками задача послаблення КНР і нейтралізації її амбіційних намірів створення власної сфери впливу в Східній Азії.

За винятком окремих другорядних аспектів, у своїй основі головні стратегічні настанови США у Східній Азії у постбіполярній системі міжнародних відносин залишаються незмінними, оскільки національні інтереси країни не залежать від того, хто займає посаду глави держави. За такими фундаментальними напрямами як дотримання Сполученими Штатами союзницьких зобов'язань, збереження американської військової присутності, захист демократичних свобод та прав людини, підтримка тенденцій до розвитку глобалізації, як вбачається, стратегії США мають двопартійний консенсус.

Головним інструментом досягнення бажаного балансу сил у регіоні, під яким розуміється утримання за США домінуючих позицій в усіх життєво важливих сферах (безпеці, політиці, торгівлі) є американська військова присутність, збереження системи передового базування США за її незначного скорочення, подальше зміцнення військово-політичних союзів з Японією та Республікою Корея. Виведення американських військ може призвести до гонки конвенційних озброєнь між регіональними країнами, боротьби за контроль над Корейським півостровом, морськими та повітряними шляхами в західній частині Тихого океану та, навіть, спричинити поширення ракетно-ядерної зброї. У зв'язку із зазначеними чинниками нестабільності реорганізація збройних сил США в Східній Азії здійснюється в напрямку підвищення їхньої мобільності та підвищення тактико-технічних характеристик за несуттєвого поступового зменшення чисельності.

Безумовно, що Східна Азія й надалі залишатиметься

районом виключних інтересів для США з позицій забезпечення їхньої національної безпеки та економічних перспектив. Тому Білий дім і Пентагон у найближчій і середньостроковій перспективі докладатимуть усіх зусиль для утримання стратегічної переваги над КНР як у повітрі, так і на морі, зміцнення своїх силових можливостей. Порушення ж сучасного політичного, економічного та військового балансу в Східній Азії може позначитися на загальностратегічних позиціях США як домінуючої держави не лише в цьому регіоні світу, а й у глобальному масштабі.

Бібліографічні посилання

1. Christensen T. G. Useful Adversaries: Grand Strategy, Domestic Mobilization and Sino-American Conflict, 1949-1958 / Thomas G. Christensen. – Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1996. – 352 p.
2. The New York Times. – 1949, March the 2nd.
3. Stueck Jr. The Road to Confrontation: American Policy toward China and Korea, 1947-1950 / W. Whitney, Jr.Stueck. – Chapel Hill : University of North Carolina Pres, 1981. – 326 p.
4. Лундестад Г. Восток, Запад, Север, Юг. Основные направления международной политики. 1945-1996 / Гейр Лундестад ; пер. с англ. В. А. Галкина, М. Л. Коробочкина. – М. : «Весь мир», 2002. – 359 с.
5. Japan and the Pacific Quadrille. The Major Powers in East Asia / ed. by Herbert J. Ellison. – Boulder, Colorado : Westview Press, 1987. – 252 p.
6. Yankelovich D. Foreign Policy after the Election / Daniel Yankelovich // Foreign Affairs. – Fall 1992. – Vol. 71. – Issue 4. – P. 1–12.
7. Кунадзе Г.Ф. Политика США в Восточной Азии [Електронний ресурс] / Г. Ф. Кунадзе, М. Г. Носов. – Режим доступу : http://www.interned.ru/articles/laws/ground/politikassha.htm?sear.
8. Scalapino R. The US and Asia: Future Prospects / Robert A. Scalapino // Foreign Affairs. – Winter, 1991/92. – Vol. 70. – № 5. – P. 19–41.
9. Бжезинский З. Великая шахматная доска / Збигнев Бжезинский. – М. : Международные отношения, 1999. – 256 с.
10. Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство / Збигнев Бжезинский. – М. : Международные отношения, 2005. – 288 с.
11. The Challenge to the South. The Report of the South Commission. – Oxford : Oxford University Press, 1990. – 325 p.
12. Olsen E. New American Strategy in Asia? / Edward A. Olsen // Survival. – 1991, December. – P. 111–119.
13. Chomsky N. World Orders: Old and New / Noam Chomsky. – New York : Columbia University Press, 1996. – 311 p.
14. Nye J. S. The Case for Deep Engagement / Joseph S. Nye // Foreign Affairs. – 1995, July-August. – P. 90–102.
15. Воронцов А. В. Россия и Корейский полуостров в системе международных отношений на Дальнем Востоке в 90-годах. Поиск сбалансированного курса / А.В. Воронцов // Проблемы Дальнего Востока. – 1997. – № 3. – С.62–71.
16. China-U.S. Relations: Current Issues and Implications for U.S. Policy Updated. CRS Report for Congress. – Washington, 2006. – 17 p.
17. Baker J. III. America in Asia: Emerging Architecture for a Pacific Community / James III Baker // Foreign Affairs. – 1991/1992, Winter. – Vol. 70. – № 5. – P. 1–18.
18. Khalilzad Z. The United States and Asia: Toward a New U.S. Strategy and Force Posture / Zalmay Khalilzad. – Santa Monica, Calif. : RAND, 2001. – 260 p.
19. The World Factbook [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2001rank.html?countryName=China&countryCode=ch&regionCode=eas&rank=3#ch.

Буравкова А. Г. Эволюция внешнеполитических приоритетов США в Восточной Азии после Второй мировой войны

Осуществлен компаративный анализ концептуальных основ восточноазийского направления внешней политики президентских администраций США от завершения Второй мировой войны и до распада биполярной системы международных отношений, особое внимание уделено выяснению причин политических конфликтов между США и КНР.

Ключевые слова: американо-китайские отношения, великая держава, политика, стратегическое соперничество.

Buravkova A. Evolution of American foreign policy priorities in the East Asia after WWII

The article spotlights comparative analysis of the East Asian direction concept principles of presidential administrations' foreign policy from the end of WWII up to disintegration of bipolar international relations system; special attention is paid to examination of the political conflicts between USA and PRC reasons.

Keywords: the American-Chinese relations, great power, policy, strategic rivalry.

References:

Baker, JIII 1992, 'America in Asia: Emerging Architecture for a Pacific Community'. *Foreign Affairs,* Vol. 70, № 5. pp. 1–18.

Brzezinski, Z 1999, Velikaya shakhmatnaya doska (The Grand Chessboard). Mezhdunarodniye otnosheniya, Moscow.

Brzezinski, Z 2005, Vybor: mirovoye gospodstvo ili global`noye liderstvo (The Choice: Global Domination or Global Leadership). Mezhdunarodniye otnosheniya, Moscow.

China – U.S. Relations: Current Issues and Implications for U.S. Policy Updated. CRS Report for Congress, 2006. Washington.

Chomsky, N 1996, World Orders: Old and New. Columbia University Press, New York.

Christensen, TG 1996, Useful Adversaries: Grand Strategy, Domestic Mobilization and Sino-American Conflict, 1949-1958. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Japan and the Pacific Quadrille. The Major Powers in East Asia, 1987, ed. by Herbert J. Ellison, Westview Press, Boulder, Colorado.

Khalilzad, Z & et al 2001, The United States and Asia: Toward a New U.S. Strategy and Force Posture. RAND, Santa Monica.

Kunadze, GF & Nosov MG, Politika SShA v Vostochnoy Azii (U.S. Policy in East Asia), viewed: <http://www.interned.ru/articles/laws/ground/politikassha.htm?sear>.

Lundestad, G 2002, Vostok, Zapad, Sever, Yug. Osnovniye napravleniye mezhdunarodnoy politiki (East, West, North, South. The main directions of foreign policy). "Ves` mir" publ., Moscow.

Nye, JS 1995, 'The Case for Deep Engagement'. *Foreign Affairs,* pp. 90–102.

Olsen, E 1991, New American Strategy in Asia?. Survival, pp. 111–119.

Scalapino, R 1992, 'The US and Asia: Future Prospects', *Foreign Affairs*, Vol. 70, № 5, pp. 19–41.

Stueck, Jr & Whitney, W 1981, The Road to Confrontation: American Policy toward China and Korea, 1947-1950. Chapel Hill, University of North Carolina Pres.

The Challenge to the South. The Report of the South Commission, 1990. Oxford University Press, Oxford.

The New York Times, 1949, March the 2nd.

The World Factbook, viewed: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2001rank.html?countryName=China&countryCode=ch&regionCode=eas&rank=3#ch>.

Vorontsov, AV 1997, 'Rossiya i Koreyskiy poluostrov v sisteme mezhdunarodnikh otnosheniy na Dal`nem Vostoke v 90-kh godakh. Poisk sbalansirovanogo kursa' ('Russia and the Korean peninsula in the system of international relations in the Far East in the 90's. Search-rounded program'). *Problemy Dal`nego Vostoka*, № 3, pp.62 –71.

Yankelovich, D 1992, 'Foreign Policy after the Election'. *Foreign Affairs*, Vol. 71, Issue 4, pp. 1–12.

Надійшла до редколегії: 5.09.2013 р.

УДК 323.17

Ю. Ю. Волобуєва
Донецький національний університет

РИЗИКИ У СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Встановлені політичні ризики в політичних процесах глобального рівня. Виявлені можливі ризики при зіткненні у чотирьох осях: 1) автономія - залежність. «центр – регіон», або «центр – регіон – місто»; 2) ось демократія – авторитаризм; 3) ось моноцентризм – поліцентризм; 4) консолідація – конкуренція («монополії - олігополії»). Зроблено висновки, що вивчення ризиків у політичних процесах, є важливим, для виявлення можливостей впливу на них, управління ними та запобігання.

Ключові слова: Політичний ризик, регіон, глобальний ризик, політичний режим, держава.

Сучасний світ XXI століття, являє собою багатогранну, багатовимірну, інноваційно-технологічну, багатополярну систему. Усі соціальні, суспільні відносини стикаються із товарно-грошовим бар'єром. Головними факторами сьогодення є інформація та гроші, навіть інформація займає більш значуще місце. XXI століття, це період комунікаційного вибуху, медійного простору, і в цій тенденції є, як плюси так і мінуси. Головним недоліком, є зниження етичних, моральних та інших цінностей. Поряд з цими глобальними проблемами, стоїть проблема багатополярності світу, існування «вісімки лідерів», міжнародних організацій (ЄС, ШОС, НАТО і т.д.), транснаціональних корпорацій, регіональних об'єднань, міст глобального значення, кожен із міжнародних акторів має власні інтереси та потреби, головним із яких є влада, у глобальних масштабах. У світі проходять велика кількість процесів, які мають великі темпи здійснення, через що їх не можна залишати без уваги (урбанізація, демографічний зріст, централізація та децентралізація, глобалізація, націоналізація і т.д.)

Усі перераховані явища, по своєї суті можуть призвести до ризиків, як передбачуваних, так і не передбачуваних, що може дестабілізувати політичну систему.

Політичні ризики супроводжують кожен з політичних процесів, виступаючи індикатором стабільності політичних систем як на глобальному, так і на регіональному рівнях. Саме тому, у сучасному світі, у специфічних сучасних відносинах, стає актуальним вивчення різноманіття ризиків у політичних процесах, розкриття їх сутності, рівнів, типів, виявлення можливостей впливу на розвиток події або процесу. За сучасних умов, взаємовідносини, «держава – держава», «держава – регіон», «держава – місто», «держава – індивід» зумовлюватимуть прогресивний розвиток політичної системи світу, або окремих держав, лише завдяки вивченню природи політичних ризиків та напрацюванню практики управління ними.

У 80-ті роки відбувається найбільша кількість публікацій на тему політичних ризиків, увагу в яких приділяється методам аналізу політичного ризику, активно проводились дослідження з проблем розвитку і покращення методів прогнозування, розглядання основних теоретичних аспектів, призводиться у працях Дж. Остіна і Д. Йоффі, Т. Морана, В. Оверхольта, Т. Шрива. Інша група вчених, зосередила свої зусилля на індивідуальних підходах фірм, серед яких: Дж. Морган, С. Марк, Дж. Сассі и С. Діла. Практична необхідність даних досліджень призвела до створення значного числа консультаційних фірм, спеціалізованих на оцінці політичних ризиків у різних країнах вони розглядають політичний ризик, як вплив політичних процесів на проведення різного роду операцій закордонними компаніями, розглядають з такої точки зору такі вчені, як В. Вестон и Б. Сорж, Д. Джодіс. Що політичний ризик може бути визначений як внутрішньостранновий та міжнародний, конфліктні та інтеграційні події та процеси, які можуть (або не можуть) привести до змін в урядовій політиці всередині країни або у закордоном, що буде виражено у несприятливих умовах або додаткових можливостях (стосовно, наприклад прибутку, ринків, персоналу) для фірми, це вивчають Г. Райс и И. Махмауд. Макро- та мікроризик, залежно від рівня економічних суб'єктів та як вони розповсюджуються, виділяють С. Робок, С. Кобрін, Дж. Саймон. Поділ політичного ризику на екстра-легальний та легально-урядовий запропонував Ч. Кеннеді. Подібної класифікації дотримується Ж. де ла Торре и Д. Некар. Вона обумовлює можливість, задля прогнозування впливу політичної дії. Обґрунтували необхідність комбінованого підходу, який дозволив би з'єднати суб'єктивне сприйняття іноземної середи із кількісним аналізом об'єктивних даних задля формування загального сприйняття (GESTALT) странового ризику Р. Руммель і Д. Хінен. Геополітичний ризик як політична категорія почав розроблятися І. Б. Ежиєвим у політичній науці нещодавно, де, на основі аналізу світової економічної і політичної кон'юнктури, ним обгрунтовується розгляд проблеми ризику в геополітичній площині. Серед дослідників, що розглядають феномен глобалізації з точки зору просторових процесів, необхідно відзначити А. Неклесса, М. Чешкова, аналіз робіт яких дозволяє осмислювати геополітичний ризик як механізм інтеграції суспільства, механізм формування державного та цивілізаційного простору, не виключаючи негативні наслідки, ризикогенних глобалізаційні тенденції. В якості теоретико-фундаментального розглядання ризику у геополітичному аспекті та бази концептуалізації можуть служити дослідження зарубіжних (У. Бек, Н. Луман, М. Дуглас, Е. Гідденс) і російських авторів (В. Устьянцев, О. Яніцький, І. Яковенко), пов'язаних з поглибленою тематизацією концепту суспільства ризику, обумовлених драматизмом модернізаційних процесів, що прискорюють руйнування колишніх стабільно функціонуючих спільнот, структур та інститутів. Говорячи про ризики у політичних режимах у різних регіонах, звертаємо увагу на працю Р.Ф. Туровського, стосовно ефективності та демократичності політичних режимів у регіонах, порівняльний аналіз на підставі відокремлених осей, на базі котрих з'являються ризики. Дослідження регіонів, напрацювання теорії, та практики з регіоналізму, виявлення головних характеристик, місце регіонів в рамках держави, у працях И. М. Бусигіной, З. Варналій, В. П. Дергачева, М. Долішній, Н.В. Зубаревіч.

Під політичним ризиком розуміється «Ймовірність несприятливих наслідків політичних рішень, прийнятих в умовах невизначеності, дефіциту ресурсів (часу,

інформації і т.д.), що веде до збитку для учасників політичних дій і ймовірності здійснення небажаних подій» (Gorshkova 2001, p. 139) [3, с. 139]. В. Вестон і Б. Сорж визначають політичний ризик як дії національного уряду, які заважають проведенню ділових операцій, змінюють умови угод, приводять до конфіскації власності іноземних компаній (Krysin 2006, p. 678) [13, с. 678].

Політичний ризик являє собою ймовірність виникнення політичних факторів у країні (регіоні), які можуть виявити сприятливий або негативний вплив на управлінську, економічну й інші види діяльності. До таких політичних факторів належать, наприклад, рівні стабільності політичного режиму, політичних безладів, корупції, злочинності, безробіття (Smorgunov 2006, p. 347) [4, с. 347].

Й. Пфеффер, визначив співвідношення між ризиком і невизначеністю у такий спосіб: «Ризик…, являє собою комбінацію декількох видів азарту, він виміряється ймовірністю; невизначеність виміряється рівнем віри. Ризик – це стан миру, невизначеність – стан уяви». Особливе місце тут займають ризики, які обумовлені діючою в країні податковою системою, законодавством. Це «правовий або законодавчий ризик» (Podkolzina 1996, p. 14) [14, с. 14].

Автором застосовано у даній роботі поняття політичного ризику, як імовірності небажаних наслідків можливих політичних і інших рішень, пов'язаних з політичними подіями, здатними принести той або інший збиток їх учасникам у реалізації їх інтересів. Найчастіше про політичний ризик говорять у ситуаціях, коли при прийнятті рішень, що стосуються, наприклад, міжнародного бізнесу, потрібно враховувати негативний вплив факторів, пов'язаних з нестабільністю внутрішньополітичної обстановки режиму, що править, або уряду, з політичними безпорядками (Charles & Kennedy 1987, p. 168) [1, с. 168].

1. Геополітичний аспект ризикованості сучасних політичних процесів.

Проблема геополітичного ризику носить глобальний характер, будучи фундаментальною складовою соціального світу, з якою пов'язане майбутнє людства. Геополітичний контекст постіндустріального сьогодення, характеризується нині наявністю зброї масового ураження, небаченим досі масштабом його продажу; охоплений національними, військовими, конфесійними зіткненнями, обумовлений діями конкретних індивідів, груп країн, орієнтованих на власні інтереси, які продовжують діяти з позиції сили і насильства, використовуючи прямі методи агресії і експансії, ставить на межу ризику саме існування життєвого простору суспільства і людини. Ідеї нестабільності, невизначеності та непередбачуваності стають широко поширеними рисами геополітичної житті сучасного суспільства ризику.

Геополітичний ризик включає такі елементи:

- ризик зовнішнього завоювання держави;
- ризик розпаду держави під впливом внутрішніх сил;
- ризик зниження суверенітету – здатності держави відстоювати свої інтереси на міжнародній арені;
- централізація однієї ідеології у рамках світового масштабу;
- урбанізація, як загальносвітова тенденція;
- світова регіоналізація, та глобалізація, роль «національної держави» у світі.

Головною проблемою геополітичного ризику сучасності є протистояння двох процесів: глобалізації та регіоналізації.

Зміст поняття «регіональний політичний простір» складається на основі синтезу та взаємопересечіння таких понять, як регіон, соціальний простір, простір, як система певних суспільних координат і показників. Поняття регіон, тут фіксує увагу на рівнях політичних відносин, які відтворюються у даному обсязі. По-перше, це найбільш масовий рівень політики, найбільш безпосередньо пов'язаний з діяльністю суспільства, як її суб'єкта. По-друге, тут найбільш прямо здійснюється взаємодія влади та населення, проявляється демократизм соціального порядку і реалізуються, у першу чергу, соціальні аспекти політичних відношень. По-третє, регіон є синонімом провінціалізму і периферійності політики. Таким чином, регіон, виступає як наддержавне утворення, як суб'єкт, який може самостійно існувати на міжнародній арені.

У ході дослідження, на думку автора, було б доцільним розглянути геополітичні ризики з двох позицій: 1) втрачання головних позицій держави на світовій арені, зміщення її у сторону регіону, міста; 2) подальше зростання держави, як головного актора міжнародних відносин.

Перший сценарій розвитку світу у масштабі регіоналізації міжнародного товариства дає право говорити про вірогідність таких ризиків:

- Падіння феномену «національної держави», руйнування національної ідентичності, національної свідомості, зменшення ролі загальнодержавних традицій з однієї сторони, а з іншої – навпаки, зріст етнічних, культурних та ментальних показників, навколо яких можуть формуватися регіональні об'єднання. На фоні цих тенденцій, є можливість зіткнення інтересів, конфлікт на межі регіон – держава.
- Зростання регіональної диспропорції, прояв тенденції «депресивних регіонів». Через функціонування регіонального розподілу світу стає можливим ризик зростання одних регіонів та падіння інших.
- Можливість загострення конфліктів, через етнічні, релігійні, або культурні особливості.
- Зростання тенденції багатополярного світу, вилучення регіонів – лідерів, зростання їх кількості, дисбаланс міжнародних відносин на фоні зіткнення багатьох інтересів, як наслідок – напруженість, конфліктність, та можливість озброєних протистоянь.
- Паралельно із тенденцією регіоналізації йде тенденція урбанізації, що може призвести до ризику конфліктності між регіоном – містом, розподілом ресурсів, владними повноваженнями, процесом прийняття політичних та інших рішень.
- Зростання «теорії залежності» між сильними регіонами та слабкими, проблема інвестиційної політики, спонсорської участі.

Другий сценарій розвитку міжнародної системи – це зростання ролі національної держави, збереження її як головного актора міжнародних відносин може призвести до прояву таких ризиків:

- Посилення тенденцій сепаратизму, через утиск регіонів, міст, або спільнот за етнічними, релігійними, культурними, економічними та іншими показниками.
- Монополізація влади, централізація, жорстка вертикаль влади як наслідок формування командно-адміністративного, диктаторського режиму.
- Ризик зовнішньої політики, так як армія знахо-

диться у володінні лише держави, постає питання використання державами-лідерами монополії сили задля підкорення та володарювання.

- Ризик формування головними акторами сучасності «бойових машин», поділ, та перерозподіл світу, неможливість функціонування у добробуті великої кількості світових «господарів», або вони повинні домовитись, і ця домовленість призведе до розмежування територій; або це буде «Третя світова війна»
- Моральний ризик. У час великого зростання науки і техніки, у час медійно-інформаційного простору життя у світі втрачаються усі маральні цінності, рушиться сама можливість на функціонування та розвиток держав частково «другого» та «третього» світу. Мега-актори займаються повним збором інтелектуального ресурсу зі всього світу, і, як наслідок цього, відбувається повне поневолення цих країн.
- Природний ризик, безмежне, постійне, використання природних ресурсів, що веде до забруднення екологічної системи та, рано чи пізно, до вичерпаності тих чи інших корисних копалин.

2. Ризики політичних режимів у регіональному аспекті у сучасних політичних процесах.

Спочатку потрібно встановити, як саме ми будемо розуміти політичний режим. Західні класики Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер розуміють політичний режим, як сукупність явних і прихованих моделей, які визначають форми і канали доступу до провідних урядових постів, а також характеристики акторів і використовувані ними стратегії (Al`gin 1989, p. 73) [2, с. 73]. Російський дослідник В. Гельман у своїй відомій роботі, присвяченій російським регіонам, визначив політичний режим, як «сукупність акторів політичного процесу, інститутів політичної влади, ресурсів і стратегій боротьби за досягнення або утримання влади» (Kryvosheyin 2008a, pp.19–20) [11, с. 19–20]. Головними незалежними змінними він вважає акторів, інститути, ресурси і стратегії. Акцент у цих визначеннях зроблений на політичних акторів та їх взаємодії, у результаті якого відбувається структурування владних відносин. Для цілей даної роботи, виходячи з існуючих визначень, наведених вище, ми використаємо поняття політичного режиму Р.Ф. Туровського, як існуючу на певній території взаємопов'язану сукупність політичних акторів (з їх методами владарювання, ресурсами, цілями і стратегіями) та інститутів (що розуміються і як організації, і як норми, правила гри) (Turovskyy 2013, p. 10) [15, с. 10]. Відштовхуючись від такого розуміння політичного режиму, надалі можна проводити ідентифікацію певних (національних, регіональних, локальних) політичних режимів, встановлювати їх індивідуальність специфіку вірогідності та можливості прояву політичних ризиків.

Регіон, розглядається, у даному контексті, як окремий адміністративно-територіальний суб'єкт у рамках держави.

Найважливішою проблемою, однак, є автономія регіональних політичних режимів, оскільки очевидно, що зберігається, незважаючи на глобалізацію, поділ політичного простору на держави з їх національними політичними режимами, не залишає багато місця для формування відокремлених регіональних політичних режимів (Turovskyy 2013, p. 11) [15, с 11]. Звідси важливе питання про ступінь різноманіття, або, як каже В. Нечаєв, дивергенції регіональних політичних режимів (Turovskyy 2013, p. 11) [15, с. 11].

Порівняльні політичні дослідження регіонів є поширеним напрямком у політичній науці і привертають велику увагу дослідників, але завжди стикаються з методологічними проблемами. Найбільш важлива з них – це амплітуда міжрегіональних відмінностей, тобто їх розмах у межах однієї держави, співвідношення універсального і унікального у регіональних політіях. Для її вирішення завжди необхідно вибирати масштаб оцінки міжрегіональних відмінностей, оскільки не можна очікувати, що ці відмінності будуть радикальними. Р.Ф. Туровський визначає контур для порівняльного дослідження регіональних політій, який, ймовірно, може бути застосований і для різних країн (що, звичайно, потребує спеціальних досліджень). На погляд Р.Ф. Туровського, доцільно використовувати чотири осі. А автор, потім визначить види ризиків, які можуть з'являтися на зіткненні у кожній дихотамії.

1. Ось автономія – залежність. У сучасній Росії регіональна автономія у цілому низька для федеративної держави, але неформальні практики індивідуальних відносин між центром і різними регіонами створюють значні відмінності (Turovskyy 2013, p. 13) [15, с. 13]. В Україні, якщо дивитися на органи місцевого самоврядування, не можна казати про їх самостійність, або можливість виконувати свої обов'язки.

2. Ось демократія – авторитаризм. Очевидно, що у Росії всі регіони є, у тій чи іншій мірі, авторитарними, перебуваючи у структурі загальнонаціонального політичного режиму. Тим не менш, рівень публічної участі не ідентичний, і ступінь елітизму політичних відносин у регіонах теж різниться. При цьому, елітна конкуренція у цілому стала замінником поліархії і слабким стимулом для розвитку демократії у вигляді хоча б електоральної конкуренції (Turovskyy 2013, p. 13) [15, с. 13]. В Україні на регіональному рівні, можна бачити конвульсивні кроки до демократії, які не можуть дійсно призвести до плідних результатів, через жорстку вертикаль влади.

3. Ось моноцентризм – поліцентризм, характеризує розділення влади між владними інститутами (гілки і територіальні рівні влади) відповідно до закону та на практиці. Крайні форми моноцентризму означають повне домінування регіональної виконавчої влади, персоніфікованої губернатором. Тенденція у сторону поліцентризму передбачає наявність відносно автономних центрів влади (Turovskyy 2013, p. 13) [15, с. 13].

4. Ось консолідація – конкуренція, характеризує структуру прийняття рішень, не збігається з більш формальною структурою владних інститутів. Це – структура політичних акторів, що визначають порядок денний і приймають рішення. У ліберальних демократіях ми більшою мірою розглядаємо партії, але з урахуванням їх внутрішньої ідеологічної, персоналістської та іншої фракційності. У авторитарних системах типу російської слід розглядати елітні групи, а партії – вже як їх похідні (Turovskyy 2013, p. 13) [15, с. 13]. Про таку ж тенденцію можна казати у в Україні. Головними акторами економічної, політичної та інших сфер діяльності, являються фінансово-промислові угрупування, а вже потім їх можна ототожнювати із партіями

Дослідження регіональних політичних режимів по трьох осях «Монополія – олігополія» («консолідація – конкуренція»), «центр – регіони» («автономія – залежність») і «демократія – авторитаризм» дозволяє, на думку Р.Ф. Туровського, давати найбільш точну характеристику вивчаємих об'єктів, проводити їх типологізацію, кросс-регіональні порівняння і

індивідуальні дослідження територій, які не відірвані від загальної теорії і практики. Сенс цих осей полягає у тому, що на осі «монополія – олігополія» («консолідація – конкуренція») визначається акторна і організаційна структура владних відносин, на осі «демократія – авторитаризм» – методи і способи владарювання, на осі «центр – регіони» («автономія – залежність») – ступінь обособлення регіонального політичного режиму від загальнонаціонального (Turovskyy 2013, p. 14) [15, с. 14].

У своїй роботі, автор вирішив на прикладі цих осей виділити ризикованість, її вірогідність, можливість, масштаби, та наслідки. Головною тезою цього дослідження можна вважати: «Коли щось здобуває держава (влада), у цей час щось втрачає суспільство (народ, громадянське суспільство), і навпаки: при задоволенні інтересів і потреб населення, суспільства, знижується вірогідність задоволення інтересів влади, держави. Таким чином при переході від «монополії – олігополії» («консолідації – конкуренції»), і навпаки, від «центра – регіону» («автономії – залежності») і від «демократії – авторитаризму» та навпаки, виникають різноманітні ризики. Розглянемо кожну ось окремо:

1. Ось автономія – залежність, «центр – регіон», або автор ще додав би «центр – регіон – місто». Ризики, які можуть з'являтися у рамках тенденції розвитку регіональної політики держави, це:

• Виявлення «депресивних регіонів», що може призвести до вмирання цих «депресивних регіонів», або навпаки до зосередження уваги влади на підвищення, та реконструкцію цих регіонів. У будь-якому випадку це є ризик.

• Жорстке розділення у середині регіону по системі «центр – периферія», високий відсоток урбанізаційних процесів, зріст міст, набування ними особливих повноважень, та, як наслідок, захист тільки власних інтересів, що у результаті призведе до конфлікту інтересів.

• Під час переходу держави до чіткого регіонального розподілу, відповідного, як законодавства, так і практичного втілення, може нести за собою ризик роздроблення держави, а з часом – повне змінення держави на регіони. Така тенденція стає ймовірною у поліетнічних країнах, з невеликою історією незалежності, які на момент переходу мають певні конфлікти у середині держави.

Ризики, які можуть з`являтися коли в державі не має регіональної політики:

• Жорстка централізація влади, відсутність діалогу із суспільством, захист владою тільки своїх інтересів. Як наслідок – конфлікт «держава – суспільство», який в свою чергу може призвести до протестних рухів, революцій.

• Ризик нераціонального розподілу грошей по територіям, великі агломераційні одиниці, отримують таку ж матеріальну базу, як і малі. Як наслідок конфлікт між територіями, та між територіями і державою.

2. Ось демократія – авторитаризм. При переході від авторитаризму до демократії з'являються ризики:

• Виявлення великої кількості груп інтересів, кожна з яких буде прагнути влади, як наслідок – можливість конфліктного зіткнення цих груп.

• Затягнення владою процесу прийняття основних державних символік, державної валюти, законодавства, будівництво жорсткого командно-адміністративного режиму, зосередження влади у окремих руках, можливість так і не здійснити перехід до демократії.

• Ризик приходу до влади крайніх, радикальних, можливо екстремістських сил.

• Ризик конфлікту інновацій та традицій.

При переході від демократії до авторитаризму:

• Зосередження влади в одних руках, відсутність діалогу із суспільством, беззаконність дій влади, уседозволеність влади, як наслідок – повне поневолення суспільства, або протестні акції, революції, як спосіб боротьби народу із владою.

• Ризик політичної, економічної кризи, закрита форма еліти, просування по кар'єрним сходам тільки через братерські, родинні відносини, інколи через гроші.

• Великий розвиток корупції в усіх сферах життєдіяльності людини.

• В період інформаційного існування для людини великим ризиком є залишитися без розкритого, розвинутого медійного простору. Ризик зниження комунікації на усіх її рівнях.

3. Ось моноцентризм – поліцентризм. Крайньою формою проявлення моноцентризму буде прояв однієї персоніфікованої влади (губернатор), без альтернативного вибору. Здійснення тільки своїх інтересів, повне відчуження від суспільства, його проблем і потреб. Протилежною ситуацією буде поліцентризм, де його крайнім проявом буде розгалуження повноважень, великий відсоток корупційних дій, через велику кількість представників різних інтересів, відсутність можливості реалізувати хоча б одну потребу.

4. Ось консолідація – конкуренція («монополії – олігополії»). Існування фінансово-промислових (елітарних) угрупувань, утримання в їх руках головних владних важелів – це ризик зіткнення цих угрупувань, потреба різних рішень, як наслідок – гальмування розвитку суспільства у всіх його сферах. Відчуженість влади (фінансово-промислових угрупувань – «багаті») від суспільства в цілому (народу – «бідні») розшарування території на «північ – південь», «центр – периферія».

Роблячи висновок, можна сказати, що існуюча політична система світу її багатополярність, високі темпи розвитку, медійний простір комунікації, розмежування сценаріїв розвитку системи світу у сторону регіонального розвитку, урбанізації, або росту національної держави. Виявлення багатоваріантності геополітичних ризиків та усвідомлення їх можливості дає змогу розраховувати свої дії усім акторам міжнародної спільноти, а також запобігти можливим негативним наслідкам. У процесі дослідження регіонів, у рамках однієї держави, проведенні регіональної політики у державі, стає доцільним вивчення політичних режимів у регіонах, виявлення головних ризиків сучасності при зіткненні у чотирьох осях: 1) автономія – залежність, «центр – регіон», або автор ще додав би «центр – регіон – місто»; 2) ось демократія – авторитаризм; 3) ось моноцентризм – поліцентризм; 4) консолідація – конкуренція («монополія – олігополія»). Вивчення ризикованості тих чи інших переходів дає змогу управляти, або запобігати появи та концентрації ризиків, що дозволяє розробити дійсно вірну стратегію розвитку, або переходу від однієї системи до іншої.

Бібліографічні посилання

1. Charles I. Political Risk Management / I. Charles, R. Kennedy. – 1987. – P. 7.

2. Альгін А. П. Ризик та його роль у суспільному житті / А.П. Альгін. – М. : Мысль, 1989. – 205 с.

3. Горшкова А.А. Політичний ризик та методи його оптимізації / А.А. Горшкова // Актуальні проблеми політології : зб. наук. робіт студентів та аспірантів Рос. ун-ту дружби народів.

/ отв. ред. д.ф.н., проф. В.Д. Зотов. – М. : МАКС Прес, 2001. – С. 139–142.

4. Державна політика та управління / под ред. Л.В.М. Сморгунов. – «Російська енциклопедія», 2006. – 347с.

5. Дугин А. Г. Геополитика Постмодерна / А.Г. Дугин. – М., 2007. – 470с.

6. Дугин А. Г. Логос и мифос. Глубинное регионоведение / А.Г. Дугин. – М. : Академический проект, 2010. – 580с.

7. Зубаревич Н.В. Эволюция взаимоотношений центра и регионов России: от конфликтов к поиску согласия / под ред. Д. Азраэла, Э. Паина, Н. Зубаревич. – М. : Комплекс-Прогресс, 1997. – 548с.

8. Зубаревич Н. В. Регионы России: неравенство, кризис, модернизация / Н.В. Зубаревич. – М. : Независимый институт социальной политики, 2010. – 160 с.

9. Зубаревич Н.В. Социальное развитие регионов России: проблемы и тенденции переходного периода / Н.В. Зубаревич. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. – 258с.

10. Кривошеїн В. В. Політичне як центральна категорія політичної науки / В.В. Кривошеїн // Вісн. Дніпроперовськ. ун-ту : Соціологія. Філософія. Політологія. – Вип. 7. – Д. : ДНУ, 2001. – С. 192–198.

11. Кривошеин, В. В. Проблема восприятия политического риска в современных постмодернистских коннотация Мэри Дуглас и Никласа Лумана./ В. В. Кривошеин // Вестн. Днепропетровск. ун-та. : Сер. Философия. Социология. Политология. – Д. : ДНУ, 2008. – Вып. 17. – С. 501– 508.

12. Кривошеин, В.В. Региональные политические риски: понятие и методы анализа / В.В. Кривошеин // Вестн. Днепропетровск. ун-та. : Сер. Философия. Социология. Политология. – Д. : ДНУ, 2008. – Вып. 18. – С. 245– 251.

13. Крисін Л. П.Толковий словник іноземних слів / Л.П. Крисін. – М., 2006. – 678с.

14. Подколзина И. А. Проблеми дефиниції та оцінки політичного ризику у закордонних дослідженнях / И.А. Подколзина // Вестн. Моск. ун-та. : Сер. 12. «Політичні науки». – 1996. – № 5. – С. 21–31.

15. Туровский Р.Ф. Эффективность и демократичность региональных политических режимов в современной России: противоречия теориии практики измерения / Р.Ф. Туровский // Журнал политической науки. – 2013. – №1. – С. 8–36.

Волобуева Ю.Ю. Риски в современных политических процессах

Установлены политические риски в политических процессах глобального уровня. Выявлены возможные риски при столкновении в четырех осях: 1) автономия – зависимост, «центр – регион», или «центр – регион – город», 2) ось «демократия – авторитаризм», 3) ось «моноцентризм – полицентризма» 4) консолидация – конкуренция («монополии – олигополии»). Сделаны выводы, что изучение рисков в политических процессах является важным для выявления возможностей воздействия на них, управление ими и их предотвращения.

Ключевые слова: Политический риск, регион, глобальный риск, политический режим, государство.

Volobueva J. The risks in modern political processes

Political risks are established in the political process on global level. Risks collision are identified in four axes: 1) autonomy – dependency, «center – region» or «center – region – city» and 2) that's democracy – authoritarianism, and 3) monocentic – polycentric and 4) consolidation – competition («monopoly – oligopoly»). It is concluded that the study of risk in the political process is important for identifying opportunities to influence, management, and prevention it.

Keywords: Political risk, region, global risk, political system and the state.

References:

Al`gin, AP 1989, Ryzyk ta yogo rol` u suspil`nomu zhytti (Risk and its role in public life). Mysl` publ., Moscow.

Charles, I & Kennedy, R 1987, Political Risk Management, p.7.

Dugin, AG 2007, Geopolityka postmoderna (Postmodern geopolitics). Moscow.

Dugin, AG 2010, Logos i mifos. Glubinnoye regionovedeniye (Logos and mifos. In-depth regional studies). Akademicheskiy proekt, Moscow.

Gorshkova, AA 2001, 'Politychnyy ryzyk ta metody yogo optymizatsiyi' ('Political risk and the methods of optimization'). Aktual`ni problemy politologiyi : zbirnyk naukovykh robit studentiv ta aspirantiv Rosiys`kogo universytetu druzhby narodiv. MAKS Press., Moscow, pp. 139–142.

Krysin, LP 2006, Tolkovyy slovnyk inozemnykh sliv (Intelligent dictionary of foreign words). Moscow.

Kryvosheyin, VV 2001, 'Politychne yak tsentral`na kategoriya politychnoyi nauky' ('Politics as a central category of political science'). Visnyk Dnipropetrovs`kogo universytetu: Sotsiologiya. Filosofiya. Politologiya, Vyp. 7. DNU, Dnipropetrovs`k, pp. 192–198.

Kryvosheyin, VV 2008a, 'Problema vospriyatiya politicheskogo riska v sovremennykh postmodernistskikh konnotatsiyakh Meri Duglas i Niklasa Lumana' ('The problem in the perception of political risk in today's post-modern connotation of Mary Douglas and Niklas Luhmann') Visnyk Dnipropetrovs`kogo universytetu: Sotsiologiya. Filosofiya. Politologiya, Vyp. 17. DNU, Dnipropetrovs`k, pp. 501–508.

Kryvosheyin, VV 2008b, 'Regional`nyye politicheskiye riski: poniatiye i metody analiza' ('Regional political risks: the concept and methods of analysis'). Visnyk Dnipropetrovs`kogo universytetu: Sotsiologiya. Filosofiya. Politologiya, Vyp. 18. DNU, Dnipropetrovs`k, pp. 245–251.

Podkolzina, IA 1996, 'Problemy defynytsiyi ta otsinky politychnogo ryzyku u zakordonnykh doslidzhenniakh' ('Problems of definition and assessment of political risk in foreign studies'). Vestnik Moskovskogo universiteta: Seriya Politicheskiye nauki, № 5, pp. 21–31.

Smorgunov, LVM 2006, Derzhavna polityka ta upravlinnia (Public Policy and Management). Rosiys`ka entsiklopediya.

Turovskyy, RF 2013, 'Effektivnost` i demokratichnost` regional`nykh politicheskikh rezhimov v sovremennoy Rossii: protivorechiya teorii I praktiki izmereniya' ('Efficiency and democracy of regional political regimes in modern Russia: the theory and practice contradicts of the theory of measurement'). Zhurnal politicheskoy nauki, №1, pp. 8– 36.

Zubarevich, NV 2003, Sotsial`noye razvitiye regionov Rossii: problemy i tendentsii perekhodnogo perioda (Social development of Russian regions: problems and trends of transition period). Editorial URSS, Moscow.

Zubarevich, NV 2010, Regiony Rossii: neravenstvo, krizis, modernizatsiya (Regions of Russia: inequality, crisis, modernization). Nezavisimyy institute sotsial`noy politiki, Moscow.

Zubarevich, NV, Azrael, D & Pain, E 1997, Evolyutsiya vzaimootnosheniy tsentra i regionov Rosii: ot konfliktov k poisku soglasiya (The evolution of relations between the center and the regions of Russia: from conflict to seek agreement). Kompleks-progress, Moscow.

Надійшла до редколегії: 26.09.2013 р.

УДК 32:316.722

О. В. Онопко
Донецький національний університет

ПОЛІТИЧНА МІФОЛОГІЯ ЯК КАНАЛ ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ

Окреслено сутність застосування політичної міфології для координування процесу політичної самоідентифікації індивідів. Проаналізовано основні рівні державної політики міфотворчості стосовно європейської інтеграції та ЄС. Розкрито сутність протиріч в українській політичній міфології, що перешкоджають ідентифікації українців себе як європейців. Нагалошено на ситуативності і неавтентичності природи вітчизняної державної політики міфотворчості.

Ключові слова: політичний міф, європейська ідентичність, державна політика міфотворчості

Після подій президентської виборчої кампанії 2004 р. євроінтеграція є пріоритетним стратегічним курсом розвитку української держави. Для ефективного впровадження вона потребує високих показників легітимності серед населення України. Вони можуть бути досягнуті шляхом поширення політичних міфів, що формують позитивне уявлення про ЄС і сприяють набуттю українцями європейської ідентичності.

Проблема європейської ідентичності одна з найбільш вивчених у політичній науці, однак лише низка досліджень присвячена її зв'язку із політичною міфологією. Найбільш відомими закордонними роботами, що стосуються даного питання, є праці нідерландських дослідників Д. Джейкобса і Р. Майєра «Європейська ідентичність: конструкт, факт й фікція», а також італійських – В. Делла Сала «Політичний міф, міфологія й Європейський союз» і В. Корріані «Конструювання європейскості», в яких політичні міфи розглядаються як засіб консолідації людей навколо європейських цінностей. Серед вітчизняних вчених на політичні міфи про євроінтеграцію та ЄС звертали увагу А. Баровська (Barovs`ka 2012) [1], Н. Бендель, М. Головатий (Golovatyy 2006) [2], М. Козловець, Ю. Шайгородський (Shaygorods`kyy 2009) [8] та ін. Однак роль політичної міфології у формуванні європейської ідентичності в Україні поки не набула висвітлення у політичній науці.

З огляду на це, автор мав на меті з'ясувати специфіку політичних міфів як каналу, за яким формується європейська ідентичність в Україні. Виходячи з цього, були вирішені такі завдання: окреслена сутність використання політичних міфів для координування процесу політичної самоідентифікації індивідів; визначені основні рівні державної політики міфотворчості стосовно європейської інтеграції та ЄС; розкрита сутність протиріч в українській політичній міфології, що перешкоджають ідентифікації українців себе як європейців.

Кожен індивід є носієм власного набору ідентичностей: територіальної, релігійної, гендерної, соціально-економічної, етнічної, політичної та ін.. Для захисту своїх інтересів політики за допомогою низки каналів впливають на процес політичної самоідентифікації населення, політизуючи ідентичності, і використовуючи їх, як інструмент мобілізації мас у політичних, зокрема виборчих, кампаніях. Одним з таких каналів виступають політичні міфи – форма колективної психіки, що склалася під впливом певної ідеології або псевдо-ідеології, та описує і пояснює політичну дійсність чуттєво-емоційним способом. Апелюючи до ірраціональної складової масової свідомості, правлячі політичні сили ЄС, а також українські політики, в текстовій – міфологічній – формі інтерпретують події та явища, що відбуваються в європейській та українській політиці, а також свою поведінку, поведінку конкурентів і союзників.

На поширення європейської ідентичності серед українців здійснює безпосередній вплив політична міфологія європейської інтеграції. Вона є відображенням основних цінностей, традицій і норм, характерних для політичного режиму, що формується в Євросоюзі, політичних принципів, властивих європейському сегменту Західної цивілізації у цілому, а також їх інтерпретації політиками в Україні.

Для ефективної підтримки легітимності європейської інтеграції, ЄС потребує проведення продуманої і скоординованої політики міфотворчості, яку можна охарактеризувати як сукупність цілеспрямованих політичних рішень і практичних дій, націлених на створення, поширення та коригування вигідних йому різнорівневих політичних міфів. Запорукою результативності політики міфотворчості, впроваджуваної ЄС щодо європейської інтеграції будь-якої держави, зокрема України, є її відповідність соціокультурній та соціально-психологічній специфіці цільової аудиторії. Для того, щоб не залишитися миттєвим явищем, одноразовим інструментом політичної кампанії, а функціонувати протягом років, підтримуючи віру у Європейські союз і необхідність приєднання до нього, політичні міфи мають ґрунтуватися на автентичному цивілізаційному, релігійно-етнічному та ментальному базисі.

За умов наявності в української влади державницького мислення, здійснення політики міфотворчості мало б на меті створити таку домінуючу політичну ідентичність, як б проявлялася у позитивному отожненні індивідів себе з Батьківщиною, сприяла легітимності пануючого угрупування та підтримці народом проголошеного країною власного курсу. Однак поточний політичний стан України свідчить, що на даному етапі розвитку вітчизняна еліта не спроможна згенерувати такий курс, вона змушена обирати ті стратегії розвитку, які пропонуються їй іншими державами та наддержавними акторами (міжнародними організаціями, рухами, альянсами, цивілізаціями). За таких умов, політична система України набуває ознак адаптивності, а політична ідентичність починає характеризуватися зовнішньо спрямованою референтністю. Для громадян держави референтними стають ментально неавтеничні соціальні групи. Саме на їх оцінки люди орієнтується при власному сприйнятті політичних подій та явищ, а також самих себе. Політичний світогляд таких груп виступає для народу одним зі значущих чинників при плануванні та здійсненні власних дій.

В Україні, що розташована на «лінії розлому» між Західним та Слов'яно-Православним Світами (Huntington 2003) [7], питання цивілізаційної самоідентифікації населення завжди було об'єктом політичних маніпуляцій зі сторони правлячих угрупувань. Здебільшого не сприймаючи Україну, як державу, з долею якої може бути пов'язано майбутнє

своїх дітей, керуючись ситуативними, а не довгостроковими політичними інтересами, вітчизняні політики у своїй діяльності часто виходили і виходять з принципу «розділяй і володарюй». Особливо чітко це проілюструвала президентська виборча кампанія 2004 р., коли була остаточно сформована й досягла кульмінації одна з найбільш руйнівних і дисфункціональних українських політичних міфологем – «розкол України». Її інваріативним ядром було концпетуальне протиріччя між цінностями свободи, демократії і рівноправності, з якими асоціювалася Європа, та автократичними цінностями оновленого самодержав'я, народності та візантизму, властивими Росії.

Внаслідок перемоги на виборах 2004 р. В. Ющенка, який у своїй персональній політичній міфології цивілізаційно ідентифікував себе як європейця, державна політика міфотворчості в Україні, яка до того мала здебільшого стохастичний характер, була спрямована на легітимацію єдиного загальнодержавного курсу – європейської інтеграції, що продовжує декларуватися як пріорітетний напрямок розвитку і під час президентства В. Януковича. Провідним завданням політичної міфології, за умов відсутності власної ідентичнісної політики держави, стала підтримка європейської ідентичності та її поширення серед громадян України. Для цього державна політика міфотворчості мала б послідовно й конструктивно проводитися на п'яти основних рівнях (Dragunskyy) [3]:

Інституційний рівень: діяльність провідних вітчизняних державних інститутів опинилася неефективною. Вона не сприяла й не сприяє створенню конструктивних політичних міфів і міфологем, а навпаки орієнтована на досягнення миттєвих результатів та вирішення поточних політичних завдань. В плані поширення європейської ідентичності була більш плідною робота тих політичних інститутів, що виникли чи вийшли на якісно нову стадію свого існування після «помаранчевої революції», та які відкрито і цілеспрямовано позиціонували себе як агентури європейської інтеграції. Їх прикладами можуть бути політичні партії «Громадянська позиція» (зареєстрована у 2005 р.), Європейська партія України (зареєстрована у 2006 р.), «Фронт змін» (зареєстрована у 2010 р.), «УДАР» В. Кличка (реорганізована у 2010 р. на основі партії «Нова країна»). Наголошуючи на «проєвропейськості» у власній партійній міфології, вони сприяли поширенню позитивного сприйняття європейської інтеграції своїми членами, виборцями й прихильниками, які поступово набували європейської ідентичності.

Ідеологічний рівень державної політики міфотворчості характеризується перетином ідеологічних і цивілізаційних засад української ідентичності, деідеологізованою діяльністю політичних інститутів, переважно декларативним ідеологічним забарвленням героїв політичних міфів, зменшенням ідеологічного компоненту у політичній міфології. За таких умов, пануючі в Україні політичні угрупування мали б формувати політичну міфологію, присвячену ЄС та євроінтеграції, на основі потужного ідеологічного компоненту, який був би здатний подолати цивілізаційну двоїстість українського народу. Саме у такий спосіб діяли програмно-ідеологічні системи ХДС-ХСС і СДПН по відношенню до східних німців, яким було необхідно прищепити європейську ідентичність та європейські цінності для адекватного і ефективного включення територій колишньої НДР до складу Євросоюзу. Однак український політикум фактично проігнорував досвід країн-членів ЄС: більшість політичних сил в Україні так і лишається з вельми хиткою і непослідовною ідеологічною основою свого існування. Певним виключенням є ВО «Свобода», яке грунтуючись на праворадикальній ідеології соціал-націоналізму, системно демонструє достатньо позитивне і толерантне ставлення до об'єднаної Європи та європейськості, хоча це і суперечить ідеологічним принципам подібних до неї партій, що існують в Євросоюзі.

Інфраструктурний рівень державної політики міфотворчості полягає у створенні таких міфів, які б сприяли самоідентифікації особи з певними матеріальними атрибутами (товарами й продуктами), що створенні чи пов'язані з її державою. Метою міфології євроінтеграції на цьому рівні мало б бути створення асоціацій: «український товар – це європейський товар», «вироблено в Україні – вироблено в Європі», «українська якість – це європейська якість». Чинником, що ефективно посприяв би просуванню таких тез у масовій свідомості, є стійки побутові вирази, властаві сучасній українській мові: «євроремонт», євростиль», «євровікна», «євроріверь» тощо, котрі, яка зазначає Ю. Шайгородський, відображають прагнення українців наблизитися до «європейського блага» (Shaygorods`kyy 2009, p. 167) [8, с. 167]. Натомість в Україні активно поширюється міф «про нібито більш високу якість зарубіжних товарів у порівнянні з вітчизняними». Властивий практично усім пострадянським державам, він є надзвичайно руйнівним для національних економік й підриває довіру до виробників. Українські політики (зокрема А. Яценюк, М. Катеринчук) намагаються використовувати його для просування позитивного сприйняття Європи, приєднання до якої нібито забезпечить вітчизняний ринок якісною європейською продукцією. Незважаючи на сумнівність ефекту від подібної міфологізації (адже не кожен українець повірить у те, що зможе придбати, наприклад, бельгійські, чи французькі товари по доступній ціні), апріорною є дискредитація українського виробництва.

Ментальний рівень в Україні характеризується тим, що політичні міфи, а тим більше державна політика міфотворчості, дуже рідко апелюють до базових соціально-психологічних рис українського народу: чуттєвості та емоційності, обережності і повільності, побутового консерватизму (Research & Branding Group…) [11]. Міфи здебільшого створюються за західними або російськими міфологічними шаблонами, що не орієнтовані на вітчизняну ментальність, а тому не здатні здійснювати глибинний і конструктивний вплив на свідомість українців, діючи лише дискретно і не сприяючи їх самоідентифікації ані зі своєю нацією і Батьківщиною, ані з Європою. Українські політики не усвідомлюють нагальної потреби у наявності довгострокової й цілісної державної політики міфотворчості у сфері європейської інтеграції, ймовірно сприймаючи даний процес лише як ще одну тему для політичних спекуляцій поряд із «мовним питанням» та «створенням помісної церкви».

Повсякденний рівень має бути результатом політики міфотворчості на чоторьох попередніх. В Україні його практично не існує через те, що не виконується його головне завдання – забезпечення успадкування політичних цінностей. Буквально кожна виборча кампанія намагається змінити загальнонаціональну політичну міфологію, а відповідно, й політичну

ідентичність населення держави, дезорієнтуючи його і ставлячи під сумнів попередні політичні міфи, в т.ч. ті, що створені для посилення європейскої ідентичності.

За таких умов, державна політика міфотворчості хоч і має мету – поширення серед українців європейської ідентичності, – але не зправляється з нею. Це проявляється у низці протиріч, що виникають у структурі політичної міфології європейської інтеграції:

- її центральний міф був сформований шляхом гіперболізації у вигляді концепта «Україна – європейська держава», при цьому безпідставно опускалася цивілізаційна неоднорідність українського народу, його тісний ментальний зв'язок з політичними традиціями країн зони Великого Степу, що мав прояв ще у політичній міфології, пов'язаній з Козацькою Добою;

- «головні» політичні міфи (Golovatyy 2006, p. 42) [2, с. 42] утворювалися ситуативно під час виборчих кампаній: парламентських 2006, 2007 і 2012 рр., місцевих 2006 і 2010 рр. та президентської 2010 р., коли міфологія європейської інтеграції позитивно відтворювалася практично усіма провідними кандидатами;

- персональні політичні міфи, демонструють на прикладах конкретних політичних діячів взірці для наслідування масами, в т.ч. і у плані цивілізаційної самоідентифікації.

На думку румунського дослідника М. Еліаде, в основі міфів, зокрема персональних, знаходяться архетипи, що дозволяє міфології протягом століть зберігати свою актуальність, а також відтворювати парадигми всіх людських дій (Eliade 2011) [9]. Центральне значення для виникнення та існування персональних політичних міфів мають архетипи, пов'язані з соціальними ролями, прийнятими людьми. М. Марк і К. Пірсон у книзі «Герой і бунтар: створення брендів за допомогою архетипів» виділяють 12 подібних архетипів: шукач, мудрець, блазень, творець, герой, бунтар і ін. (Mark & Pirson 2005) [5]. Ці архетипи існують у підсвідомості незалежно від ментальних чи цивілізаційних особливостей людей, що робить їх універсальним засобом впливу на процес самоідентифікації. Достатньо оточити їх необхідними символами, стереотипами й образами, створивши персональний політичний міф, – і цільова аудиторія почне намагатися відтворювати ті ж самі політичні цінності, традиції та моделі поведінки, ідентифікувати себе так само, як приваблива для неї міфологізована особа.

Вплив персональних політичних міфів на самоідентифікацію людей здійснюється завдяки виконанню низкі функцій. Їх доцільно розглянути на прикладі поширення за допомогою політичної міфології європейської ідентичності в Україні. М. Головатим були виділені такі функції політичних міфів (Golovatyy 2006, p. 41) [2, с. 41]:

- експлікативна функція персонального міфу полягає у роз'ясненні його цільовій аудиторії природності, автентичності й привабливості для українців європейської ідентичності. Яскраво ілюструє виконання даної функції персональна міфологія А. Яценюка, який у промо-роликах зі своєю участю безпосередньо наголошує: «Що таке угода з Європейським союзом для кожного з вас? Це заробітня плата і пенсія, яка в п'ять разів вище, ніж сьогодні в Україні. Це доступ до кращих європейських університетів і європейський рівень освіти в Україні. Це сучасна медицина, що по кишені кожному, і можливість прожити на 15 років довше, ніж зараз. Це чесний і справедливий суд, який керується верховенством права і закону, а не хабаря і телефонного права. Це нові технології, значні інвестиції, великий ринок, дешеві кредити і нові робочі місця. Це право кожного українця вільно подорожувати Європою без віз і кордонів...» (Yatsenyuk yevro) [10]. Пояснючи, у чому полягають позитивні наслідки підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС, А. Яценюк у міфологізованій формі прямо дає відповідь на соціальний запит українців: «Що їм треба, щоб відчувати себе європейцями?». Згідно з дослідженням громадської думки, що було проведено Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» з 17 по 22 травня 2013 р. більшості громадян України для того, щоб ідентифікувати себе як європейців необхідний певний рівень матеріального добробуту (59%). Інші чинники пов'язані з дотриманням демократичних цінностей і стандартів – 40,5% вважають необхідним відчуття захищеності законом, 32% – повагу цінностей демократії та прав людини. Для 24,5% українців, аби відчувати себе європейцями, необхідно мати можливість без віз їздити до європейських країн (Fond «Demokratychni initsiatyvy…) [6]. У своїй промові голова політради ВО «Батьківщина» приділяє найбільшу увагу саме утілітарному аспекту європейської ідентичності, наголошуючи на комфортності буття європейцем, а потім вже робить акцент на політичних цінностях – «верховенстві права і закону», що цілком відповідає як настроям українців, так і поточним тенденціям у самій Європі, яка асоціюється вже не стільки з провідними демократичними традиціями, скільки з соціально-економічним добробутом.

- апологетична функція персональних політичних міфів полягає у виправдовуванні існуючого порядку. Особливо чітко дана функція продемонстрована у політичній міфології кандидатів у Президенти України у 2010 р. та у народні депутати – у 2012 р.. Саме під час даних кампаній набув особливого поширення міф «про вірність європейським цінностям». Він активно просувався практично всіма основними політиками, героїка яких була побудована переважно на європейських цивілізаційно-ментальних засадах, та які позиціонували себе як кандидатів, котрих підтримують держави Західного Світу. Для того, щоб утворити іллюзію подібної підтримки і представники влади, і опозиційні лідери були змушені підтверджувати і виправдовувати перед цільовою аудиторією своїх персональних міфів доцільність європейської інтеграції та політичні цінності, що приписуються європейській політиці. Інша ситуація складається зараз – напередодні підписання Угоди про асоціацію, коли і влада, і опозиція формально виступають за поглиблення євроінтеграції. Однако виникає протиріччя: опозиційні політики у своїх персональних міфах активно підтримують владний курс, а провладні (зокрема представники Партії Регіонів і КПУ) – навпаки часто його критикують. Державна політика міфотворчості приділяє менше уваги євроінтеграції, ніж опозиційна, та все більше концентрується на проблемах «торгівельної війни» з РФ, причиною якої нібито є близькість України до підписання Угоди. В опозиційній міфології прослідковується злиття партійної ідентичності з цивілізаційною: українські політичні партії мають здебільшого вождистський характер. Це проявляється у гіпертрофованій єдності персональних міфологій їх лідерів з власними – партійними. Партійна міфологія представляє собою сукупність усіх політичних міфів, що існують серед членів партії та

її виборців і пояснюють їм основні засади діяльності даного об'єднання, а також дії партії у конкретних політичних ситуаціях, формують партійно-політичну ідентичність прихильника партії. За даними ФДІ, в електоральному розрізі найбільше тих, хто вважає себе європейцем, серед виборців еталонних вождистських політичних сил, ВО «Свобода» (51%) та партії «УДАР» В. Кличка (44,5%) (Fond «Demokratychni initsiatyvy…) [6]. Активне і послідовне позиціонування О. Тягнибока і В. Кличка себе як європейців, за умов творення культів особистості лідера в їх партіях, сприяє поширенню європейської ідентичності серед партійців і виборців.

- маніпулятивна функція персональних політичних міфів має прояв у їх розповсюдженні шляхом психологічного впливу на маси, який політики використовують з метою впровадження у свідомість народу ілюзорних уявлень про політичну ідентичність. Політичне маніпулювання, зокрема в Україні, використовується здебільшого з дискретною метою для досягнення ситуативного політичного результату. Персональні міфи більшості вітчизняних політиків створюються на одну – дві виборчі кампанії, вони відірвані від ментальних і цивілізаційних підвалин українського суспільства і дуже часто є наслідком сліпого застосування чужорідних міфотворчих шаблонів. Через це, у героїці персональних міфів українських політиків виникають суперечності, які стоять на заваді поширенню європейської чи будь-якої іншої цивілізаційної ідентичності. Зокрема, до таких протиріч можна віднести:

• прагнення персон демонструвати своїми минулими і поточними діями певну харизматичність (навіть за її повної відсутності) і месіанство, що є відголосками традицій візантийства і кесаризму Православної цивілізацій (Leont`yev 2010) [4];

• переважно декларативний характер ідеологічного забарвлення героїв українських міфів: заявляючи про свою прихильність до певної ідеології, вони мають героїку зі змістом, що їй не відповідає («багаті комуністи», «ліберали з жорстким стилем управління», тощо);

• позиціонуванням себе як «демократів» за збереженні прагнення «сильної руки», що викликино не тільки поточною політичною ситуацією, але й специфікою двоїстої ментальності українського народу.

Саме ці розбіжності є одними з тих, що зумовлюють низький показник ідентифікації громадян України себе як європейців. Станом на травень 2013 р. європейцями себе вважають тільки 34% українських громадян, натомість 55% себе європейцями не вважають (Fond «Demokratychni initsiatyvy…) [6].

Політичні міфи мають на меті чуттєво-емоційним способом впливати на самоідентифікацію людей. Створена «зверху» вітчизняна політична міфологія має хитку, ситуативну і неавтентичну природу, що знецілює державну політику міфотворчості, робить її суперечливою і неефективною. Брак у правлячих угрупувань державницького мислення та власного бачення майбутнього суверенної України, не тільки змушує їх відтворювати ментально чужі міфологічні сюжети, що негативно позначається на політичній системі держави, але й розглядати європейську інтеграцію як черговий й тимчасовий об'єкт політичних спекуляцій, а європейську ідентичність – як одну з другорядних.

Бібліографічні посилання

1. Баровська А.В. Міфи щодо європейської інтеграції: критичний аналіз та концепт-аналіз як методи дослідження феномену / Баровська Анастасія Валеріївна // Стратегічні пріоритети, 2012. – № 3 (24). – С. 165–172
2. Головатий М. Політична міфологія / М. Головатий– К. : МАУП, 2006. – 144 с.
3. Драгунский Д. Пять уровней идентичности [Електроннийресурс] / Драгунский Дмитрий. – Режим доступу : http://www.archipelag.ru/geoculture/new_ident/interpretatio/level/?version=forprint
4. Леонтьев К. Н. Византизм и славянство. / К.Н. Леонтьев – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2010. – 468 с.
5. Марк М. Герой и бунтарь: создание брендов с помощью архетипов / М. Марк, К. Пирсон. – СПб. : Питер, 2005. – 336 с.
6. Фонд «Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва». Ставлення громадськості до європейської інтеграції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/mlfgblfbllgmkl.htm
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Хантингтон С. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
8. Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності й міфу / Ю. Шайгородський. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.
9. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде – М. : «Инвест - ППП», СТ «ППП», 2011. – 240 с.
10. Яценюк евро. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.youtube.com/watch?v=s7UVEjfODr0
11. Research & Branding Group. Украина Восток – Запад: единство в многообразии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/5072/

Онопко О. В. Политическая мифология как канал формирования европейской идентичности в Украине

Обозначено сущность применения политической мифологии для координирования процесса политической самоидентификации индивидов. Проанализированы основные уровни государственной политики мифотворчества относительно европейской интеграции и ЕС. Раскрыта сущность противоречий в украинской политической мифологии, препятствующих самоидентификации украинцев как европейцев. Сделан акцент на ситуативности и неаутентичности природы отечественной государственной политики мифотворчества.

Ключевые слова: политический миф, европейская идентичность, государственная политика мифотворчества

Onopko O. The political mythology as a channel of formation of European identity in Ukraine

The specifics of using of political mythology for coordination the process of political self-identification of individuals is designated by the author. The basic levels of state myth-creating policy about European integration and the EU are analyzed. The essence of the contradictions in the Ukrainian political mythology, which obstruct self-identification of Ukrainians as Europeans, is researched. It's noted that the nature of domestic state myth-creating policy is situational and unauthentic.

Keywords: political myth, European identity, state myth-creating policy

References:

Barovs`ka, AV 2012, 'Mify shchodo yevropeys`koyi integratsiyi: krytychnyy analiz ta kontsept-analiz yak metody doslidzhennia fenomenu' ('Myths about European integration: a critical analysis and concept analysis as phenomenon research methods'). *Strategichni prioritety*, № 3 (24), pp. 165–172

Dragunskyy, D, Piat` urovney identichnosti (Five levels of identity), viewed: <http://www.archipelag.ru/geoculture/new_ident/interpretatio/level/?version=forprint>

Eliade, M 2011, Aspekty mifa (Aspects of the myth). "Invest-PPP", ST "PPP", Moscow.

Fond «Demokratychni initsiatyvy im. I. Kucheriva». Stavlennia gromads`kosti do yevropeys`koyi integratsiyi Ukrayiny (Fond

«Democratic Initiatives named after I. Kucheriv». Public attitudes towards European integration of Ukraine), viewed: <http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/mlfgblfbllgmkl.htm>

Golovatyy, M 2006, Politychna mifologiya (Political mythology). MAUP, Kyiv.

Huntington, S 2003, Stolknoveniye tsivilizatsiy (Clash of civilizations). OOO Izdatel`stvo AST, Moscow.

Leont`yev, KN 2010, Vizantizm i slavianstvo (Byzantium and the Slavs). Izd-vo Sretenskogo monastyria, Moscow.

Mark, M & Pirson, K 2005, Geroy i buntar`: sozdaniye brendov s pomoshch`yu arkhetipov (The hero and rebel: the creation of brands using archetypes). Piter, Saint-Petersburg.

Research & Branding Group. Ukraina Vostok – Zapad: yedinstvo v mnogoobrazii (Research & Branding Group. Ukraine East - West: Unity in Diversit), viewed: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/5072/>

Shaygorods`kyy, Yu 2009, Polityka: vzayemodiya real`nosti y mifu (Policy: the interaction of reality and myth). Znannia Ukrayiny, Kyiv.

Yatsenyuk yevro (Yatsenyuk euro), viewed: <http://www.youtube.com/watch?v=s7UVEjfODr0>

Надійшла до редколегії: 10.09.2013 р.

УДК 324

А. Ф. Руденко

Донецький національний університет

ПОЛІТИЧНИЙ ТА ПАРТІЙНИЙ МАРКЕТИНГ: СУТНІСТЬ, ШКОЛИ, КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ

Розглянуто сутність та структурні напрямки політичного маркетингу. Акцентовано увагу на особливостях партійного маркетингу. Проаналізовано теоретичні школи до розуміння сутності політичного маркетингу. Виокремлено категорії політико-партійного маркетингу та представлено їх основні характеристики. Розкрито необхідність створення партійних брендів.

Ключові слова: політичний маркетинг, партійний маркетинг, політичний ринок, політичний продукт, позиціонування, бренд, комунікація.

Політичний маркетинг є невід'ємною складовою політичного процесу у демократичних країнах. Політичний плюралізм, становлення багатопартійності, формування політичного ринку, поява конкурентних виборів – причини, що сприяли становленню політичного маркетингу.

Політичний маркетинг бере свої витоки з виборчих кампаній, тому більшість робіт за даною проблематикою присвячено електоральному маркетингу. Сьогодні, політичний маркетинг поступово охоплює все більше суб'єктів політичного ринку. Тому предметом його вивчення визнається вже не тільки виборчий процес, але й все різноманіття політичних комунікацій, пов'язане з виробленням політичних пропозицій і із задоволенням попиту на певні політичні послуги. Як наслідок, розширення галузей у структурі політичного маркетингу.

Партійний маркетинг – відносно новий та малодосліджений напрямок політичного маркетингу. Найчастіше дослідники розглядають політичні партії як суб'єктів виборчого ринку, залишаючи їх предметом електорального маркетингу. Однак, політико-партійний маркетинг сьогодні – це багатоаспектний процес, який включає у себе все різноманіття взаємодії між політичними партіями та суспільством, виходячи за межі електорального процесу.

Через те, що український політичний ринок перебуває ще в стадії формування та інституціоналізації, тому для ефективного виробництва та успішного просування політичного товару суб'єктами політичного ринку, необхідним є комплексне вивчення змісту, структури політичного маркетингу та чітке визначення його категоріального апарату, що дасть змогу його вдосконалення.

Ґрунтовні дослідження ролі та значення політичного маркетингу в розвитку політичних процесів здійснено російськими фахівцями: Ф. Ільясовим, О. Морозовою (Morozova 2000) [15], І. Недяк (Nediak 2008) [17], Д. Нєждановим, С. Пшизовою та ін. Важливими джерелами становлення політичного маркетингу в Україні є праці вітчизняних фахівців: В. Бебика (Bebyk 2011) [2], Е. Золотухіна, Н. Лікарчук (Likarchuk 2011; Likarchuk 2009) [10;11], В. Полторака, Г. Почепцова.

Нечисленні дослідження, в яких аналізуються проблеми теорії та практики політмаркетингових технологій у діяльності політичних партій, представлені у роботах В. Гельманом, О. Кірхаймером (O. Kirchheimer), Дж. Ліс-Маршмент (J. Lees-Marshment), Д. Лілекера (D. Lilleker).

Мета статті – проаналізувати сутність та школи, що склалися, політичного та партійного маркетингу, а також визначити базові категорії до їх дослідження.

Ґрунтуючись на сферах застосування, українські дослідники В. Бебик та В. Бокоч, визначають наступну типологію політичного маркетингу:

- електоральний політичний маркетинг, сферою застосування якого є виборчі кампанії із формування представницьких органів влади;
- державний (урядовий) політичний маркетинг, сферою використання якого є діяльність державних (правлячих) політичних структур (представницьких, виконавчих, судових);
- громадянський (опозиційний) політичний маркетинг, сферою застосування якого є діяльність політичних структур громадянського суспільства (політичних партій, суспільних організації, рухів) (Bebyk 2011, p. 327) [2, с. 327].

Різні дослідники у залежності від предметної області виділяють такі субдисципліни, як президентський маркетинг, партійний маркетинг, ідейний маркетинг, муніципальний маркетинг, глобальний чи міжнародний політичний маркетинг тощо (Nediak 2008; Nezhdanov 2003; Spasskiy 2004; Henneberg & O'Shaughnessy 2002) [17; 18; 27; 33].

Кожний з типів політичного маркетингу має свою специфіку. Маркетинг, що використовується у діяльності політичних партій, не є виключенням. Так якщо маркетинг комерційний або електоральний переслідують в якості мети одержання прибутку чи депутатського мандата, то партійний маркетинг покликаний вирішувати завдання більш високого порядку – створення довгострокових відносин, формування лояльності.

Партійний маркетинг – галузь політичного маркетингу, теорія й практика діяльності політичних партій, блоків, рухів у сфері виробництва, просування, розподілу й обміну політичної продукції (Spasskiy 2004) [27].

Політичні партії виявилися тим політичним інститутом, який найбільш активно сприйняв маркетингові технології. Це пов'язано частково з тим, що саме електоральний і законотворчий процеси, в які вони активно включені, дозволяють проводити чи не найбільші прямі аналогії із «звичайним» ринковим обміном: по-перше, голоси виборців обмінюються на певні обіцянки, які представлені в програмах партій; а по-друге, «ринковий» характер діяльності партій проявляється в тому, що вони фактично обмінюють можливість лобіювати інтереси тих або інших груп тиску на матеріальну й іншу підтримку (яка використовується в першу чергу для забезпечення успіху на виборах). Та й сама структура партійних організацій, серед всіх політичних утворень, найбільш близька до тих агентів, які діють на традиційних ринках (компанії, підприємства) (Tropnikov 2009) [29].

Головна функція політичних партій – електоральна, що визначається самою сутністю їх як організацій, призначених для завоювання й здійснення державної влади (Pavlova) [20]. Виборчі кампанії актуалізують партійні пропозиції на політичному ринку. За Д. Неждановим, виборча кампанія являє собою сукупність заходів (організаційних, дослідницьких, аналітичних, креативних, юридичних, соціально-політичних, комунікативних) з оформлення політичного товару (кандидата, списку кандидатів, альтернативного рішення референдуму) і стимулюванню динаміки політичного попиту виборців у період, що передує дню голосування (Nezhdanov 2003, p. 43) [18, с. 43]. Як зауважує І. Покріщук, за умов демократичних режимів виборчий процес представляє собою вельми важливу сукупність форм взаємодії громадянського суспільства та держави – передачу владних повноважень представникам суспільства через процедуру виборів. У результаті цілеспрямованої політичної діяльності досягається соціально значущий підсумок: для суспільства – найбільш повна реалізація функції легітимації координаторів соціальних процесів, для держави – забезпечення правових норм організації та проведення виборчих кампаній, для кандидатів на виборні посади – здійснення в рівній боротьбі з політичними конкурентами свого права представляти громадян в органах політичної влади (Polishchuk 2010, p. 135) [23, с. 135]. Саме вибори як концентроване вираження політичного ринку є механізмом легітимації влади для політичної партії. А лояльні до політичної сили громадяни складають електоральну базу для кожної партії.

Політичний маркетинг представляє собою діяльність, засновану на сукупності теорії і технології політики та управління, спрямовану на всебічне вивчення політичного ринку, тобто інтересів, очікувань і потреб різних соціальних груп і прошарків населення, з однієї сторони, і активний вплив на поведінку громадян, на суспільну думку, стереотипи мислення, на формування інтересів та політичних уподобань, з іншої (Paramonova 2008, p. 18) [22, с. 18]. Відбувається це за допомогою створених політичних продуктів. Ф. Котлер зазначає, що «людина вибирає товар, сукупність властивостей якого забезпечує їй найбільше задоволення за дану ціну, з урахуванням своїх специфічних потреб і ресурсів» (Kotler 2002, p. 7) [8, с. 7].

Пройшовши певні етапи, політичний маркетинг у сучасній науковій думці, у рамках загальної політмаркетингової теорії, оформився у дві основні дослідницькі школи: це школа трансакцій або менеджеріальна школа (Transactional Marketing Management School of Thought) і школа (партнерських) взаємовідносин (Relationship Marketing/Relational School of Thought) (Henneberg & O'Shaughnessy 2002) [33]. Ці школи є антагоністичними.

В основі парадигми школи трансакцій лежать: по-перше – філософія класичного товарного маркетингу індустріальної епохи; по-друге – моделювання за типом «стимул-реакція», адже ця школа в самому факті проведення трансакцій бачить позитивний показник успішних дій на політичному ринку (Likarchuk 2009, p. 32) [11, с. 32]. Тобто вивчається формування, стимулювання, реалізація і оцінка трансакцій (Kotler 2002, p. 178) [8, с. 178].

Логіка товарного маркетингу розглядає виборця як пасивного реципієнта, тому менеджеріальна школа акцентує увагу на стратегії надання захисту та вдосконалення маніпулятивних технологій.

Школа взаємовідносин, яка ще визначається як «системно-орієнтована», застосовуючи моделі взаємодії, розглядає політичний ринок як мережеву структуру. Інколи її ще називають школою партнерських відносин, адже вона розширює завдання партії (лідера, держави) по будівництву стабільної системи взаємовигідних відносин зі своїми контрагентами. Якість цих відносин є найважливішим критерієм ефективності діяльності партії, а сторони розглядаються як стратегічні партнери (Likarchuk 2009, p. 32) [11, с. 32].

На думку ряду вчених, у мережевих теоріях боротьба за регулярний та прогнозований політичний вплив набагато ефективніша навіть за «результативну боротьбу та разову поживу» (Golubkov 1998, p. 471) [3, с. 471]. В інформаційному суспільстві витрати (політичні, соціальні, економічні) на постійне утримання лояльного виборця у підсумку виявляються незрівнянно нижче витрат на отримання разової електоральної підтримки будь-якою ціною (Nediak 2007, p. 105) [16, с. 105]. Якість взаємовідносин, формування стратегічних альянсів, вміння домовлятися з метою досягнення компромісу сьогодні стає найважливішим джерелом прибутку (Likarchuk 2009, p. 32) [11, с. 32].

Отже, стратегія розвитку політичних партій згідно школи взаємовідносин – завоювання довіри, актуалізація та культивування громадянської та політичної лояльності.

У рамках теорії політичного маркетинг виділяють ще дві школи: комунікаційну та менеджеріальну. В якості критеріїв диференціації береться дихотомія «адаптивний vs впливаючий маркетинг».

Під менеджеріальною школою у даному визначенні мається на увазі направлення дослідницької думки, яке розвиває адаптивний маркетинг. Головне завдання ґрунтується на вивченні потреб виборців й створенні політичного продукту, який відповідав би їх очікуванням, тобто в максимальній адаптації політичного продукту потребам, сподіванням та запитам виборців.

Комунікаційна школа пояснює політичний маркетинг через вплив, який направлений на просування політичного продукту. Дослідження цієї школи направленні на підвищення ефективності арсеналу технологій комунікацій, переконання та стимулювання прийняття рішень (Likarchuk 2009, p. 34) [11, с. 34].

Отже, в сучасній політологічній думці сформувались школи політичного маркетингу, які мають свої особливості, що відображають як теоретичний так й емпіричний шляхи розвитку політичного маркетингу.

Система політичного маркетингу включає такі елементи: суб'єкти маркетингової діяльності (політичні лідери, партії), об'єкти (громадяни, виборці, адресні групи), посередники (апарат, штаб, експертно-консалтингові структури), дистриб'юторів (групи підтримки, добровільні помічники), конкуренти (політичні опоненти, суперники по виборчій кампанії) (Morozova 2000, p. 18) [15, с. 18].

Серед категорій політичного маркетингу найважливішими, на думку автора, є політичний ринок, політичний продукт (товар), позиціонування політичного товару, політичний бренд.

Поле, в якому функціонує політичний маркетинг, – це політичний ринок.

В економіці «ринок» визначається як інститут, або механізм, що зводить разом покупців і продавців окремих товарів і послуг (McConnell & Brue 1993, p. 61) [14, с. 61]. В основі ринку – обмін.

Ринок політики дуже схожий на ринок товарів і послуг. Спільними рисами є:

- існування конкуренції між різними організаціями та групами, які борються за споживачів (виборців), яким пропонується набір альтернатив;
- виборці на політичному ринку, як і споживачі на комерційному, керуються схожими мотивами;
- схожі канали комунікації, серед яких можна назвати особистий контакт, поштову розсилку, рекламу, білборди, ЗМІ тощо (Lutsenko 2010, p. 67) [13, с. 67].

Політичний ринок, за Ф. Котлером (Ph. Kotler), – сукупність акторів чи політичних продуктів (Kotler 2001, p. 45) [6, с. 45].

Найпопулярніше визначення політичного ринку на пострадянському просторі дає О. Морозова, яка розуміє під ним систему виробництва й розподілу політичних товарів і послуг (ідей, програм, стилю управління, іміджу лідера), що відносно ефективно забезпечує узгодження значного числа інтересів продавців (партій, політиків, бюрократії), що конкурують між собою, і покупців (виборців, громадян). Політичний ринок – це простір, на якому відбувається обмін голосів виборців на передвиборчі обіцянки кандидатів, лояльності й підтримки громадян на проектовані політиками й керівниками рішення; при цьому всі актори політичного ринку діють заради досягнення власних цілей (Morozova 2000, p. 5) [15, с. 5]. Отже, політичний ринок – це також система обміну.

Слід зауважити, що виборці «купують товар» ніби у кредит. Вони віддають свої голоси в обмін на обіцянки, які потім можуть бути і не виконані, що в подальшому може негативно налаштувати електорат, тобто ускладнюється подальший процес обміну. Це може виражатися в абсентеїзмі чи голосуванні «проти всіх», тому що кредит довіри вичерпано (Likarchuk 2011) [10].

Виходячи з вищевикладеного, під ринком партій автор розуміє систему взаємодії між політичними партіями та виборцями з точки зору вигод політичних пропозицій та попиту.

Згідно теорії політичного маркетингу, суб'єкти політичного процесу для досягнення своїх цілей за умов конкуренції використовують чотири маркетингових інструментів: створення політичного продукту чи послуги, політична комунікація, політика дистрибуції та політика вартості продукту чи послуги (Nediak 2008, p. 253) [17, с. 253]. Товар є центральною ланкою маркетингу, розподіл та ціна ґрунтуються вже на його особливостях (Likarchuk 2011) [10]. Отже, саме створення політичного продукту визначає наступні кроки у маркетинговій стратегії партії.

Політичний продукт (товар) – це продукт, послуга, ідея, програма, знання, що представлені у формі обіцянки, відкладеної у часі, має завданням задовольнити потреби будь-яких верств населення.

Партійними товарами, що представлені на політичному ринку є партійна символіка, програмові документи партій, лозунги, меседжі (послання), які мають бути досить чітко позиціоновані. Саме це й надає їм реального маркетингового сенсу, оскільки дозволяє населенню, прихильникам різних політичних сил розпізнавати заклики.

Позиціонування політичного товару – визначення місця політика, партії, програми щодо аналогічного товару суперника, виявлення конкурентних переваг товару і чітке формулювання його призначення для потрібних сегментів ринку.

У політичному маркетингу позиціонування є маркетинговим знаряддям, яке дає можливість показати бачення партією основних проблем, що цікавлять виборців (Lisnychyy & et al 2001, p. 234) [12, с. 234].

У класичному варіанті продукт, створений згідно маркетингових технологій, повинен враховувати вплив: культурних та соціальних факторів, економічну ситуацію, індивідуальні характеристики (система цінностей, мотиви поведінки), перемінні прийнятих рішень (сприйняття, мотивації) тощо.

Регулятором визначення якості політичного продукту на політичному ринку є попит і пропозиція.

Під попитом на політичний продукт ми розуміємо готовність громадян до сприйняття та споживання цього продукту. Попит на політичний товар є нестійким (Likarchuk 2011) [10]. Але виробник такого товару може ефективно впливати на попит через публікації в ЗМІ, результати опитування населення й розповсюдження їхніх результатів, наукові конференції, мітинги, демонстрації і т.д.

Попит на товар визначається його якістю. Під якістю у маркетингу прийнято розуміти сукупність властивостей, яка приваблює покупця. Таким чином, якість є те, що здається таким споживачеві, а не те, що є таким насправді (Kotler 1992, p. 94) [7, с. 94].

Отже, якість політичного товару – ступінь відповідності характеристик політичного суб'єкта потребам електорату.

Якість і впізнаваність політичного продукту є основним репрезентативним інструментом для партії. Однак, тут перш за все треба розділяти поняття якості та впізнаваності. В ідеалі вони повинні бути взаємодоповнюючими (Kolomiyets` 2007) [5].

Маркетинговий підхід до вивчення кампаній не обмежується розглядом раціонально прийнятих рішень. Не підлягає сумніву та роль, яку в покупці відіграє ірраціональний фактор: саме він визначає характер комунікації, який встановлюється між продуктом і споживачем (Morozova 2000, p. 12) [15, с. 12].

Будь-який продукт володіє репрезентаційними характеристиками, тобто має свою форму, колір, спосіб використання. Те ж саме стосується політичної партії і її товарів: лідера та команду, програму, імідж, стиль та форми діяльності.

Цінність продукту, як зазначає Д. Якобучі (D. Jacobucci), на комерційному ринку у значній мірі визначається його символьними характеристиками. Символьна складова продукту – бренд, імідж,

позиціонування демонструють стійку тенденцію до домінування форми над змістом (Iacobucci 2004, p. 83) [32, с. 83].

У структурі відносин до політичного продукту, за Р. Батра (R. Batra), існує три тісно взаємопов'язаних між собою компоненти: пізнавальний – поінформованість, розуміння, знання; емоційний – оцінка, симпатії, переваги та вольовий компонент – наміри, спроби, голосування (Batra, Myers & Aker 2000, p. 247) [1, с. 247]. Тому символічні компоненти товару займають важливе місце.

Новий політичний маркетинг, як зазначає В.В. Філіпов, – це комунікації, орієнтовані на вартість політичного бренду (Filippov 2002, p. 8) [30, с. 8].

«Бренд» (brand) в буквальному перекладі з англійської, означає: 1) торгову марку; 2) сорт, якість; 3) тавро, клеймо (Povet`yev 2010, p. 8) [24, с. 8].

На сьогоднішній день значна частина дослідників акцентує ментальну природу бренду, його «віртуальний» характер (Povet`yev 2010, p. 9) [24, с. 9].

Політичний бренд, за визначенням І.Л. Недяк, – це ім'я (назва) політичного товару (лідера, партії, програми, ідеї тощо), особливостями якого є повсюдна популярність і глибока вкоріненість у масовій свідомості. На комерційному ринку виробникам важливо постійно підтримувати свою торгову марку, те ж стосується і політичного ринку (Nediak 2008, p. 269) [17, с. 269], в рамках якого процесу брендінгу підлягають не стільки товари, скільки взаємини, принципи та етика ведення справи, культурні стандарти управління і комунікації. Бренд в цих умовах стає своєрідною системою, яка вбирає в себе поняття іміджу та репутації. Відтепер реально брати участь у політичному житті країни зможуть тільки партії, що мають сильні бренди (Tamberg 2005, p. 233) [28, с. 233]. У виборчих змаганнях одержить перемогу не той, хто запропонує «покупцю» детально відпрацьовану, обґрунтовану ідеологічно програму, а той, хто створить яскравий символ-бренд, – своєрідну привабливу торгову марку.

Бренд – це нематеріальний капітал політичного суб'єкта, цінність якого полягає в його впізнаваності аудиторією, і у виникаючих у її представників позитивних асоціаціях, пов'язаних з ним (П.В. Повєтьєв) (Povet`yev 2010, p. 9) [24, с. 9].

Партійний бренд, на думку Г. Пушкарьової, – це формування у масовій свідомості символів, значень, образів, здатних відповідно до цілей політичної партії, як суб'єкта політико-технологічної діяльності, визначати особливості розвитку конкретного політичного процесу. Основний зміст брендингу як виду політико-технологічної діяльності – формування політичної ідентичності в інтересах політичного суб'єкта (Pushkareva 2002, p. 227) [26, с. 227]. К. Павлюк також підтримує, що асоціації, які викликає бренд породжуються ідентичністю, тим образом бренду, який політична сила хотіла б закріпити у свідомості виборця (Pavlyuk 2012, p. 91) [21, с. 91]. Автор наголошує, що бренд існує за рахунок емоцій.

Бренд, якщо це саме бренд, а не просто торгова марка, живе в голові людей, до нього існує певне відношення, і у момент ухвалення рішення про покупку він актуалізується, «спрацьовує» і підштовхує до «потрібного» вибору (Pusstotin 2011) [25]. Отже, пропонується розглядати партійний бренд як стійку стратегічну конкурентну перевагу політичної партії.

Брендобудівництво в політиці – це діяльність, яка безпосередньо пов'язана з управлінням поведінкою споживача на політичному ринку з метою підведення його до прийняття рішення або певного політичного вибору (Tamberg 2005, p. 233) [28, с. 233].

Специфічною особливістю політичного бренда виступає конкретний політичний товар, який не існує як матеріальний предмет, а тому партійний бренд має максимально опредмечувати відносини політичної партії з громадянами на основі конкретизації її діяльності (Khorishko 2010, p. 170) [31, с. 170].

Бренди формуються на основі ряду атрибутів – емблем, рекламних повідомлень, назв, гасел.

Брендинг, у тому числі і політичний, Д. Дж. Ліллекер (D. G. Lilleker) розуміє як розробку логотипу, символів, назв, та забезпечення гарантії того, що на ринку розуміють, що за цим стоїть (Lilleker 2010, p. 124) [9, с. 124]. Російський політолог О. Грішин пропонує представити цей процес у вигляді таких етапів: розробка ефективної назви партії; вибір альтернативних назв для партійного бренда; створення статуту і програми партії; формування партійних девізів; конструювання іміджу партії; розробка дизайну партійної емблеми; визначення партійних бренд-персон; дизайн рекламних матеріалів (Grishin 2012) [4].

До поняття «бренд» А. Олексин пропонує включати три обов'язкових складових:

- слоган – вербальні символи при позиціонуванні бренда. Слоган – це девіз, який є своєрідним «мостом» між ключовим повідомленням та цільовою аудиторією, що багаторазово проголошується протягом всього ходу кампанії («Ми їх зупинимо» (ВО «Батьківщина»);
- ковер-бренд (від англ. cover – покривати) – тло, на якому розміщується слоган, знак (кольорове наповнення, наприклад, червоний – колір комуністів);
- візуал-бренд – знак чи зображення (наприклад, соняшник «Партії зелених України») (Oleksin 2005) [19].

Таким чином, наявність партійного бренда сприяє створенню унікальної політичної пропозиції у чітко визначених просторово-часових рамках та позитивного ставлення громадськості до неї. Позитивне ставлення в ході політико-технологічної діяльності формує потребу в конкретному партійному бренді, що вимірюється кількістю голосів, отриманих політичною партією на виборах. Реалізація основних стратегій партійної діяльності має сприяти збереженню рейтингу та посиленню ефективності впливу бренда політичної партії на громадськість. Це сприяє ідентифікації цільової аудиторії з основними ідеями партійного бренда (Khorishko 2010, p. 176) [31, с. 176].

Отже, на політичному ринку партії уподібнюються до продавців, пропонуючи виборцям в обмін на політичну владу як товар себе і свою продукцію – ідеї, виборчі програми, логотипи, проекти, а також свою готовність діяти в певному напрямку на політичному полі. При цьому партійний продукт стає найважливішим інструментом маркетингу та конкурентної боротьби на політичному просторі, на якому стихійно формуються партійні утворення, які, у свою чергу, за певних умов і залежно від якості пропонованого товару, перетворюються на підприємства з визнаними брендами чи залишаються цехами кустарного виробництва.

Розглянувши базові категорії політичного маркетингу, можна дійти висновку, що саме конкуренція визначає необхідність формування партійного бренду.

Підвищення значення політичного маркетингу як засобу успішної діяльності політичних партій в Україні у майбутньому сприятиме становленню конкурент-

ного політичного ринку, що спонукатимуть суб'єктів політики до постійного вдосконалення.

Бібліографічні посилання

1. Батра Р. Рекламный менеджмент / Р. Батра, Д.Дж. Майерс, Д.А. Аакер. – 5-е изд. – М. : Вильямс, 2000. – 784 с.

2. Бебик В. Електоральний політичний маркетинг: теорія і міжнародна практика / В. Бебик, В. Бокоч // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 4. – С. 325–331.

3. Голубков Е. П. Маркетинговые исследования: теория, методология и практика / Е.П. Голубков. – М. : Финпресс, 1998. – 416 с.

4. Гришин О. Е. Идеология как технология [Электронный ресурс] / О. Е. Гришин // Дискурс-Пи. – 2012. – Режим доступа : http://discourse-pm.ur.ru/discours7/grishin.php.

5. Коломієць А. З чого складається ціна українських партій? [Електронний ресурс] / А. Коломієць // Народні блоги. – 2007. – 25 червня. – Режим доступу : – Назва з екрану.

6. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент : Экспресс-курс / Филип Котлер ; под общ. ред. Ю. Н. Каптуревского ; пер. с англ. Т. Виноградовой. – СПб. : Питер, 2001. – 496 с.

7. Котлер Ф. Основы маркетинга / общ. ред. и вступ. ст. Е.М. Пеньковой. – Новосибирск : Наука, 1992. – 736 с.

8. Котлер Ф. Основы маркетинга. Второе европейское издание / Ф. Котлер. – М. : Изд. Дом «Вильямс», 2002. – 1152 с.

9. Лиллекер Д. Дж. Политическая коммуникация. Ключевые концепты / Дж. Лиллекер Даррен ; пер. с англ. С.И. Остнек Даррен. – Х. : «Гуманитарный Центр», 2010. – 300 с.

10. Лікарчук Н.В. Концепт «продукт» як базовий елемент політичного маркетинг-мікс [Електронний ресурс] / Н.В. Лікарчук // Політологічні записки : зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 3. – Режим доступу до журн. : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Polzap/2011_3/11masrsu.pdf – Назва з екрану.

11. Лікарчук Н. В. Сучасні школи політичного маркетингу // Вісник СевНТУ. Політологія: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 100. – С.31–34.

12. Лісничий В. Сучасний виборчий PR / В. Лісничий, В. Грищенко, В. Іванов та ін. – Сєвєродонецьк : Вид. дім «ЕВРИКА», 2001. – 480 с.

13. Луценко К. Теоретико-концептуальні засади політичного маркетингу / К. Луценко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2010. – Вип. 21. – С. 64–74.

14. Макконел К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика : пер. с англ. / К.Р. Макконел, С.Л. Брю. – К. : Хагар-Демос, 1993. – 864 с.

15. Морозова Е.Г. Политический маркетинг: концепции развития, модели функционирования (компаративный анализ) : автореф. дисс. … докт. полит. наук / Е.Г. Морозова. – М., 2000. – 41 с.

16. Недяк И.Л. Маркетинговая парадигма электоральной борьбы XXI века / И.Л. Недяк // Обозреватель. – 2007. – №8. – С.100–107.

17. Недяк И.Л. Политический маркетинг. Основы теории / И. Недяк. – М. : Весь Мир, 2008. – 352 с.

18. Нежданов Д. В. Политический маркетинг: вчера, сегодня, завтра / Д.В. Нежданов. – Санкт-Петербург : Питер. – 2003. – 160 с.

19. Олексин А. Політичний маркетинг – ключ до влади [Електронний ресурс] / А. Олексин // Ifportal.net. – 2005. – 29 грудня. – Режим доступу : – Назва з екрану.

20. Павлова Л. І. Удосконалення виборчої системи як чинник розвитку політичних партій в Україні [Електронний ресурс] / Л.І. Павлова // Політологічні записки. – № 3. – Режим доступу : – Назва з екрану.

21. Павлюк К. В. Капітал політичного бренду / К.В. Павлюк // «Дні науки філософського факультету – 2012», Міжн. наук. конф. (2012 ; Київ) : [матеріали доповідей та виступів]. – К., 2012. – Ч. 8. – С.90–92.

22. Парамонова С. К. Полит. маркетинг в России: программирование поведения электората с помощью полит. методик и технологий : автореф. дисс. ... канд. полит. наук / С.К. Парамонова. – М., 2008. – 31 с.

23. Поліщук І. О. Електоральний процес: поняття та складові фактори / І.О. Поліщук // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2010. – № 885: сер. «Питання політології». – Вип. 16. – С. 132–137.

24. Поветьев П. В. Бренд-коммуникация в публичной политике: концептуальные основы / П.В. Поветьев. – М., 2010. – 17 с.

25. Пустотин В. Украинские бренды и украинский брендинг [Электронный ресурс] / В. Пустотин // Следопыт. – 2011. – 23 марта. – Режим доступа : http://www.sledopyt.com.ua/misli/pusto/show_108/ – Название с экрана.

26. Пушкарева Г. В. Политический менеджмент : учеб. пособие / Г.В. Пушкарева. – М. : Дело, 2002. – 400 с.

27. Спасский А. Е. Политический маркетинг как научная и учебная дисциплина [Электронный ресурс] / А.Е. Спасский // Eurasian Political Studies Network. – 2004. – Режим доступа : http://eng.espi.ru/Content/Conferences/Papers2004/Spasskiy.html – Название с экрана.

28. Тамберг В. Бренд: боевая машина бизнеса / В. Тамберг, А. Бадьин. – М. : Олимп-бизнес, 2005. – 240 с.

29. Тропников А.И. Политический маркетинг: «конец истории» или новые перспективы? [Электронный ресурс] / А.И. Тропников // Модернизация экономики и глобализация. – 2009. – Режим доступа : – http://www.hse.ru/data/206/144/1235/tropnikov.doc – Название с экрана.

30. Филиппов В. В. Маркетинговые инструменты построения брендов в избирательных технологиях / В.В. Филиппов // Политический маркетинг. – 2002. – №10. – С. 8–17.

31. Хорішко Л. Партійний бренд як фактор технологізації політичного процесу / Л. Хорішко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2010. – Вип. 21. – С. 169–177.

32. Якобуччи Д. Школа маркетинга Келлога / Д. Якобуччи. – СПб. : Питер, 2004. – 517 с.

33. Henneberg S. C. M. Understanding Political Marketing / S.C.M. Henneberg // The Idea of Political Marketing / ed. N.J. O'Shaughnessy, S.C. Henneberg. – Westport, Connecticut ; L. : Praeger, 2002. – P.93–170.

Руденко А.Ф. Политический и партийный маркетинг: сущность, школы, категориальный аппарат

Рассмотрены сущность и структурные направления политического маркетинга. Акцентировано внимание на особенностях партийного маркетинга. Проанализированы теоретические школы к пониманию сущности политического маркетинга. Выделены категории политико-партийного маркетинга и представлены их основные характеристики. Раскрыта необходимость создания партийных брендов.

Ключевые слова: политический маркетинг, партийный маркетинг, политический рынок, политический продукт, позиционирование, бренд, коммуникация.

Rudenko A. Political and party marketing: the essence, schools, categorical apparatus

The essence and direction of the structural political marketing were considered. Attention was focused on the characteristics of the party marketing. The theoretical schools of political marketing were analyzed. The category of political-party marketing and their main characteristics were presented. The necessity of creation the party brands were revealed.

Keywords: political marketing, party marketing, political market, political product, positioning, brand, communication.

References:

Batra, R, Myers, D & Aker, D 2000, Reklamnyy menedzhment (Advertising management). Vil`yams, Moscow.

Bebyk, V 2011, 'Elektoral`nyy politychnyy marketing: teoriya i mizhnarodna praktyka' ('Electoral political marketing: theory and practice of international'). *Osvita regionu. Politologiya, psykhologiya, komunikatsiyi,* № 4, pp. 325–331.

Filippov, VV 2002, 'Marketingivye instrumeny postroyeniya brendov v izbiratel`nykh tekhnologiyakh' ('Marketing tools for building brands in election technology'). *Politicheskiy marketing*, №10, pp. 8–17.

Golubkov, EP 1998, Marketingovyye issledovaniya: teoriya, metodologiya i praktika (Marketing researches: theory, methods and practice). Finpress, Moscow.

Grishin, OE 2012, 'Ideologiya kak tekhnologiya' ('Ideology as a technology'). *Diskurs-Pi,* viewed: <http://discourse-pm.ur.ru/discours7/grishin.php>

Henneberg, SCM & O'Shaughnessy, NJ 2002, 'Understanding political marketing'. *The Idea of Political Marketing*, Praeger, Westport, pp. 93–170.

Iacobucci, J 2004, Shkola marketinga Kelloga (Kellogg School of Marketing). Piter publ., Saint-Petersburg.

Khorishko, L 2010, 'Partiynyy brend yak factor tekhnologizatsiyi politychnogo proysesu' ('Party brand as a factor in the political technologizing process'). *Suchasna ukrayins`ka polityka. Polityky i politology pro neyi,* Vyp. 21, pp. 169–177.

Kolomiyets`, A 2007, 'Z chogo skladayet`sia tsina ukrayins`kykh partiy?' ('What is included in the price of Ukrainian parties?'). *Narodni blogy*, viewed: .

Kotler, P 1992, Osnovy marketinga (Principles of marketing). Nauka, Novosibirsk.

Kotler, P 2001, Marketyng menedzhment: Ekspress kurs (Marketing management: express course). Piter, Saint-Petersburg.

Kotler, P 2002, Osnovy marketinga. Vtoroye yevropeyskoye izdaniye (Principles of marketing. The second European edition). Vil`yams publ., Moscow.

Likarchuk, NV 2009, 'Suchasni shkoly politychnogo marketyngu' ('The modern schools of political marketing'). *Visnyk SevNTU. Politologiya: zbirnyk naukovykh prats`*, Vyp 100, pp .31–34.

Likarchuk, NV 2011, 'Kontsept "produkt" yak bazovyy element politychnogo marketing-miks' ('The concept of «product» as a basic element of the political marketing mix'). *Politychni zapysky: zbirnyk naukovykh prats`,* Vyp. 3, viewed: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Polzap/2011_3/11masrsu.pdf>.

Lilleker, DG 2010, Politicheskaya kommunikatsiya. Klyuchevyye kontsepty (Political communication. Key concepts). Gumanitarnyy Tsentr, Khar`kov

Lisnychyy, V & et al 2001, Suchasnyy vyborchyy PR Лісничий В. Сучасний виборчий PR (Modern electoral PR). EVRYKA publ., Severodonetsk.

Lutsenko, K 2010, 'Teoretyko-kontseptual`ni zasady politychnogo marketyngu' ('Theoretical and conceptual foundations of political marketing'). *Suchasna ukrayins`ka polityka. Polityky i politology pro neyi,* Vyp. 21, pp. 64–74.

McConnell, KR & Brue, SL 1993 Ekonomiks: printsipy, problemy i politika (Economics: principles, problems and policies). Khagar-Demos publ., Kyiv.

Morozova, EG 2000, Politicheskyy marketing: kontseptsii razvitiya, modeli funktsionirovaniya (komparativnyy analiz): avtoreferat diss. dokt. pol. nauk. (Political marketing: the concept of development, the model of functioning (comparative analysis): synopsis to PhD in pol. science diss.). Moscow.

Nediak, IL 2007, 'Marketingovaya paradigma electoral`noy bor`by XXI veka' ('Marketing paradigm of electoral struggle in the XXI century'). *Obozrevatel`,* №8, pp. 100–107.

Nediak, IL 2008, Politicheskiy marketing. Osnovnyye teorii (Political marketing. Basic theories). Ves` mir publ., Moscow.

Nezhdanov, DV 2003, Politicheskiy marketing: vchera, segodnia, zvtra (Political marketing: yesterday, today and tomorrow). Piter publ., Saint-Petersburg.

Oleksin, A 2005, 'Politychnyy marketing – klyuch do vlady' ('Political Marketing - the key to power'). *Ifportal.net*, viewed: <.

Paramonova, SK 2008, Politicheskiy marketing v Rossii: programirovaniye povedeniya elektorata s pomoshch`yu politicheskikh metodik I tekhnologiy (Political marketing in Russia: programming the behavior of the electorate with the political methods and techniques). Moscow.

Pavlova, LI, 'Udoskonalennia vyborchoyi systemy yak chynnyk rozvytku politychnykh partiy v Ukrayini' ('Improving the election system as a factor in the development of political parties in Ukraine'). *Politologichni zapysky,* № 3. Viewed:.

Pavlyuk, KV 2012, 'Kapital politychnogo brendu' ('Capital of political brand'). *Dni nauky filosofs`kogo fakul`tetu – 2012: mizhnarodna naukova konferenysiya*, Kyiv, Vol. 8, pp. 90–92.

Polishchuk, IO 2010, 'Elektoral`nyy protsess: poniattia ta skladovi factory' ('Electoral process: concept and components of factors'). *Visnyk Kharkivs`kogo national`nogo universytetu im. V.N. Karazina,* № 885: Ser. «Pytannia politologii», Vyp. 16, pp. 132–137.

Povet`yev, PV 2010, Brend-kommunikatsiya v publichnoy politike: kontseptual`nyye osnovy (Brand communication in public policy: a conceptual framework). Moscow.

Pushkareva, GV 2002, Politicheskiy menedzhment: uchebnoye posobiye (Political management: manual). Delo publ., Moscow.

Pusstotin, V 2011, 'Ukrainskiye brendy i ukrainskiy brending' ('Ukrainian brands and Ukrainian branding'). *Sledopyt*, viewed: <http://www.sledopyt.com.ua/misli/pusto/show_108/>.

Spasskiy, AE 2004, 'Politicheskiy marketing kak nauchnaya i uchebnaya distsiplina' ('Political marketing as a scientific and academic discipline'). *Eurasian Political Studies Network*, viewed: <http://eng.espi.ru/Content/Conferences/Papers2004/Spasskiy.html>.

Tamberg, V 2005, Brend: boyevaya mashina biznesa (Brand: fighting machine of business). Olimp-bizness, Moscow.

Tropnikov, AI 2009, 'Politicheskiy marketing: "konets istorii" ili novyye perspektivy?' ('Political marketing: the «end of history» or new perspectives?'). *Modernizatiya ekonomiki i globalizatsiya*, viewed: <http://www.hse.ru/data/206/144/1235/tropnikov.doc >.

Надійшла до редколегії:17.09.2013 р.

УДК 32:001:324

Є. В. Куценко

Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ЗАРУБІЖНИХ ВЧЕНИХ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ»

Досліджено основні теоретико-методологічні підходи зарубіжних вчених до розуміння сутності та особливостей виборчих технологій. Проаналізовано роль політичного маркетингу у становленні поняття «виборчі технології», а також їх взаємозв'язок із PR та політичною рекламою.

Ключові слова: виборчі технології, виборча кампанія, вибори, електорат, політичний маркетинг, PR, політична реклама.

Ефективність виборчої кампанії конкретних політиків та політичних сил багато у чому залежить від обрання тих, чи інших способів і методів боротьби за владу та впливу на електорат, які сьогодні прийнято називати виборчими технологіями.

Перше практичне втілення та теоретичне осмислення виборчих технологій було здійснене в США та Західній Європі ще в першій половині XX ст., що сприяло подальшій професіоналізації виборчої кампанії та вдосконаленню демократичних принципів її проведення.

З огляду на це, актуальність даної наукової розвідки є беззаперечною, адже питання про розвиток демократії в Україні сьогодні стоїть першим в порядку денному для нашої держави.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові праці таких дослідників як П. Лазарсфельд, Б.Берельсон, А. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Міллер, Д. Стоукс, Й. Шумпетер, А.Зиґфрід, Т. Грінберг, Ф. Котлер, Дж. Наполітан, Д. Ліндон, Е. Єгорова-Гартман, Є. Малкін, Є. Сучков, О. Морозова та ін. Характеризуючи ступінь наукового розроблення проблеми, варто звернути увагу на дисертаційні дослідження Л. Кочубей, О. Хромця, Г. Пилипенко, В. Мокана, Є. Юрченка та інших науковців.

Водночас серед цих розробок є досить мало досліджень, в яких системно аналізуються основні наукові напрямки у зарубіжній політичній думці, представники яких ґрунтовно вивчають виборчі технології.

Мета даної статті – проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи зарубіжних науковців до розуміння поняття «виборчі технології». Мета роботи передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- дослідити погляди представників основних наукових шкіл та напрямків Західної політичної науки на розуміння сутності виборчих технологій;
- охарактеризувати підходи російських фахівців до аналізу феномена виборчих технологій та їх місця у політичному процесі.

Потрібно відзначити, що традиційним у дослідженні виборчих технологій для західних дослідників є акцентування їх уваги на ефективності технологій виборчих кампанії, опис та систематизація великої кількості емпіричного досвіду проведених виборчих кампаній. У цілому, в рамках Західної політичної науки можна виділити декілька наукових підходів до розуміння означеної проблематики.

Суттєву роль у науковому осмисленні сутності та механізмів виборчого процесу в цілому і виборчих кампаній та технологій їх проведення, зокрема, відіграли фундаментальні дослідження електоральної участі, що проводились у другій пол. XX ст. Їх перший напрям, відомий як соціологічний підхід, був започаткований у 40-50-х рр. групою американських науковців на чолі з П.Лазарсфельдом і Б.Берельсоном. Опираючись на біхейвіористську методологію, представники цієї школи розробили соціологічну модель електоральної участі, згідно якої електоральний вибір визначається належністю до великих соціальних груп та відповідною ідентифікацією з ними. При цьому виділяється ряд соціальних «розколів», на основі яких структурується підтримка партій і кандидатів (Vybory v postkommunisticheskikh obshchestvakh 2000, p. 157) [1, с. 157].

Представники соціологічного підходу відстоювали позицію, що саме соціальні «розколи» є основними чинниками електоральних симпатій, у той час як вплив виборчих кампаній та різноманітних технологій їх проведення є незначним. У 80-х рр. XX ст. цей недолік спробував виправити британський дослідник П. Данліві, визначивши, що виборці голосують під впливом ідеологічної інтерпретації соціальних «розколів», що пропонуються різними політичними інститутами (Danlivi 1999, p. 285) [2, с. 285].

Дещо інший підхід запропонували на початку 60-х рр. XX ст. представники Мічиганської школи А. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Міллер, Д. Стоукс та інші (Campbell & et al 1960) [3], які основну увагу зосереджували на вивченні факторів, що впливають на електоральний вибір. У рамках цього підходу була розроблена соціально-психологічна модель електоральної участі, згідно якої на вибір громадян впливає перш за все партійна ідентифікація, що формується у процесі політичної соціалізації.

Третя «класична» модель електоральної участі була розроблена в рамках теорії раціонального вибору і отримала назву раціонально-інструментальної. Важливий внесок у її формування здійснив Й. Шумпетер, який прирівнював сферу електоральної політики до ринку, на якому політичні партії пропонують, а раціонально мислячі виборці обирають політичні програми (Schumpeter 1995, p. 211) [4, с. 211].

У 80-х рр. XX ст. раціонально-інструментальна модель зазнала суттєвої трансформації, внаслідок чого у ній виокремилися системи егоцентричного-соціоцентричного і перспективного-ретроспективного голосування. Егоцентрична вісь символізує, що голосуючи, виборець виходить із власного економічного становища та перспектив його поліпшення, тоді як соціоцентрична означає, що виборець виходить із загальних показників функціонування економіки в країні. У свою чергу, ретроспективна вісь означає орієнтацію виборця на оцінку діяльності владних структур у минулому, а перспективний вибір ґрунтується на очікуваннях виборців від роботи новообраних органів управління (Rotar 2007, p. 67) [5, с. 67].

Розгляд «класичних» підходів до електоральної участі був би не повним без ще одного напрямку, відомого під назвою екологічної школи або електоральної географії, що виник раніше за описані школи, однак не знайшов у той час належного розвитку. Започаткував його французький дослідник А. Зиґфрід, який у 1913 р. проаналізував географічний розподіл голосів виборців упродовж трьох десятиліть і пояснив його низкою характеристик територій (Salmin 1984, p. 23) [6, с. 23].

З розгортанням посткомуністичних трансформаційних процесів дослідники стали більше звертатися до вивчення електоральної участі у країнах ЦСЄ та колишнього СРСР. Проте внаслідок швидкої трансформації соціальної структури цих суспільств класичні підходи були недостатньо адекватними, а тому постала необхідність створення адаптованих теорій. Найвідомішою з них стала схема Х. Кітчельта, згідно якої більшості посткомуністичних країн властиві два основні «розколи»: авторитарно-ліберальний (ціннісний) і ліво-правий (соціально-економічний) (Vybory v postkommunisticheskikh obshchestvakh 2000, p. 117) [1, с. 117].

Зазначимо, що жоден із розглянутих підходів не претендує на універсальність. Однак вони сприяли подальшому вдосконаленню поняття «виборчі технології», яке набуло свого сучасного змісту приблизно з середини XX ст. Це пов'язано насамперед з тим, що вибори у цей час стають більш технологічними: починаючи з 50-60-х рр. XX ст. для того, щоб перемогти або серйозно вплинути на перебіг виборчої кампанії, політик був змушений використовувати справжній арсенал технологічних прийомів для організації роботи своєї виборчої команди, а також широко використовувати технології роботи з електоратом, щоб стимулювати його підтримати того чи іншого кандидата/політичну силу в підсумку виборчої кампанії.

60-70-ті рр. XX ст. ознаменувалися появою нового підходу до вивчення виборчих кампаній – політичного маркетингу, що мав на меті насамперед розробку методів впливу на електоральну поведінку. Сам термін «маркетинг» з'явився наприкінці XIX – на початку XX ст. як поняття, що означало вивчення попиту і збуту товарів та

послуг (Kovler 1995, p. 5) [7, с. 5]. Згодом ефективність маркетингу у комерційній сфері привернула увагу політичної науки. В середині 1960-х рр. американські дослідники Р. Глік і Д. Німмо одними з перших звернулися до термінології маркетингу, ще не цілком уявляючи собі його можливості в області політичних досліджень (Kotler 1993, p. 51) [8, с. 51].

Однак на практиці маркетинговий підхід почав застосовуватися значно раніше. Класичними прикладами цього були спроби одного із перших політтехнологів С. Уебба ще у 1922 р. сегментувати електоральний ринок; активне використання у виборах початку 1930-х рр. у США першою в історії спеціалізованою службою з проведення виборчих кампаній «Campaign incorporated» плакатів з фото кандидата та гучних концертів; вибори Президента 1952 р. у США, на яких переможець Д. Ейзенхауера першим із претендентів на посаду глави США скористався послугами рекламної агенції для організації своєї електоральної кампанії тощо. Невдовзі американський досвід був майже автоматично перенесений у Великобританію, на континентальну Європу, в Японію і потім розійшовся по всьому світі, довівши свою ефективність (Harris, Locke & Ris 2004, p. 6–21) [9, с. 6–21].

Однак, професійні маркетологи не відразу визнали універсальність свого інструментарію. Революційний прорив у цій сфері здійснив класик комерційного маркетингу, американський дослідник Ф. Котлер, вивівши маркетингові концепції і технології на рівень масштабних соціальних досліджень і показавши їх значення для функціонування некомерційних (у т.ч. політичних, державних) структур, проведення масових кампаній (Kotler 1993, p. 47) [8, с. 47].

У цілому, існує два підходи до розуміння суті політичного маркетингу: вузький та широкий. Представники вузького підходу (М. Бонгран, Г. Маузер) розглядають політичний маркетинг як сукупність технічних прийомів, які в кінцевому рахунку принесуть кандидату/партії максимальну кількість голосів. Представники широкого підходу (Д. Ліндон) вважають, що виборчий маркетинг (як складова маркетингу політичного) має обмежену мету: допомогти політичним партіям і кандидатам провести ефективну виборчу кампанію (European Journal of Marketing…1996, p. 5) [10, с. 5].

Присвячені політичному маркетингу публікації російських авторів, так само, як і роботи їх західних колег, спочатку були відмічені вузьким практицизмом і мали характер методичних посібників на тему того, як перемогти на виборах. Але останнім часом готуються і праці наукового плану, що дозволяють константувати появу маркетологів не тільки практиків, але і теоретиків.

Більшість російських дослідників політичного маркетингу не виходять за рамки суто «технологічного» підходу. Так, в Політологічному словнику під редакцією В. Ф. Халіпова політичний маркетинг охарактеризований як «різновид політичної технології, що є комплексною системою методів і прийомів цілеспрямованої дії на різних соціальних, національних спільнот і груп» (Malkin & Suchkov 2006, p. 91) [11, с. 91].

Ф. Ільясов вважає, що маркетингом – стосовно такого виду «товару» як політичний лідер – є «заснованана на вивченні електорату система оптимізації значущих характеристик кандидата (зовнішність, манери, публічна поведінка, програми) і інформаційної дії на цільову аудиторію, спрямована на отримання максимального числа голосів виборців для даного лідера» (Il`yasov 1997,p. 89) [12, с. 89].

О. Морозова пропонує розглядати політичний маркетинг як багатозадачну політологічну технологію, що має солідне теоретичне підгрунтя перш за все в економічній науці та у суміжних з політологією галузях знання – соціології, психології, лінгвістиці і т.д (Morozova 1999, p. 60) [13, с. 60].

Маркетинговий підхід до політики у цілому та організації виборчих кампаній, зокрема, базується на вивченні політичного процесу за аналогією з ринком, на якому існує виробництво, попит і пропозиція «політичного товару», який громадяни-виборці «купують» в обмін на політичну підтримку.

Основними різновидами політичного «товару» виступають: 1) ідеологічні кліше; 2) політичні програми; 3) партії і громадські організації; 4) державні органи; 5) окремі політики (Yegorova-Gantman & et al 1999, p. 39) [14, с. 39]. Однак в умовах технологізації і віртуалізації сучасної політики найпоширенішим типом політичного товару є політичний імідж (Yegorova-Gantman & et al 1999, p. 55) [14, с. 55], виробниками якого є політики, політичні консультанти, партії, партійні активісти, а споживачами – різні верстви і групи населення, тобто електорат.

Застосування маркетингового підходу до процесу організації і ведення виборчої кампанії дозволяє поділити його на наступні основні стадії:

1) Вивчення політичного ринку;

2) Сегментація політичного ринку;

3) Позиціонування на ринку – зайняття позиції у конкретному сегменті ринку;

4) Виробництво політичного «товару»;

5) Просування товару на політичний ринок.

Подальше ускладнення виборчих кампаній зумовило появу ще одного підходу до розуміння сутності виборчих кампаній та процесу їх організації і ведення, який можна назвати управлінським. Так, на думку О. Соловйова, виборча кампанія є системою управлінських заходів – технологій, спрямованих на досягнення учасниками виборів поставлених цілей (Solov`yev 2003, p. 534) [15, с. 534].

Проте сьогодні відбувається своєрідна конвергенція управлінського підходу із маркетинговим, обумовлена домінуванням парадигми «ринку» у сучасній теорії менеджменту. На прикладному рівні обидва підходи орієнтуються на оптимізацію процесу організації і ведення виборчих кампаній шляхом їх технологізації, а як дослідницька методологія дозволяють застосовувати теорії, концепції та понятійний апарат менеджменту і маркетингу при аналізі виборчого процесу.

Політичний (електоральний) маркетинг часто ототожнюють із поняттям виборчі технології. Однак російський дослідник О. Джабасов слушно зазначає, що оскільки у виборчих кампаніях застосовуються різні технології, прийоми і методи, у тому числі такі, що не мають жодного відношення до маркетингу, категорія виборчі технології виявляється більш адекватною по відношенню до всіх її аспектів (Dzhabasov 2000, p. 59) [16, с. 59].

Термін «виборча технологія» походить від більш широкого поняття «політична технологія». Під технологічним вирішенням проблеми зазвичай розуміють те, яким чином досягається запланований результат у розрізі конкретної ситуації. У свою чергу, політичними технологіями називають сукупність процедур, прийомів і засобів, що послідовно застосовуються і спрямовані на найбільш оптимальну та ефек-

тивну реалізацію цілей і завдань конкретного суб'єкта політики у певний час і у певному місці (Solov`yev 2003, p. 415) [15, с. 415]. Політичні технології існують у декількох видах: технології розробки і впровадження політичних рішень, технології формування політичної влади, технології партійного будівництва, технології формування громадської думки, технології узгодження суспільних інтересів, технології розв'язання політичних конфліктів тощо (Kovler 1995, p. 49) [7, с. 49]. Значна частина політичних технологій використовується у процесі боротьби за владу і спрямована на її здобуття під час виборів. Такі технології і є виборчими.

Російський дослідник О. Соловйов визначає виборчі технології як способи організації і ведення виборчої кампанії, що включають різноманітні напрямки дій кандидата і його команди, орієнтовані на досягнення певних політичних цілей (Solov`yev 2003, p. 534) [15, с. 534]. Ще ширше визначення пропонують інші російські науковці Є.Малкін і Є.Сучков, які під виборчими технологіями розуміють методи організації виборчих кампаній кандидатів і (чи) партій, спрямовані на досягнення успіху на виборах. У цьому значенні всі дії кандидата і його команди від моменту ухвалення рішення про участь у виборах до підрахунку голосів можна віднести до виборчих технологій (Malkin & Suchkov 2006, p. 24) [11, с. 24]. О. Джабасов використовує термін політична технологія виборчої кампанії, під яким розуміє сукупність прийомів і методів впливу на виборців, заснованих на певних наукових розробках, даних соціологічних досліджень тощо з метою досягнення політичного успіху певною політичною силою на виборах, що використовує для досягнення цієї мети засоби політичної реклами і методи паблік рілейшнз (Dzhabasov 2000, p. 61) [16, с. 61].

У свою чергу політичну рекламу можна визначити як форму спрямованого, безособового звернення до громадян, що в умовах вільного і конкурентного вибору інформації націлене на створення в них позитивного сприйняття образу політичного товару і мобілізує їх на відповідну підтримку.

Пабілк рілейшнз (PR) часто трактують як спеціальну систему управління інформацією, а також розповсюдження готової інформаційної продукції засобами комунікації з метою цілеспрямованого формування бажаної громадської думки.

Окрім цих понять, із виборчими технологіями тісно пов'язані й інші. Наприклад, політичне маніпулювання, «брудні» технології і «чорний PR». Але вони не є об'єктом дослідження даної наукової розвідки.

Таким чином, Сполучені Штати Америки та країни Західної Європи стали піонерами у практичному застосуванні та теоретичному осмисленні виборчих технологій.

Суттєву роль у науковому осмисленні сутності та механізмів виборчого процесу в цілому і виборчих кампаній та технологій їх проведення, зокрема, відіграли фундаментальні дослідження електоральної участі, що проводились у другій половині XX ст на Заході. Серед них, зокрема, варто відзначити соціологічний підхід (П. Лазарсфельд, Б. Берельсон), Мічиганську школу (А. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Міллер, Д. Стоукс та ін.), теорію раціонального вибору (Й. Шумпетер), школу електоральної географії (А. Зиґфрід) та ін.

Незважаючи на те, що жодний із цих наукових напрямків не був універсальним, їх представники зробили величезний вклад у розуміння сутності виборчої кампанії та технологій її проведення.

Свого сучасного змісту поняття «виборчі технології» набуло приблизно з середини XX ст. Причиною цього були об'єктивні історичні обставини, які змушували політиків задля перемоги на виборах використовувати арсенал різноманітних технологічних прийомів, які, фактично, і були виборчими технологіями.

Трохи згодом, у 60-70-х рр. XX ст. у межах Західної політичної науки з'явився новий підхід до вивчення виборчих кампаній та виборчих технологій – політичний маркетинг (М. Бонгран, Г. Маузер, Д. Ліндон та ін.). Фактично, його головною метою була розробка механізмів впливу на електоральну поведінку за допомогою ринкових методів.

Після успішної апробації виборчих технологій, які стали продуктом політичного (зокрема, виборчого) маркетингу, на теренах США, вони поширились спочатку на країни Західної Європи та Японію, а згодом стали використовуватись і в усьому світі.

У межах понятійного апарату політичного маркетингу виборчі технології схильна розглядати й більшість російських науковців (зокрема, Є. Малкін, Є. Сучков, Ф. Ільясов, О. Морозова та ін.).

Подальше ускладнення виборчих кампаній зумовило появу ще одного підходу до розуміння сутності виборчих кампаній та процесу їх організації і ведення, який прийнято називати управлінським. Однак сьогодні відбувається активний процес поєднання маркетингового та управлінського підходів.

Ще однією тенденцією є ототожнення політичного маркетингу із виборчими технологіями. Але цей підхід навряд чи може претендувати на абсолютну наукову істину, адже виборчі технології нерідко включають в себе низку методів, що не мають жодного відношення до маркетингових.

Узагальнюючи усі описані вище основні теоретико-методологічні підходи зарубіжних вчених до розуміння поняття «виборчі технології», можна зробити висновок, що під ними зазвичай розуміють сукупність науково обґрунтованих способів та методів (переважно ринкових) політичної боротьби за владу, які приносять політичним акторам бажаний результат.

Тісно пов'язаними із виборчими технологіями є також такі поняття як «політична реклама», «пабілк рілейшнз» (PR), політичне маніпулювання, «брудні» виборчі технології тощо. Однак вони потребують ґрунтовного розгляду у межах окремого наукового дослідження.

Бібліографічні посилання:

1. Выборы в посткоммунистических обществах [пробл.-темат. сб.] / ИНИОН РАН. Центр социальных науч.-информ. исслед. Отд. политологии и правоведения, Ин-т сравнительной политологии. – М., 2000. – 184 с.

2. Данливи П. Политическое поведение: институциональный и эмпирический подходы / П.Данливи // Политическая наука: новые направления. – М. : Вече, 1999. – С. 281–296.

3. Campbell A. The American Voter / A. Campbell, Ph. Converse, W. Miller, D. Stokes. – N.Y. : Willey, 1960

4. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.

5. Ротар Н.Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: монограф. / Н.Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.

6. Салмин А.М. Промышленные рабочие Франции: к изучению сдвигов в политическом поведении / А.М. Салмин. – М. : Наука, 1984. – 283 с.

7. Ковлер А. И. Избирательные технологи: российский и зарубежный опыт / А.И. Ковлер. – М. : Инст. государства и права РАН, 1995. – 116 с.

8. Котлер Ф. Основы маркетинга / Котлер Ф. – М. : Прогресс, 1993. – 320 с.

9. Харрис Ф., Макиавелли, маркетинг и менеджмент / Ф. Харрис, Э. Локк, П. Рис. – СПб. : Питер, 2004. – 272 с.

10. European Journal of Marketing. Special Issue on «Political Marketing» – 1996. – №10–11. – 198 p.

11. Малкин Е. Политические технологии / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : «Русская панорама», 2006. – 680 с.

12. Ильясов Ф. Н. Политический маркетинг, или Как «продать» вождя / Ф.Н. Ильясов // Полис. – 1997. – № 5. – С. 88–100.

13. Морозова Е. Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии / Е. Г. Морозова – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 247 с.

14. Егорова-Гантман Е. В. Политическая реклама / Е.В. Егорова-Гантман, К.В. Плешаков, В.Б. Байбачова. – М. : Николло-М, 1999. – 240 с.

15. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии / А.И Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 559 с.

16. Джабасов А. А. Политические технологии избирательных кампаний: проблема категорального осмысления / А.А.Джабасов // Вестник Московск. ун-та : Сер. 12. Политические науки. – 2000. – №2. – С. 56–62.

Куценко Е.В. Основные научные подходы зарубежных ученых к определению понятия «избирательные технологии»

Исследовано основные теоретико-методологические подходы зарубежных ученых к пониманию сущности избирательных технологий. Проанализирована роль политического маркетинга в становлении понятия «избирательные технологии», а также их взаимосвязь с PR и политической рекламой.

Ключевые слова: избирательные технологии, избирательная кампания, выборы, электорат, политический маркетинг, PR, политическая реклама.

Kutsenko Ye. Main research points of view of foreign scientists at term «election technologies»

In the article main research points of view of foreign scientists at election technologies are investigated. The role of political marketing in incipience of term «election technologies» are analyzed. And correlation between election technologies, PR, and political advertisement are made.

Keywords: electoral technologies, election company, elections, electors, political marketing, PR, political advertisement.

References:

Campbell, A & et al 1960, The American Voter, Willey, NewYork.

Danlivi, P 1999, 'Politicheskoye povedeniye: institutsional`nyy I empiricheskiy podkhody' ('Political behavior: institutional and empirical approaches'). P*olitcheskaya nauka: novyye naravleniya. Veche*, Moscow, pp. 281–296.

Dzhabasov, AA 2000, 'Politicheskiye tekhnologii izbiratel`nykh kampaniy: problema kategorial`nogo osmysleniya' ('Political technologies campaign: the problem of categorical thinking'). *Vestnik Moskovskogo universiteta,* Seriya 12. Politicheskiye nauki, №2, pp. 56–62.

European Journal of Marketing. Special Issue on «Political Marketing», 1996, №10–11.

Harris, F, Locke, E & Ris, P 2004, Makiavelli, marketing i menedzhment (Machiavelli, marketing and management). Piter publ., Saint-Petersburg.

Il`yasov, FN 1997, 'Politicheskiy marketing, ili Kak «prodat`» vozhdia' ('Political marketing, or How to «sell» the leader'). *Polis*, № 5, pp. 88–100.

Kotler, Ph 1993, Osnovy marketinga (Principles of marketing). Progress publ., Moscow.

Kovler, AI 1995, Izbiratel`nyye tekhnologii: rossiyskiy i zarubexhnyy opyt (Election technology: Russian and foreign experience). Institut gosudarstva i prava RAN, Moscow.

Malkin, Ye & Suchkov, Ye 2006, Politicheskiye tekhnologii (Political technologies). Russkaya panorama publ., Moscow.

Morozova, YeG 1999, Politicheskiy rynok i politicheskiy marketing: kontseptsii, modeli, tekhnologii (Political market and political marketing: concepts, models, technologies). ROSSPEN, Moscow.

Rotar, NYu 2007, Politychna uchast` gromadian Ukrayiny u systemnykh transformatsiyakh perekhidnogo periodu: monografiya (The political participation of citizens in Ukraine systemic transformation transition: monograph)/ Ruta publ., Chernivtsi.

Salmin, AM 1984, Promyshlennyye rabochiye Frantsii: k izucheniyu sdvigov v politicheskom povedenii (Industrial Workers of France: the study of changes in political behavior). Nauka publ., Moscow.

Schumpeter, J 1995, Kpitalizm, sotsializm i demokratiya (Capitalism, socialism and democracy). Economika, Moscow.

Solov`yev, AI 2003, Politologiya: Politicheskaya teoriya, politicheskiye tekhnologii (Political science: Political theory, political technologies). Aspekt-Press., Moscow.

Vybory v postkommunisticheskikh obshchestvakh (Elections in post-communist societies), 2000, INION RAN, Moscow.

Yegorova-Gantman, YeV & et al 1999, Politicheskaya reklama (Political advertising). Nikollo-M publ., Moscow.

Надійшла до редколегії: 2.09.2013 р.

УДК 32.081

Н. С. Подвірна

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПОЛІТИЧНА, УПРАВЛІНСЬКА КУЛЬТУРА ЯК ФАКТОРИ ПРИЙНЯТТЯ ВЛАДНИХ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ

Розглянуто особливості політичної та управлінської культури як факторів прийняття владних рішень в Україні; визначено особливості політичної культури, а також парламентської етики. Зроблено висновок, що політична, управлінська та парламентська культура в Україні призводять до переважання неформальних норм у процесі прийняття рішень, що відображається на їх якості, підсилення ролі Інституту Президента у мережі владних рішень.

Ключові слова: владне рішення, політична культура, управлінська культура, парламентська етика, політичні цінності, етика влади.

Постановка проблеми. Владне рішення – це рішення, прийняте органами державної влади для регулювання конфліктів та захисту колективних інтересів акторів політики, яке спрямовує зміни або ж працює на збереження політичної системи. Державна влада як публічна влада, зазнає прихованих впливів різноманітних акторів політики, її рішення є результатом політичної гри. Вибір та прийняття владного рішення має на меті вирішення декількох цілей, однак процес постановки цілей, як і подальші етапи прийняття владного рішення неможливі без ціннісного контексту прийняття рішення. Визначення проблеми дуже часто розуміє підбір фактів, цінностей, причинно-наслідкових зв'язків, передбачає здоровий глузд, а також інтуїцію. На користь того чи іншого рішення завжди наводяться політичні аргументи. Однак, як зазначає Л. Пал, «політичні аргументи – це особливий спосіб організації ідей для того, щоб вони мали вплив під час політичних дебатів» (Pal 1999, p. 300)

[7, с. 300]. Саме тому ключовими факторами, фоном для прийняття владних рішень є політична культура громадян, а також культури управлінців та парламентарів, безпосередніх суб'єктів владного рішення.

В цій статті ставимо за **мету** розглянути особливості політичної та управлінської культури на владні рішення в Україні. Дана мета передбачає розв'язання наступних завдань: вивчення та узагальнення рис політичної культури; аналіз культури та етики парламентарів в Україні, в тому числі на основі нормативно-правових актів, що визначають статус депутата; визначення типу та особливостей управлінської культури в Україні.

Аналіз досліджень і публікацій. Дана проблема цікавить багатьох дослідників в Україні та закордоном. Так, питання політичної культури стали предметом наукових досліджень завдяки Г. А. Алмонду і С. Вербі, питання управлінської культури досліджували американський дослідник Шейн та австралійський дослідник О'Фаррелл. Серед українських дослідників проблеми особливостей політичної культури та стану українського суспільства досліджували М. Шульга, Ю. Шайгородський, М. Хилько, О .Клюжев, О. Кіндратець, Л. Нагорна. Управлінську культура в Україні вивчають О. Денишик, М. Ярмистий, Т.Василевська та інші. В контексті прийняття владних рішень важливим є розуміння культури та етики парламентарів, адже саме від них залежить визначення національних пріоритетів, які є предметом владних рішень. У цьому контексті цікавим є дослідження О. Токар-Остапенко, який вивчав етику парламентарів та проблеми відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Політична культура – фактор, що визначає прийняття рішень на різних його фазах, визначає характеристики центра прийняття рішень, характеризує первинного суб'єкта рішення – людину, а також об'єкт рішення – суспільство. Саме політична культура відображає готовність до раціональних рішень, критерії та вимоги, які суспільство висуває до владних рішень, готовність брати участь у прийнятті політичних рішень. Г. А. Алмондом і С. Вербою, Американський дослідник Шейн та австралійський дослідник О'Фаррелл – управлінська

З огляду на те, що ми визначили як політичні рішення ті, що приймаються в публічному дискурсі та захищають приватний інтерес, то важливий фактором, який характеризує процес прийняття рішень є політична культура суспільства. Одне з найбільш ґрунтовних досліджень на цю тему зроблено М. Хилько (Khyl`ko 2007)[10]. Висновки його дослідження засвідчують, що рівень обізнаності та інтересу громадян до політики періодично змінювався протягом незалежності, однак є незначним. Понад 30% громадян не є компетентними у сфері політики, однак, готові брати участь у процес прийняття політичних рішень. Однак, одним з найбільш поширених форм участі у політиці для половини громадян України залишаються лише вибори. Відзначимо, що в Україні з 2008 року за даними соціологів, хоч і не значно, але зростають протестні настрої громадя. При цьому вони не є достатньо структуровані та виражені.

На думку М. Хилька, рівень інтересу до політики тісно пов'язаний з рівнем довіри населення до політичних інститутів – органів влади, політичних партій, лідерів. Соціологічні опитування показали, що 1991 року довіра населення України до органів влади була вкрай низькою: уряду повністю і значною мірою довіряли лише 20% опитаних, парламенту – 19%. Сплеск рівня довіри громадян до політичних інститутів стався після президентських виборів і «помаранчевої революції» 2004 р. Соцопитування, проведене фондом «Демократичні ініціативи» і Київським міжнародним інститутом соціології через кілька місяців після тих подій, у березні 2005 р., показало рекордний рівень довіри: Президентові повністю і скоріше довіряли 60,4% опитаних (зовсім і скоріше не довіряли 17,1%), уряду довіряли 52,2% (не довіряли 18,5%), парламенту довіряли 40,2% (не довіряли 27,5%), політичним партіям довіряли 19,0% (не довіряли 36,0%) (Khyl`ko 2007, p. 116) [цит. за 10, с. 116]. Вперше в історії незалежної України кількість громадян, які довіряли органам влади, перевищила кількість тих, хто їм не довіряв. Щоправда, це тривало недовго, ситуація швидко змінювалася не в кращий бік, і вже опитування, проведене фондом «Демократичні ініціативи» та Київським міжнародним інститутом соціології у вересні 2005 р., зафіксувало традиційне для громадян України переважання недовіри до органів влади над довірою до них. Рівень довіри до Президента знизився до 33,4% (повністю і переважно довіряли), рівень недовіри зріс до 41,0% (зовсім і переважно не довіряли); уряду довіряли 26,6%, не довіряли 49,4%; парламенту довіряли 18,7%, не довіряли 47,1%; місцевим радам і держадміністраціям довіряли по 25,4% і 24,9%, не довіряли 41,0% і 40,4% опитаних відповідно (Kindratets` 2009, p. 4) [4, с. 4].

У 2006 р. показники довіри до Президента й уряду залишилися приблизно на тому ж рівні – їм повністю і переважно довіряли по 36,9% і 23,8% опитаних фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» у червні 2006 р. Дещо зросла довіра до обраних за пропорційною системою парламенту і місцевих рад: Верховній Раді повністю і переважно довіряли 25,6%, місцевій владі – 36,5% опитаних (до речі, після виборів 2006 року Верховна Рада вперше за роки незалежності отримала краще співвідношення довіри-недовіри, ніж Кабінет міністрів). Водночас зросла недовіра населення до всіх органів влади, практично сягнувши рівня 2004 р.: Президенту зовсім і переважно не довіряли 56,8% опитаних, уряду – 62,4%, парламенту – 56,2%, місцевій владі – 52,8%. Те ж саме стосувалося й провідних політичних лідерів – рівень недовіри до кожного з них перевищував 50% (Khyl`ko 2007, p. 116) [цит. за 10, с. 116].

Отже, практично весь період незалежності України наші співгромадяни демонстрували низький рівень довіри до політичних інститутів. Позитивною зміною є підвищення довіри до рад різних рівнів після проведення виборів за пропорційною системою 2006 р.

Ще один важливий фактор, без якого неможливий розвиток демократичного громадянського суспільства, – впевненість населення у власній можливості впливати на політичні процеси. За весь період незалежності, кількість осіб, які вірять в те, що можуть впливати на політичні рішення змінювалася не суттєво – від 4,7% до 6,2% громадян.

Досить суперечливим є аналіз фактору активності громадян у політичному житті. За даними соціологів лише 5% громадян залучені до різного роду політичних об'єднань, політичних партій. Однак, явка на виборах – традиційно досить висока. На думку М. Хилька, це може свідчити про наявність у наших громадян бажання брати участь у прийнятті політичних рішень у країні, проте недовіру до політичних партій як до інструменту впливу на такі рішення; слабку віру в можливість власного впливу на партійні рішення навіть за умови член-

ства в партіях; недостатню обізнаність щодо методів впливу громадян на політичні процеси в демократичних суспільствах. Зауважимо, що рівень участі у парламентських виборах 2012 дещо знизився, явка становила 57% виборців, що на нашу думку, відображає загальну тенденцію недовіри до політичних інститутів.

На думку О. Клюжева, брак усталених моделей політичної участі та неефективність громадського впливу на прийняття політичних рішень підвищують протестний потенціал суспільства. Для українців традиційні «протестне голосування» (електоральний протест) та «вуличні акції протесту» (мітинги, демонстрації, петиції, страйки тощо) (Klyuzhev 2009, p. 18) [5, с. 18].

Етика влади залежить і від ступеня цілісності політичної культури суспільства. Якщо представники влади функціонують у рамках своєї замкненої політичної культури, існує велика вірогідність нерозуміння ними потреб та інтересів суспільства, громадян (Vasylevs`ka). [1]. Дослідник Т. Василевська констатує, що представники влади все більше відриваються від розуміння потреб, інтересів народу, не розуміють своєї місії та не відчувають політичної й особистої відповідальності, «…нині йде потужна диференціація на політичну культуру так званої еліти та не-еліт. У ситуації, коли ідеї, що не знаходять відгуку у суспільстві, все ж реалізовуватимуться представниками владних прошарків, так само як і тоді, коли суспільно визнані цінності та норми поведінки не практикуватимуться політичним класом, чиновництвом, існує реальна небезпека відриву аксіологічної системи влади від домінуючих у соціумі цінностей, ментальних установок народу. Внаслідок цього виникатимуть серйозні суперечності у відносинах «влада – народ», ціннісні та цільові розбіжності, конфлікт групових та суспільних інтересів, комунікативні бар'єри (Vasylevs`ka) [1]. Зауважимо, що за даними різних соціологічних досліджень, понад 50% виборців вважають, що Україна розвивається у неправильному напрямі. За даними Центру Разумкова, (Sotsial`ne opytuvannia…) [8], відсоток осіб, які вважають що країна розвивається у неправильному напрямі протягом 2006–2012 рр. не опускався нижче 45%. Найвищі показники відповідають періоду 2008–2009 рр., зростання недовіри відбувається і після парламентських виборів 2012 р.

Український дослідник О. Кіндратець відзначає ще одну особливу рису політичної культури українців – вождизм, що призводить до «задоволеної слухняності». Суспільство перекладає відповідальність за стан справ на вождів, а вожді – можуть все списувати на інші фактори, що дозволяє зберігати бездоганним образ лідера. Задоволена слухняність – підкорення рішенням і наказам влади та лідерів, що не потребує використання значної сили чи надмірного примусу (Kindratets` 2009, p. 210) [4, с. 210].

Таким чином, політична культура громадян характеризується фрагментарністю, низькою обізнаністю громадян, пасивною політичною участю. Ці ознаки визначають, що політичний публічний дискурс в Україні – низької якості, адже більшість громадян не готові самостійно формулювати власний інтерес, обговорювати важливі питання, не є активними творцями спільного життєвого світу. Громадяни фактично «уступили» публічні політичні рішення політичним інститутам, в першу чергу політичним партіям, при цьому рівень довіри до цих інститутів вкрай низький. Зауважимо, що протягом останніх декілька років зростає активність громадських організацій та рухів, які починають впливати на політичний порядок денний, демонструють готовність брати участь в обговоренні проектів рішень.

Управлінська культура в Україні загалом недостатньо вивчене явище, вона залежить від загального рівня політичної культури, а також від особистої політичної культури чиновників та організаційного середовища, в якому працюють чиновники. З огляду на тривалий досвід радянського способу організації роботи державного сектору, в Україні у багатьох держаних установах управлінська культура визначає пріоритетна становище чиновника по відношенню до громадян. Лише наприкінці 90-их років з поширенням демократичних цінностей з'являються спроби розуміти організацію роботи державних агенцій та органів місцевого самоврядування як сферу публічних послуг, коли громадяни виступають роботодавцями для чиновників, а чиновники розглядаються як надавачі послуг громаді. Такі зміни відображаються на правовому рівні, зокрема за норми та постанови щодо інформації та підзвітності органів влади, залучення громадян до процесу прийняття рішень, закон «Про доступ до публічної інформації». Однак, навіть якщо в нормативно-правовому полі ситуація змінюється, то норми управлінської культури та особистої культури не міняються так швидко. Це тривалий процес.

На думку О. Денишик (Denshyk 2003) [2], управлінська культура сьогодні ставить вимоги компетентності, відповідальності, громадської зрілості та неординарності, вміння йти на розумний ризик, комунікабельності та високої працездатності до державних службовців.

На думку багатьох дослідників, суттєвою рисою управлінської культури, що перешкоджає демократичним процесам прийняття політичних рішень є корупція. На думку Л. Нагорної, влада в Україні так і не змогла поставити надійну заслону корупції, допустила її злоякісне розростання і сама опинилися в її тенетах (Nagorna 2009, p. 19) [6, с. 19]. В нинішніх умовах деформуються функції державних органів, зростає їх безсилля й атрофія, втрачається керованість не тільки в державі, але і в суспільстві, таке явище український соціолог М. Шульга назвав «деструкцією влади» (Shul`ga 2008) [11].

Вважаємо, що управлінській політичній культурі притаманна модель внутрішнього процесу (ієрархічна культура), що є недостатньо гнучкою, спрямованою на контроль та централізацію всіх відомств, орієнтованою на внутрішнє середовище чиновників. Це також відображається у процесі підготовки рішення та підбору інформації, що зосереджується в обмежених відомствах, не передбачає активного використання експертизи та обговорення проектів рішень. Однією з однак цієї системи є також те, що винагороджуються ті, хто мають відповідний ранг або статус. Це також притаманно українській управлінській культурі, адже не має змагання за досягнення, існує змагання за статус у структурі державного органу. В органах державного управління панує значна кількість інструкцій, які визначають правила діяльності, але разом з тим існує велика кількість неписаних правил, які не дозволяють навіть рядовим чиновникам надмірної публічності, обговорення проблем управління, це трактується як «виніс сміття з хати».

Щодо особистої мотивації чиновників та їхньої

особистої культури, то за результатами дослідження М. Ярмистого, на основі анкетування встановлено основні мотиви діяльності адміністративного персоналу місцевих державних адміністрацій. Так, 62,3% опитаних свою діяльність консолідують з бажанням принести користь суспільству і людям, 48,4% бажають реалізувати себе в системі державного управління, для 33,2% основним мотивом є перспектива професійного росту і службової кар'єри. Частину працівників органів місцевої влади визначили для себе такі мотиви, як престиж статусу державного службовця – 27,4%, стабільність свого соціального положення – 25.9% та відчуття влади та поваги до себе зі сторони інших людей – 20,8%. Найменше що заохочує до діяльності в системі державної служби – це заробітна плата (12,3%) та ще 10% вказали, що вступили на державну службу тому, що не було іншого вибору.

Очевидно, що в сучасних умовах розвитку державної служби проходить психологічна переорієнтація службовців, де соціальна компетенція, як основна умова їх діяльності з визначальним мотивом – «бажання принести користь суспільству і людям», узгоджується з мотивами власної реалізації в системі державної служби та з прагматичним підходом зробити кар'єру. Разом з тим, М. Ярмистий застерігає: на фоні і так недостатньо високої соціальної орієнтації державних службовців, зі соціальною компетенцією ніхто не буде рахуватися. Як наслідок цього, авторитет представників місцевих органів влади знизиться до мінімуму (Yarmystyy) [12].

Отже, управлінська культура сьогодні в органах державної влади може бути визначена як ієрархічна, що сформувалася під впливом радянського досвіду організації влади та зазнає суттєвого впливу корупції. Разом з тим, багато чиновників приходять на роботу з недостатньо високою соціальною орієнтацією, що призводить до подальшого «закриття» органів управління.

Для розуміння ціннісного виміру важливим є парламентська культура. Виконання парламентських функцій депутатами, депутатськими об'єднаннями у законодавчому органі влади суттєво залежить від традицій відповідної країни, основних процедурних визначень, що, згідно з конституцією та певними законодавчими актами, керують діяльністю парламенту. Кожен парламент має знаходити свій власний шлях формування етики законодавця, діючи таким чином, аби сприяти найкращому виконанню парламентських завдань та функцій, оскільки правопорядок, юридична думка та інші регулюючі норми у різних суспільствах відрізняються, як і зразки поведінки серед народу та у представницькому органі. Так, у Німеччині існує «Кодекс поведінки депутатів Німецького Бундестагу» («Посібник депутатів Бундестагу»), у США – посібник для конгресменів США. В Україні, діяльність депутатів Верховної Ради регулюється Регламентом, він визначає не лише роботу парламенту, внутрішню структуру, процедуру законотворення та прийняття законів, а й охоплює питання політичної та моральної діяльності, тобто питання етики. Більшість сучасних парламентських регламентів включає також дисциплінарну відповідальність депутатів та порядок і процедуру її застосування. У Верховній Раді України, наприклад, порушеннями норм етики народними депутатами займається Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності депутатів.

Глава 4.1 чинного Регламенту Верховної Ради України визначає порядок діяльності народного депутата України у Верховній Раді та її органах, обов'язкову участь у засіданнях Верховної Ради України, виконання доручень Верховної Ради та інше. Згідно зі статтею 4.1.7 «За дні відсутності без поважних причин на засіданнях Верховної Ради України чи її органів депутату не проводять виплати, пов'язані з виконанням депутатських обов'язків» (Tokar-Ostapenko) [9].

Закон «Про статус народного депутата» включає в себе статтю «Депутатська етика» у якій зазначено, що У своїй діяльності народний депутат повинен дотримуватися загальновизнаних норм моралі;завжди зберігати власну гідність, поважати честь і гідність інших народних депутатів, службових та посадових осіб і громадян; утримуватись від дій, заяв та вчинків, що компрометують його самого, виборців, Верховну Раду України, державу. Закон містить чітку норму щодо заборони використовувати мандат в особистих корисливих цілях, а також застерігає від використання манданті всупереч загальновизнаним нормам моралі, законним інтересам суспільства і держави. (Zakon Ukrayiny «Pro status…) [3]. Статті 51–52 Регламенту забороняють внесення до зали засідань плакатів, гучномовців, перешкоджання виступам депутатів, образи на адресу депутатів, виступи без дозволу головуючого на засіданні, перевищення часу тривалості виступів. Регламентом передбачені наступні види дисциплінарних заходів щодо народних депутатів: попередження (за виголошення образливих та непристойних слів, заклики до незаконних дій), припинення виступу (за виголошення образливих та непристойних слів, заклики до незаконних дій), позбавлення права виступу на засіданні (у випадку повторного порушення дисципліни), позбавлення права брати участь у пленарних засіданнях (до п'яти пленарних засідань).

Однак, варто відзначити, що дотримання дисципліни та норм етики народними депутатами України врегульовано досить побіжно нормами згаданих Законів «Про статус народного депутата України» (в основному містить декларативні норми), «Про Регламент Верховної Ради України» (сфера дії норм поширюється лише на поведінку депутатів під час пленарних засідань), а Правила (Кодекс) поведінки народних депутатів впродовж тривалого часу прийнято не було, незважаючи на те, що потреба у їх прийнятті передбачена Конвенцією ООН проти корупції (була ратифікована Верховною Радою у 2006 р.), XXII рекомендацією Групи держав проти корупції (GRECO) та 16 рекомендацією Стамбульського плану дій по боротьбі з корупцією Мережі боротьби проти корупції для країн Східної Європи і Центральної Азії Організації економічного співробітництва та розвитку. У аналітичній записці Національного інституту Стратегічних досліджень при Президентові України пропонуються шляхи виходу з ситуації з недостатнім правовим регулюванням етики депутатів. Одним з ключових важелів є прийняття Кодексу поведінки народних депутатів. Посилення відповідальності народних депутатів за порушення етики депутатської діяльності повинне передбачати

у короткостроковій перспективі:

- внесення змін до Закону «Про регламент Верховної Ради України», які б передбачали, що санкції за порушення норм етики, які закріплені у Регламенті Верховної Ради, повинні встановлюватись за порушення всіх, а не лише окремих норм;

- внесення змін до Закону «Про статус народного депутата України», які встановлюватимуть санкції за:

1) невиконання депутатом своїх обов'язків: фінансова

відповідальність (наприклад, у вигляді зменшення заробітної плати) для депутатів, які без поважних причин відсутні на засіданнях Верховної Ради, її комітетів та комісій; відповідальність за порушення норми Конституції щодо особистого голосування народним депутатом; санкції за відмову парламентаря брати участь у голосуванні, за порушення присяги.

2) порушення порядку роботи комітетів та парламенту загалом;

у довгостроковій перспективі:

- визначення правил поведінки та стандартів етики народних депутатів України не в Регламенті Верховної Ради та законах «Про статус народного депутата України», «Про правила етичної поведінки», а в окремому документі (Правилах етики діяльності народного депутата чи Кодексі поведінки народних депутатів), який встановлюватиме правила поведінки депутатів: а) у сесійній залі парламенту, б) на засіданнях комітетів, в) у відносинах з третіми особами (наприклад, з представниками ЗМІ);

- створення спеціального органу, уповноваженого стежити за дотриманням депутатами Кодексу поведінки народних депутатів України (Tokar-Ostapenko) [9].

Висновки. Загалом, риси політичної, управлінської та парламентської культури свідчать до переважання неформальних норм, що відображається на якості владних рішень, вони також спираються не на офіційні норми, а на неформальні. Разом з тим, прагнення до вождизму підсилює роль Інституту Президента у мережі владних рішень, у його протистоянні з державними інститутами. Для ефективного прийняття владного рішення та його реалізації потрібна ціннісна парадигма, яка буде прийнятною для переважної більшості громадян. У процесі реформування суспільних відносин така мета може бути досягнута шляхом переорієнтації на нові цінності або на переоцінку вже існуючих.

Бібліографічні посилання

1. Василевська Т. Е. Політична культура та етика влади [Електронний ресурс] / Т. Е. Василевська. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Vasilevska.pdf.

2. Денишик О. Управлінська культура державних службовців: деонтологічні аспекти. / О. Денищик // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 2. – С. 186–192.

3. Закон України : «Про статус народного депутата» [Електронний ресурс]. . – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2790-12

4. Кіндратець О. М. Політична культура як чинник демократичних перетворень / О. М. Кіндратець // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. праць. – Вип. 39. – Запоріжжя., – 2009. – С. 204–211.

5. Клюжев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі / О. Клюжев // Віче. – 2009. – № 8. – С. 17–20

6. Нагорна Л. Політична культура і культура політики: етичні аспекти / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2009. – №6(39). – С. 14–24.

7. Пал Л. Аналіз державної політики / пер. з англ. І. Дзюб ; Л. Пал. – К. : Основи, 1999. – 422 с.

8. Соціологічне опитування: Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004-2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66]

9. Токар-Остапенко О. В. Етика депутатської діяльності та інститут дисциплінарної відповідальності народних депутатів України: напрями удосконалення». Аналітична записка [Електронний ресурс] / О. В. Токар-Остапенко. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/articles/1036/].

10. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей / М. Хилько // Політичний менеджмент. – 2007. – №1. – С. 115–126.

11. Шульга М. Деструкція влади / М. Шульга // Українське суспільство 1992 – 2008: соціологічний моніторинг. – К., 2008. – С. 467

12. Ярмистий М. В. Мотиваційні аспекти діяльності державних службовців [електронний ресурс] / М. В. Ярмистий. – Режим доступу : http://www.cppk.cv.ua/124.php

Подворная Е.Г. Политическая, управленческая культура как факторы принятия властных решений в Украине

Рассмотрены особенности политической и управленческой культуры как факторов принятия властных решений в Украине, определены особенности политической культуры, а также парламентской этики. Сделан вывод, что политическая, управленческая и парламентская культура в Украине приводит к преобладанию неформальных норм в процессе принятия решений, что отражается и на их качестве, усиление роли Института Президента в сети властных решений .

Ключевые слова: властное решение, политическая культура, управленческая культура, парламентская этика, политические ценности, этика власти .

Podvirna N. Political, administrative cultures as factors of power decision-making in Ukraine

The features of the political and administrative culture are considered as factors of decision-making in Ukraine, features of political culture as well as the parliamentary ethics are defined. It is concluded that the political, administrative and parliamentary culture in Ukraine leads to the dominance of informal norms in the process of decision-making that affects their quality and strengthen the role of the President of the Institute in the network power solutions.

Keywords: power decisions, political culture, administrative culture, parliamentary ethics, political values, ethics of power.

References:

Denshyk, O 2003, ‘Upravlins`ka kul`tura derzhavnikh sluzhbovtsiv: deontologichni aspekty’ (‘Management culture of civil servants: deontological aspects’). *Visnyk Khmel`nits`kogo instytutu regional`nogo upravlinnia ta prava*, №2, pp. 186–192.

Khyl`ko, M 2007, ‘Politychna kul`tura naselennia Ukrayiny: analiz rozvytku gromads`kykh yakostey’, (‘Political Culture of Ukraine’s population: analysis of civic qualities’). *Politychny menedzhment,* №1. pp. 115–126

Kindratets`, OM 2009, ‘Politychna kul`tura yak chynnyk demokratychnykh peretvoren`’ (‘Political culture as the factor of democratical transformations’). *Gumanitarny visnyk Zaporiz`koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi,* Vyp. 39. Zaporizhzhia, pp.204–211.

Klyuzhev, O 2009, ‘Elektoral’nuy protest v Ukrayini v kontaksti politychnoyi uchasti’ (‘Electoral protest in Ukraine in the context of political participation’). *Viche*, № 8, pp. 17–20

Nagorna, L 2009, ‘Politychna kul`tura i kul`tura polityky: etychni aspecty’ (‘Political culture and culture policy: ethical aspects’). *Politichniy menedzhment,* №6(39), pp. 14–24

Pal, L 1999, Analiz derzhavnoyi polityky (Government Policy Analysis). Kyiv, Osnovy publ.

Shul`ga, M 2008, ‘Destruktsiya vlady’ (‘Power distraction’). *Ukrayins`ke suspil`stvo, 1992–2008: sotsiologichny monitoryng.* Kyiv, p. 467

Sotsial`ne opytuvannia: Podiyi v Ukrayini rozvyvayut`sia u pravyl`nomy chy nepravyl`nomy napriami? (dynamica 2004-2013), (Sociological survey: Ukraine is moving in the right or wrong direction? (dynamics of 2004-2013)), viewed: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66

Tokar-Ostapenko, OV, Etyka deputats`koyi diyal`nosti ta instytut dystsyplinarnoyi vidpovidal`nosti narodnykh deputativ Ukrayiny: napriamy udoskonalennia. Analitychna zapyska, (Ethics of deputies actions and the institution of parliamentary discipline of Ukrainian deputies: ways of improvement. Analytical note), viewed: http://www.niss.gov.ua/articles/1036/

Vasylevs`ka, TYe, Politychna kul`tura ta etyka vlady (Political culture and ethics of power), viewed: http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Vasilevska.pdf

Yarmysty, MV, Motyvatsiyni aspekty diyal`nosti derzhavnykh sluzhbovtsiv (Motivational aspects of civil servants), viwed: http://www.cppk.cv.ua/124.php

Zakon Ukrayiny «Pro status narodnogo deputata» (Ukrainian Low «About the status of MP»), viewed: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2790-12

Надійшла до редколегії:1.09.2013 р.

УДК 327.7

Г. В. Щолокова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

«ПОРЯДОК ДЕННИЙ ЄС»: ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ

Аналізується теорія встановлення «порядку денного» в контексті розгляду існуючих інтерпретацій поняття «порядок денний ЄС»; визначаються перспективи застосування цього поняття при вивченні такого аспекту розвитку європейського інтеграційного процесу, як проблема співвідношення наддержавної та національних складових.

Ключові слова: теорія встановлення «порядку денного», європейська інтеграція, «порядок денний ЄС», панєвропейські медіа, ЗМІ країн-членів ЄС, європейська публічна сфера.

Поняття «порядок денний» – відносно нове для вітчизняного наукового дискурсу, тоді як в західній науці воно, з однієї сторони, є вже усталеним, навіть традиційним (насамперед в рамках такого напряму досліджень, як теорія масової комунікації), а з іншої – багатозначним (під «порядком денним» розуміють інституційний, політичний, публічний, медійний тощо). Схожу характеристику можливо дати й проблемі теоретичного осмислення поняття «порядок денний ЄС». До того ж, у цьому випадку додається ще один аспект, стосовно якого серед дослідників ведуться дискусії – питання щодо перманентного пошуку балансу між двома ключовими складовими європейського інтеграційного процесу – наддержавною (загальноєвропейською) та національною.

Отже, у вітчизняній науковій літературі зустрічається поняття «порядок денний», проаналізовані основні положення теорії встановлення «порядку денного» – до вивчення цієї проблематики звертаються, зокрема, А.В. Канченко (Kanchenko 2009) [3] та Т. Федорів (Fedoriv 2010) [4]. Серед російських дослідників необхідно зазначити Є.Г. Дьякову та А.Д. Трахтенберг (D`yakova & Trakhtenberg) [1], а також А.А. Казакова (Kazakov 2011) [2]. Західні науковці (зокрема, С. Адам (Adam 2009) [5] та С. Прінсен (Princen 2007) [6]) аналізують безпосередньо «порядок денний ЄС»: вивчають особливості його формування, розглядають чинники, які впливають на нього, значна увага приділяється ролі ЗМІ у даному процесі тощо. При цьому у науці й досі не склалося узагальненого розуміння цього феномену, що обумовлюється, по-перше, складністю його природи та, по-друге, його міждисциплінарним статусом.

Метою даної роботи виступає узагальнення наявних підходів до розуміння сутності «порядку денного ЄС» та визначення основних його характеристик, що дозволить означити контури проблеми визначення змісту цього багатозначного поняття.

Безумовно найбільш концептуально розробленим напрямом досліджень виступає вивчення ролі та місця ЗМІ у формуванні «порядку денного» (agenda-setting). Вважається, що із появою на початку 70-х рр. XX ст. роботи М. Маккомбса та Д. Шоу теорія встановлення «порядку денного» потрапляє до наукового дискурсу. Також необхідно підкреслити, що пізніше ці автори частково переглянули свою теорію.

У рамках цієї теорії ключовим суб'єктом його встановлення (agenda-setter) виступають ЗМІ. «Коли ЗМІ звертаються до висвітлення тих чи інших подій та проблем, ці проблеми починають сприйматися аудиторією в якості найбільш важливих та таких, що заслуговують на увагу…» Тобто процес формування «порядку денного» як особливої «картини світу» відбувається шляхом підтримки ЗМІ уваги аудиторії до одних проблем, ігноруючи при цьому інші (D`yakova & Trakhtenberg, p. 147) [1, с. 147].

Під встановленням порядку денного, як «важливим механізмом впливу засобів масової інформації на прийняття політичних рішень», А.В. Канченко розуміє «…введення та закріплення у свідомості аудиторії певного набору сюжетів та проблем, що подаються як найважливіші (найпотрібніші) для суспільства у певний відрізок часу» (Kanchenko 2009, p. 43) [3, с. 43].

Таким чином, йдеться не про безпосереднє визначення «змісту» того, про що думає аудиторія, а про наявну у ЗМІ можливість здійснювати відбір тих чи інших тем або проблем, ранжуючи їх. Зважаючи на це, адекватним видається наступна узагальнена дефініція: «порядок денний» – це визначені пріоритети медійної аудиторії. При цьому відповідь на питання щодо того, хто визначає (або впливає на процес визначення) пріоритетів цієї аудиторії або громадської думки в цілому, відкриває можливість аналізу різних «порядків денного».

Цікавою у цьому контексті є робота російського дослідника А.А. Казакова, який розглядає проблему їх співвідношення. Перш за все варто згадати «класичну» (запропоновану М. Маккомбсом та Д. Шоу) класифікацію «порядків денного»: особистий, або внутрішній (intrapersonal agenda); міжособистісний (interpersonal agenda) та уявний суспільний (perceived community agenda). Останній визначається як уявлення індивіда щодо значимості тих чи інших питань для спільноти, членом якої він виступає. Відомим у науці є виокремлення системного (або публічного) та інституційного (або формального) «порядків денного». На думку А.А. Казакова, суспільний та публічний «порядки денного» можливо співвіднести між собою, так само – інституційний та владно-політичний (політичний). При цьому, наголошуючи на визначальному впливі ЗМІ на формування публічного «порядку денного», дослідник акцентує увагу на доцільності виокремлення медійного, або інформаційного «порядку денного» (Kazakov 2011, p. 70–71) [2, с. 70–71].

Поняття «уявний суспільний порядок денний» можливо вважати базисним для ряду інших визначень «порядків денних». Проблема того, чи перетинаються між собою різні «порядки денного», є важливою в декількох контекстах. Нас вона цікавить в контексті вив-

чення розвитку європейського інтеграційного процесу. Наприклад, розгляд медійного та публічного «порядків денних» як тотожних (або близьких за своїм змістом) веде до своєрідної абсолютизації ролі медіа щодо формування пріоритетів загальноєвропейської громадської думки, що на нашу думку, не відповідає реаліям.

С. Прінсен говорить про політичний, публічний та медійний «порядки денного», надаючи їх дефініції. Політичний (або формальний) «порядок денного» визначається як набір питань, які беруться до уваги при прийнятті рішень, відповідно публічний (або системний) «порядок денного» складається з проблем, які є важливими для громадськості, а медійний охоплює теми, значимі в його рамках (Princen 2007, p. 29) [6, с. 29].

Отже, необхідно констатувати, що існують різні «порядки денного», становлення яких залежить насамперед від того, хто виступає суб'єктом їх формування. У випадку публічного та медійного «порядків денного» йдеться про визначення пріоритетів громадської думки та медійної аудиторії відповідно.

Проаналізовані вище теоретичні доробки, які стосуються «порядку денного», дозволяють перейти до аналізу одного з його конкретних прикладів – «порядку денного ЄС». Це поняття вже отримало розповсюдження у західній науці, тоді як вітчизняні дослідники його майже не застосовують, хоча воно дає можливість аналізувати процес європейської інтеграції у доволі цікавому та водночас недостатньо розробленому напрямі – йдеться про вивчення сутності цього процесу, його значення та напрямків подальшого розвитку. Так, С. Прінсен визначає в якості однієї із перспектив у дослідженні функціонування ЄС при зверненні до теорії встановлення «порядку денного» можливість краще зрозуміти зміст європейської інтеграції як такої, визначити проінтеграційні імпульси (Princen 2007, p. 22) [6, с. 22].

Взагалі проблема визначення чинників подальшого розвитку Євросоюзу є однією з ключових. Вирішити її (чи хоча б означити її контури) можливо в тому числі шляхом аналізу громадської думки. Звичайно, такий підхід вже давно застосовується, найбільш яскравий його приклад – дослідження громадської думки «Євробарометр». Проте застосування поняття «порядок денний ЄС» має одну значну перевагу – йдеться про визначені пріоритети панєвропейської громадської думки, тобто мова ведеться про узагальнені позиції жителів Євросоюзу з приводу європейської проблематики. Зрозуміло, що результати «Євробарометра» є одним із найважливих джерел при аналізі «порядку денного ЄС», проте існують й інші джерела – одним із яких виступає моніторинг ЗМІ стосовно різних аспектів, що стосуються функціонування цього інтеграційного об'єднання країн. Крім того, вивчення «порядку денного ЄС» дозволяє знайти відповіді на ті питання, на які неможливо відповісти в рамках, наприклад, інституційного аналізу або при вивченні феномену (на думку деяких дослідників, лише уявного) загальноєвропейської ідентичності.

Вище було вказано, що «порядок денний» – це визначені пріоритети. У залежності від суб'єкта їх визначення можливо говорити про різні «порядки денного». У випадку ж «порядку денного ЄС» аналіз цієї дефініції ускладнюється введенням перемінної, про яку вже згадувалося – співвідношення наддержавної на національних складових у європейському інтеграційному процесі. У такому випадку дефініція «порядку денного ЄС» буде виглядати наступним чином: це визначені загальноєвропейські або національні пріоритети загальноєвропейської або національної аудиторії, під якою розуміються, як медійна аудиторія, так і громадськість.

Якщо застосувати теоретичні положення теорії встановлення «порядку денного» при вивченні досвіду ЄС, то варто зазначити наступне.

Великий масив наукової літератури присвячений насамперед розгляду того, наскільки ЗМІ впливають на європейську громадськість. У зв'язку із цим постає питання: яким чином останню визначити? Найпоширеніша та найпростіша відповідь – звернення до проблеми становлення наднаціонального демосу та панєвропейської колективної ідентичності, що, у свою чергу, приводить до аналізу проблеми «демократичного дефіциту» та необхідності розвитку європейської публічної сфери у контексті пошуків шляхів її вирішення.

З іншої сторони, відсутність (або «слабкість») загальноєвропейських ЗМІ – один із низки чинників, які негативно впливають на становлення наднаціональної публічної сфери. «Пересічні громадяни ЄС залучаються до інтеграційного процесу через європеїзацію відповідних національних публічних сфер. Ця гіпотеза підтверджується тим фактом, що громадяни вважають їх національні, регіональні або локальні мас-медіа найважливішим та найбажанішим джерелом інформації щодо Європейського Союзу…», – підкреслює С. Адам (Adam 2009, p. 10) [5, с. 10].

Виходячи з вказаних тез, очевидною видається значимість ролі ЗМІ у розвитку процесу європейської інтеграції.

Дослідники прийшли до наступних висновків щодо сприйняття пересічними громадянами ЄС: він недостатньо «презентований» у їх повсякденному житті. «У такій ситуації, коли безпосереднього досвіду та інших джерел інформації не вистачає, потенціальний вплив мас-медіа є високим». Дану тезу підтверджують емпіричні дослідження щодо так званих «нав'язливих» (про них люди мають уявлення, виходячи зі свого безпосереднього досвіду) та «ненав'язливих» проблем або питань. Питання міжнародної тематики як раз є «ненав'язливими» за своїм характером (Adam 2009, p. 9) [5, с. 9].

Аналогічно – наднаціональна за своєю природою проінтеграційна проблематика теж формується в основному з «ненав'язливих» питань, щодо яких пересічні громадяни країн-членів ЄС мають «розмите» уявлення, сформоване ЗМІ. Але ключовим моментом в даному випадку є те, що йдеться саме про національні ЗМІ, адже щодо загальноєвропейських мас-медіа думка експертів майже одностайна: процес їх розвитку є дуже повільним, вони не є впливовими «гравцями» у комунікативному просторі.

При цьому вчені підкреслюють, що абсолютизувати можливості впливу ЗМІ на аудиторію не варто: « … ефект від встановлення порядку денного є досить поверховим і не означає, що внаслідок впливу ЗМІ у свідомості аудиторії сформується повне уявлення про найважливіші суспільні проблеми. ЗМІ здатні окреслити коло певних проблем, задати межі їх обговорення, але не більше» (Fedoriv 2010, p. 98) [4, с. 98].

Зважаючи на це та з метою формування системної інтерпретації сутності «порядку денного ЄС», необхідно акцентувати увагу на виокремленні декількох його

типів – публічний, політичний, медійний. У роботі вже розглядалася проблема їх взаємодії та взаємовпливу. З однієї сторони, варто підкреслити важливість ролі ЗМІ у формуванні «порядку денного ЄС». Проте, з іншої –існують й інші значимі суб'єкти його визначення – Європейська Комісія, зокрема.

Європейську Комісію часто називають «мотором європейської інтеграції». Така її характеристика обумовлена багатьма причинами: Європейська Комісія наділена значними повноваженнями, в тому числі володіє правом законодавчої ініціативи. Крім того, це «найбільш наднаціональний» за свою природою інститут ЄС. Отже, Європейська Комісія є одним із основних суб'єктів формування «порядку денного» щодо прийняття рішень на наднаціональному рівні.

Європейську Комісію можливо визначити в якості одного із основних акторів, якщо ми ведемо мову про становлення політичного/інституційного «порядку денного». Але цікаво, що й у випадку публічного «порядку денного» Європейська Комісія також грає важливу роль – саме на цей інститут покладено функції по розробці та втіленню у життя комунікаційної стратегії ЄС.

Перспективний напрям для подальших наукових студій – країни-члени ЄС як суб'єкт встановлення «порядку денного ЄС». Причому такого актора необхідно, як і у випадку з Європейською Комісією, розглядати у «подвійному» аспекті: з однієї сторони, йдеться про формування політичного/інституційного «порядку денного» (роль та місце країн-членів у процесі прийняття рішень – насамперед у Раді Міністрів ЄС, також перспективним видається дослідження ротаційного головування в її рамках); з іншої – у формуванні медійного «порядку денного ЄС» визначально важлива роль належить саме національним ЗМІ держав-членів.

Що стосується ключового суб'єкта встановлення публічного «порядку денного ЄС» – панєвропейського демосу – то на сьогодні його можливо аналізувати лише у ідеалістичному, а не емпіричному контексті. Тому більш конструктивним є розгляд процесу європеїзації пріоритетів національних аудиторій (жителів країн-членів ЄС).

Проте вивчення проблеми співвідношення різних типів «порядку денного ЄС» не визначалося в якості мети в рамках даної роботи. До того ж всі вони можуть розглядатися у єдиному дослідницькому ракурсі – процес становлення європейської публічної сфери, ключовим компонентом якої виступає «порядок денний ЄС». Такий підхід є важливим з огляду на різні аспекти. По-перше, в його рамках можливе вироблення узагальненого тлумачення сутності «порядку денного ЄС», адже різні його типи взаємопов'язані між собою, їх розвиток визначається подібними чинниками. По-друге, саме в рамках вивчення європейської публічної сфери можливо належним чином проаналізувати складну взаємодію загальноєвропейських та національних пріоритетів загальноєвропейської та національної аудиторій.

Підводячи підсумки, варто зазначити наступне.

1. «Порядок денний ЄС» є адекватним поняттям, яке застосовується при вивченні проблеми визначення пріоритетів «європейської публіки». Такий висновок було зроблено на основі вивчення теорії встановлення «порядку денного» як значимої та важливої у сучасному науковому дискурсі. Згідно цієї теорії, ЗМІ виступають ключовим актором у цьому процесі.

2. Виокремлюються щонайменше три основні типи «порядку денного ЄС» – публічний, політичний, медійний, кожен з яких характеризується власною логікою функціонування. При цьому вони є взаємопов'язаними. Отже, завдання однозначного визначення змісту даного поняття є малодосяжним, зважаючи на його полісемантичність.

3. Вивчення сутності «порядку денного ЄС» ускладнюється необхідністю врахування співвідношення наддержавної та національної складових розвитку європейського інтеграційного процесу. Мова ведеться щодо формування загальноєвропейських пріоритетів в умовах домінування у рамках європейського публічного простору національних пріоритетів.

4. Звернення до аналізу європейської публічної сфери дозволяє проаналізувати поняття «порядок денний ЄС» у системному вимірі.

Бібліографічні посилання:

1. Дьякова Е.Г. Проблема конструирования реальности в процессах массовой коммуникации: гипотеза «agenda-setting» [Електронний ресурс] / Е.Г. Дьякова, А.Д. Трахтенберг. – Режим доступу : http://www.ifp.uran.ru/files/publ/eshegodnik/1999/10.pdf

2. Казаков А. А. Взаимодействие информационной и политической «повесток дня»: к постановке проблемы [Електронний ресурс] / А.А. Казаков // Известия Саратовского ун-та. – 2011. – Т. 11. ; Сер. Социология. Политология. – Вып. 3. – С. 70–73. – Режим доступу : http://www.sgu.ru/files/izvestia/full/2011._tom_11.3.16.pdf

3. Канченко А. В. Вплив засобів масової інформації на прийняття політичних рішень / А.В. Канченко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4 (13). – С. 40–45.

4. Федорів Т. Теоретико-методологічні засади взаємодії органів державної влади і ЗМІ у формуванні порядку денного / Т. Федорів // Ефективність державного управління: зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 25 – С. 95–101.

5. Adam S. Bringing the Mass Media in. The Contribution of the Mass Media for Understanding Citizens' Atitudes towards the European Union [Електронний ресурс] / S. Adam // KFG Working Paper Series. – September 2009. – № 4. – 23 p. – Режим доступу :
http://userpage.fu-berlin.de/kfgeu/kfgwp/wpseries/WorkingPaperKFG_4.pdf

6. Princen S. Agenda-setting in the European Union: a theoretical exploration and agenda for research [Електронний ресурс] / S. Princen // Journal of European Public Policy. – 2007. – Volume 14, Issue 1. – p. 21 – 38. – Режим доступу :
http://studium.unict.it/dokeos/2012/courses/1001593C1/document/AgendaSetting_Princen.pdf

Щелокова А. В. «Повестка дня ЕС»: к проблеме определения содержания понятия

Анализируется теория установления «повестки дня» в контексте рассмотрения существующих интерпретаций понятия «повестка дня ЕС»; определяются перспективы применения этого понятия при изучении такого аспекта развития европейского интеграционного процесса, как проблема соотношения надгосударственной и национальной составляющих.

*Ключевые слова: т*еория установления «повестки дня», европейская интеграция, «повестка дня ЕС», панъевропейские медиа; СМИ стран-членов ЕС; европейская публичная сфера.

Shchelokova A. «EU agenda»: the definition problem of the concept content

The different approaches to the concept 'agenda' are closely examined. Particular emphasis is placed on the polisemantic character of this concept. The ideas of agenda-setting theory are thoroughly studied. In this theory the main idea is defining the key role of the media in agenda-setting. Different types of the 'agenda' are analyzed in details. The 'agenda' is defined as particular set of public priorities. An important

part of this research – analysis of agenda-setters of different types of 'agendas'. Three types of 'agendas' (intrapersonal, interpersonal and perceived community agenda) are mentioned. Besides proper attention is devoted to the problem of intercorrelation between such types of 'agendas' as public, political, media. Perceived community 'agenda' is considered as general notion for every of this 'agendas'. Special attention in this scientific paper is devoted to the 'European Union's agenda'. It is accentuated that analysis of this concept can be considerd in the context of future development of such part of European studies as pro-integration factors of European Union future evolution. From this point of view 'the EU's agenda' is defind as an important part of the analysis of European integration process. At the same time this notion is viewed in light of the problem of proper balance between supranational and national components of the EU functioning. The EU 'democratic deficit' problem and its connection with the supranational public sphere formation is viewed in the context of the EU's agenda-setting analysis. It is mentioned the considerable media's role in these processes. Besides other agenda-setters in the EU are considered (the European Commission, EU member states). As the result of this analysis it is mentioned that the 'European Union's agenda' is a proper concept that can be used in European studies.

Keywords: agenda-setting theory, European integration, the 'EU's agenda', the pan-European media, the media of the EU member states, a European public sphere.

References:

Adam, S 2009, 'Bringing the Mass Media in. The Contribution of the Mass Media for Understanding Citizens' Atitudes towards the European Union'. *KFG Working Paper Series,* № 4, viewed: <http://userpage.fu-berlin.de/kfgeu/kfgwp/wpseries/WorkingPaperKFG_4.pdf>

D`yakova, YeG & Trakhtenberg, AD, Problema konstruirovaniya real`nosti v protsessakh massovoy kommunikatsii: gipoteza «agenda-setting» (The problem of construction of reality in the process of mass communication: a hypothesis «agenda-setting»), viewed: <http://www.ifp.uran.ru/files/publ/eshegodnik/1999/10.pdf>

Fedoriv, T 2010, 'Teoretyko-metodologichni zasady vzayemodiyi organiv derzhavnoyi vlady i ZMI u formuvanni poriadku dennogo' ('Theoretical and methodological basis of cooperation between government and the media in shaping the agenda'). *Efektyvnist` derzhavnogo upravlinnia*, Vyp. 25, pp. 95–101.

Kanchenko, AV 2009, 'Vplyv zasobiv masovoyi informatsiyi na pryyniattia politychnykh rishen`' ('The influence of the media on political decision-making'). *Strategichni prioritety*, № 4 (13), pp. 40–45.

Kazakov, AA 2011, 'Vzaimodeystviye informatsionnoy i politicheskoy «povestok dnia»: k postanovke problemy' ('The interaction of information and political «agenda»: to the problem'). *Izvestiya Saratovskogo universiteta*, Vol. 11, Seriya Sotsiologiya. Politologiya, Vyp. 3, pp. 70–73, viewed: <http://www.sgu.ru/files/izvestia/full/2011._tom_11.3.16.pdf>

Princen, S 2007, 'Agenda-setting in the European Union: a theoretical exploration and agenda for research'. *Journal of European Public Policy,* Vol. 14, Issue 1, pp. 21–38, viewed: <http://studium.unict.it/dokeos/2012/courses/1001593C1/document/AgendaSetting_Princen.pdf>

Надійшла до редколегії: 1.09.2013 р.

УДК 327.35

А. С. Джилавян

Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара

ЕВРОПЕЙСКИЙ КЛАСТЕР В НЕООСМАНСКОЙ ДОКТРИНЕ: ДВОЙНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ИЛИ СБАЛАНСИРОВАННАЯ ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА?

Исследуются основные проблемы воздействия процесса евроинтеграции на современную внешнюю политику Турции. Рассмотрены подходы нынешнего турецкого правительства к европейскому направлению «неоосманской» геостратегической доктрины.

Ключевые слова: евроинтеграция Турции, внешняя политика Турции; неоосманизм, европейская политика Турции, идентичность.

Актуальность данной тематики заключается в том, что вопрос полноправного членства Турции в ЕС имеет широкий резонанс не только внутри самого турецкого государства, но также и в международном сообществе. Анкара ожидает вступления в европейское сообщество на протяжении более полувека. Однако, усилия турецкого правительства за весь конкретный исторический период не принес конечных результатов. После приход к власти Партии справедливости и развития наблюдается активизация переговорного процесса с представителями Европейского союза. Особенного внимания требует рассмотрение европейского направления турецкой внешней политики в условиях принятия неоосманской геостратегической доктрины.

Процесс вестернизации или модернизации в турецком обществе имеют весьма существенное значение и давние исторические корни. Имплементация западных либерально-демократических ценностей имела приоритетный характер сначала с конца XIX века, а затем – с момента образования турецкой республики в 1923 году.

После окончания Второй мировой войны, Турция окончательно определилась со своей позицией в начавшемся противостоянии двух сверхдержав. Несмотря на заимствование у идей большевизма принципа этатизма в экономическом регулировании, социалистическая идеология была чуждой для Турции и не рассматривалась как путь государственного развития. В силу данного обстоятельства, выбор в пользу Запада был предварительно обозначен как наиболее приемлемый ориентир. Начиная с этого периода, Анкара приступила к процессу активного внедрения в западные политико-экономические и военные институты (в 1952 году Турция стало членом Североатлантического альянса). Естественно, подобные шаги предполагали дальнейшее углубление процесса интеграции в европейское геокультурное пространство, что также обуславливалось стремлениями сторонников светского режима – кемалистов.

Отправной точкой в вопросе евроинтеграции республиканской Турции (если не принимать во внимание поданную ей заявку на вступление в ЕЭС в 1959 году) можно считать подписание Анкарского соглашения об ассоциации в 1963 году. В документе были закреплены первоначальные три этапа, обуславливающие начало взаимодействия по лини вхождения в европейское пространство. Первая фаза, обуславливающая подготовительный период, заключалась в политико-экономической адаптации государственных институтов Турции для кооперации с Европой. Принимая во внимание

необходимость европейских стран в рабочей силе для ускорения реконструкции после разрушительных последствий войны, Турции была предоставлена возможность свободной миграции рабочей силы и некоторые преференции в торговле. Второй, переходный, этап определял условия, по которым обе стороны обязывались устранить торговые барьеры, что создавало предпосылки для перехода к финальному действию – создание Таможенного союза между Турцией и Европой (Aybey 2004, p. 22–23) [1, с. 22–23].

Тем не менее, Таможенный союз между Турцией и ЕС был учрежден лишь в 1995году. Следует отметить, что Турция, тем самым, оказалась наиболее интегрированной в европейскую систему, будучи не являясь членом ЕС (Kramer 2000, p. 190) [2, с. 190]. Европа не рассматривала устранение таможенных барьеров как потенциальную предпосылку для утверждения полноправного членства Турции в ЕС. Данное положение было отражено в отчете Европейской комиссии под названием «Повестка 2000: на пути к усиленному и прочному союзу» от 16 июля 1997 года. В соответствии с документом достижение позитивных и свободных внешнеторговых отношений, не должно являться универсальным критерием, по которому вопрос принятия Турции разрешается сам по себе. Одновременно отчет признавал потенциальную возможность включения Турции в ЕС, для начала, признавая его как страны-кандидата. Тем не менее, Европейский Совет в Люксембурге 13 декабря 1997 года не признало Турцию как кандидата в европейское сообщество, а включило в специальную категорию заявителей, для которых должна быть разработана специальная «европейская политика» с целью достижения их членства в будущем (Kramer 2000, p. 195 –196) [2, с. 195–196].

Конечно же, турецкая сторона была крайне разочарованна таким решением, которое, фактически, отнесло ее к особой категории потенциальных членов, не признавая ее тем самым как страну-кандидата. На тот момент, подобную политику Европы можно объяснить тем, что ЕС представляло собой некий образец «христианского клуба», не желающего видеть в своих рядах крупное мусульманское государство. В доказательство подобного утверждения можно привести высказывание бывшего канцлера Германии Гельмута Коля, сделанное им в октябре 1998 года: «Членство Турции в ЕС невозможно. Европейский Союз – это цивилизационный проект, в котором Турции нет места» (Kuniholm 2001, p. 29–30) [3, с. 29–30].

На тот момент, когда программа объединения новообразованных тюркских государств не принесла желаемых результатов, турецкое правительство в лишний раз убедилось в необходимости достижения конечного результата европейской интеграции.

Позитивный поворот в турецко-европейском взаимодействии наметился с приходом к власти Социал-Демократической партии во главе с Герхардом Шредером в коалиции с Партией зеленых, которая благоприятно, наряду с Италией, относилась к расширению Европы. В виду чего, Турция в 1999 году была принята в качестве кандидата на вступление в ЕС (Kuniholm 2001, p. 49) [3, с. 49]. В итоге, уже в марте 2001 года после проведения Хельсинского саммита Европейская комиссия приняла документ по ассоциативному партнерству с Турцией, согласно которому последней выдвигался перечень проведения необходимых преобразований для достижения готовности к вступлению в будущем в ЕС. Практически незамедлительно после принятия конкретного документа турецкое правительство огласило начало «Национальной программы для выполнения перечня ЕС» (Aybey 2004, p. 32–33) [1, с. 32–33].

Процесс евроинтеграции оказывал на Турцию двойственное воздействие. Причиной тому является особый политико-идеологический сплав, составляющий основу турецкой державы. Турецко-исламский синтез, как его принято называть, является продуктом длительного эволюционирования, который прошла Турция на протяжении своей республиканской истории, что отличает ее от остальных стран региона. С одной стороны, исходя из подобной логики, Турцию можно назвать одной из наиболее демократичных и светских стран Ближнего Востока. С другой стороны, турецкое государство – это исламская страна, которая имеет богатые исторические связи с арабским миром и, соответственно, обладает исламской идентичностью. Подобная дилемма не раз становилась причиной коллизии политических взглядов в стране на протяжении второй полвины XX века. Достаточно привести в доказательство довольно частых военных переворотов, возникающих, когда правящая элита отмежевалась от курса евроинтеграции, уходя на Восток. Не малую роль в холодном или даже негативном отношении (особенно ярко это проявлялось у турецких исламистов) к Европе сыграл так называемый Севрский синдром (Севрский договор, который закрепил распад империи). Он оказывает весомое влияние на определенные общественно-политические круги, который до сих пор видят в Европе врага, вынашивающего очередной план по разделу страны.

Тем не менее, после прихода к власти Партии справедливости и развития (ПСР) новая правящая элита активизировала политику на европейском направлении. Примечательно, что данное намерение начала более эффективно по сравнению с той же Народно-республиканской партией – основной защитницей светского режима – проявлять партия с исламскими корнями. Возникает вопрос: в чем заключается первопричина подобной рокировки? Ответ на этот вопрос может дать сама концепция неоосманизма.

Главный архитектор новой геополитической концепции Турции Ахмет Давутоглу (основные положения которой были пересилены в его монографии «Стратегическая глубина: международное положение Турции») считает, что турецкое государство в силу своего географического положения не может просто расцениваться лишь в качестве моста между Западом и Востоком. По его мнению, Турция – это центральная сила, которая в эпоху многополярности должна полноценным образом обеспечивать национальные интересы страны, не ограничиваясь тем самым лишь европейским и ближневосточным полюсом. Давутоглу поясняет, что турецкую державу ошибочно привязывать к какой-либо регионально-цивилизационной структуре, так как она выходит за ее рамки и представляет собой геополитическую точку соприкосновения нескольких регионов, обладая при этом важной стратегической и регулирующей ролью, предающей Турции, в свою очередь, геополитическую значимость на глобальном уровне. Тем самым, автор «глубины» отвергает мнение, согласно которому Анкара осуществляет функцию «моста» исламским и западным социокультурными структурами, так как в этом случае страна становится инструментом распространения чужих стратегических интересов. Давутоглу замечает, что Турция – это ближневосточная, бал-

канская, кавказская, центральноазиатская, каспийская, средиземноморская, черноморская и принадлежащая к акватории Персидского залива страна (Grigoriadis 2010, p. 4) [4, с. 4].

Говоря иными словами, новый внешнеполитический курс страны, сквозь призму неоосманизма, обеспечивает Турции потенциальную возможность трансформации в регионального лидера. Для достижения поставленной цели необходимо обеспечить тесную кооперацию по линиям «Восток-Запад» и «Север-Юг», практическим воплощением чего стал принцип «ноль проблем с соседями». Есть еще один важный момент, который нельзя игнорировать в европейской политике Турции, основанной на понятии «стратегической глубины».

Неоосманская доктрина, обосновывая активность Анкары на территории, ранее подвластной Османской империи, часто апеллирует к такому понятию как «историческая общность». Не отрицая того факта, что Турция имеет глубинные исторические и культурные связи с исламским миром, Давутоглу утверждает, что Османское и Византийское наследие в геокультурном плане неразрывно связаны (Taspinar 2011, p. 2) [5, с. 2]. Это означает, что отказ от Европы в угоду исламского мира для Турции было бы крупной геополитической ошибкой. В подтверждение этого можно привести заявление Давутоглу: «Членство в ЕС является стратегическим выбором Турции и одним из наиболее важных проектов республиканской эры» (Davutoglu 2009, p. 11–17) [6, с. 11–17.].

В виду вышесказанного, в начальный этап политической деятельности ПСР наблюдается активизация усилий по ускорению процесса реализаций реформ, необходимых для вступления в ЕС. В этом аспекте были достигнуты значительные результаты, так как ПСР инициировала преобразования практически во всех сферах общественной жизни. Изменения коснулись этнических меньшинств (прежде всего курдов), которым гарантировалась сохранность их культурной самобытности; Совет Национальной безопасности был преобразован в гражданский орган с консультативными полномочиями, что значительно снижало возможность военных вмешиваться в политическую жизнь страны; в Гражданский кодекс и в закон о прессе вводились смягчающие поправки; официально провозглашалось равенство прав мужчин и женщин; был снят чрезвычайный режим в юго-восточных провинциях страны; провозглашался примат международного права; отменялась смертная казнь и т.п. (Vardan 2009, p. 49–57) [7, с. 49–57].

В результате, ЕС объявил о готовности провести формальные переговоры по вопросу полноправного членства Турции, после которых был принят Дополнительный протокол от 2005 года, который прикреплялся к Анкарскому соглашению 1963 года. При этом ЕС потребовал от Турции, чтобы соглашение 1963 года было распространено на новые десять государств Европейского союза, что, фактически, означало бы признание Республики Кипр. Одновременно с принятием протокола, Турция выпустила декларацию, согласно которой подписания Дополнительного протокола не означает признание Республики Кипр (Sochneva 2011, p. 68) [8, с. 68].

Еще одним важным моментом в диалоге Турция-ЕС стал вопрос признания геноцида армян в 1915 году. Факт армянского геноцида признан 11 из 28 стран-участниц ЕС (его признали Германия, Франция, Бельгия, Нидерланды, Италия, Греция, Кипр, Словакия, Польша, Литва и Швеция) (Turtsiya na puti v Yevropeyskiy Soyuz…) [9]. Таким образом, данный фактор играет значительную роль в вопросе вступления Турции в ЕС. Попытка нормализации армяно-турецких отношений и подписание в Цюрихских протоколов оказало позитивное воздействие на процесс евроинтеграции. Однако в виду дальнейшей их заморозки, благоприятные условия отошли на задний план.

Кончено же, не является секретом то обстоятельство, что некоторые европейские державы всячески тормозят процесс вступления Турции в ЕС, выдвигая то новые условия, то заостряя внимание на давние нерешенные проблемы. Это отражает саму расстановку сил в Европе, которые в контексте расширения придерживаются противоположных взглядов. Одна часть (Германия, Франция) считает, что Турция не готова стать членом европейского сообщества, имея, при этом, обоснования того, что ЕС – это цивилизационный проект. Другая (к примеру, Швеция) полагает, что вхождение Турции в Европу обеспечит возможность стабилизации обстановки на восточном Средиземноморье. Естественно, такая динамика стимулирует стремление Анкары еще больше углубляться в региональные политические процессы, постепенно отходя от европейского полюса.

Торможение вступления Турции в ЕС отражается и на внутриполитической ситуации в стране. Если в 2002 году вступление в ЕС поддерживало около 70 % населения, то уже к 2010 году это число составило не более 40% (Sochneva 2011, p. 67) [8, с. 67]. Нужно отметить, что в идеале, Турция отдает наибольшее предпочтение вхождению в Европу. Этому есть объективное объяснение, что за счет европейского рынка Турция в перспективе может получить значительные материальные средства для реализации своих амбициозных региональных проектов. К тому же, необходимо поддерживать стремления значительного числа населения, которые желают окончания процесса евроинтеграции.

Начиная с момента реализации неоосманской внешнеполитической концепции, турецкое руководство достигло принципиально важных результатов. Теперь Европа не является самоцелью всей международно-политической деятельности Анкары, а одним из многих векторов ее активности. На сегодняшний день Турция имеет стабильные отношения с Россией, США и странами ЕС в том числе. Многополярная геостратегия и коренное переосмысление международной позиции турецкого государства позволили расширить пространство практического воплощения положений неоосманской доктрины, не ограничиваясь лишь стремлением вхождения в Евросоюз. Сегодня официальные представители Турции заявляют, что как альтернативный вариант рассматривается установление «других отношений», в которых не исключается подписание договора свободной торговли с отдельными странами ЕС (Kohen) [10]. Напоследок необходимо обозначить обстоятельство того, что несмотря на европейскую позицию, Турция все-таки (несмотря на медленные темпы) проводит процесс модернизации и реформирования. Не говоря о позитивных результатах экономического развития (Турция является 17-ой экономикой в мире), Анкара стремится продемонстрировать, что умеренный ислам вполне совместим с основными принципами демократии и западными либеральными ценностями. Это, несомненно, благоприятный фактор, который, в свою очередь, потенциально может поспособствовать повышению регионального и международного авторитета турецкой державы.

В заключение можно привести следующие **выводы**:

• Неоосманская доктрина позволила кардинальным образом пересмотреть региональное и международное положение Турции. Благодаря этому, европейское направление внешней политики перестало быть приоритетным вектором, а стало одним из многих полюсов турецкой международно-политической активности.

• В турецком обществе за последнее время стали наблюдаться тенденции снижения доверия к европейскому полюсу.

• Имплементация европейских стандартов, касательно практически всех сфер общественной жизнедеятельности, вне зависимости от исхода переговорного процесса между Турцией и Европой оказывает позитивное воздействие на региональный и международный авторитет Турции.

• Нежелание европейского сообщества принять Турцию в качестве полноправного члена ЕС лишь усиливает позиции умеренного ислама в стране. Тем самым, возникает угроза коллизии между представителями исламских и светских социально-политических взглядов.

• Уверенная позиция по отношению к европейской политике правящей партии ПСР позволила ей заполучить парламентское и политическое преимущество. В связи с чем, оппозиционное движение резко пошло на спад и на данном этапе не обладает возможностью предоставить обществу действенной политической и государственной альтернативы.

• Процесс преобразования и модернизации, призванный обеспечить соответствие Турции для вхождения в Евросоюз, на самом деле закрепили позиции умеренных исламистов, упразднив основных противников в лице представителей вооруженных сил – главнейших защитников светского режима.

• Европейская политика нынешнего турецкого руководства показала, что умеренный ислам может соответствовать основным демократическим стандартам.

Библиографические ссылки

1. Aybey A. Turkey and European Union Relations: Historical Assessment / A. Aybey // Ankara Avrupa Calismalari Dergisi. – Vol. 4. – № 1. – 2004.

2. Kramer H. A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States / H. Kramer. – Washington D.C. : Brooking Institutions Press, 2000.

3. Kuniholm B. Turkey's Accession to the European Union: Differences in European and Us Attitudes and Challenges for Turkey / B. Kuniholm // Turkish Study. – Vol. 2. – № 1. – 2001.

4. Grigoriadis L.N. The Davutoglu Doctrine and Turkish Foreign Policy / L. N. Grigiriadis. – Athens : Bilkent University/ ELIAMEP, 2010.

5. Taspinar O. The Tree Strategic Visions of Turkey / O. Taspinar // US-Europe Analysis Series. – № 50. – 2011.

6. Davutoglu A. Turkish foreign policy and the EU in 2010 / A. Davutoglu // Turkish Policy Quarterly. – Vol. 8. – № 3. – 2009.

7. Vardan O. Turkey – EU Relations and Democracy in Turkey: Problems and Prospects / O. Vardan // Turkish Policy Quarterly. – Vol. 8. – № 1. – 2009.

8. Сочнева И. А. Проблемы и перспективы вступления Турции в ЕС / И.А. Сочнева // Вестник международных организаций. – № 1 (32). – 2011;

9. Турция на пути в Европейский союз: роль армянского фактора [Электронный ресурс]. – Режим доступа : /http://ru.forsecurity.org/

10. Kohen S. 50 yıl sonra... AB yorgunluğu [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dunya.milliyet.com.tr/50-yil-sonra-ab-yorgunlugu/dunya/ydetay/1765033/default.html

Джилавян А.С. Європейський кластер у неоосманскій доктрині: подвійна ідентичність або збалансована зовнішня політика?

Досліджуються основні проблемі впливу процесу євроінтегрції на сучасну зовнішню політику Туреччини. Розглянуто підходи нинішнього турецького уряду до європейського напрямку «неоосманської» гестратегічної доктрини.

Ключові слова: евроінтегрція Туреччини, зовнішня політика Туреччини, неоосманізм, європейська політика Туреччини, ідентичність.

Dzhilavian A. European cluster in neo-Ottoman doctrine: double identity or balanced foreign policy?

The basic problems of the eurointegration process impact on modern Turkey's foreign policy are being investigated. The approaches of the current Turkish government to the European direction of «neo-Ottoman» geo-strategic doctrine have been considered.

Keywords: Turkey's eurointegration process, Turkey's foreign policy, neo-ottomanism, Turkey's European policy, identity.

References:

Aybey, A 2004, 'Turkey and European Union Relations: Historical Assessment', *Ankara Avrupa Calismalari Dergisi*, Vol. 4, № 1.

Davutoglu, A 2009, 'Turkish foreign policy and the EU in 2010'. *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 8, № 3.

Grigoriadis, LN 2010, The Davutoglu Doctrine and Turkish Foreign Policy. Bilkent University/ELIAMEP, Athens.

Kohen, S 50 yıl sonra... AB yorgunluğu, viewed: <http://dunya.milliyet.com.tr/50-yil-sonra-ab-yorgunlugu/dunya/ydetay/1765033/default.html>

Kramer, H 2000, A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States. Brooking Institutions Press, Washington D.C.

Kuniholm, B 2001, 'Turkey's Accession to the European Union: Differences in European and Us Attitudes and Challenges for Turkey'. *Turkish Study*, Vol. 2, № 1.

Sochneva, IA 2011, 'Problemy i perspektivy vstupleniya Turtsii v YeS' ('Problems and prospects of Turkey joining the EU'). *Vestnik mezhdunarodnykh organizatsiy,* № 1 (32).

Taspinar, O 2011, 'The Tree Strategic Visions of Turkey'. US-*Europe Analysis Series*, № 50.

Turtsiya na puti v Yevropeyskiy Soyuz: rol` armianskogo faktora (Turkey on the way to the European Union: the role of the Armenian factor), viewed: </http://ru.forsecurity.org/>

Vardan, O 2009, 'Turkey – EU Relations and Democracy in Turkey: Problems and Prospects'. *Turkish Policy Quarterly,* Vol. 8, № 1.

Надійшла до редколегії: 15.09.2013 р.

УДК 322:347.2(438)

Л. Д. Владиченко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД ПОВЕРНЕННЯ КОЛИШНЬОЇ ВЛАСНОСТІ РЕЛІГІЙНИМ ОРГАНІЗАЦІЯМ

Розглянуто одне з актуальних питань державно-релігійного комплексу – повернення колишньої власності церквам і релігійним організаціям Польщі. Проаналізовано нормативно-правову базу яка регулює реституційний процес в Польщі, а також акцентовано увагу на законотворчій роботі Сейму щодо підготовки відповідних законопроектів. З'ясовано, що процес реституції колишньої власності релігійних організацій в Польщі розпочато після 1989 року в контексті повернення колишньої власності Католицькій церкві в Польщі. Згодом даний процес розпочато по відношенню до колишньої власності некатолицьких церков і релігійних організацій. Нині цей процес практично завершено. Безпосередньо в Польщі реституційний процес колишньої релігійної власності проводиться по відношенню до католицьких, православних, протестантських, іудейських та мусульманських громад.

З'ясовано, що реституційний процес в контексті церков і релігійних організацій в Польщі безпосередньо проводять регуляційні (майнові) комісії. Таких комісій в Польщі після 1989 р. нараховувалося п'ять, а саме: Комісія у справах майна Католицької церкви в ПР; Міжцерковна регуляційна комісія в ПР; Регуляційна комісія у справах Польської автокефальної православної церкви; Регуляційна комісія у справах Євангельсько-аугсбурзької церкви в ПР; Регуляційна комісія у справах іудейських об'єднань в ПР. Нині діють останні чотири.

Описано юридичні підстави виникнення, організаційна структура та діяльність вищезазначених регуляційних комісій. Зокрема, увагу акцентовано на описі процедури розгляду регуляційних заявок щодо повернення колишньої церковної власності. З'ясовано: які об'єкти колишньої релігійної власності підлягають розгляду у реституційному процесі; терміни впродовж яких приймаються заявки до регуляційних комісій та терміни впродовж яких розглядаються справи. Надано детальну інформацію щодо кількості внесених заявок у кожну з вищезазначених майнових комісій, а також статистичні дані відносно результатів розгляду даних заявок від релігійних організацій.

Також описано безпосереднє проведення реституційного механізму кожною із вищезазначених майнових комісій. Виявлено проблемні моменти, які виникали під час проведення процесу повернення колишньої власності релігійних організацій та описано механізм їх розв'язання.

Ключові слова: колишня релігійна власність, реституція, регуляційні (майнові) комісії.

На сьогодні, у Польщі процес повернення релігійним організаціям колишньої власності майже завершено, що вказує на дієвий та ефективний механізм його організації та реалізації. Зазначимо, що в Польщі, після виходу її із співдружності з Радянським Союзом, обговорення питання стосовно повернення експропрійованої релігійної власності першопочатково піднімалося у контексті повернення майна Католицькій церкві, згодом у контексті інших релігійних організацій. Безпосередньо після проголошення керманичами Польщі у 80-х роках XX ст. демократичного курсу розвитку держави, зокрема церкви і релігійні організації отримали можливість повернути колишні культові об'єкти і майно назад у власність. Таким чином, початок реституційного процесу в контексті колишньої релігійної власності супроводжувався неабиякою актуальністю у польському суспільстві, оскільки даний процес передбачав розроблення дієвого механізму його подальшого втілення.

Дослідженням питання реституції колишньої власності церков і релігійних організацій Польщі займалися наступні відомі фахівці державно-конфесійних відносин у Польщі: П. Борецкі, Д. Валенчік, Й. Круковскі, Ч. Янік та інші. Однак, потрібно зазначити, що більшість досліджень стосується реституційного процесу Католицькій церкві в Республіці Польща. В Україні розгляд проблематики щодо повернення колишньої власності церквам і релігійним організаціям, які здійснюють свою діяльність у Польщі у дослідженнях відповідних спеціалістів відбувається спорадично в контексті розгляду реституційної проблематики зарубіжних країн в цілому. Власне, автор даної статті зосереджує увагу на комплексному розкритті вищезазначеної проблематики.

Метою статті є розгляд питання повернення колишньої релігійної власності в контексті польського досвіду. Завданнями статті є: розгляд передумов реституційного процесу в Польщі; висвітлення питання нормативно-правової бази, що регулює реституційний процес у Польщі; аналіз організаційної структуру та механізму подачі та розгляду заявок до майнових/регуляційних комісій; опис діяльність організаційних структур, котрі безпосередньо проводять процес реституції в Польщі.

Отже, розглянемо безпосередній польський досвід реституційного процесу щодо повернення колишньої власності релігійним організаціям висвітливши при цьому усесторонні аспекти. Питання щодо повернення колишньої власності Католицькій церкві в Польщі порушувалися на спільних робочих засіданнях між представниками державних органів та Католицької церкви у 1981 р., 1984 р, 1985 р., 1988 р. Наприклад, «питання повернення хоча б частини втраченої нерухомості Католицькою церквою піднімалося вже в ході зустрічей Спільної комісії в червні 1981 р. В 1984 р. зі сторони держави висунуто пропозицію, щоб Церква відмовилася від повернення власності прийнятих законом про власність мертвої руки. У 1985 р. обговорюється можливість створення Об'єднання у справах повернення нерухомості, яка б займалася конкретними випадками. … Знову до цього питання повернулися на засіданні Спільної комісії у 1988 р. в процесі обговорення стану підготовки проекту закону про відносини держави і Католицької церкви в Польщі» (Walencik 2009, p. 87) [9, с. 87].

Відправною точкою законодавчого характеру реституційного процесу в Польщі було прийняття у 1989 р. Закону «Про відносини держави і Католицької Церкви в Республіці Польща», в якому містяться відповідні правові норми, що надають гарантії стосовно повернення колишньої власності Католицькій церкві (даний процес регулюється ст. 61 та 62 вищезазначеного закону).

Зазначимо, що у квітні 1989 р. під час сорок сьомого засідання Сейму IX скликання відбулося перше читання законопроектів «Про відносини держави і Католицької Церкви в Республіці Польща» та «Про гарантії свободи совісті та віросповідання». У процесі обговорення текстів вищезазначених законопроектів парламентарі піднімають питання, відносно того, що проблема по-

вернення колишньої експропрійованої релігійної власності є актуальною не тільки для Католицької церкви Польщі але й для інших церков і релігійних організацій. Наприклад, на це у своїх виступах звертає увагу депутат Є. Чиквін та інші (Walencik 2009, p. 8) [9, с. 8]. У результаті обговорення законопроектів було внесено відповідні поправки згідно яких було передбачено можливість повернення майна некатолицьким релігійним організаціям.

Статтею 62 Закону «Про відносини держави і Католицької Церкви в Республіці Польща» було передбачено існування Майнової комісії, яка безпосередньо здійснює реституційний процес по відношенню до Католицької церкви в Польщі. Також в країні проводять свою діяльність чотири інші майнові або регуляційні комісії по відношенню до некатолицьких церков і релігійних організацій.

У контексті діяльності майнових комісій фахівці з конфесійного польського права П. Борецкі та Ч. Янік зазначають, що дані комісії є: «окремою групою колегіальних органів, до яких входять представники урядової адміністрації та властивих церков і релігійних організацій» (Borecki 2011, p. 27) [1, с. 27]. Зазначимо, що вказані комісії розглядають заявки від церков і релігійних організацій на предмет повернення останнім колишньої власності експропрійованої в період існування Польської Народної Республіки (1944–1989 рр.).

Отже, окрім вищезазначеної майнової комісії, у Польщі проводять діяльність: Міжцерковна регуляційна комісія в Польській Республіці (її існування передбачено ст. 38д Закону «Про гарантії свободи совісті та віросповідання»); Регуляційна комісія у справах Польської автокефальної православної церкви (створена на підставі ст. 48а Закону «Про відносини держави і Польської автокефальної православної церкви»); Регуляційна комісія у справах Євангельсько-аугсбурзької церкви (правовою підставою існування є ст. 43 Закону «Про відносини держави і Євангельсько-аугсбургської церкви в Республіці Польща»); Регуляційна комісія у справах іудейських об'єднань (існує на підставі ст. 32 Закону «Про відносини держави і Союзу іудейських релігійних об'єднань в Республіці Польща»).

Зазначимо, що Міжцерковна регуляційна комісія розглядає питання щодо повернення колишнього майна: Баптистській християнській церкві в Польській Республіці, Євангельсько-методистській церкві в Польській Республіці, Новоапостольській церкві в Польщі, Церкві адвентистів Сьомого Дня в Польській Республіці, Євангельсько-реформатській церкві в Польській Республіці, Мусульманській релігійної громаді в Польській Республіці. В період впродовж 2002-2008 рр., вказаною комісією, закінчено розгляд відповідних внесків від Польського біблійного товариства, Церкви євангельських християн в Польщі, Англіканської церкви в Польщі та П'ятидесятницької церкви в Республіці Польща.

Визначення організаційної структури комісій та процедура внесення і розгляд заявок до комісії регулюють наступні нормативно-правові акти: Наказ Міністра-керівника Уряду Ради міністрів від 8 лютого 1990 р. «Про детальний опис порядку дій нормативного розгляду справ щодо відновлення права власності на майно або його частину юридичним особам Католицької церкви»; Наказ Міністра-керівника Уряду Ради міністрів від 12 жовтня 1994 р. «Про детальний опис порядку дій нормативного розгляду справ щодо відновлення права власності на майно або його частину юридичним особам Євангельсько-аугсбурзької церкви в Польській Республіці»; Розпорядження Міністра внутрішніх справ від 10 жовтня 1997 р. «Про детальний порядок роботи Регуляційної комісії у справах іудейських об'єднань»; Розпорядження Міністра внутрішніх справ від 14 травня 1999 р. «Про детальний опис порядку дій нормативного розгляду Регуляційною комісією у справах Польської автокефальної православної церкви»; Розпорядження Міністра внутрішніх справ від 20 грудня 2004 р. «Про детальний опис порядку дій нормативного розгляду Міжцерковною регуляційною комісією».

Зазначимо, що як організаційна структура комісій, так і процедура внесення і розгляд заявок є подібною у всіх вищеперерахованих комісіях. Зокрема, організаційна структура кожної із комісій передбачає входження до їх складу у рівній кількості представників з державної та релігійної сторін. Наприклад, склад Комісій у справах майна Католицької церкви в ПР та Регуляційної комісії у справах іудейських об'єднань в ПР становить по 12 постійних працівників, склад Регуляційної комісії у справах Євангельсько-аугсбурзької церкви в ПР передбачає 8 постійних працівників. До складу Міжцерковної регуляційної комісії в ПР передбачено входження від 2 до 6 осіб з державної сторони і по 2 особи від кожної релігійної організації, які внесли відповідні заявки до комісії. Зауважимо, що кількісний склад Регуляційної комісії у справах Польської автокефальної православної церкви в ПР вищезазначеним розпорядженням Міністра внутрішніх справ не визначено.

Очолюють регуляційні комісії дві співголови, відповідно по одному з державної і церковної сторін. Співголови по черзі проводять засідання комісії. Конкретні заявки щодо повернення колишньої релігійної власності розглядаються на засіданнях робочих груп, які утворюються у межах комісій. До складу даних робочих груп входять по два працівника комісії, як з державної, так і з церковної сторін.

Зазвичай засідання комісій проводяться за юридичними адресами комісій (всі комісії мають юридичні адреси у м.Варшава), однак передбачено, що засідання комісій, за потребою можуть бути виїзними.

Заявниками, окрім представників з релігійної сторони, можуть бути зацікавленні державні установи та органи місцевого самоврядування. Безпосередні заявки щодо повернення колишньої церковної власності до комісій приймалися впродовж двох років після набуття чинності відповідного нормативно-правового акту, яким передбачено утворення тої чи іншої комісії. Також зазначимо, що процедура розгляду заявки щодо повернення колишньої церковної власності для релігійної сторони є безоплатною.

У вищезазначених нормативно-правових актах щодо процедури внесення і розгляду заявок стосовно повернення колишнього релігійного майна передбачено наступне. Безпосередньо, заявка до комісії подається у письмовій формі і має містити слідуючи елементи: назву заявника та його адресу; запит; фактичне та юридичне обґрунтування заявки; зазначення доказів і відповідних обставин для здійснення розгляду; зазначення вищестоящого органу та підпис заявника. Також, до заяви мають бути додані наявні оригінали або офіційно завірені копії документів, зазначених у заяві.

Про початок розгляду справи робочі групи відповідних комісій зобов'язані повідомити заявни-

ка впродовж 30 днів. Вирішення справ які потребують додаткових з'ясувань має відбутися протягом трьох місяців, відповідно термін розгляду складних справ має тривати не більше шести місяців.

Питання оплати праці працівників комісій регулює Розпорядження Міністра адміністрації і цифрації від 2 січня 2013 р. «Про розмір винагороди членів і допоміжного персоналу регуляційних комісій, діючих на підставі законів про відносини держави та церков і релігійних об'єднань в 2013 році». Зокрема, з 1 січня по 31 грудня 2013 р. розмір винагороди працівників комісій складає 36,76% від: ставки голови Адміністративного суду (для співголів комісій); ставки заступника голови Адміністративного суду (для співголів робочих груп комісій); ставки співробітника Адміністративного суду (для постійних членів комісій); ставки постійного члена комісії (для секретаря комісії, юридичного радника комісії та ін.) (Rozporządzenie Ministra Administracji…) [7].

Необхідно зазначити, що під час здійснення реституційного процесу щодо повернення колишньої власності церквам і релігійним організаціям в Польщі зацікавлені сторони зіштовхнулися з низкою труднощів. Зокрема, проблеми у поверненні колишньої релігійної власності складала наявність наступних фактів: «знищення документів під час війни, недосконалість нормативно-правової комуністичної системи в сфері власності, вилучення з документів назв і прізвищ колишніх власників» (Nieruchomości kościołów i innych…) [4]. У зв'язку з чим, за наявністю даних труднощів, при розгляді конкретних справ рішення, у більшості випадків, приймалося на користь заявника.

Якщо за тими чи іншими причинами не можливо було повернути церкві або релігійній організації колишню власність, то у таких випадках з державного бюджету на користь релігійної установи перераховувалася відповідна грошова компенсація або надавалося аналогічне за вартістю майно.

Окреслимо результати розгляду реституційного процесу колишньої церковної власності вищеперерахованими регуляційними комісіями діючими у Польщі.

Зазначимо, що Комісія у справах майна Католицької церкви здійснювала свою діяльність у період з 1989 р. до початку 2011 р. Згідно звіту щодо діяльності Майнової комісії в період з 1989-2011 рр. до комісії було внесено 3063 заявок. У процесі засідання відповідних робочих груп комісії, відносно: 2476 справ прийнято позитивні рішення щодо повернення Католицькій церкві в Польській Республіці колишнього церковного майна; 666 справ знято з розгляду; у 136-ти справах не знайдено спільного рішення з заявниками. У цілому Майновою комісією було повернуто Католицькій церкві 65 537,9707 га колишньої церковної власності і переказано, з державного бюджету, відшкодувань на суму 143 534 231,41 злот. (Sprawozdanie z działalności komisji…) [8]. Після припинення діяльності комісії двісті шістнадцять внесків залишилося не розглянутими, їх розгляд продовжено у відповідних судових установах.

Також слід зазначити те, що по завершенню діяльності вищезазначеної комісії в громадських колах Польщі періодично відбувається обговорення її діяльності. Слід зауважити, що громадськість неоднозначно оцінює діяльність комісії, оскільки у ході перевірки її роботи знайдено певні неточності та порушення. Остаточні результати перевірки можна буде дізнатися після закінчення судових проваджень, які були відкриті щодо деяких членів комісії.

За інформацією наданою Міжцерковною регуляційною комісією станом на 10 серпня 2012 р. комісією було позитивно вирішено 170 справ. З яких: 79 на користь представників Баптистської християнської церкви в Польській Республіці (ще 53 справи знаходяться в процесі розгляду); 30 – Євангельсько-методистської церкви в Польській Республіці (ще 4 справи в процесі розгляду); 22 справ – Новоапостольської церкви в Польщі (ще 20 справ в процесі розгляду); 12 справ – Церкви адвентистів Сьомого Дня в Польській Республіці (ще 9 справ в процесі розгляду); 3 справи – Мусульманської релігійної організації (ще 1 справа в процесі розгляду); 17 справ – Євангельсько-реформатської церкви в Польській Республіці (ще 10 справ в процесі розгляду); 2 справи – Церкви євангельських християн в Польщі; по 4 справи відповідно на користь Польського біблійного товариства, Англіканської церкви в Польщі та П'ятидесятницької церкви в Республіці Польща (Notatka dotycząca pracy Międzykościelnej Komisji…) [6].

За даними Регуляційної комісії у справах Польської автокефальної православної церкви, станом на 30 червня 2012 р. до комісії було внесено 472 заявки щодо колишньої церковної власності. Безпосередньо розглянуто 386 заявок, з яких: 247 справ задоволено повністю; 62 справи задоволено частково; по 12-ти справам видано рішення щодо переказу нерухомості на користь церкви і у 2-х справах – щодо часткового переказу нерухомості; у 62-х справах не досягнуто остаточного рішення; по 3-м справам прийнято рішення щодо зняття справи з розгляду. Згідно рішень комісії на користь церкви було повернуто: 5080,2231 га незабудованої земельної площі; 21,2327 га загальної площі забудованої нерухомості; 1749,63 м2 жилих і підсобних приміщень; 13 цвинтарів загальною площею 5,413 га (Notatka dotycząca pracy Komisji Regulacyjnej…) [5].

У процесі проведення реституційного процесу колишньої церковної власності в контексті Польської автокефальної православної церкви, відбувся один гучний прецедент стосовно двадцяти двох культових споруд. Під час розгляду заявок щодо даних культових споруд вищезазначена комісія прийняла негативне рішення стосовно їх повернення. У подальшому Конституційний трибунал Польщі підтвердив дані рішення. У 2003 р. керівництво Польської автокефальної православної церкви оскаржило рішення Конституційного трибуналу у Європейському суді з прав людини. У результаті чого Європейський суд задовольнив вказану скаргу Церкви і у листопаді 2003 р. польський Парламент ухвалив відповідний законопроект щодо позитивного вирішення питання щодо повернення Польській автокефальній православній церкві даних культових споруд.

Згідно офіційних даних оголошених Регуляційною комісією у справах Євангельсько-аугсбурзької церкви в ПР станом на 26 липня 2012 р. всього до комісії було внесено 1200 заявок, з яких розглянуто 960. Результати розгляду є наступними: по 253-м справам укладено взаємні угоди; видано 177 рішень щодо повернення нерухомої власності або виділення аналогічної нерухомості; 513 справ задоволено згідно заявленого внеску; 17 справ, по яким не досягнуто взаємної згоди, направлено до суду. Рішеннями комісії було відновлено право власності на 398 га сільськогосподарських і лісних угідь та на 46,5 га забудованої нерухомості на користь Євангельсьо-аугсбургської церкви в ПР. Також церква отримала приблизно 2 113 118 злот. грошової компенсації за об'єкти колишньої церковної власності які згідно різних обста-

вин не можливо повернути (Komissja Regulacyjna do spraw…) [3].

Згідно інформації представленої секретаріатом Регуляційної комісії у справах іудейських об'єднань станом на 31 липня 2012 р. до комісії було внесено 5544 заявки, з яких прийнято до розгляду 5404. Зокрема, 2294 справи повністю або частково розглянуто. Таким чином, по 597 справам сторонами досягнуто взаємну згоду, 420 справ закінчено рішеннями, які повністю або частково задовольняють внесок, у 839 справах прийнято рішення про припинення розгляду, у 374 справах прийнято рішення про відхилення внеску і по 64 справам сторони не досягнули взаємної згоди. В ході праці комісії на користь іудейських об'єднань, з державного бюджету, перераховано 27 801 507 злот., в якості компенсації за колишнє релігійне майно, яке не можливо повернути (Działalność Komisji Regulacyjnej…) [2].

Підсумовуючи викладений матеріал у статті зазначимо наступне. По-перше, процес реституції колишньої релігійної власності у Польщі розпочато в кінці 80-х на початку 90-х років XX ст. Першопочатково здійснювалося повернення колишньої власності Католицькій церкві в Польській Республіці, згодом даний процес розпочато в контексті некатолицьких церков і релігійних організацій. По-друге, польський досвід проведення реституційного процесу передбачає існування окремих організаційних структур, які безпосередньо здійснюють даний процес. Такими організаційними структурами в Польщі є майнові/регуляційні комісії. У період з 1989 р. до 2013 р. нараховується діяльність п'яти подібних комісій, які безпосередньо займаються питаннями повернення колишньої власності католицьким, православним, протестантським, іудейським та мусульманським релігійним організаціям. По-третє, нині реституційний процес в Польщі майже завершено. Станом на жовтень 2013 р. в Польщі продовжують свою діяльність чотири вищезазначених комісії. На початку 2011 р. Майнова комісія у справах католицької церкви була ліквідована, за спільною згодою представників держави і церкви, у зв'язку з завершенням розгляду внесків до даної комісії. По-четверте, діяльність кожної з майнових/регуляційних комісій регулюється окремими нормативними правовими актами, однак організаційна структура та механізм подачі заявки та їх розгляд є аналогічним у всіх комісіях. Позитивним моментом механізму розгляду заявок, які вноситься до комісії, є визначення чітких термінів їх розгляду. По-п'яте, механізм повернення колишнього майна релігійним організаціям у Польщі максимально спрямований на задоволення потреб останніх. Зокрема, при наявності проблемних моментів (поганий стан документів, недбалість їх оформлення у комуністичний період) пов'язаних із технічною документацією, яка є доказовою базою для релігійної сторони, у більшості випадків рішення приймається на користь заявника. Також, з державної сторони передбачено надання фінансової компенсації або виділення аналогічної власності у випадках коли колишню власність з тих чи інших причин не можливо повернути релігійній організації. Зазначимо, що вивчення польського досвіду повернення колишньої власності релігійним організаціям є корисним для України в контексті запозичення його організаційного механізму.

Подальшим дослідженням розглянутої тематики може бути вивчення досвіду проведення реституційного процесу колишньої власності релігійних організацій в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Borecki P. Komisja Wspólna Przedstawicieli Rządu RP i Konferencji Episkopatu Polski oraz inne Kolegialne formy relacji między państwem a związkami wyznaniowymi w zarysie / P. Borecki, C. Janik // Komisja Wspólna Przedstawicieli Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Konferencji Episkopatu Polski w archiwaliach z lat 1989-2010. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2011. – S. 9–32.
2. Działalność Komisji Regulacyjnej do Spraw Gmin Wyznaniowych Żydowskich funkcjonującej na podstawe ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej. Stan na dzień 31 lipca 2012 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : propertyrestitution.pl/download/files/restytucja_mienia/komisja_ds_gmin_wyznaniowych_zydowskich_raport_07_2012.pdf.pdf
3. Komissja Regulacyjna do spraw Kościoła-Augsburskiego. Warszawa 2012-07-26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : propertyrestitution.pl/download/files/restytucja_mienia/komisja_ds_kosciola_ewangelicko-augsburskiego_raport_07_2012.pdf.pdf
4. Nieruchomości kościołów i innych związków wyznaniowych [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://propertyrestitution.pl/Restytucja,mienia,po,roku,1989,regulacje,prawne,11.html
5. Notatka dotycząca pracy Komisji Regulacyjnej do Spraw Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (stan 30 czerwca 2012 r.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://propertyrestitution.pl/Restytucja,w,pytaniach,i,odpowiedziach,Q,A,15.html
6. Notatka dotycząca pracy Międzykościelnej Komisji regulacyjnej. Stan na dzień 10 sierpnia 2012 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : propertyrestitution.pl/download/files/restytucja_mienia/miedzykoscielna_komisja_regulacyjna_raport_08_2012.pdf.pdf
7. Rozporządzenie Ministra Administracji i Cyfryzacji z dnia 2 stycznia 2013 r. w sprawie wysokości wynagrodzenia członków i personelu pomocniczego komisji regulacyjnych działających na podstawie ustaw o stosunku Państwa do kościołów oraz związków wyznaniowych w roku 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.prawo.egospodarka.pl/akty-prawne/dziennik-ustaw/2013/000/18
8. Sprawozdanie z działalności komisji Majątkowej w latach 1989-2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCsQFjAA&url=http%3A%2F%2Fbip.msw.gov.pl%2Fdownload.php%3Fs%3D4%26id%3D8388&ei=NNlSUtzZAeKD4ATh24GQDQ&usg=AFQjCNGQ-0AQZybFOnbf7pMNqimgVHHyhg&bvm=bv.53537100,d.bGE
9. Walencik D. Rewindykacja nieruchomości Kościoła katolickiego w postępowaniu przed Komisją majątkową / D. Walencik. – Lublin : Wydawnictwo KUL, 2009. – 279 s.

Владыченко Л. Д. Польский опыт возвращения бывшей собственности религиозным организациям

Рассмотрен один из актуальных вопросов государственно-религиозного комплекса – возвращение бывшей собственности церквям и религиозным организациям Польши. Проанализирована нормативно-правовая база регулирующая реституционный процесс в Польше, а также акцентировано внимание на законотворческой работе Сейма по подготовке соответствующих законопроектов. Выяснено, что процесс реституции бывшей собственности религиозных организаций в Польше начат после 1989 года в контексте возвращения бывшей собственности Католической церкви в Польше. Впоследствии данный процесс начат по отношению к бывшей собственности некатолических церквей и религиозных организаций. Сейчас этот процесс практически завершен. Непосредственно в Польше реституционный процесс бывшей религиозной собственности проводится по отношению к католическим, православным, протестантским, иудейским и мусульманским общин.

Выяснено, что реституционный процесс в контексте церквей и религиозных организаций в Польше непо-

средственно проводят регуляционные (имущественные) комиссии. Таких комиссий в Польше после 1989 г. насчитывалось пять, а именно: Комиссия по делам имущества Католической церкви в ПР; Межцерковная регуляционная комиссия в ПР; Регуляционная комиссия по делам Польской автокефальной православной церкви; Регуляционная комиссия по делам Евангельско-аугсбургской церкви в ПР; Регуляционная комиссия по делам иудейских объединений в ПР. Сейчас действуют последние четыре.

Описаны юридические основания возникновения, организационная структура и деятельность вышеупомянутых регуляционных комиссий. В частности, внимание акцентировано на описании процедуры рассмотрения регуляционных заявок на возвращения бывшей церковной собственности. Выяснено: какие объекты бывшей религиозной собственности подлежат рассмотрению в реституционном процессе, сроки в течение которых принимаются заявки в регуляционных комиссиях и сроки в течение которых непосредственно рассматриваются конкретные заявки. Предоставлено подробную информацию о количестве внесенных заявок в каждую из вышеупомянутых имущественных комиссий, а также статистические данные относительно результатов рассмотрения данных заявок от религиозных организаций.

Также описано непосредственное проведение реституционного механизма каждой из вышеупомянутых имущественных комиссий. Выявлено проблемные моменты, которые возникали во время проведения процесса возвращения бывшей собственности религиозных организаций и описан механизм их решения.

Ключевые слова: бывшая религиозная собственность, реституция, регуляционные (имущественные) комиссии.

Vladychenko L. Polish experience of returning of the former property of religious organizations

In this article there had been cconsidered one of the outstanding issues of state- religious complex, in particularly, returning of former property of churches and religious organizations in Poland. The author analyzed of the legislative framework regulating the restitution process in Poland and made a focus on legislative work of the Sejm in preparing of relevant draft laws. The process of restitution of former property of religious organizations in Poland started after 1989 in the context of the return of former property to Catholic Church in Poland. Later this process started with the former property of non-Catholic churches and religious organizations. Currently, this process is almost completed. Directly in Poland the restorative process of former religious properties is being conducted towards the Catholic, Orthodox, Protestant, Jewish and Muslim communities.

There had been highlighted that the restitution process in the context of churches and religious organizations in Poland directly is being conducted by the regulation (property) commissions. There were five such commissions in Poland working after 1989, namely, the Commission on the Catholic Church Property of Polish Republic (PR), the Regulatory Interchurches Commission of PR, the Regulatory Commission on the Polish Autocephalous Orthodox Church, the Regulatory Commission on Evangelical Augsburg Church of PR, the Regulatory Commission on Jewish associations of PR.

The legal grounds of the establishment, organizational structure and activities of the abovementioned regulatory commissions are also under the focus in this paper. Particular attention was paid to the description of the procedures for review of regulatory applications for returning of the former church property. It was found what objects of the former religious properties are the subject to the restitution process, deadlines for the application to regulatory commissions and considering the cases. Also there were presented the number of requests made to each of the above-mentioned commissions, as well as statistics regarding the results of this processes.

Research of the restitution mechanism of each of the property commissions allowed to identify the issues arising in the process of returning the former property of religious organizations. In conclusion the author presents ways of solving those situations.

Keywords: former religious property, restitution, regulatory (property) commission.

References:

Borecki, P 2011, ‘Komisja Wspólna Przedstawicieli Rządu RP i Konferencji Episkopatu Polski oraz inne Kolegialne formy relacji między państwem a związkami wyznaniowymi w zarysie’. Komisja Wspólna Przedstawicieli Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Konferencji Episkopatu Polski w archiwaliach z lat 1989-2010. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa, pp. 9–32.

Działalność Komisji Regulacyjnej do Spraw Gmin Wyznaniowych Żydowskich funkcjonującej na podstawe ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej. Stan na dzień 31 lipca 2012 r., viewed: <propertyrestitution.pl/download/files/restytucja_mienia/komisja_ds_gmin_wyznaniowych_zydowskich_raport_07_2012.pdf.pdf>

Komissja Regulacyjna do spraw Kościoła-Augsburskiego. Warszawa 2012-07-26, viewed: <propertyrestitution.pl/download/files/restytucja_mienia/komisja_ds_kosciola_ewangelicko-augsburskiego_raport_07_2012.pdf.pdf>

Nieruchomości kościołów i innych związków wyznaniowych, viewed: <http://propertyrestitution.pl/Restytucja,mienia,po,roku,1989,regulacje,prawne,11.html>

Notatka dotycząca pracy Komisji Regulacyjnej do Spraw Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (stan 30 czerwca 2012 r.), viewed: <http://propertyrestitution.pl/Restytucja,w,pytaniach,i,odpowiedziach,Q,A,15.html>

Notatka dotycząca pracy Międzykościelnej Komisji regulacyjnej. Stan na dzień 10 sierpnia 2012 r., viewed: <propertyrestitution.pl/download/files/restytucja_mienia/miedzykoscielna_komisja_regulacyjna_raport_08_2012.pdf.pdf>

Rozporządzenie Ministra Administracji i Cyfryzacji z dnia 2 stycznia 2013 r. w sprawie wysokości wynagrodzenia członków i personelu pomocniczego komisji regulacyjnych działających na podstawie ustaw o stosunku Państwa do kościołów oraz związków wyznaniowych w roku 2013, viewed: <http://www.prawo.egospodarka.pl/akty-prawne/dziennik-ustaw/2013/000/18>

Sprawozdanie z działalności komisji Majątkowej w latach 1989-2011, viewed: <http://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCsQFjAA&url=http%3A%2F%2Fbip.msw.gov.pl%2Fdownload.php%3Fs%3D4%26id%3D8388&ei=NNlSUtzZAeKD4ATh24GQDQ&usg=AFQjCNGQ-0AQZybFOnbf7pMNqimgVHHyhg&bvm=bv.53537100,d.bGE>

Walencik, D 2009, Rewindykacja nieruchomości Kościoła katolickiego w postępowaniu przed Komisją majątkową. Wydawnictwo KUL, Lublin.

Надійшла до редколегії: 23.09.2013 р.

УДК 323.1 (477)

М. М. Єльнікова
Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України, м. Київ

ПОЛІТИКА ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Аналізується стан і проблеми формування міжетнічної толерантності українського суспільства та намічаються шляхи оптимізації етнонаціональної політики української держави.

Ключові слова: міжетнічна толерантність, консолідація українського суспільства, етнонаціональна політика української держави.

Міжетнічна толерантність та шляхи її формування досить активно вивчалися рядом вітчизняних та зарубіжних дослідників. Постановка і здійснення цього завдання стали можливими завдяки накопиченому у вітчизняній та зарубіжній науці теоретичного та емпіричного доробку в філософії (Н.А. Бердяєв, А.А. Гусейнов, І.А. Ільїн, Н.О. Лоський, В.С. Соловйов, В.А. Лекторський, Л.В. Скворцов), етнополітології (І.Ф. Курас, О.М. Майборода, М.Т. Степико, О.В. Картунов, С.А. Арутюнов, Ю.В. Бромлей, М.Н. Губогло, Л.Н. Гумільов, Л.М. Дробіжева, В.А. Тишков, Ю.А. Тищенко, В.О. Бакальчук та ін), етносоціології (В.Б. Євтух, В.О. Котигоренко, Н.Р. Малікова, М.Г. Сава і ін), соціальної та етнічної психології (В.С. Агєєв, Г.М. Андреєва, О.Г. Асмолов, А.А. Бодальов, Л.С. Виготський, А.А. Деркач, А.І. Донцов, Н.М. Лебедєва, Л.І. Науменко, Т.Г. Стефаненко, Г.У. Солдатова, Л.А. Петровська, К.К. Платонов, Б.Ф. Поршнєв, П.Н. Шихирев та ін.).

Мета статті: дослідити міжетнічну толерантність як важливу умову консолідації українського суспільства та намітити шляхи підвищення ефективності її формування.

Формування громадянського суспільства в Україні, її рівноправне входження в міжнародний політичний простір є можливим лише при засвоєнні фундаментальних демократичних цінностей, однією з яких є толерантність. Проблема збереження толерантності в поліетнічній країні є запорукою і гарантією її стабільності та безпеки, успішного функціонування і розвитку. В Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» зазначається, що нагальними завданнями політики національної безпеки є збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності. Також акцентується увага на реалізацію комплексу заходів державної політики, спрямованих на консолідацію українського суспільства та пошук загальнодержавного консенсусу щодо ключових питань розвитку держави;

Саме формування толерантності є важливою умовою досягнення консолідації суспільства та подолання загроз у сфері етнополітики. Одними з ключових загроз у сфері етнополітики Закон «Про основи національної безпеки України» визначає: можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад; загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України. Відомий дослідник М.А. Ожеван зазначає, що «все тривожнішими є ознаки того, що, на тлі загострення внутрішньополітичної ситуації в сучасній Україні, почастішали спроби дестабілізації міжетнічної рівноваги включно із використанням засобів масової інформації з метою роздмухування міжетнічної нетерпимості» (Ozhevian) [1].

В Законі «Про основи національної безпеки України» ставляться завдання спрямовані на подолання цих загроз, зокрема:

• формування і вдосконалення політико-правових, соціально-економічних та духовно-культурних засад етнонаціональної стабільності, відпрацювання ефективних механізмів узгодження інтересів етнічних спільнот та розв'язання міжнаціональних суперечностей;

• забезпечення міжконфесійної стабільності та запобігання конфліктним загостренням на релігійній основі, недопущення протистояння різних церков, у тому числі щодо розподілу сфер впливу на території України.

Слід констатувати, що саме толерантність є важливою умовою зміцнення національної ідентичності та досягнення єдності поліетнічного суспільства. Толерантність у спілкуванні між етносами відображає рівень культури міжнаціонального спілкування, є засобом досягнення міжнаціональної злагоди, показником зрілості людей, їх готовності до співпраці та включає у себе чотири системоутворюючи компоненти:

1) знання теорії і практики реальних національних відносин і психології національних спільнот;

2) неупередженість позиції при оцінці інших людей, їх національно-психологічних особливостей;

3) уміння вибирати по відношенню до представників іншого народу такий спосіб звертання і поведінки, який, не входить в суперечності з власним уявленням про мораль, у той же час найкращим чином відповідав би індивідуальній національній своєрідності сприйняття й оцінки виникаючих ситуацій;

4) здатність емоційно, співчутливо і тактовно відгукуватися на запити, інтереси і вчинки інших культур і народів.

Формування толерантності є одним з головних завдань української держави. Політика держави у сфері толерантності повинна у першу чергу бути спрямована на подолання ксенофобії, нетерпимості, радикалізму, сепаратизму та інших негативних явищ в даній галузі.

На державному рівні етнічна толерантність вимагає: справедливого і неупередженого законодавства; дотримання правопорядку, судово-процесуальних та адміністративних норм; надання кожній людині можливостей для соціально-економічного і морально-духовного розвитку без будь-якої дискримінації; ратифікації чинних міжнародних актів у галузі прав і свобод людини; розробки законодавства з метою забезпечення рівноправного підходу і рівності можливостей для всіх груп і окремих людей.

На міжособистісному рівні етнічна толерантність означає гармонію в різноманітті; повагу до дій і думок іншого; визнання і правильне розуміння багатого різноманіття культур світу, форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності; обов'язок сприяти утвердженню прав людини, культурного плюралізму, демократії; визнання того, що люди від

природи відрізняються зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою, цінностями і володіють правом зберігати свою індивідуальність, а також усвідомлення того, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим.

На рівні світової співдружності етнічна толерантність – це визнання і повага зі сторони націй та етноспільнот культурного плюралізму у просторі світового співтовариства; усвідомлення неможливості миру без толерантності; усвідомлення того, що небажання визнавати культурне різноманіття призводить до глобальних конфліктів, від яких неможливо відгородитися національними кордонами; налагодження контактів для координації діяльності міжнародного співтовариства (Kruglasov) [2].

Розробляючи етнонаціональна політику в сфері формування толерантності слід активно використовувати міжнародний досвід у даній галузі. На міжнародному рівні засадничі принципи толерантності сформульовано ще у Загальній декларації прав людини (1948 р.): «Всі люди народилися вільними й рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один стосовно одного в дусі братерства» (стаття 1), «кожна людина має право на свободу думки, совісті та віросповідання» (стаття 18), «на свободу переконань і на їх вільне висловлювання» (стаття 19), освіта «повинна сприяти взаєморозумінню, толерантності та дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами» (стаття 26). У Преамбулі Статуту ЮНЕСКО від 16 листопада 1945 року вказується, що «світ має базуватися на інтелектуальній та моральній солідарності людства». 16 листопада 1995 року країни-члени ЮНЕСКО прийняли Декларацію принципів толерантності, а сам рік був, присвячений толерантності за ініціативою Генеральної конференції ЮНЕСКО. Одним з ключових моментів у розумінні толерантності у суспільних контекстах та, насамперед, у принципах політики, є ст.1, ч.2 Декларації принципів толерантності ЮНЕСКО, де зазначається, що:

1) Толерантність означає поважання, сприйняття та розуміння різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті й переконань. Толерантність – це єдність у різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність – це те, що уможливлює досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру.

2) Толерантність – це не поступка, поблажливість чи потурання. Толерантність – це передусім активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. Толерантність у жодному разі не може бути виправданням посяганню на ці основні цінності. Толерантність повинна виявляти кожна людина, групи людей та держави.

3) Толерантність – це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного плюралізму), демократії та правопорядку. Толерантність – це поняття, що означає відмову від догматизму і абсолютизму, утвердження норм, закріплених у міжнародно-правових актах у галузі прав людини.

Таким чином прийнята ЮНЕСКО «Декларація принципів толерантності» формулює такі основні сенси етнічної толерантності: «повагу, прийняття і розуміння різноманіття культур нашого світу», «обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного), демократії та правопорядку» замість «поблажливості», « поступливості», « потурання» та ін. (Deklaratsiya pryntsypiv tolerantnosti 1997, p. 59) [3, с. 59].

Аналізуючи міжнародні документи у сфері міжетнічних взаємин, які передбачають можливість здійснення міжкультурної комунікації та взаємодії на засадах толерантності, можна виокремити такі колективні права (Tyshchenko 2007, p. 64) [4, с. 64]:

– на самобутність (існування) і захист від загроз, що, включає право на повагу, розвиток і виявлення своїх особливостей;

– на батьківщину як невід'ємну складову своєї етнічної самобутності та розвитку;

– на захист від геноциду і вигнання;

– на недискримінацію, рівність перед законом та рівність можливостей, що включає право безперешкодно здійснювати свої права людини та основні свободи без будь-якої дискримінації в умовах цілковитої рівності перед законом;

– на рівні можливості, забезпечене шляхом ужиття державою спеціальних заходів.

Також, відповідно до міжнародних документів, можна побачити спеціальні (особливі компенсаційні) права меншин, які створюють можливості до захисту ідентичності та міжетнічної інтеграції, потребують проведення толерантної політики у сфері міжетнічних стосунків з боку держави. Такими є права:

– на користування своєю мовою;

– на освіту;

– на об'єднання у власні організації;

– на безперешкодні контакти як усередині країни, так і за її межами;

– на інформацію;

– на пропорційний доступ до державної та муніципальної служб;

– на політичне життя;

– на самоврядування – автономію;

– вільно сповідувати свою релігію або переконання та створювати релігійні організації;

– зберігати та розвивати національні культуру і традиції (звичаї).

Відтак ми констатуємо, що у міжнародних документах значна увага приділяється захисту прав і свобод національних меншин. Відтак державна етнонаціональна політика повинна сприяти формуванню толерантності шляхом забезпеченню мовних та культурних прав громадян України різної національності на законодавчому рівні. Це буде забезпечувати утвердження гідності та самодостатності різних етнічних груп, зняттю практики і стереотипів їхньої різновартості і, тим самим, становленню взаєморозуміння та взаємоповаги одне до одного.

Проте становлення суспільної та міжетнічної толерантності в Україні значно ускладнюється тією обставиною, що нині особистісна ідентичність як засада виміру «іншого» є набагато динамічнішою, ніж в традиційному суспільстві. Жорсткі архетипи поведінки, регламентації, табу і практично однозначні моральні приписи змінюються варіативністю поведінки людини залежно від конкретної ситуації. Мова не йде про кардинальну політичну чи соціальну переорієнтацію, хоча це також нерідко має місце, але про потребу реагувати на потужний інформаційний та ідейний тиски ззовні, що змушує постійно шукати стан внутрішнього узгодження з такими флуктуаціями соціокультурного

довкілля. У цьому контексті важливим є висновок російських соціологів Є. Данилової та В. Ядова щодо того, що настала доба нормалізації несталих соціально-ідентифікаційних станів особистості, а саме: контекстуально-лабільна ідентичність набуває статусу соціальної норми (Danilova & Yadov 2004, pp. 28–29) [5, с. 28–29]. Звідси постає принципова зміна індуктора толерантності: на зміну звичаєвому сприйняттю (несприйняттю) «іншого», приходить воля самого суб'єкта соціокультурних відносин, котрий має повсякчас робити особистий і особистісний вимір щодо партнера по діалогу, реального чи віртуального. З цим, до речі, пов'язана електоральна інтерференція інтересів учасників виборів від події до події.

Ступінь консолідованості і рівень міжетнічної толерантності в Україні визначальним чином залежить від подолання в ньому ксенофобських настроїв. Сама ж ксенофобія виступає однією з найбільших перешкод національній консолідації і є тим більше небезпечною, що існує на рівні інстинктів, як і етнічні стереотипи. А тому її характеризує надзвичайна стійкість, яку на підсвідомому рівні неможливо до кінця подолати – для цього потрібне залучення свідомих механізмів: освіти, культури, науки – тільки за їх допомогою можливе максимальне обмеження впливу ксенофобських настроїв на суспільну поведінку і свідомість.

Хоча Україна за світовими стандартами є мононаціональною державою – представники національних меншин складають 22,2% від загальної кількості населення країни, що актуалізує цю проблему. А також враховуючи і те, що в етнічному складі українського суспільства сьогодні з'явилися представники нових, нетрадиційних етносів: арабів, афганців, китайців, в'єтнамців, індусів, пакистанців, курдів, персів та ін. Данні етноси мають значно відмінні традиції, релігію, мову, замкнутість у своєму внутрішньому світі, створення етнічних ніш у виробництві, торгівлі, кримінальному середовищі, зв'язки зі своїми країнами, деякі з них є постачальниками наркотиків, – усе це створює для держави й населення дуже складні проблеми, зокрема проблему безконфліктної інтеграції їх в український соціум. Проігнорувавши цю проблему зараз можна її можна перетворити в міну сповільненої дії під фундаментом української державності та суспільної солідарності.

Як відомо, змістовним та інтегрованим показником оцінки рівня відношення до різних етнічних груп є індекс соціальної дистанції Богардуса між певною групою респондентів і деякою етнічною групою. Проаналізуємо рівень міжетнічної толерантності у нашому суспільстві.

Таблиця 1.
Рівень міжетнічної толерантності українського суспільства (квітень 2010 р.)
(Vorona & Shul`ga 2010, p. 530) [6, с. 530]

Толерантність (до 4)	Відособленість (від 4-до 5)	Ізольованість (від 5 до 6)	Ксенофобія (більше 6)
українці, росіяни, закордонні українці	поляки, євреї, словаки, білоруси.	німці, румуни, чехи, молдавани, грузини, кримські татари, американці, азербайджанці, турки, китайці, африканці.	афганці, чеченці, цигани, араби

Сукупний індекс дистанційованості – 5,1, що відображає недостатній рівень толерантності українського суспільства (найбільш оптимальний показник 4).

Характерно, що рівень толерантності до росіян як до найбільшої після українців етнічної спільноти та до російськомовних українців є достатньо стабільним, лише у 1997 році було незначне погіршання. У той же час є такі національні групи, до яких ставлення змінювалося більш різко. Наприклад дуже нестабільне та поступово погіршується ставлення до циган та афроамериканців. Погіршується також ставлення до євреїв – найменший рівень толерантності до цієї етнічної групи спостерігався у 2007 році. Проаналізуємо також індекс ксенофобії.

У загальному ж в період з 1994 до 2008 року рівень ксенофобії в Україні постійно зростав, але в 2009 та 2010 році намітилися ознаки деякої стабілізації ситуації (рівень ксенофобії навіть дещо знизився), що може свідчити про покращення толерантності між етносами в українському соціумі (Otsinka stanu tolerantnosti…) [7].

Звичайно, рівень ксенофобії у підсумку залежить від економічної ситуації в країні: боротьба за доступ до ресурсів та матеріальних благ завжди була причиною конфліктів. Крім цього причиною негативного ставлення до тих або інших етнічних груп можуть бути війни й конфлікти в різних регіонах світу, які широко висвітлюються у засобах масової інформації й стають медіа-подіями (війна в Чечні, Афганістані, на Балканах, в Іраку), захоплення заручників тощо. Ці конфлікти підвищують рівень побоювань і недовіри стосовно представників певних етнічних груп.

Тому, констатуючи певний рівень зростання ксенофобії та інтолерантності в українському суспільстві, слід активізувати державну етнонаціональну політику, спрямовану на формування етнічної толерантності.

На нашу думку, модель формування етнічної толерантності повинна включати в себе систему наступних заходів:

- створення загальнодержавних програм соціальної реклами, стимулювання акцій і кампаній в суспільному житті і засобах масової інформації, що формують установки довіри, пропаганди толерантності, протидії різним формам соціальної агресії, ксенофобії, жорстокості і екстремізму;
- введення державної психологічної експертизи в систему діяльності органів безпеки та засобів масової інформації, направлені на об'єктивну ідентифікацію радикальних екстремістських матеріалів у різних формах суспільного життя, ЗМІ та Інтернету;
- створення на державному, регіональному і муніципальному рівнях соціально-психологічної служби подолання кризових ситуацій у міжетнічних відносинах для забезпечення соціального здоров'я суспільства, допомоги жертвам насильства і жорстокості;
- впровадження у програми додаткової

професійної підготовки курсу «Консультування та ведення переговорів у ситуаціях соціальної і етнічної напруженості» для керівників різних рівнів, представників правоохоронних органів, працівників соціальної сфери;

• організація на державному, регіональному і муніципальному рівнях мережі центрів толерантності та моніторингу соціальної безпеки для забезпечення формування толерантності, віротерпимості, миролюбності у різних груп населення та окремих особистостей.

Вищевказані заходи повинні застосовуватися з урахуванням наявних даних про стан рівня толерантності у суспільстві, при цьому повинна враховуватися регіональна специфіка, національний склад регіону, рівень толерантності жителів.

Таким чином, підсумовуючи, слід констатувати, що утвердження толерантності у суспільстві – це одна з найважливіших умов формування демократичного способу життя, консолідації українського суспільства. «Толерантність можна вважати індикатором морально-психологічної зрілості суспільства і з достатнім ступенем упевненості можна вважати, що при інших рівних соціально-економічних умовах суспільство з високим індексом толерантності характеризується і високим рівнем свого цивілізаційного розвитку», – підкреслюють автори колективної монографії «Демократія: конфліктність і толерантність» (Rakhmanin 2002, p. 262) [8, с. 262].

Бібліографічні посилання:

1. Ожеван М. А. Міжетнічна толерантність у контексті проблем інформаційно-психологічної безпеки України [Електронний ресурс] / М.А. Ожевян. – Режим доступу : http://www.niisp.org.ua/defa~169.php

2. Круглашов А. М. Довідник міжетнічної толерантності. [Електронний ресурс] / А.М. Круглашов. – Режим доступу : http://rieirs.org/wp-content/uploads/2011/07/Tolerance1.pdf

3. Декларація принципів толерантності // Чинне міжнародне право. – К., 1997. – Т.2. – 354 с.

4. Тищенко Ю. А. Генезис феномену толерантності: від філософської категорії до політичного чинника у сфері міжетнічних відносин / Ю.А. Тищенко // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4(5). – С. 62–69

5. Данилова Е. Н. Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ / Е.Н. Данилова, В.А. Ядов // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 27–30.

6. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2010. – 636 с.

7. Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризики і можливості для формування національної єдності. Аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/articles/500/

8. Рахманин В. С. Демократия: конфликтность и толерантность / В.С. Рахманин. – Воронеж : Воронежский гос. ун-т, 2002. – 456 с.

Ельникова М. Н. Политика формирования межэтнической толерантности в украинском обществе

Анализируется состояние и проблемы формирования межэтнической толерантности украинского общества и намечаются пути оптимизации этнонациональной политики украинского государства.

Ключевые слова: толерантность, консолидация украинского общества, этнонациональная политика украинского государства

Ielnikova M. The policy formation of ethnic tolerance in Ukrainian society

Analyzes the status and problems of formation of interethnic tolerance of Ukrainian society and the ways to optimize ethnic Ukrainian state policy are identified.

Keywords: ethnic tolerance, consolidate Ukrainian society, ethnic policy of Ukrainian state.

References:

'Deklaratsiya pryntsypiv tolerantnosti' ('Declaration of Tolerance Principles'), 1997. *Chynne mizhnarodne pravo,* Vol. 2., Kyiv.

Danilova, EN & Yadov, VA 2004, 'Nestabil`naya sotsial`naya identichnost` kak norma sovremennykh obshchestv' ('Unstable social identity as the norm of modern societies'). *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, № 10, pp. 27–30.

Kruglasov, AM, Dovidnyk mizhetnichnoyi tolerantnosti (Handbook of interethnic tolerance), viewed: <http://rieirs.org/wp-content/uploads/2011/07/Tolerance1.pdf>

Otsinka stanu tolerantnosti ukrayins`kogo suspil`stva: ryzyky i mozhlyvosti dlia formuvannia natiomal`noyi yednosti. Analitychna zapyska (Assessment of tolerance of Ukrainian society: risks and opportunities for the formation of a national unity. Policy Brief), viewed: <http://www.niss.gov.ua/articles/500/>

Ozhevian, MA, Mizhetnichna tolerantnist' u konteksti problem informatsiyno-psykhologichnoyi bezpeky Ukrayiny (Interethnic tolerance in the context of information-psychological security of Ukraine), viewed: <http://www.niisp.org.ua/defa~169.php>

Rakhmanin, VS 2002, Demokratiya: konfliktnost` i tolerantnost` (Democracy: conflict and tolerance), Voronezhskiy gosudarstvennyy universitet, Voronezh.

Tyshchenko, YuA 2007, 'Genezys fenomenu tolerantnosti: vid filisofs`koyi kategoriyi do politychnogo chynnyka u sferi mizhetnichnykh vidnosyn' ('The genesis of the tolerance phenomenon, from the philosophical to the category of political factors in ethnic relations'). *Strategichni prioritety*, №4(5), pp. 62–69

Vorona, VM & Shul`ga, MO 2010, Ukrayins`ke suspil`stvo 1992-2010. Cotsiologichnyy monitoring (Ukrainian Society 1992-2010. Sociological monitoring). IS NANU, Kyiv.

Надійшла до редколегії: 11.09.2013 р.

УДК 316.32

К. А. Гречко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛЬНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В РОЗРІЗІ КОМУНІКАТИВНОЇ ТА МЕРЕЖЕВОЇ ПАРАДИГМ

Присвячено пошуку підходу, здатного відповісти на найбільш гострі виклики сучасності, а також надати найбільш повну оцінку проблемам громадянського суспільства, зокрема, на глобальному рівні. В якості такого підходу пропонується комунікативно-мережева парадигма, яка дозволяє знайти найбільш адекватні рішення даних проблем.

Ключові слова: громадянське суспільство, комунікативно-мережева парадигма, глобалізація, Інтернет, інформаційне середовище, глобальне суспільство.

Стрімкі темпи глобалізації та тотальне взаємопроникнення сфер взаємодії між суб'єктами громадянського суспільства не дозволяють обмежувати його національними рамками. В умовах інформаційної свободи та відкритого доступу до засобів передачі інформації будь-які інтеракції навіть на рівні локальних груп громадян на-

бувають глобального характеру. Саме тому проблеми громадянського суспільства доцільно розглядати з огляду на їх загальносвітові масштаби.

Громадянське суспільство як прояв глобалізації повною мірою відображає її суперечливий характер, поєднуючи формування нових цінностей та практик громадянської участі з гострими проблемами відсторонення та навіть виключення громадян країн з відсталими економіками з процесу прийняття рішень, а також розповсюдження тенденцій бюрократизації міжнародних громадських організацій та їх роботи в інтересах транснаціональних корпорацій.

Залучення значної кількості факторів, які мають вплив на формування та розвиток громадянського суспільства, яке, у свою чергу, не може розглядатись поза політичним, економічним та культурним вимірами, потребує застосування комплексного міждисциплінарного підходу, який зміг би дати найбільш повне уявлення про джерела актуальних проблем глобальної публічної сфери. Разом з цим, такий підхід має базуватись на найбільш прогресивних теоріях, які розкривають зміст структурної та змістовної складових громадянського суспільства, здатних ідентифікувати джерела його проблем. Саме такі теорії розвиваються у рамках комунікативної та мережевої парадигм, які розкривають сутність найбільш значних процесів сучасності – реструктуризації форм взаємодії між соціальними акторами та інформаційної революції, яка призвела до формування найбільш масової сьогодні – віртуальної публічної сфери.

Таким чином, завданням даного дослідження є виявлення найбільш авторитетних теоретичних підходів, здатних, по-перше, ідентифікувати джерела проблем сучасного громадянського суспільства на його глобальному рівні, і по-друге, – запропонувати дієві шляхи вирішення даних проблем.

Значення сучасних засобів комунікації та медіа, яке досі залишається актуальним, було сформульовано в роботах М. Маклюена «Розуміння засобів масової інформації» (1964) та «Галактика Гутенберга» (1962). Ідея «великого села» знайшла своє втілення завдяки сучасним комунікаційним мережам та Інтернету. Саме засоби масової комунікації є основним джерелом формування глобального суспільства на деліберативних засадах, описаних Ю. Хабермасом в його роботах «Теорія комунікативної дії», «Структурна зміна суспільства» і «Фактичність та значимість».

Тотальна демократизація є ключовою тенденцією формування нової світової системи. Однак домінуюча сьогодні неоліберальна модель соціально-політичного та економічного устрою викликає все більше суперечок та протестів як в розвинених, так і в країнах, що розвиваються. Тому актуальним в світлі розповсюдження антиглобалістських та альтерглобалістських ідей стає формування нової парадигми соціально-політичних відносин в умовах глобалізованого світу (Martinelli 2005) [3].

Важливим завданням науковців, які займаються дослідженням громадянського суспільства, є вироблення підходу до оцінки проблем його формування, розробка прогнозів щодо впливу існуючих негативних чинників на його подальший розвиток, а також створення альтернативної моделі глобального громадянського суспільства на засадах прогресивних теорій демократії.

Такий альтернативний погляд був запропонований представником Франкфуртської філософської школи Ю. Хабермасом та його послідовниками. Сам автор дає неоднозначну оцінку процесам глобалізації, вказуючи на те, що вона породжує нові соціальні патології. Проте дослідник пропонує ґрунтовний перегляд парадигм існуючого соціально-політичного порядку, який прямує до організації громадянського суспільства світового рівня. Розуміння Хабермасом «вічного миру» пов'язане із спробами розповсюдження деліберативної політики у світовому масштабі шляхом організації мультикультурного діалогу (Habermas 2000) [7].

Таким чином, формування глобального громадянського суспільства є невід'ємною складовою процесу створення світової демократичної системи з новим устроєм політичного управління та міжнародних економічних відносин.

Глобальне громадянське суспільство є певним діючим актором загальносвітової публічної сфери, який функціонує поза межами політичного процесу, але органічно пов'язаний з полем політики, будучи включеним до комплексної системи світового суспільства. Саме «громадянське» є ключовою ознакою досліджуваного об'єкту, розгляд якого, тим не менше, не може відбуватися поза контекстом загальносвітових соціальних, політичних, економічних та культурних змін.

Тому створення адаптованого до сучасних реалій проекту глобального громадянського суспільства має враховувати зв'язки між всіма сферами людської діяльності. У цьому контексті методологічно доцільним є використання положень комплексних сучасних теорій демократії. Соціальний проект, запропонований представниками комунікативного підходу, набуває все більшої актуальності в умовах росту значення інформації та засобів обміну нею.

Осмислюючи поняття сучасного громадянського суспільства, слід звернути увагу на прогресивну та актуальну сьогодні мережеву парадигму, теоретиками якої були М. Кастельс, П. Бурдьє, Ж. Дельоз, Е. Гідденс та ін. Характеризуючи сучасне світове суспільство, Ж. Дельоз використовує біологічний термін «ризома» та уявляє його як децентралізовану систему взаємопов'язаних каналів (Kumar 2005) [2]. Аналогічний зміст вкладає у поняття «соціальне поле» П. Бурдьє, де габітус є свого роду вузлом соціальної мережі.

Мережа стала новою формою організації суспільства за рахунок стрімкого збільшення швидкості комунікацій та перенесення інформаційних повідомлень у центр міжлюдських взаємодій. У даному контексті формування громадянського суспільства є логічним наслідком розвитку комунікаційної інфраструктури та зміни ціннісних орієнтацій індивідів в умовах глобалізації.

Еволюція мережевого суспільства безпосереднім чином впливає на формування глобального громадянського суспільства шляхом ефективної роботи соціальних мереж. Дослідники Д. Шулер та П. Дей у роботі «Формування мережевого суспільства: нова роль громадянського суспільства у кіберпросторі» описують природу мережевих практик та їх вплив на формування громадянського суспільства в глобалізованому світі.

Згідно точки зору представників сучасної теорії політичних мереж всі учасники мережі вважаються рівноправними носіями відповідальності та зобов'язань, що теоретично виключає використання ресурсів тиску. Велике значення надається феномену довіри, оскільки розпорошення ресурсів і демократичні процедури узгодження рішень значно ускладнюють мережеве співробітництво, якщо не досягнуто високого рівня довіри між учасниками мережі (Kumar 2005) [2].

Деякі дослідники надають особливого значення віртуальним соціальним мережам, розглядаючи їх як певну публічну сферу, яка дозволяє поєднати соціальні та кібертехнології і сформувати реальну комунікативну демократію. Саме віртуальні технології дозволяють подолати типовий для сучасних громадських формувань формалізм та об'єднувати групи людей за найрізноманітнішими ознаками, забезпечуючи участь у комунікації максимальної кількості суб'єктів. Саме віртуальні публічні майданчики можуть стати ідеальним засобом подолання кризи демократії та гарантувати участь всіх активних громадян у формуванні суспільно важливих рішень навіть на світовому рівні. Таким чином, забезпечується реалізація ідеї партисипатористів та представників комунікаційного підходу.

Незаперечним також є факт структурних змін на всіх рівнях світового суспільства, які пов'язані з розвитком комунікацій та формуванням кіберпростору, який є основним полем міжособистісних та міжгрупових інтеракцій. Саме віртуальні соціальні мережі цілком можуть стати новою формою публічної сфери, яка є основним середовищем існування громадянського суспільства.

Як відзначають Е. Флоріні та П. Сіммонс, світ гостро потребує того, хто б діяв як «глобальне сумління» та представляв широкі суспільні інтереси (Robertson 1992) [5]. Однією з визначальних характеристик міжнародних громадських організацій, на відміну від національних урядів, є їх здатність до широкої мобілізації громадськості, ефективного залучення експертів, а також додаткових фінансових та інформаційних ресурсів.

Проблеми громадянського суспільства з точки зору комунікативної парадигми

Перша проблема стосується політичної та загальної культури ведення діалогу серед громадян, залучених до суспільного дискурсу. Сенс його полягає у досягненні консенсусу, що неможливо без необхідного рівня «просвітленості». Цю проблему, однак, може вирішити залучення до такого роду обговорень спеціалістів різного рівня, тобто включення у широку публічну сферу вже діючих так званих некомерційних «мозкових центрів», які є одними з основних акторів глобального громадянського суспільства. Змістовний аналіз неформальних діалогів та обговорень дозволить виявляти основні теми, які цікавлять громадян, та переносити їх обговорення та дослідження на інший більш кваліфікований рівень. Тому однією з важливих функцій аналітичних центрів має стати моніторинг глобального неформального громадського діалогу, який фіксується у віртуальних соціальних мережах.

Враховуючи спонтанність організації подібних віртуальних публічних трибун, випадковість залучення їх учасників, ми не можемо говорити про можливість будь-якого впливу таких груп на центри прийняття рішень. Однак сьогодні вже неможливо заперечувати значний вплив на проведення міжнародної політики та організації глобального управління такими акторами, як міжнародні неурядові організації. При об'єднанні формально організованої та неформальної (віртуальної) публічної сфери можливо створити саме ту ідеальну комунікативну модель дискурсивної демократії, яку проголошував Ю. Хабермас та його послідовники.

Таким чином, зв'язок між сферами політики, економіки та громадянського суспільства зводиться до кооперативних зусиль відповідних інститутів, спрямованих на задоволення інтересів лише тих груп населення, які здатні перемогти у конкурентній боротьбі на політичній, економічній та громадській аренах.

Вирішити цю проблему можна лише шляхом внесення коректив у ключовий проект громадянського суспільства. Основною метою його існування має стати не лише оформлення інтересів різних соціальних груп, але досягнення консенсусу між ними шляхом всебічного та аргументованого обговорення питань, пов'язаних з суспільним життям. Саме шляхом погодження тих чи інших рішень у процесі участі всіх груп інтересів можуть бути сформовані найбільш раціональні стратегії, засновані на аргументах максимально широкого кола учасників обговорення. Важливо, що ресурс консолідації громадських ініціатив досить великий: Інтернет, чати, соціальні мережі, обмін студентами, розвиток глобальних медіа (Kaldor & et al 2003) [1].

Інша проблема полягає в тому, що поняття «демократія» та «громадянське суспільство» через зловживання політичної та квазі-політичної риторики вже давно піддаються гіперінфляції та часто перетворюються у постмодерністський «знак без значення». З огляду на це необхідним є постійний моніторинг політичної риторики та дій, які виявляються у спонтанному, запланованому або маніпуляційному громадському активізмі. Тоді й виявляється диспозитив глобального громадянського суспільства, проявляються елементи утопічності проектів та ризики конструювання соціальної реальності за допомогою «віртуального громадянства».

Саме тут виникає чергова суперечність глобального громадянського суспільства, пов'язана із діяльністю, у першу чергу, некомерційних та неурядових організацій, громадських рухів.

Проблема полягає у самому принципі формування даних суб'єктів громадянського суспільства, який містить певну загрозу для їх розвитку. Епоха постіндустріального та інформаційного суспільства відзначилась формуванням нового типу цінностей, які починають переважати у західній культурі, поступово змінюючи цінності, засновані на протестантській етиці. Мова йде про культуру постматеріалізму, яка була концептуально окреслена в роботах Р. Інлгхарта. Теоретично переорієнтація суспільства на нові цінності має потенціал для подолання основних проблем та загроз, спровокованих культурою неолібералізму. Однак нові цінності не гарантують зміни принципів, на яких заснована діяльність провідних суб'єктів світового громадянського суспільства.

Основний принцип формування громадських організацій полягає у рекрутуванні учасників за прикладом політичних партій. Тобто участь у громадській організації автоматично передбачає погодження із заздалегідь сформованими цінностями та стратегіями діяльності даної організації. Вступаючи до неї, громадянин стає носієм її ідеології, яка може не співпадати цілком з його внутрішніми переконаннями. Такий принцип формування громадських організацій практично нівелює ідею деліберативності.

Таким чином, актуальною є саме зміна принципів організації громадянського суспільства, об'єднуючи громадян не навколо цінностей, а навколо конкретних проблем, які їх зачіпають та потребують вирішення. Здійснення всебічного діалогу між всіма учасниками організації дозволить продукувати нові цінності та орієнтації на засадах раціоналізму. Таким чином, основною вимогою до нових членів має стати не прихильність

до тих чи інших цінностей, а здатність аргументовано розмірковувати над важливими питаннями в житті суспільства та приймати рішення. Ідеологія громадської організації має бути рухомим об'єктом, сприйнятливим до змін.

Невизначеною у цьому контексті залишається причасність до громадянського суспільства соціально активних груп, які просувають захист релігійних цінностей, стійких за своєю природою. Проблема релігійних війн є актуальною для сучасного світу, будучи яскравим прикладом конфліктогенної природи класичних громадських організацій, заснованих на міцній ідейній структурі.

Чергова проблема громадянського суспільства стосується діяльності глобальних мас-меді. Нову позитивну роль засобів масової інформації, коли вони справді постають масовими медіаторами, посередниками між людьми, цілком чітко відбиває поняття розвинутої суспільності. Її можна визначити як відкритість громадянського суспільства, тобто як можливість оприлюднити всі владні дії, всі спрямовані на інших вольові акти. У цьому контексті, на думку Хабермаса, суспільна функція мас-медіа – не формувати нову людину, а об'єктивно відображати всю плюралістичність поглядів, які існують в суспільстві (Habermas 1992) [6]. За такої системи відкритої комунікації створюється і новий тип дискурсу — позаполітичний, громадянський.

Проблеми громадянського суспільства з точки зору мережевої парадигми

Сьогодні ми є свідками формування глобальної політичної мережі та сучасних форм політичної організації. Наслідком появи нових технологій стала можливість «action at a distance» («дії на відстані») (Kumar 2005) [2]. Специфіка віддалених транзакцій дуже впливає на характер протікання політичного процесу. Дії на глобальному рівні мають негайний локальний ефект, та навпаки. У результаті розмиваються відмінності внутрішньої та міжнародної політики, територіальних та екстериторіальних факторів. Відповідно, виникають нові рівні політичного та правового регулювання, та політичний простір по багатьом питанням не співпадає з простором національних кордонів. Формується складна та багаторівнева інституціональна архітектура глобального управління, в яку органічно занурене світове громадянське суспільство.

Відбувається реконфігурація відносин у трикутнику «держава–корпорації–суспільство». Виникає питання, кого у ньому слід ставити на перше місце, хто має пріоритет управління, хто на здатен регулювати розширення громадських інститутів, правових систем, контролювати взаємовідносини між всіма учасниками політичних системи. Від ієрархічних форм управління відбувається перехід до складних мережевих форм політичної комунікації, учасниками якої є держава, недержавні організації, господарські суб'єкти, великі міста, комуни, рухи і т.д.

У сучасному світі є політичні та культурні тренди, які діють як міцні перешкоду росту демократичного суспільства з мережевим управлінням.

По-перше, найсильніші актори світової арени зазвичай звертаються до питань спільного інтересу в термінах вузьких світоглядів та власних конкретних цілей і інтересів. Захист вузьких інтересів силою держав, досягнення будь-якою ціною доходів та росту капіталу транснаціональних корпорацій і міжнародних інвесторів, захист бюрократичних привілегій міжнародних організацій.

По-друге, стратегії, рішення та реальна поведінка міжнародних організацій – які за визначенням повинні мати глобальну підтримку громадськості – окрім захисту своїх привілегій та бюрократичного виживання, часто вирішуються на користь їх найсильніших членів. Таким чином, поширюються обвинувачення у тому, що глобальне управління – це проект Заходу, який було розроблено заради єдинодумства навколо західних цінностей, інституційних традицій та збереження лідерства заможних країн. У цьому контексті глобальне громадянське суспільство розуміється в якості провідника мондіалізму та захисника влади технократів (Martinelli 2005) [3].

Внаслідок цих тенденцій зберігається глибока нерівність між країнами та народами, стимулюючи виправдані обвинувачення зі сторони антиглобалістів у соціальній несправедливості. Поява нових форм фундаменталізму, агресивного націоналізму, які контролюють ідентичність людей на базі догматичних вірувань, пригнічує ріст демократичного громадянства, що робить неможливим діалог між культурами та соціальним групами.

Зниження рівня участі у демократичній політиці та довіри до демократичних процесів та інститутів різних країн з представницькими урядами послаблюють привабливість демократії та ускладнюють її розповсюдження серед країн з авторитарними режимами.

Збереження авторитарних режимів, які пригнічують громадянські права, не сприяють посиленню підзвітності громадянському суспільству на глобальному рівні.

Очевидно, що говорити про універсальну сформовану систему глобального управління, в якій основну роль відіграє світова громадськість, сьогодні неможливо. Універсальне глобальне суспільство у кращому випадку повільно утворюється. Як світова асоціація людей, народів, транснаціональних спільнот, що інтегруються та регулюються поліархічною формою глобального управління, воно можливе та бажане.

В економічному плані глобальне громадянське суспільство базується на наднаціональному діловому секторі, який представлений приватним підприємництвом, перш за все в особі транснаціональних корпорацій. Вчені-глобалісти застерігають про небезпеку надмірної концентрації економічної влади та могутності у приватних руках (Risse & Sikkink 1999) [4].

Формування наднаціональних структур та механізмів регулювання економічних процесів призводить до скорочення впливу рядових громадян на стан справ у даній сфері. Крім того, донедавна основними каналами формування суспільної думки на міжнародному рівні контролювалось комерційними та офіційними ЗМІ.

Все це вказує на те, що процеси прийняття рішень у сфері економічної політики на міжнародному рівні значно менш відкриті для контролю зі сторони звичайних громадян, ніж аналогічні процеси на національному рівні. Таким чином, розширення спектру питань, які передаються на міжнародний рівень, може привести до скорочення рівня демократичності в процесі прийняття рішень. Виникає небезпека того, що наддержавні механізми можуть використовуватися впливовими бізнес-групами для лобіювання рішень, які суперечать інтересам населення.

Вирішити цю проблему можливо шляхом участі

громадян та їх об'єднань в обговоренні проблем глобального економічного розвитку на рівні експертних консультацій та внесення пропозицій по проектам міжнародних угод. Вдосконалення системи мережевого управління в сфері економіки дозволить вирішити дві ключові проблеми як економічних суб'єктів, так і суб'єктів громадянського суспільства.

По-перше, проведення спільних для економічних та громадських організацій проектів дозволить вирішити проблему фінансування громадських ініціатив, зміст яких може корегуватися в процесі конструктивного діалогу між підприємцями та громадськістю. По-друге, така система дозволить створити дійсно ефективний механізм кризового менеджменту, що є надзвичайно актуальним питанням у світлі економічної кризи, яка розгортається на світовому рівні.

Прикладом успішної реалізації схеми взаємодії наднаціональних політичних, економічних та громадських об'єднань може стати співробітництво під егідою Організації Об'єднаних Націй.

Висновки. Сучасні суспільствознавці розкривають основні тенденції розвитку глобального світу, пропонують нові форми взаємодії між суб'єктами, адаптовані та включені у нові умови. Однак у процесі реалізації кожної з моделей взаємовідносин людство зіштовхується все з новими проблемами. Тому особливо актуальною стає необхідність формування такого підходу до розуміння найглибинніших засад історичного розвитку суспільства та його основних перспектив, який дозволив би оцінити ці зміни не з етичної, а раціональної точки зору, розкрити природу проблем, які змінюють лише свою форму, але не змінюють суті. Такий підхід дозволить не тільки вирішити ці проблеми, але і знайти вдале застосування тим засобам та формам взаємовідносин, які вже були сформовані.

Основним завданням сучасних досліджень має бути не стільки констатування тих чи інших тенденцій розвитку сучасного світу, не стільки формування нових моделей та проектів глобальної системи, скільки раціональна оцінка актуальних процесів та явищ в їх ретроспективі та перспективі.

В умовах нової інформаційної реальності засоби масової інформації змінюють своє традиційне значення. Сьогодні майже не залишилось видань, радіо та телевізійних каналів, які не мали б своєї онлайнової версії в Інтернет-мережі, що значно розширює аудиторію. Відкритий доступ до глобальної інформації створює можливості для обміну думками між громадянами на міжнародному рівні. Національні публічні сфери тепер включаються у світове інформаційне середовище, формуючи глобальний рівень публічності. Поряд з тим, що значна частина населення схвалює доступ до глобальної інформації, однак, існують побоювання щодо посилення впливу економічно сильних національних структур, перш за все великих транснаціональних корпорацій та світових монополій, через комерційні засоби масової інформації, що є предметом суперечок між глобалістами та антиглобалістами.

Отже, дослідники громадянського суспільства вже не можуть обмежувати спектр його акторів лише громадськими організаціями та рухами, враховуючи значну кількість спонтанно організованих груп шляхом комунікації у межах віртуальних соціальних мереж. Ці обставини, однак, мають суперечливу природу і можуть по-різному вплинути на подальший розвиток громадянського суспільства, у залежності від того, чи будуть його особливості враховані та ретельно проаналізовані науковцями.

Бібліографічні посилання

1. Global Civil Society 2001 / eds. M. Kaldor, H. Anheier, M. Glasius // Centre for Civil Society and Centre for the Globalization. – Global Civil Society. – Oxford, 2003. – P.31–44

2. Kumar C. Transnational Networks and Campaign for Democracy / ed. A. Florini. – NY. : Cambridge University Press, 2005. – 344 p.

3. Martinelli A. Global Modernization. Rethinking the Project of Modernity / A. Martinelli. – London : Sage. 2005. – 371p.

4. Risse T. The Socialization of Human Rights Norms into Domestic Practices: Introduction / Th. Risse, K. Sikkink // The Power of Human Rights: International Norms and Domestic Changes. – Cambridge, 1999. – 449 p.

5. Robertson R. Globalization. Social Theory and Global Culture / R. Robertson. – London : Sage. 1992. – 109 p.

6. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992. – 176 с.

7. Хабермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритости: дослідження категорії громадянське суспільство [Текст] / Ю. Хабермас. – Львів : Літопис, 2000. – 318 с.

Гречко Е. А. Проблемы глобального гражданского общества в разрезе коммуникативной и сетевой парадигм

Посвящено поиску подхода, способного ответить на самые острые вызовы современного мира, а также дать наиболее полную оценку проблем гражданского общества, в том числе, на глобальном уровне. В качестве такого подхода предлагается коммуникативно-сетевая парадигма, позволяющая отыскать наиболее адекватные решения данных проблем.

Ключевые слова: гражданское общество, коммуникативно-сетевая парадигма, глобализация, Интернет, информационная среда, глобальное общество.

Grechko K. Problems of global civil society in the context of communication and network paradigms

The article is devoted to finding an approach which can respond to the most pressing challenges of the modern world, as well as to give the most complete assessment of the problems of civil society, including global level. As such approach it is proposed communication-network paradigm which allows to find the most appropriate solutions to these problems.

Keywords: civil society, communicative network paradigm, globalization, the Internet, information environment, global society.

References:

Habermas, J 1992, Democracy. Mind. Moral. Nauka publ., Moscow.

Habermas, J 2000, Structural transformations in openness: a study of civil society categories. Litopys publ., Lviv.

Kaldor, M & et al 2003, 'Global Civil Society 2001'. C*entre for Civil Society and Centre for the Globalization. Global Civil Society*, Oxford, pp. 31–44

Kumar, C 2005, Transnational Networks and Campaign for Democracy. Cambridge University Press, New York.

Martinelli, A 2005, Global Modernization. Rethinking the Project of Modernity. Sage, London.

Risse, T & Sikkink, K 1999, 'The Socialization of Human Rights Norms into Domestic Practices: Introduction'. *The Power of Human Rights: International Norms and Domestic Changes*. Cambridge.

Robertson, R 1992, Globalization. Social Theory and Global Culture. Sage, London.

Надійшла до редколегії:29.09.2013 р.

УДК 620. 9:32 (47+57+430)

О. Гнип
Львівський національний університет ім. І. Франка

РОЗВИТОК АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ ФРН В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН В ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ

Коротко розглянуто становлення енергетичної політики ФРН та її сучасний стан, враховуючи її політичний курс на енергозбереження. Особливу увагу звернено на різку зміну курсу щодо виходу з атомної енергетики, та його впливу на російсько-німецькі відносини.

Ключові слова: енергетична політика, енергетичний поворот, енергетична політика ЄС, закони ФРН в галузі енергетики, російсько-німецькі відносини, енергетичне співробітництво.

Енергетичний фактор у системі глобалізованого світу стає все більше пріоритетною складовою системи міжнародних відносин і має значний вплив на політику багатьох держав світу, що призводить в країнах – імпортерах енергоресурсів до прийняття нових стратегій для своєї майбутньої енергетичної безпеки. Енергетика є також важливою сферою як кожної держави-експортера так і держави-імпортера та містить у собі поєднання економіки та політики. У зв'язку з цим, важливим є вивчення становлення та сучасного стану нової енергетичної політики Німеччини, оскільки вона має значний вплив на трикутник відносин Німеччина-ЄС-Росія та їх подальший розвиток. Саме через вивчення енергетичної політики можна буде спрогнозувати не лише відносини на білатеральному рівні, але й позицію держав транзитерів та майбутнє цілої енергетичної політики ЄС.

Дослідницький та публікаційний доробок, пов'язаний з політичними та енергетичними двосторонніми відносинами Росії та Німеччини, охоплює багато матеріалів. Проте у центрі нашої уваги знаходиться достатньо нова тематика, а саме поняття «Energiewende» (Енергетичний поворот), тому дослідницький доробок з цієї теми є ще недостатньо дослідженим. Нова енергетична політика Німеччини стосовно Росії досліджувалась в останніх публікаціях політолога Кірстен Вестфаль з Німецького інституту міжнародної політики та безпеки, яка розглядає ці відносини через призму ЄС, Йонаса Гретца з Центру безпекових студій у Цюріху, який робить акцент на співпраці та впливі енергетичних компанія та спільних підприємствах Росії та Німеччини, Астрід Зам з Центру міжнародної освіти та обміну в Берліні, яка концентрується на впливі трагедії на реакторах Чорнобиля та Фукусіми і їх впливу на енергетичну політику Західної та Східної Європи та політолог Роланд Гьотц, який займається дослідженням двосторонніх російсько-німецьких відносин та в останніх публікаціях звернув особливу увагу на вплив відновлюваних джерел енергії на двосторонні відносини. Іншими важливими джерелами для дослідження відносин стали статті у газеті «Шпіґель» (Der Spiegel), «Німецькій хвилі» (Deutsche Welle), газеті «Уолл-стріт-джорнел» (The Wall Street Journal) та журналі «Новий час» (Neue Zeiten). Для дослідження також використовувались офіційні документи та концепції прийняті в німецькому Бундестазі та на рівні ЄС. Зважаючи на вище вказані роботи, можна сказати про те, що більшість авторів не робили акценту на тому, як може вплинути така зміна енергетичного курсу Німеччини на двосторонні відносини Росія-Німеччина і навіть відносини Росія – ЄС. У зв'язку з цим дослідження покликане показати прямий вплив енергетичної зміни Німеччини на білатеральні відносини Росії та Німеччини. У контексті сформульованого напряму наукової проблематики та аналізу стану досліджень основною метою статті є характеристика енергетичної політики Німеччини на сучасному етапі та її вплив на двосторонні російсько-німецькі політичні відносини.

Атомна катастрофа в Японії стала причиною палких дебатів щодо майбутньої ядерної енергетики Німеччини та її енергетичної політики. Чи можуть справді німці дозволити собі відмовитись від АЕС і які загрози при цьому існують? Сьогодні атомні електростанції виробляють приблизно чверть електроенергії, що використовується у Німеччині. Більш ніж в половині енерговиробництва задіяні газ та вугілля. Видобуток вугілля у Німеччині також припиняється у 2018 р. і це рішення скоріш за все не буде переглянуто. Експерт з енергетичних питань Олаф Гохмайєр вважає, що якщо уряд справді відмовиться від продовження строку роботи АЕС, то перейти на відновлювані джерела енергії Німеччина зможе вже у 2030 р. (Kinkarts & Petrenko 2011) [1]. Серед усіх країн світу Німеччина стала першою державою, яка ще в 70-их роках минулого століття оцінила важливість формування стратегії розвитку енергетичної сфери і прийшла до того, що енергетичне забезпечення національної економіки є виключно політичною проблемою. До політичних проблем також була віднесена проблема енергозбереження, над якою з 1974 р. працювала група німецьких експертів і за рекомендаціями якої вже в 1976 р. було прийнято перший федеральний закон щодо економії енергії. Енергетичній галузі фактично був наданий особливий статус, в основу якої лягло декілька принципів: диверсифікація структури енергобалансу та постачальників енергоносіїв; надійність енергозабезпечення за доступними цінами, шляхом створення конкурентного ринку та енергоефективність. З часу прийняття цього закону пройшло вже більше тридцяти років, але взятий ще тоді політичний курс на енергозбереження став довгостроковою лінією енергетичної політики ФРН і не втрачає свого значення і сьогодні. Реалізація енергетичної політики здійснюється з використанням великого набору державних інструментів, а саме правових, фінансових і політичних, включаючи митну політику, субсидії, екологічні стандарти, участь в розробці директив, що стосуються енергетичної політики. Регулювання енергетичної галузі здійснюється на основі базових законів – «Закону про енергетичне господарство» (EnWG) 1998 р., «Закон по відновлюваній енергії» 2000 Р., «Закон про енергетичне господарство» 2005 р., пакет законів про вихід з атомної енергетики 2011 р. та декількох сотень підзаконних актів та директиви ЄС (Rudo) [2]. Основними відомствами, що координують енергетичну політику є Міністерство економіки та технологій ФРН і Міністерство навколишнього середовища, охорони природи та безпеки ядерних реакторів ФРН. Доволі часто до цього процесу залучаються авторитетні наукові інститути, науково- дослідницькі

центри для експертизи та прийняття рішень щодо ключових рішень у цій галузі.

На сьогоднішній день Німеччина, займаючи п'яте місце у світі по об'єму сумарного енергоспоживання, залежна від імпорту на 97 % по нафті та на 83% по газу (Marmer 2009) [3]. ФРН є головним ринком збуту російських енергоносіїв в Європі. Серйозна залежність Німеччини від імпорту енергоносіїв, зокрема з Росії, ріст цін на енергоресурси, невигідні довгострокові контракти та зобов'язання Німеччини згідно з Кіотським протоколом змушують її просувати свій курс на енергозбереження ще активніше. 15 березня 2011 р. у зв'язку з наслідками аварії на АЕС «Фукусіма» в Японії уряд Німеччини оголосив мораторій на діяльність семи найстаріших німецьких АЕС, побудованих до 1980 р. Рішення було прийнято раніше, ніж передбачалось. Уряд слідував рекомендаціям створеної ними Комісії по безпечному енергозабезпеченню, яка складається з 17 експертів на чолі з професором Матіасом Кляйнером, що є президентом німецької науково-дослідної установи (DFG) та професором Клаусом Тепфером, колишнім федеральним міністром навколишнього середовища. Фактично АЕС у Німеччині будуть працювати тільки до того часу, поки не з'явиться можливість замінити їх повністю на менш ризиковані способи виробництва енергії. Після закриття перших семи АЕС поступово будуть закриватись і інші. Три АЕС повинні діяти до 2022 р., якщо на перехід на відновлювані джерела потрібно буде більше часу. Закон про поступову відмову від атомної енергетики було прийнято в Бундестазі переважною більшістю голосів 513. За нього проголосували всі найбільші партії і тільки партія лівих проголосувала проти – 79 голосів (Wittrock 2011) [4]. Насамперед для реалізації цього закону допоміг німецький рух проти використання атомної енергії, який вплинув на формування неприйняття атомної енергії з боку широких мас населення. У свою чергу Партія Зелених підняла це питання на державний рівень та зробила його прийняття однією з центральних тем державної політики. Результатом стало те, що після катастрофи на «Фукусімі» під час виборів у Баден-Вюртенберзі, «зелені» досягли сенсаційної прибавки голосів, і з весни 2011 р. «зелені» очолюють земельний уряд (Kotting-Uhl) [5]. Варто також сказати, що вже сьогодні частка електроенергії вироблена на базі відновлюваних джерел енергії з 5% у 1990 р. зросла до 20% сьогодні. Це найкращий показник у світі. Якщо така тенденція збережеться, то можна говорити про те, що відновлювані джерела енергії зможуть легко замінити атомну енергію і німецька політика досягне своєї цілі. Федеральний уряд Німеччини хотів би до 2020 р. підвищити частку відновлюваних джерел енергії до 35%., проте правозахисники навколишнього середовища вважають, що цю планку варто підняти до 40%. Ще одним важливим показником є те, що сьогодні у Німеччині в галузі відновлюваних джерел працює 370 000 людей, тоді як а атомній промисловості – 30 000. Це свідчить про те, що екологічна модернізація в Німеччині претендує на статус мотору створення робочих місць в майбутньому.

Вважається, що основною перешкодою на шляху до реальних інвестицій в альтернативну енергетику Німеччини є не до кінця зрозумілі та однозначні сигнали німецького уряду. Коли при владі у Німеччині був канцлер Г. Шрьодер, було прийнято рішення про закриття всіх АЕС до 2020 р. Енергетичні концерни виділили мільйони євро на створення інфраструктури для переходу на відновлювані джерела. «Зелені» на чолі з Й. Фішером та його соратники формували коаліцію не з ХДС, до якої належить А. Меркель, а з СДПГ Г. Шредера. «Зелена» риторика тих років була тоді політичною європейською модою і отримала поширення не лише в Німеччині, але і в цілому ЄС. Коли до влади в Німеччині прийшла канцлер А. Меркель ситуація змінилась і позиції «зелених» стали слабшими. Проте у травні 2008 р. уряд ФРН прийняв «Інтегровану енергетичну та кліматичну програму», в якій була поставлена нова ціль: досягнути зменшення викиду парникових газів до 2020 р. на 40% в порівнянні з 1990 р. Експертне дослідження цього питання показало, що для реалізації цієї мети в енергогенерації потрібно скоротити частку кам'яного та бурого вугілля вдвічі. Таким чином під питання було поставлена не лише атомна енергетика, але й вугільна. Новий уряд, що прийшов до влади у 2009 р. не дав однозначної оцінки цьому питанню та не здійснив конкретних кроків у даному напрямі. Але вже в вересні 2010 р. правляча коаліція на чолі з А. Меркель, що складалась з консерваторів і вільних демократів, які знаходяться у дружніх відносинах з бізнесовими колами, проштовхнула доволі неоднозначну «Енергетичну концепцію екологічно чистого, надійного та допустимого використання енергії 2050», що з однієї сторони передбачала продовження строку експлуатації атомних реакторів у середньому ще на 12 років, а з іншої – жорстко зафіксувала амбіційні цілі по впровадженню відновлюваних джерел енергії. Енергетична концепція включає шістдесят конкретних кроків, які гарантують реалізацію цих цілей (Das Energiekonzept der Bundesregierung…) [6]. А. Меркель та її політичні соратники настоювали на тому, що німецькі атомні реактори безпечні. Опозиція з свого боку звинуватила уряд консерваторів та лібералів у тому, що воно проводить політику в інтересах «атомного лобі» найбільших енергетичних концернів таких як E.on, RWE, EnBW та Vattenfall і навіть подали скаргу в Конституційний суд ФРН (SPD und Grüne reichen Verfassungsklage ein 2011) [7]. Таким чином інвестиції в альтернативну енергетику виявилися вже не такими терміновими, а непередбачуваність політиків налякала інвесторів. Рішення уряду про продовження строку роботи АЕС призвело у країні до активізації антиядерного руху, у витоків у 2002 р. якого стояв канцлер Г. Шредер. У зв'язку з усім вищезазначеним таке поспішне рішення А. Меркель про закриття АЕС стало новою несподіванкою як для концернів, так і для німецького суспільства. Саме тому критики все більше заговорили про бажання А. Меркель зміцнити власну передвиборну позицію, зважаючи на бум «зеленої енергетики». Також у червні 2011 р. було прийнято рішення про довгострокові перспективи атомної енергетики до 2022 р. При цьому підтверджувалось, що всі планові показники впровадження відновлюваних джерел, зафіксовані в «Енергетичній концепції 2050» залишаються в силі.

Така різка зміна курсу уряду стала новою несподіванкою і для енергетичних концернів, яких просто поставили перед фактом. Сьогодні компанії намагаються отримати від влади компенсацію, щоб погасити втрачені інвестиції. Німецький енергетичний концерн E.on в листопаді 2011 р. подав в Конституційний суд ФРН проти рішення уряду про відмову від атомної енергетики. Керівництво цієї компанії вважає, що через рішення уряду було порушено права на приватну

власність та економічну свободу, через що концерн отримав збитки на мільярди євро. В урядових колах успіх отримати компенсацію оцінюють скептично і більшість політиків вважає, що поки E.on доб'ється компенсації можуть пройти роки. Тем не менше скарги такого типу мають намір подати й інші енергетичні концерни Німеччини RWE та Vattenfall (Energokontsern E. ON podal v sud… 2011) [8]. Прийнята восени 2010 р. «Енергетична концепція 2050» разом з внесеними до неї поправками у червні 2011 р. задає нові стандарти довгострокового розвитку енергетичного комплексу Німеччини і може серйозно вплинути на перспективу її співпраці з країнами, в яких вона купляє енергоресурси, насамперед з Росією. Зрештою, незалежно від поглядів на це рішення «консерваторів» та «радикалів», політику переходу на відновлювані джерела енергії ніхто не заперечує та між ними існує принципова згода щодо одного: Німеччина повинна використовувати енергію дуже економно.

Завдяки повороту в енергетичній політиці А. Меркель має на меті зробити Німеччину прикладом для всього світу. «Німеччина в якості високо розвинутої індустріальної країни може стати піонером переходу на відновлювані джерела енергії», – сказала канцлер 30 травня 2011 року в Берліні. Канцлер також зауважила, що для цього потрібно буде спочатку внести велику кількість поправок та затвердити їх в Бундестазі. Німці не просто розраховують стати першопроходцями у цій галузі, але і хочуть активно залучити і інші країни ЄС слідувати їх прикладу. Тому можна говорити про те, що від успіху чи провалу німецької реформи багато у чому буде залежати і енергетична політика та безпека ЄС в цілому. В середині грудня 2011 р. Європейська комісія презентувала «Енергетичну дорожню карту 2050», в якій відображено бажання розвитку екологічно чистих технологій та створення загальноєвропейського енергетичного ринку (Energy Roadmap 2050) [9]. Досягнення цієї цілі вимагатиме корінної перебудови європейської енергетики та радикальних змін у законодавстві. Проте єдиної позиції в цьому питанні у Європі поки що нема, причому деякі країни ЄС, а саме Чехія, Фінляндія та Великобританія не мають планів відмовлятись від атомної енергетики. У зв'язку з цим виникає запитання, яким чином такий поворот в енергетичній політиці ФРН вплине на спільну європейську політику і навіть на політику безпеки а також на головну опору російсько-німецьких відносин: співпрацю в енергетичній сфері. Структура енергобалансу, рівень зовнішньої залежності від імпорту енергоресурсів та державна система регулювання енергетичного ринку у всіх країнах ЄС дуже різна. Велика кількість питань щодо розділення компетенцій між ЄС та національними регуляторами породжують масу суперечок. Ще однією проблемою у цьому напрямку є слабкий розвиток транскордонної інфраструктури, що призводить до чіткої сегментації національних енергетичних комплексів. Тим не менш, існує тенденція до створення єдиної енергетичної політики ЄС, хоча цей процес характеризується різкими «припливами» та «відливами». Третій енергетичний пакет вкотре дав зрозуміти, що кожна держава розуміє директиви по-своєму. Найвпливовіші держави ЄС виконують лише ті ініціативи Єврокомісії щодо енергетичної політики, що вигідні їм і зберігають своє право на прийняття ключових рішень. Тим не менше, ЄС поставив мету до кінця 2014 р. завершити формування внутрішнього енергетичного ринку (Conclusion 22 May 2013) [10]. Можна говорити про те, що найбільший вплив на енергетичну галузь в Німеччині мали директиви ЄС про лібералізацію енергетичного сектору, дві з яких навіть імплементовані у внутрішнє законодавство. Проте енергетичний сектор Німеччини все ще сильно відстає від установок трьох «енергетичних пакетів» Єврокомісії, що забороняють монопольний контроль, проголошують вільний доступ до мереж виробників енергії та створюють обмеження для власників магістральних газопроводів. У Німеччині чотири найбільших енергетичних концерни E.on, RWE, EnBW та Vattenfall і надалі контролюють 80% електроенергії, що виробляється в країні. Газовий ринок також фактично поділений по регіональному принципу між найбільшими енергетичними гравцями – E.on Ruhrgas, Verbundnetz Gas та Wintershall.

Що стосується позиції у рамках енергодіалогу ЄС Росія, то Німеччина займає у ньому активну роль і виступає за розвиток співробітництва в цій галузі. Німецька сторона активно лобіювала рішення про надання газопроводу «Північний потік» загальноєвропейського статусу TEN (Trans European Network). Проект, що отримує такий статус, визнається стратегічно важливим для Європи і до нього можуть не застосовуватися положення Третього енергопакету, який вимагає надавати доступ до використання трубопроводу третім сторонам. Схожа ситуація відбувається сьогодні і щодо проекту «Південний потік». Проте одночасно Німеччина активно виступає за формування правил торгівлі, конкурентного ринку та низькі ціни на енергоресурси і прагне перенести ці правила і на енергодіалог з Росією. Росія ж зі своєї сторони прагне зберегти ті умови, які вже існують та ту систему довгострокових контрактів, що вже діють. ЄС зі своєї сторони намагається знизити рівень постачання енергоресурсів за довгостроковими контрактами та надає перевагу спотовій торгівлі. Можна підсумувати і зауважити на тому, що по ряду енергетичних питань позиція Еврокомісії та ФРН не збігається. Німеччина хоч і проводить незалежну енергетичну політику, проте вона фактично завжди вписується в рамки енергетичної стратегії ЄС. Що стосується діяльності німецьких концернів за кордоном, то німецький сектор нафтовидобутку представлений невеликими по міжнародним міркам компаніями RWE та Wintershall, які для освоєння родовищ за кордоном діють в якості дочірніх компаній великих гравців нафтового бізнесу. Основними регіонами їх діяльності є країни Північної Африки – Єгипет і Лівія, Північне море та Росія. Найважливішими компаніями Німеччини у газовій сфері, що працюють за кордоном є E.on Ruhrgas, RWE , Wintershall та VerbundnetzGas, які працюють в основному в Північному морі, в економічній зоні Великобританії та розробці Південноросійського газового родовища та Уренгойського родовища у Західному Сибіру. Важливим напрямом діяльності енергетичної політики ФРН є також продаж газу іншим країнам ЄС, що реалізовується або через дочірні компанії, або через володіння основного пакету акцій місцевих газових компаній. Головними ринками збуту газу для Німеччини є Австрія, Швейцарія, Нідерланди, Люксембург та Польща. Компанії E.on, RWE, Vattenfall та EnBW мають сильні позиції в країнах Центрально-Східної Європи, де вони прийняли активну участь в приватизації енергетичного сектору і стали співвласниками багатьох енергетичних компаній .

Якщо повернутись до взаємовідносин в енергетичній галузі між ФРН та РФ, то варто сказати, що якщо в май-

бутньому політика переходу Німеччини на відновлювані джерела виявиться успішною, то в далекій перспективі Росія може втратити Німеччину та Європу як основний ринок збуту нафти та газу. Обрання А. Меркель у 2005 р. передбачало багато змін у політиці Німеччини щодо Росії. Народжена в Східній Німеччині і знаюча російську мову А. Меркель прийшла до влади переконуючи ЄС прийняти єдину енергетичну стратегію та активно диверсифікувати поставки енергоресурсів. Вже до 2008 р. Німеччина стала палким прибічником Росії в Європи, коли адміністрація Буша намагалась включити Україну та Грузію до НАТО, що викликало негативну відповідь зі сторони Москви. Тоді А. Меркель очолила в ЄС опозицію цим планам. Тай взагалі впродовж деяких років А. Меркель швидко відмовилась від своїх войовничих позицій щодо Росії і вже в першому уряді, що вона очолювала, було розрекламовано відновлені зусилля по взаємодії з Росією як удосконалену Східну політику. Також потрібно згадати про те, що А. Меркель очолила зусилля по блокуванню запропонованих ЄС нормативних актів, що мали заборонити іноземним компаніям купляти європейські енергетичні компанії і таким чином уповільнити «наступ» Газпрому (Feifer 2012) [11]. Для Німеччини Росія сьогодні є насамперед важливим постачальником сировини і великий, але недостатньо стабільний ринок збуту німецьких товарів. І сьогодні для побудови більш конструктивного співробітництва Німеччині не вистачає в Росії стабільності, прозорості правил ведення бізнесу та компаній малого та середнього бізнесу. Проте велика кількість експертів вважає, що обіцянки Москви стабільно постачати дешеві енергоресурси змусили німецьких політиків відмовитись від частини суверенітету і зменшили їх ентузіазм щодо європейської єдності та колективних дій на енергетичному фронті. У свою чергу, сьогодні «Газпром» через два спільних підприємства з німецькою компанією Wintershall забезпечив собі присутність не лише на німецькому, але і на загальноєвропейському енергетичному ринку. Проте Німеччина зі свого боку все ніяк не бажає прийняти пропозицію Росії щодо спільного комплексного документу щодо регулювання двостороннього обороту енергоресурсів. Варто також сказати, що в «Енергетичній концепції 2050» дещо завуальовано зазначається про те, що Німеччина планує використовувати російські газ та нафту лише до 2030 р. Тим не менше сьогодні у Німеччині чудово розуміють, що таке поспішне рішення про закриття реакторів призведе в найближчі роки до значного збільшення частки російського газу в німецькому енергобалансі, а наступне десятиліття у Німеччині стане «десятиліттям газу». Таким чином можна говорити про загрозу енергетичній безпеці Європи, що останнім часом підкреслює багато експертів. Цю ситуацію усвідомлює для себе і керівництво «Газпрому», який повний рішучості використати її на свою користь і бажає максимально залучатися до енергетичних проектів разом з компанією RWE, з якою вже зараз ведуться переговори щодо спільного будівництва електростанцій на газі та вугіллі. Це може стати додатковим фактором впливу на європейську енергетичну безпеку, оскільки компанія RWE є основним партнером консорціуму, що реалізовує проект газопроводу Nabucco. Метою цього проекту є зменшення залежності ЄС від російського газу за рахунок його імпорту з Каспійського регіону (Torello 2011) [12]. Також наразі існують вже серйозні сумніви щодо реалізації домовленості між «Росатомом» та концерном Siemens щодо реалізації спільних проектів будівництва атомних реакторів в третіх країнах. У зв'язку з останніми змінами в енергетичній політиці ФРН, концерн Siemens заявив про відмову від атомних проектів, оскільки це може негативно вплинути на «зелений імідж» концерну. Також широке коло потенційних проблем може виникнути у зв'язку з реалізацією «третього енергетичного пакету», який напряму зачепить інтереси структур Газпрому в Європі. У Німеччині може бути поставлено питання про позбавлення «Газпрому» права на транспортні потужності у компаніях Wingas та VNG. На думку В. Путіна, його країна витратила багато років купляючи об'єкти енергетичної інфраструктури в Європі і за його ж словами це грабіж. Однозначно можна вже передбачити, що ці домовленості так чи інакше ускладнять політику ЄС у вказаній галузі. В останніх урядових документах ФРН тема газових поставок з Росії замовчується. На міждержавних консультаціях у Ганновері у липні 2011 р. канцлер А. Меркель на офіційному рівні дала чітко зрозуміти, що у Німеччині не очікується значного підвищення попиту на російський газ і заперечила бажанню «Газпрому» прокласти додаткові гілки в газопроводі «Північний потік». Проте як насправді виглядатиме газова частка у структурі енергоспоживання ФРН у наступні роки зараз сказати ще складно. На двадцятому Світовому нафтовому конгресі, що пройшов 7-8 грудня в Катарі, міністр енергетики РФ С. Шматко назвав Росію «енергетичною наддержавою», а плани переходу на відновлювані джерела – «легендами». Проте, ще в січні 2009 р. російський уряд склав план введення відновлюваних джерел енергії до 2020 р. в об'ємі до 4,5 % (Yeremina 2011) [13]. Питання відновлюваних джерел також активно розробляється в рамках «Російсько-німецького енергетичного агентства» (РУДЕА), що все ж таки свідчить про усвідомлення Росією того, що майбутнє енергетики за відновлюваними джерелами енергії.

У той час, коли ринок енергоресурсів не відзначається стабільністю і у Німеччини є можливість серйозно впливати на енергетичну політику ЄС, дебати щодо місця Росії в політиці ФРН та ЄС стають все палкішими. Тому поки що складно однозначно сказати, якого розвитку набуде політика ФРН стосовно ЄС і Російської Федерації і чи зможе вона цілковито відмовитись від своїх національних енергетичних інтересів на користь загальноєвропейського енергетичного ринку. Від цього у майбутньому залежатиме ряд і інших процесів, а саме не лише енергетична, але й політична ситуація всередині ЄС та політика «Східного партнерства», що має важливе значення і для України. Дослідження впливу нової енергетичної політики ФРН на двосторонні відносин є основою ґрунтовного дослідження, що потребує вивчення впливу енергетичних компаній перспектив переходу на відновлювані джерела енергії в Росії для повного розуміння проблематики двосторонніх взаємовідносин.

Бібліографічні посилання

1. Кинкарц С. Энергетика Германии: можно ли обойтись без АЭС? [Електронний ресурс] / С. Кинкарц., Т. Петренко // Deutsche Welle. – 15.03.2011. – Режим доступу : http://www.dw.de/dw/article/0,,14912192,00.html.

2. Rudo J. German Energy Law [Електронний ресурс] / Joahim Rudo. – Режим доступу : http://www.energylaw.de/.

3. Мармер Э. Энергетическая зависимость Германии [Електронний ресурс] / Э. Мармер // Neue Zeiten.. – 02 (056) февраль 2009. – Режим доступу : http://neuezeiten.rusverlag.de/2009/07/24/energeticheskaya-zavisimost-germanii/.

4. Wittrock P. Atomdebatte im Bundestag [Електронний ресурс] /P. Wittrock // Spiegel Online. – 30.06.2011 – Режим доступу : http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,771546,00.html

5. Kotting-Uhl S. Making Germany a nuclear-free society [Електронний ресурс] / S. Kotting-Uhl . – Режим доступу : http://za-prirodu.ru/page/doklad-silvii-kotting-ul.

6. Das Energiekonzept der Bundesregierung 2010 und die Energiewende 2011 [Електронний ресурс] // Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit. – Режим доступу : http://www.bmu.de/files/pdfs/allgemein/application/pdf/energiekonzept_bundesregierung.pdf.

7. SPD und Grüne reichen Verfassungsklage ein [Електронний ресурс] // Spiegel Online. – 28.02.2011 – Режим доступу : http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,748149,00.html.

8. Энергоконцерн E.ON подал в суд из-за отказа Германии от АЭС [Електронний ресурс] // Lenta.ru. – 15.11.2011 . – Режим доступу : http://lenta.ru/news/2011/11/15/eon/.

9. Energy Roadmap 2050 [Електронний ресурс] // European Comission. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/energy/energy2020/roadmap/index_en.htm.

10. Conclusion 22 May 2013 [Електронний ресурс] // European Council Brussels. – Режим доступу : http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/137197.pdf

11. Feifer G. Too Special A Friendship: Is Germany Questioning Russia's Embrace? [Електронний ресурс] /G. Feifer // Radio Free Europe. – April 09, 2012. – Режим доступу : http://www.rferl.org/content/germany_and_russia_too_special_a_relationship/24262486.html.

12. Torello A. RWE-Gazprom Threat to Nabucco [Електронний ресурс] / A. Torello // Wall Street Journal. – July 14, 2011. – Режим доступу : http://blogs.wsj.com/brussels/2011/07/14/rwe-gazprom-deal-wont-help-nabucco/.

13. Ерёмина Д. Наполеоновские планы. Германия затеяла революцию в энергетике [Електронний ресурс] /Д. Ерёмина //Lenta. ru. –14.12.2011. – Режим доступу : http://lenta.ru/articles/2011/12/14/energiewende/.

Гнип А. Развитие альтернативной энергетики ФРГ в контексте российско-германских отношений в энергетической сфере

Коротко рассмотрено становление энергетической политики ФРГ и ее современное состояние, учитывая ее политический курс на энергосбережение. Особое внимание обращено на резкую смену курса по выходу из атомной энергетики, и его влияние на российско-германские отношения.

Ключевые слова: энергетическая политика, энергетический поворот, энергетическая политика ЕС, законы ФРГ в области энергетики, российско-германские отношения, энергетическое сотрудничество.

Gnyp O. The development of alternative energy in Germany in context of Russian-German relations in the energy sector

This article briefly describes the development of German energy policy and its current state, including its energy saving policies. Particular attention is paid to sudden course change on nuclear energy abandonment and its influence on Russian-German relations.

Keywords: energy policy, Energy transition, EU energy policy, Germany law in the energy sector, Russian-German relations, energy cooperation.

References:

'Conclusion 22 May 2013'. European Council Brussels, viewed: <http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/137197.pdf>.

'Das Energiekonzept der Bundesregierung 2010 und die Energiewende 2011'. Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit, viewed: <http://www.bmu.de/files/pdfs/allgemein/application/pdf/energiekonzept_bundesregierung.pdf>.

'Energokontsern E. ON podal v sud iz-za otkaza Germanii ot AES' ('Energy concern E.ON sued because of the refusal from the NPP by Germany'), 2011, Lenta.ru, viewed: <http://lenta.ru/news/2011/11/15/eon/>.

'Energy Roadmap 2050'. European Comission, viewed: <http://ec.europa.eu/energy/energy2020/roadmap/index_en.htm>.

'SPD und Grüne reichen Verfassungsklage ein', 2011. Spiegel Online, viewed: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,748149,00.html.>

Feifer, G 2012, 'Too Special A Friendship: Is Germany Questioning Russia's Embrace?'. Radio Free Europe, viewed: <http://www.rferl.org/content/germany_and_russia_too_special_a_relationship/24262486.html>.

Kinkarts, S & Petrenko, T 2011, 'Energetika Germanii: mozhno li oboytis` bez AES?' ('Energy in Germany: Is it possible to do without NPP?'). Deutsche Welle, viewed: <http://www.dw.de/dw/article/0,,14912192,00.html>.

Kotting-Uhl, S, Making Germany a nuclear-free society, viewed: <http://za-prirodu.ru/page/doklad-silvii-kotting-ul>.

Marmer, E 2009, 'Energeticheskaya zavisimost` Germanii' ('The energy dependence of Germany'). Neue Zeiten, viewed: <http://neuezeiten.rusverlag.de/2009/07/24/energeticheskaya-zavisimost-germanii/>.

Rudo, J, German Energy Law, viewed: <http://www.energylaw.de/>.

Torello, A 2011, 'RWE-Gazprom Threat to Nabucco'. Wall Street Journal, viewed: <http://blogs.wsj.com/brussels/2011/07/14/rwe-gazprom-deal-wont-help-nabucco/>.

Wittrock, P 2011, 'Atomdebatte im Bundestag'. Spiegel Online, viewed: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,771546,00.html>

Yeremina, D 2011, 'Napoleonovskiye plany. Germaniya zateyala revolyutsiyu v energetike' ('Napoleon's plans. Germany started a revolution in the energy sector'). Lenta. Ru, viewed: <http://lenta.ru/articles/2011/12/14/energiewende/>.

Надійшла до редколегії: 27.09.2013

УДК 321.64

С. Г. Вонсович
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНЗИТУ В УМОВАХ КРИЗОВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ:ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано основні політологічні підходи до феномену кризи у транзитивному суспільстві. Показано, що політична криза є переломним моментом у розвитку політичної системи і характеризується транзитивним станом політико-владних структур, боротьбою і зміною політичних еліт, політичною активізацією мас, зниженням ефективності державного менеджменту і політичною нестабільністю. Зазначено, що у подоланні (як і у творенні) кризи у транзитивному суспільстві значна роль належить еліті. Розкрито причини пролонгування криз у процесі політичного транзиту в Україні, а також розкрито зміст криз у транзитивній політичній системі України та роль політичної еліти як чинника її кризогенності.

Ключові слова: політичний транзит, політична система транзитивного типу, політичні кризи, політичні еліти, революція, еволюція, реформа.

Демократичний транзит є своєрідним типом політичної трансформації, який характеризується, насамперед, своїм інституційним спрямуванням, оскільки основною метою ставить саме інституційний злам та розбудову нових, демократичних інститутів в рамках правового поля. Фактично не знайдемо жодної країни у світі, яка не переживала б цього періоду. Це перехід від старого до нового, причому не завжди прогресивного, позитивного – в аксіологічному вимірі, що є аксіомою будь-якого розвитку. Транзитивні етапи періодично повторюються в історії кожної країни. Причому варіантів політичного транзиту може бути багато. Отже, транзитними можемо вважати всі сучасні політичні спільноти. Для осмислення всього комплексу проблем політичного транзиту суттєве значення належить виявленню причин його настання. До таких, зокрема, можна віднести кризи. Тому метою статті є розкриття особливостей транзиту в умовах кризовості політичної системи. Мета зумовила постановку та вирішення таких завдань, як аналіз політологічних підходів, що розкривають проблематику політичної кризи в умовах транзиту; залучити до вжитку системний підхід у дихотомії «політична криза - політичний транзит»; простежити причинонаслідковий зв'язок між політичними і економічними кризами у політичних системах; розкрити зміст криз у транзитивній політичній системі України та роль політичної еліти як чинника її кризогенності.

Проблема ролі політичних криз в рамках транзитивності політичних систем дотично розглядається західними науковцями Г. О'Донеллом, Р. Далем, Х. Лінцем, Д. Растоу, А. Пшеворським, С. Гантінгтоном, Ш. Ейзенштадтом, Р. Інглехартом. В Україні ця проблематика дістала розвитку в працях В. Горбатенка, Г. Зеленько, О. Категоренка, В. Кривошеїна, Р. Ключника, О. Новакової, П. Кутуєва, Ю. Мацієвського, М. Михальченка, Ф. Рудича, О. Чемшита тощо, де розкриваються окремі аспекти політичних криз. Аналіз цих та інших робіт дозволяє виокремити наявні теоретичні напрямки дослідження політичних криз в умовах транзиту та визначити парадигми, е межах яких вони розглядаються.

Під час вивчення перехідних станів політичних процесів, основна увага приділяється процесам, які відбуваються напередодні і у період їхнього переходу у нову якість. За цього значну роль відіграють кризи різного типу, що виступають у якості причин транзиту. Підходи до їх трактування не визначаються однозначністю. Так, розуміння кризи у радянській науковій літературі розглядалося як стан занепаду (Baraboy & et al 1978) [4].

З позиції системного підходу, криза інтерпретується на рівні політичної системи. Криза політичної системи може виникати внаслідок:

а) ускладнення соціального середовища, що оточує політичну систему;

б) порушення зворотного зв'язку, що впливає на стабільність системи;

в) падіння ефективності політичної комунікації та політичної соціалізації.

Політична криза є переломним моментом у розвитку політичної системи, що настав під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Вона характеризується транзитивним станом політико-владних структур, боротьбою і зміною політичних еліт, політичною активізацією мас, зниженням ефективності державного менеджменту і політичною нестабільністю.

Аналіз перебігу політичного транзиту на пострадянському просторі дозволяє конкретизувати чинники політичних криз в перехідних політичних системах. За цього політичні кризи в країнах пострадянського простору зумовлюються:

- чинником структурної напруги, що визначається економічними труднощами перехідного періоду;

- соціально - культурним чинником, специфіка якого пов'язана з фактом існування демократичних цінностей у частини громадян, що створює основу для політичної активності і мобілізації опозиції;

- режимним чинником, сутність якого полягає в існуванні гібридних політичних режимів.

За структурно-функціональним підходом суспільство розглядається як сукупність підсистем, а також як сукупність окремих позицій, займаних індивідами, і ролей, відповідних цим позиціям. Стан і поведінка великих елементів і індивідів пояснюється, у першу чергу, потребами у виконанні функцій і ролей. Тому політична криза асоціюється із порушенням нормального функціонування політичної системи загалом, або її елементів зокрема. При такому підході ключове значення відіграє поняття політичної дисфункції, коли політична криза розглядається як особливий стан політичної системи.

Теоретичні уявлення про політичні кризи пройшли період виокремлення чинників кризи і виведення причин кризи з окремих підсистем суспільства. Зазвичай, політична криза розглядається як дисфункція підсистем або інститутів соціуму (криза ідеології, криза управління, криза партійної системи) або кризових відносин між окремими елементами системи (кризи легітимності, кризи ідентичності). У рамках даного напрямку вдалося об'єднати окремі напрацювання деяких історичних і сучасних шкіл соціально-політичної думки. Проте єдиної синтетичної теорії у цій царині поки не склалося (Barsamov 2006, p. 61) [1, с. 61].

Якщо розглядати політичну кризу в рамках структурного підходу, то можна дійти наступних висновків. По-перше, в умовах транзиту політична криза означає різке загострення суперечностей у системі політичних відносин, що випливає зі стану нестійкості і нестабільності. По-друге, це зумовлює суттєві переходи у владній структурі, соціуму або політичної системи загалом. По-третє, у наслідок цього уможливлюються декілька варіантів розвитку: а) негативний – соціальна катастрофа, загибель або розвал системи; б) позитивний – може послужити джерелом позитивних змін і оновлення системи. По-четверте, місце кризи у політичному розвитку можна визначити за формулою перебігу транзиту: «стабільність – криза – нова стабільність». Очевидно, що криза породжує нову якість, є умовою змін якісного характеру. По-п'яте, криза є вищою стадією політичного конфлікту; конфлікт передує кризі; криза може вибухнути і без конфлікту та може відбуватися лише за участю одного актора.

Оскільки політичний транзит – це завжди процес, то важливу роль відіграє процесуальна складова у трактуванні політичних криз. Тому у перехідних суспільствах доцільно розглядати політичну кризу не тільки як стан політичної системи, але й як процес. За цього політична криза є процесом та станом, що характеризується порушенням функціонування політичної системи та її окремих складових у процесі управління суспільством і включеною у діалектичне відношення між функціонуванням і розвитком системного утворення (Klym) [2].

Транзитивність зумовлює тісний зв'язок політичної кризи з політичними конфліктами, при цьому причини варіюються лише за причинно-наслідковим критерієм. За такого підходу криза становить собою своєрідний критичний рубіж у еволюції конфлікту, але не є його обов'язковою неминучою фазою. Розвиток конфлікту доходить до неї далеко не завжди: його перебіг може залишатися латентним, не породжуючи безпосередньо кризових ситуацій. Не завжди є криза й завершальною фазою конфлікту: криза подолана, а міждержавний конфлікт на колишній причинній основі в цілому зберігається і повертається до прихованого стану. За певних обставин цей конфлікт може знову простежуватися у кризах різного ступеня гостроти і масштабності.

На сьогодні багато дослідників, що вивчають політичні транзити, звертаються до інструментарію синергетики. Синергетичний підхід вносить важливу складову у дослідження як політичного транзиту, так і криз. Відповідно до синергетичного підходу розвиток будь-якої системи, у т. ч. соціальної, не може бути безкризовим, криза – це природний стан розвитку системи. За цього, криза є це природною фазою розвитку будь-якої системи, зона біфуркації. З точки зору даного підходу, криза є моментом дезорганізації системи, перехід системи до хаотичного стану розвитку, де руйнується порядок. Розгорнутий підхід до тлумачення місця кризи у політичній динаміці транзиту в межах синергетичної парадигми розроблений окремими українськими дослідниками. Так, функція кризи розглядається у послідовному категоріальному ряді: «Суперечність – протиріччя – конфлікт – криза – катастрофа – біфуркація». Це вказує на те, що кризи мають не тільки дисфункціональні, а й функціональні наслідки. З цього приводу пропонується цільова парадигма трактування кризових явищ у реальному дихотомному вимірі, що передбачає відхід від традиційного уявлення лише про їхню деструктивну роль у процесах розвитку транзитивних суспільств. Такий нетрадиційний концептуальний підхід до розробки проблеми кризовості уможливив, по-перше, об'єктивніше тлумачення самого поняття «криза». «Під кризою розуміється рушійна, каталізуюча складова процесу якісних змін системи, яка опинилася у перехідному періоді свого трансформування» (Cherniy 2004, p. 7) [5, с. 7]. По-друге, «в межах запропонованої парадигми, вдалось виокремити наступні складові кризи: передумови (причини) виникнення кризових явищ – передкризовий період (визрівання) – кризова ситуація – кризовий стан – загострення кризового стану (пороговий ступінь)» (Cherniy 2004, p. 12) [5, с. 12].

Наведені висновки дозволяють, по-перше, глибше зрозуміти процес розгортання кризи і вдосконалити уявлення про її стадії. По-друге, відійти від «тристадійності», відповідно якої політичні кризи проходять три стадії: 1) приховану стадію нагромадження суперечностей; 2) стадію ескалації кризи; 3) стадію розв'язання кризи.

У перехідних політичних системах спостерігається тісний взаємозв'язок між політичними і економічними кризами. У короткостроковому плані політична криза, хоча і по-особливому, але доволі відчутно впливає на економіку. Цей вплив, у першу чергу, простежується через ажіотажний попит на стабільну іноземну валюту; падіння курсу національної грошової одиниці, зростання споживчих цін; погіршення інвестиційних та кредитних рейтингів і зниження обсягів відповідних ресурсів, і зростання їх вартості; зниження котирувань вітчизняних цінних паперів, обсягів і вартості їх продажу, зменшення щоденних надходжень до бюджетів всіх рівнів; ослаблення платіжної дисципліни.

Спостерігаються і зворотні причинно-наслідкові зв'язки між політичними та економічними кризами, що має місце у США (жовтень, 2013). Це підтверджує американський учений Дж. Голдстоун, який використовує поняття державної кризи. Зокрема,науковець відзначає вплив економічних проблем на виникнення криз у політичній сфері. Він зауважує, що «у період кризи протистояння між елементами суспільної структури починає переважати над співпрацею і боротьба за ресурси стає більш гострою. Державна криза може бути викликана, наприклад, поразкою у війні, банкрутством скарбниці або нездатністю придушити заворушення – але часто є наслідком нездатності держави впоратися з наростаючими економічними проблемами» (Goldstone 1991, p. 8) [7, с. 8]. У той же час, Дж. Голдстоун наголошує на можливості економічних наслідків політичної кризи. На думку вченого, в умовах «брейк-дауну», коли відбувається руйнування держави, можливим стає перехід від основних форм економічної організації і власності до інших, за чого простежується латентна транзитивність.

Поняття транзитивності відображає момент реформування будь-якого явища. У зв'язку цим перехідний період у розвитку політичної системи становить собою складну системну категорію, яка включає в себе елементи модернізації та трансформації і здійснюється з метою демократизації та редемократизації держави і суспільства. Транзит є необхідною умовою розвитку, що характеризує міжтиповий стан політичної системи. Перехідний період включає в себе не тільки власне момент руйнування колишньої влади, а й момент становлення нових органів держави. Це тривалий етап, який торкається усієї сукупності процесів, що протікають на рівні політичної системи.

Перехідний стан політичної системи супроводжується нестабільністю та кризовими явищами, відрізняється слабкою керованістю, зниженням ефективності соціального регулювання, виникненням неінституціоналізованих форм діяльності та альтернативних структур.

Перехідному етапу в розвитку політичної системи, як правило, передує кризовий момент управління. Не викликає сумнівів, що криза є однією з умов подальшого розвитку будь-якої системи.

Криза виникає за умови протиріч у кількох елементах системи. Однак вона може набувати характеру системності, коли охоплює всі, без винятку, елементи політичної системи. Системна криза у процесі транзиту може бути вирішена як революційним шляхом, так і шляхом укладання угоди (пакту) між протиборчими сторонами тощо. Проте найбільш оптимальним варіантом перехідних перетворень вважається еволюційний шлях розвитку.

Політична система України, демократична за формою, ще не набула демократичного змісту. Навпаки, демократичні механізми все частіше стали використовуватися для обслуговування корпоративних інтересів, перетворення політичних ресурсів на економічні. Тому у подоланні (як і у творенні) кризи у транзитивному суспільстві значну роль відіграє еліта. Оскільки контроль за елітою здійснюється особисто Президентом, оновлення еліти, а також зміни усталених зразків її поведінки відбуваються, зазвичай, лише в рік переобрання Президента.

Така удавана демократія стає гальмом на шляху подальшої демократичної трансформації українського суспільства. Як стверджував А. Шедлер, «гравці, що грають в авторитарні ігри, можуть зберігати фасад режиму. Проте вони неминуче руйнують його основи» (Shedler 2005, p. 698) [6, с. 698]. Одним зі шляхів виходу з цієї негативної ситуації, спробою подолання кризи, є зміна моделі консолідації еліти. Розколота еліта гальмує реформи та призводить до соціальної нестабільності. Водночас не можна вимагати примусової консолідації еліти під прапором тоталітарної єдності, оскільки це шлях веде до деградації як еліти, так і суспільства. Тому перехід до стабільного розвитку через кризи, що уявляється як демократія, можливий за умови добровільної консолідації, узгодження позицій та цілей.

Якщо визначити стан відносин між політичними елітами в Україні як «вічний конфлікт», то подальший розвиток вимагає встановлення пакту провідних політичних сил, які монополізують політичні дивіденди на підставі адміністративно-бюрократичних зв'язків та розподілу ресурсів відносно рівномірно, пропорційно впливу кожного з учасників. Ймовірність такого пакту еліти в Україні обумовлюється тим, що націонал-демократичні та олігархічні групи вже не можуть цілковито контролюватися актором-гегемоном, але жоден з них через не стільки нестачу ресурсів, але й окремі суб'єктивні моменти, ще не спроможний претендувати на домінуючу позицію.

У цьому плані, очевидно, подальшим етапом транзиту має стати конвергенція еліт, що ґрунтується на конкуренції за загальновизнаними, узгодженими правилами. Як стверджує М. Михальченко, консолідація можлива «заради збереження злагоди в суспільстві, реформ і ненасильницької взаємодії груп, які змагаються між собою за владу на основі принципів мирного співіснування» (Mykhal`chenko 2003, p. 8) [3, с. 8]. Одним із таких типів консолідації політичних еліт для транзитивних політичних систем вважається консолідація на ґрунті парламентсько-президентського формату. Головною метою такої консолідації є встановлення ефективного балансу різних інтересів і закріплення його в інституціональних правилах гри. Головний зміст нової моделі консолідації політичних еліт України має полягати у недопущенні монопольного захоплення влади будь-яким політичним актором. Нині саме захоплення президентських повноважень є умовою захоплення всіх стратегічних позицій у суспільстві. Така ситуація, коли внаслідок президентських виборів одні сили отримують все, а інші – нічого, все більше не задовольняє як основних політичних гравців, так і представників фінансових кіл, прагнучих до більш рівномірного розподілу політичних ризиків та переваг.

Загалом, системна криза, виступаючи точкою біфуркації, може поставити українське суспільство перед вибором трьох основних атракторів:

а) крах демократії і встановлення неопатримоніального режиму;

б) реалізація моделі повторюваних криз, які ослаблюють державні структури і створюють ситуацію перманентної невизначеності (що найбільш загрозливо з огляду на сучасну системну кризу українського суспільства);

в) консолідація демократичних гравців під впливом серйозної загрози і стабілізація демократії.

Для уникнення перших двох небажаних сценаріїв розвитку, необхідно усвідомити сьогоденні реалії політичного життя українського суспільства. Зрозуміти, що головним завданням політичного розвитку в сучасній Україні є не подальша демократизація, а адаптація створених демократичних інститутів до потреб суспільства. У межах цього періоду необхідним стає стабільний, легітимний політичний порядок, спрямований на створення передумов наступних етапів демократизації.

Серед цих передумов головними є: економічне реформування, створення чіткої конкурентної системи власності, на її основі дієвих громадянських структур, середнього класу, автономного від держави у соціально-економічному значенні. Тільки виконання цих основних завдань дозволить Україні вийти з «мертвої зони» постійної нестабільності та поставити на порядок денний завдання подальшої демократизації суспільства.

Але згадані позитивні зміни, з іншої сторони, не завжди адекватні відповідним змінам в економіці, політиці, соціальних відносинах, духовній сфері та синхронні з ними. Пролонгування криз у процесі політичного транзиту в Україні визначається:

– інерційністю кризових процесів, суперечністю формування ринкових відносин і слабкістю фінансової системи, трудністю створення децентралізованої управлінської інфраструктури й досягнення нормальної економічної самостійності регіонів;

– складністю відносин президентських, урядових структур і представницьких органів влади, падінням їхнього рейтингу, поступовим зниженням довіри до владних структур з боку громадян, а звідси – наростанням напруженості й небезпеки переходу до диктатури автократично-патримоніального формату в атмосфері зростання впливу різних екстремістських організацій, особливо фундаменталістського, націоналістичного планів;

– наростанням протиборства політичних сил, надмірною амбітністю малопотужних партій, рухів і

їхніх лідерів, які незмінно прагнуть подати свої амбіції як вираз «волі та інтересів народу»;

– посиленням правового нігілізму, занепокоєністю народу дедалі зростаючою злочинністю, процвітанням мафіозних організацій, зрощенням владних структур із кримінальними угрупованнями. Звідси страх перед хаосом і безвладдям;

– розпадом здорових зв'язків між людьми, латентною дезінтеграцією держави та сепаратизмом регіональних лідерів, розмитістю відчуття елементарного соціального порядку;

– ціннісно-етичним і культурним вакуумом, який розширюється, поворотом у бік релігійно-культових ідеалів, містики, етнонаціонального егоїзму. І це при тому, що в процесі демократичного оновлення особливу, а багато у чому і провідну роль покликані відіграти мистецько-культурна, духовна, наукова еліти;

– песимізмом соціальних очікувань, розчаруванням народу результатами «реформ», втратою значною частиною населення віри в можливість виходу з кризи без цілісного й переконливого плану реформування країни.

Саме неспроможністю української політико-адміністративної еліти здійснювати ефективні реформи можна пояснити змістом політичного режиму країни, що відноситься до розряду «гібридного», «частково демократичного». «Гібридні» режими імпліцитно розглядаються як певне «зависання» країни, яка не є ані диктатурою, ані повноцінною демократією.

Взагалі специфіка перехідних суспільств не в останню чергу пов'язана із запеклою політичною боротьбою навколо інститутів влади. Небажання або невміння правлячої еліти приборкати деструктивну енергію таких конфліктів призводить до парламентських, урядових і конституційних криз. Коли ж вони збігаються у часі або набувають перманентного характеру, виникають умови для кризи політичного режиму. Таку амплітуду як раз і має внутрішньополітичний процес у пострадянській Україні. Ми маємо приклад інституціональної кризи у вигляді «Помаранчової революції». Вона, як інституціональна криза, або криза політичного режиму, не призвела до встановлення правового ладу і, навіть навпаки, загострила питання про правове переоформлення інституційного дизайну. Боротьба навколо повноважень, яка точиться під виглядом зміни Конституції та форми правління, насправді ще більш розхитує й легальне, й легітимне підґрунтя влади, поглиблює прірву між нею й більшою частиною суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Барсамов В. А. «Цветные революции»: теоретический и прикладной аспекты / В.А. Барсамов // Социс. – 2006. – №8. – С. 57–66.
2. Клим І. М. Методологічні засади вивчення політичної кризи. [Електронний ресурс] / І.М. Клим. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2009_4/38.pdf].
3. Михальченко М. Еліта в Україні: їсте, куме, що зварили / М. Михальченко // Віче. – 2003. – № 1. – С. 6–12.
4. Революционная ситуация в России в середине 19 века / [А.З. Барабой, И.Е. Баренбаум, Ю.И. Герасимова и др.] ; под. ред. М.В. Нечкиной. – М. : Наука, 1978 – 440с.
5. Черній А. Л. Чинник кризовості у трансформуванні соціально-політичних систем перехідного типу : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку / А.Л. Черній. – К., 2004. – 16 с.
6. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації / А. Шедлер // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскіп, 2005. – С. 687–714.
7. Goldstone J. Revolution and Rebellion in the Early Modern World / J. Goldstone. – London : University of California Press, 1991. – 608 p.

Вонсович С. Г. Особенности транзита в условиях кризисной политической системы: теоретический аспект

Проанализированы основные политологические подходы к феномену кризиса в транзитивном обществе. Показано, что политический кризис является переломным моментом в развитии политической системы и характеризуется транзитивным состоянием политико - властных структур, борьбой и сменой политических элит, политической активизацией масс, снижением эффективности государственного менеджмента и политической нестабильностью. Отмечено, что в преодолении (как и в создании) кризиса в транзитивном обществе значительная роль принадлежит элите. Раскрыты причины пролонгации кризисов в процессе политического транзита, а также раскрыто содержание кризисов в транзитивной политической системе Украины и роль политической элиты как фактора ее кризогенности.

Ключевые слова: политический транзит, политическая система транзитивного типа, политические кризисы, политические элиты , революция, эволюция, реформа.

Vonsovych S. Peculiarities of Transit under the Condition of the Crisis of the Political System: the Theoretical Aspect

The main political science approaches to the phenomenon of the crisis in the transitive society have been analyzed. It is shown that the political crisis is a turning point in the development of the political system and is characterized by the transitive state of the political - power structures , struggle and change of political elites , political activation of the masses, the reduction in the efficiency of public management and political instability. It is noted that a significant role in overcoming (as well as in creating) the crisis in the transitive society belongs to the elite. The reasons of prolongation of crises in the political transit have been revealed. The contents of the crises in the transitive political system of Ukraine and the role of the political elite as a factor in the genesis of crisis have been disclosed.

Keywords: political transit, the political system of the transitive type, political crises, the political elite, revolution, evolution and reform.

References:

Baraboy, AZ & et al 1978, Revolyutsionnaya situatsiya v Rossii v seredine 19 veka (The revolutionary situation in Russia in the mid-19th century). Nauka publ., Moscow.

Barsamov, VA 2006, 'Tsvetnyye revolyutsii: teoreticheskiy i prikladnoy aspekty' ('The «color revolutions»: theoretical and applied aspects'). *Sotsis*, №8, pp. 57–66.

Cherniy, AL 2004, Chynnyk kryzyvosti u transformuvanni sotsial`no-politychnykh system perekhidnogo typu: aftoreferat dissertatsiyi (Crisis factor in transforming the socio-political systems in transition systems: dissertation abstract). Kyiv.

Goldstone, J 1991, Revolution and Rebellion in the Early Modern World. University of California Press, London.

Klym, IM, Metodologichni zasady vyvchennia politychnoyi kryzy (Methodological principles of political crisis studies), viewed: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2009_4/38.pdf>.

Mykhal`chenko, M 2003, 'Elita v Ukrayini: yicste, kume, shcho zvaryly' ('Elite in Ukraine: eat, kum, that is cooked'). *Viche*, № 1, pp. 6–12.

Shedler, A 2005, 'Vymiryuvannia demokratychnoyi konsolidatsiyi' ('Measuring democratic consolidation'). *Demokratiya: Antologiya*. Smoloskip publ., Kyiv, pp. 687–714.

Надійшла до редколегії: 17.09.2013

УДК 321.323

П. Левчук
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СОЦІЄТАЛЬНІ СЕНСИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ЛОКАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Розглянуто питання формування міського політичного простору в розрізі контроверсійних впливів місцевої адміністрації, бізнес-еліти та міської спільноти. Визначено модель поетапного розвитку сучасних міст від коаліцій зростання до більш широких коаліцій. Розкрито мотиви та стимули інституціоналізації міської політики, інструменти рекрутизації локальної політичної еліти та перспективи подолання соціальних протиріч.

Ключові слова: коаліція зростання, міський політичний режим, прогресистська коаліція, селективні стимули

Сучасне місто представляє достатньо багатошарове утворення, пронизане різноманітними глобальними та локальними сенсами. Воно є одночасно самостійно конституйованим соціальним утворенням та діючим центром глобальних зрушень. Процеси десуверенізації, корозії державності, поширення неформалізованих транснаціональних зв'язків та ін. створюють сучасний вимір суспільного буття, що відображається у становленні міських політичних еліт в умовах конкурентної боротьби. Сьогодні локального значення набуває жорстка політична конкуренція та становлення неформальних громадських рухів, поширення практики зрощення економічного та політичного із становленням громадського, інституціоналізуються владні відносини та розширюється басейн рекрутування політичної еліти. Ці процеси достатньо суперечливі та мають різноманітні соціальні витоки, що починаються із єдиної центральної вісі обмеженості ресурсів розвитку. Відповідно не тільки різноманітні групи спільноти змагаються за використання ресурси, але й змагаються можливі стратегії розвитку. Наприклад, економічне зростання versus екологічна гармонізація; плюралізація поля місцевої політики versus встановлення незалежної від громадськості стійкої еліти.

Звичайно, охопити таке широке коло питань у межах однієї статті неможливо, тому її головним завданням є відображення можливості гармонізації локального буття в сучасних політико-економічних умовах. Подібні проблеми достатньо широко репрезентовані в роботах К. Стоуна, Х. Молотча, Дж. Молленкопфа, С. Верби, Дж. Прессмана, Д. Тева, О. Дуки та інших дослідників.

У модерному світі оформлюється доволі жорсткий розподіл акторів у межах економічного життя локальних спільнот. На достатньо наближеному до рівня прийняття політичних рішень назріває стратегічне завдання отримання доступу до питань збільшення та розподілу земельної ренти, невиконання якої детермінує вже звичну для всієї спільноти необхідність оплачувати витрати зростання.

Разом із тим спостерігаються значні зрушення у сенсі посилення неформальної комунікації не тільки у бізнес-середовищі, але й у процесах творення прогресистських політичних рухів, перша хвиля яких спостерігалась у 60-их роках на території США, а в Україні, як і на всьому пострадянському просторі, їх активізація детермінується процесами розпаду СРСР та періодичним посиленням анти авторитарних рухів. Для розвинених країн Заходу такі рухи відзначились за рахунок створення достатньо прогресивного за ідеологічною та діяльною ознакою басейну рекрутуванню нової еліти, що за рахунок інституту виборів змогла отримати доступ до каналів комунікації коаліції зростання та впливати на процес прийняття питаннях порядку денного території.

Вплітання у місцеві коаліції представників різних за спрямованістю секторів суспільства: публічної адміністрації, бізнес-еліти та громадського сектору; стає ключовим моментом унікальності розвитку території та детермінує його гармонійність. Відтак важливим питанням є розгляд механізмів збереження та відтворення коаліції зростання в умовах сталого гармонійного розвитку локальних спільнот. За таких умов кросс-секторальна діяльність стає основою комунікації не тільки в межах сформованої коаліційної влади, але й у вимірі її постійного оновлення.

Феномен уможливлення кооперації різних за соціальною суттю акторів лежить у площині збільшення індивідуальних переваг при груповій діяльності. Однак така суспільна кооперація завжди перебуває в умовах динамічних зсувів, що пояснюється конкуренцією за інституціоналізовані організаційні та монетарні ресурси на фоні дедалі зростаючої земельної ренти.

Для прогресистської коаліції встановлений політичний режим завжди є даністю, вона є інерційною силою, а не першопричиною політичних зрушень. Проти неї коаліція зростання постає структурованою та ефективною констеляцією акторів, що володіє мережею провідників влади. Громадські рухи борються за вже встановлені ресурси, сконцентровані у машині зростання, з метою розподілити зиски від зростання серед якомога більшої частини населення, зменшуючи таким чином соціально-економічні розриви. Звичайно у такій ситуації «принесені акторами жертви можуть бути невідповідними тим вигодам, що здатні принести їх окремі дії», (Stone 1989, p. 186) [1, с. 186] однак збільшується потреби в утворенні спільної стратегії дій для об'єднання різноманітних міських ресурсів.

Важливим механізмом, що забезпечує сталість зв'язків при утворенні нової широкої констеляції акторів є селективні стимули, що володіють глибоко суб'єктивними властивостями та доповнюють групові цілі системою індивідуальних винагород та покарань, що уможливлюють розроблення та реалізацію спільної стратегії розвитку. Актори, що дотримуються групових правил, з рештою, «отримують персональну винагороду та користуються всіма перевагами»; (David & Kantor 1988, p. 63) [2, с. 63] та не втрачають важливих переваг і не накликають на себе санкцій з боку групи. Таким чином здійснюється задоволення селективних стимулів.

Звичайно, що ззовні відбувається певна політична міфологізація та ритуалізація цього процесу, покликана легітимізувати процес оформлення коаліції. Використовуються категорії символічної політики та декларування волонтерських інтенцій. Однак діяльність машини зростання забезпечується через широке використання селективних стимулів; «вводячи різні форми дисципліни, опір яких на емоційну основу не передбачається», (Verba & Orren 1990, p. 117) [3, с. 117] що пояснюється мінливістю стимулів волонтерської діяльності на противагу сталості механізмів заохочення та покарання. Дії доброї волі здатні лише на перемоги «одного ранку»

(Riordon 1963, p. 18) [4, с. 18], які здійснюють недовготривалий вплив. У свою чергу коаліція зростання виробляє порядок денний, який забезпечується відповідною ресурсною основою. Прогресистська коаліція, яка прагне до інституціоналізації бази суспільної підтримки, вона має конвертувати мінливий ресурс масової підтримки в довготривалу систему заохочень та покарань. За рахунок цього виникає потреба у зближенні та взаємодії із антагоністичною коаліцією зростання.

Селективні матеріальні стимули здатні поєднуватись з різноманітними формами емоційної підтримки та груповими вимогами та створюють значний потенціал до вирішення проблем колективної дії. Більш того, «селективні стимули можуть об'єднати різноманітні групи, мінімізувавши вплив питань, що роз'єднують і створюючи кооперацію навколо моментів, що об'єднують», (Allen & Fuqua 1985, p. 59) [5, с. 59] наприклад, відновлення території Атланти було надзвичайно спірним питанням від 40-х років і до кінця XX століття, проте селективні стимули дозволили створити різноскладову управлінську коаліцію, яка безперервно оновлювалась.

При цьому необхідно зазначити, що не кожен міський політичний режим досягає подібного гармонійного стану політичного середовища, що означає його недосконалість, яка детермінується відсутністю позитивної динаміки соціального розвитку. Зокрема, коаліція сервісу має значно легше завдання, ніж режими, що приймають активний стиль управління; «для обслуговування традиційних потреб необхідні мінімальні зусилля та перманентне підтримання безлічі узгоджених позицій та норм, що підсилюють пасивність», (Esping-Andersen 1990, p. 128) [6, с. 128] яка нівелює можливість соціальних перетворень. Кросс-секторальну кооперацію здійснюють актори, які створюють виклики для порядку денного коаліції сервісу. Коаліція зростання вітально діє у залежності не від апріорі відомих позицій акторів, а від факту їх постійної зміни. Вона є центром динамічної кооперації. Відповідно прогресистський режим не може походити від режиму сервісу, а діяльність економічних акторів при збільшеному масштабі є позитивним явищем. Однак більш гармонійний розвиток спільноти потребує принаймні послаблення позицій коаліції зростання за рахунок піднесення громадського сектору. Тому нових сенсів отримує теза про важливість загострення та зближення суспільних протиріч для подальшого розвитку спільноти.

Ресурси об'єднуються для реалізації складних проектів. Для здійснення програм по оновленню міста коаліція має «демонструвати високий рівень координації» (Stone 1989, p. 188) [1, с. 188], при цьому здійснювати її в умовах загострення протиріч серед старих та нових акторів. Подібні проекти вимагають негайних зусиль та витрат із відтермінованими поверненнями; ризики та короткострокові незручності часто слугують платою за успіх. Прессман та Вілдавські зазначають, що «складність здійснення спільних дій є серйозною перешкодою для ефективної реалізації проекту», (Pressman & Wildavsky 1984, p. 94) [7, с. 94] тому такі складні програми як оновлення міста потребують концентрації розрізнених ресурсів та сприяють зростанню напруженості між груповими та індивідуальними інтересами.

Однак, і це відображається у ігровій теорії Аксельфорда, «актори, які виявляють здатність до співпраці можуть отримати перевагу при конкуренції з тими, що нездатні досягти кооперації», (Axelrod 1984, p. 37) [8, с. 37] а це стає ключовим елементом утворення стійкого ядра коаліції. Так, наприклад, протестні групи мобілізують ресурс соціальної підтримки через акцентуацію відмінностей, як зазначав Сол Алінські, «вплив на непідготовлені маси породжує нездорові розбіжності» – (Silberman 1964, p. 220) [9, с. 220] це не дозволяє отримати роль центрального елементу міцної коаліції. Подібні утворення не виявляють здатність до об'єднання прихильників та основних акторів у мережу стійкої кооперації. Ці рухи радше покладаються на інтенсивну підпитку образу зовнішнього ворога, що був умовою початкової мобілізації. На противагу протестним групам, бізнес-коаліція здатна нарощувати ресурси селективних стимулів та застосовувати їх у груповій діяльності. Таким чином селективні стимули стають вітальними чинниками створення та сталого розвитку політичного режиму.

Селективні стимули слугують не тільки основою оформлення громадської кооперації, але «вони також є об'єктом боротьби» (Stone 1989, p. 190) [1, с. 190]; контроль над використанням селективних стимулів означає домінування у груповій взаємодії. Переадресація контролю над селективними перевагами до бізнес-сектору, забезпечу фундамент коаліції зростання у якості центрального ядра мережі громадської кооперації. Відтак бізнес-еліта одночасно «концентрує можливість просувати довговічний, ефективний політичний режим підконтрольний приватним інтересам» (Ginsburg 1992, p. 158) [10, с. 158] і забезпечує його за рахунок взаємозалежностей між міськими інвесторами.

Далі необхідно окремо проаналізувати чинники, що надають коаліції зростання статусу домінуючого режиму та без нейтралізації яких, неможливе формування прогресистської коаліції у якості потужної опозиції. Влада коаліції зростання засновується та обмежується наступними факторами:

1) влада розподіляється між всіма акторами, що входять до коаліції;

2) коаліція складається за рахунок здатності реагувати на умови, що постійно змінюються; вона не покладається на те, що якась подія обов'язково відбудеться або не відбудеться;

3) сукупність домовленостей, на основі яких об'єднується правляча коаліція, підтримує потреби, що виходять із необхідності конституювання самостійної політики, яка не залежить від персональних вподобань або потреб окремих акторів (Stone 1989, p. 195) [1, с. 195].

Міська бізнес-еліта не може робити те, що їй заманеться; вона може лише позиціонувати себе через досягненні домовленості. Коаліція зростання самообмежується, роблячи це «не через зовнішні чинники, а через необхідність підтримки коаліційних потреб», (Sassen-Koob, S 1984, p. 147) [11, с. 147] що об'єднуються довкола проблем ефективного адміністрування. Разом із тим виникає потреба у більш широкій кооперації, яку формують як актори, що забезпечують притік інвестицій на територію, так і лідери суспільної думки, здатні мобілізувати електоральну підтримку. Відповідно прогресистська коаліція сплачує свою можливість мобілізувати широкі верстви населення як ренту за вхід у правлячу коаліцію.

У результаті різні актори відчувають вплив збоку внутрішньої дисципліни, яка забезпечує кооперацію. У випадку бізнес-еліти, незначна чисельність,

спорідненість інтересів, спільна історія та постійність основних акторів підтримують взаємну участь. Селективні стимули та доступ до інституціоналізованих ресурсів поширюють дисципліну на акторів, що репрезентують прогресистську коаліцію, яка є більш численною та відповідно значно менш гомогенною.

Структурна влада бізнес-еліти заснована на факті приватного володіння матеріальними та фінансовими ресурсами. У подальшому ці ресурси дозволяють здійснювати вирішальний вплив на існуючу мережу громадської кооперації. «Розміщуючись у центрі широкої суспільної системи кооперації», (Mollenkopf 1989, p. 125) [12, с. 125] бізнес-еліта стає незамінним партнером для публічної адміністрації. Інкорпорація у сферу впливу бізнес-еліти мережі громадської кооперації підсилює її структурну владу, що визначає неминучість альянсу місцевих політиків із економічними акторами.

Здатність охоплювати дотичні суспільні системи окреслює комплексний характер влади коаліції зростання і те, що ця влада залежить від політично ефективного використання власних та сторонніх ресурсів. Бізнес-еліта відчуває нестачу чисельності, однак вдалі маніпуляції підводять під її порядок денний масовий ресурс прогресистських коаліцій. Цей процес здійснюється через три кроки:

1) Прищеплення серед власних партнерів із бізнес-коаліції та публічних політиків, більш широкого бачення суспільного розвитку;

2) Готовність до взаємного використання ресурсів у режимі кооперації зі своїми союзниками. Вона стає тим механізмом, який створює значний фундамент, що для громадських рухів переважає над можливими незручностями, байдужістю чи побоюваннями;

3) Бізнес-еліта може запропонувати більш вигідну модель взаємовідносин персонам та організаціям, які здатні отримати найбільшу електоральну підтримку. Партнерство з бізнес-елітою дозволяє перейняти форми інституціоналізації, необхідні для сталого розвитку політичного руху (Stone 1989, p. 196) [1, с. 196].

Звичайно подібну активність коаліція зростання може провадити й виключно за рахунок участі власних акторів, однак більш повноцінна та швидка реалізація порядку денного можлива лише при об'єднанні всіх можливих ресурсів. Хоча бізнес-еліта не володіє владою для безпосереднього управління спільнотою і не володіє однозначними гарантіями щодо просування власних пунктів порядку денного. Тим не менш вона є надзвичайно цінним союзником – особливо для акторів, які орієнтуються на зміни та досягнення – щоб не обміняти власні електоральні ресурси на можливі переваги збоку кооперації із коаліцією зростання. У той же час політично активний бізнес намагається самостійно підсилювати свій вплив на прийняття рішень через безпосередні асигнації у міську політику. З рештою, так чи інакше економічні актори завжди вкладають потужні інституціоналізовані ресурси в оформлення локального політичного режиму.

Бібліографічні посилання

1. Stone C.N. Regime Politics, Governing Atlanta 1946-1988 [Текст] / C.N. Stone – University Press of Kansas – 1989 – 314 p.

2. David S. The Dependent City: The Changing Political Economy of Urban America [Текст] / S. David, P. Kantor – Glenview : Scott, Foresman and Company – 1988 – 307 p.

3. Verba S. Elites and the Idea of Equality. A Comparison of Japan, Sweden, and the United States [Текст] / ed. by S. Verba, G. Orren – Cambridge : Harvard University Press – 1990 – 343 p.

4. Riordon W. L. Plunkitt of Tammany Hall [Текст] / W.L. Riordon. – New York : E.P. Sutton – 1963 – 131 p.

5. Allen K. D. Eliminating selective stimulus control: a comparison of two procedures for teaching mentally retarded children to respond to compound stimuli [Текст] / K.D. Allen, R.W. Fuqua // J Exp Child Psychol – 1985 Feb – № 39(1) – P. 55–71

6. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism [Текст] / G. Esping-Andersen – Cambridge : Polity Press, 1990. – 260 p.

7. Pressman J. F Implementation : 3d. ed. [Текст] / J.F. Pressman, A. Wildavsky – Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1984 – 281 p.

8. Axelrod R. The Evolution of Cooperation [Текст] / R. Axelrod – New York : Basic Books, 1984 – 264 p.

9. Silberman C. E. Crisis in Black and White [Текст] / C.E. Silberman – New York : Random House, 1964 – 370 p.

10. Ginsburg N. Divisions of Welfare. A Critical Introduction of Comparative Social Policy [Текст] / N. Ginsburg – London : SAGE Publications, 1992 – 228 p.

11. Sassen-Koob S. The New Labor Demand in Global Cities [Текст] / S. Sassen-Koob // Cities in Transformation: Class, Capital, and the State / ed. Smith M.P.– Beverly Hills, Calif. : Sage, 1984 – P. 139–172

12. Mollenkopf J. Who (or What) Runs Cities, and How? [Текст] / J. Mollenkopf // Sociological Forum. – 1989. – Vol. 4. – № 1. – P. 119–137

Левчук П. Социетальные смыслы гармонизации локального пространства

Рассматриваются вопросы формирования городского политического пространства в разрезе противоречивых влияний местной администрации, бизнес-элиты и городского сообщества. Определяется модель поэтапного развития современных городов от коалиций роста к более широким коалициям. Раскрываются мотивы и стимулы институционализации городской политики, инструменты рекрутизации локальной политической элиты и перспективы преодоления социальных противоречий.

Ключевые слова: коалиция роста, городской политический режим, прогрессистская коалиция, селективные стимулы

Levchuk P. Societal sense of harmonization local area

The problems of the formation of public political space take a new view according to terms of controversial effects of local administration, the business elite and the urban community. Determine the model of gradual development of modern cities growth coalitions to broader coalitions. Disclosed motives and incentives to institutionalize urban policy instruments of recruit a local political elite and perspectives to overcome social contradictions.

Keywords: growth coalition, urban political regimes, progressive coalition, selective incentives

References:

Allen, KD & Fuqua RW 1985, 'Eliminating selective stimulus control: a comparison of two procedures for teaching mentally retarded children to respond to compound stimuli'. *J Exp Child Psychol*, № 39(1), pp. 55–71

Axelrod, R 1984, The Evolution of Cooperation. Basic Books, New York.

David, S & Kantor, P 1988, The Dependent City: The Changing Political Economy of Urban America. Scott, Foresman and Company, Glenview.

Esping-Andersen, G 1990, The Three Worlds of Welfare Capitalism Polity Press,– Cambridge.

Ginsburg, N 1992, Divisions of Welfare. A Critical Introduction of Comparative Social Policy. SAGE Publications, London.

Mollenkopf, J 1989, 'Who (or What) Runs Cities, and How?'. *Sociological Forum,* Vol. 4, № 1, pp. 119–137

Pressman, JF & Wildavsky, A 1984, Implementation: 3d. ed. University of California Press, Berkeley & Los Angeles.

Riordon, WL 1963, Plunkitt of Tammany Hall. E.P. Sutton, New York.

Sassen-Koob, S 1984, 'The New Labor Demand in Global Cities'. *Cities in Transformation: Class, Capital, and the State.* Sage, Beverly Hills, Calif., pp. 139–172

Silberman, CE 1964, Crisis in Black and White. Random House, New York.

Stone, CN 1989, Regime Politics, Governing Atlanta 1946-1988. University Press of Kansas.

Verba, S & Orren, G 1990, Elites and the Idea of Equality. A Comparison of Japan, Sweden, and the United States. Harvard University Press, Cambridge.

Надійшла до редколегії: 30.09.2013 р.

УДК 327

Н. М. Микитчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ В СФЕРІ КУЛЬТУРИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Досліджуються напрямки та перспективи співпраці України з країнами Центральної Азії в культурній сфері. Аналізується оптимальність підходів в етнонаціональному контексті в Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані. Розглядається міждержавна нормативно-правова база у сфері культури, наявність та діяльність української діаспори, національно-культурних центрів. Відзначаються іміджеві програми України шляхом матеріальної підтримки осередків українства в цих країнах. Зазначаються значні перспективи розвитку відносин в області туристичних обмінів. Визначається загальна роль співробітництва у сфері культури у міждержавних відносинах.

Ключові слова: Україна, Центральна Азія, культура, національно-культурні центри, діаспора, співробітництво, угоди, перспективи.

Постановка проблеми. За нових геополітичних обставин початку XXI ст. Центральна Азія набуває все більшого стратегічного значення. Регіон відіграє важливу і довгострокову роль у сферах сировинних ресурсів та безпеки, що підвищує увагу до нього великих держав, чиї інтереси тут перетинаються. Після набуття державами Центральної Азії незалежності перед ними постали серйозні внутрішні проблеми. Країни регіону йдуть шляхом поступового зміцнення стабільності, але деструктивні фактори досі присутні. Ця обставина визначила основу внутрішнього устрою і особливості зовнішньої політики.

Внаслідок зростаючого стратегічного значення Центральної Азії для зовнішньої політики України її роль і місце можуть бути у майбутньому переоцінені. Україна застосовує з країнами регіону як багатосторонній, так і двосторонній підходи. Багатосторонній варіант відносин головним чином представлений у СНД, де сформувалася широка, але не завжди ефективна платформа для розвитку зв'язків. Двосторонній формат, природно, представлений відносинами України з окремими державами Центральної Азії. Такі зв'язки не менш важливі, їм навіть більшою мірою властивий основоположний характер. Важливою складовою відносин України з республіками Центральної Азії, безумовно, є співпраця в культурній сфері.

Різні аспекти взаємовідносин України з країнами Центральної Азії стали об'єктом дослідження ряду авторів. Так, однією з перших робіт з даної проблеми стала колективна монографія під редакцією Б. О. Парахонського (Parakhons`kyy & et al 2001) [10]. Значний дослідницький інтерес представляє монографія під редакцією В. Шведа, в якій дано аналітичні оцінки проблемам і перспективам азіатського напрями зовнішньої політики України (Shveda 2008) [1]. Загальні вектори співпраці України з країнами регіону розглянув, виділивши пріоритетні напрямки, Р. Джангужин (Dzhanguzhyn 2009) [2]. Значна частина робіт присвячена двостороннім взаєминам України з Туркменістаном, Казахстаном, Узбекистаном, Киргизстаном і Таджикистаном (Dudnik 2010; Kazikhanov; Shukhrat) [3; 4; 8]. Крім того, у роботі використані статті, в яких визначається роль окремих факторів на зовнішньополітичний курс країн Центральної Азії (Shukhrat) [8]. Таким чином, проблема формування та розвитку співробітництва України з країнами Центральної Азії на сучасному рівні представлена в науковій літературі, проте окремі аспекти культурної співпраці вимагають більш детального розгляду та теоретичного узагальнення.

Метою дослідження є аналіз особливостей та перспектив взаємовідносин України з країнами Центральної Азії в культурній сфері.

Основні положення. Співпраця України в культурній сфері з Казахстаном регулюється двома основними договірними документами – Угодою між Урядом України та Урядом Республіки Казахстан про культурне співробітництво (20 березня 1993 р.) та Договором про культурне співробітництво між міністерствами культури України та Казахстану (20 вересня 1995 р.). Також діє ще 12 міжрегіональних угод, що містять у собі елементи культурного співробітництва між регіонами та містами двох країн (Kazikhanov) [4].

Проведення Року Казахстану в Україні в 2007 р. і Року України в Казахстані в 2008 р. активізувало культурно-гуманітарне співробітництво двох країн. Протягом 2007 р. в Україні відбулося понад 200 різних заходів, а в 2008 р. в Казахстані – понад 150 заходів, більшість з яких – це художньо-культурні акції. Обидві країни регулярно проводять дні культури, до участі в яких залучаються провідні майстри мистецтв двох країн. Без сумніву, відкриття в Києві пам'ятника Ж. Жабаєву і в рік 200-річчя з дня народження Т. Шевченка – пам'ятника Кобзареві в Астані надасть новий імпульс відносинам двох держав. Крім того, слід зважати на те, що на 2013 – 2014 рр. заплановано Дні культури Казахстану в Україні та України в Казахстані (Kazikhanov) [4].

Важливими чинниками, які позитивно впливають на взаємодію в культурній сфері, є достатньо зважена зовнішня політика Казахстану стосовно України, застосування оптимальних підходів у етнонаціональному контексті, наявність великої української діаспори, ряд історичних подій, які тісно пов'язують долі обох народів. Українська діаспора є третьою за чисельністю етнічною групою після казахів і росіян. У РК нині мешкає понад 330 тис. представників української національності, функціонує 26 українських громадських об'єднань, 56 філій.

Народи двох країн об'єднує Тарас Шевчен-

ко, який у 1850-1857 рр. перебував на засланні в Мангистауській області. На згадку про нього в 1939 р. Форт-Олександрівський був перейменований у Форт-Шевченко, нині в місті діє музей Т. Шевченка і є картинна галерея з картинами та копіями його робіт. Твори Тараса Григоровича високо цінував казахський поет і мислитель Жамбил Жабаєв, який написав поему на честь його 125-річчя – «Гімн про Тараса». В багатьох містах є вулиці його імені, в Актау встановлено найбільший у світі пам'ятник Кобзареві. Традиційними стали щорічні Шевченківські читання (Ukrayins`ko-Kazakhstans`ki vidnosyny 2010) [9].

У 1989 р. в Алмати створено перше українське об'єднання – Український культурний центр. Товариства українців діють в Астані, Актау, Аркалику, Жезказгані, Караганді, Костанаї, Павлограді, Байконурі й інших містах. Українські національно-культурні об'єднання представлено у такій унікальній громадській інституції, як Асамблея народу Казахстану, яка об'єднує всі народності та етноси країни. Українська мова в деяких навчальних закладах вивчається як самостійний предмет, у ряді міст РК діють українські школи. У Казахстані функціонує 23 українських національно-культурні центри, виходять в ефір теле- і радіопередачі українською мовою, видаються дві газети українською мовою – «Вісті України» та «Українські новини» (Respublikans`ka gazeta…) [11].

Чисельність казахської громади, яка мешкає в Україні на сьогодні становить близько чотирьох тисяч осіб. Їх розосереджено в усіх регіонах України, вони займаються підприємницькою діяльністю, працюють у різних галузях державної служби, економіки, культури і мистецтва.

Виникненню і діяльності українських національно-культурних центрів в Узбекистані сприяла «Декларація про шляхи поглиблення українсько-узбецького співробітництва», підписана в червні 1995 р. в Ташкенті президентами обох країн. У Декларації, зокрема, закріплювалося зобов'язання сторін не допускати жодної дискримінації представників обох народів за національною ознакою. Були також підписані міжурядові угоди про співробітництво у сфері освіти, науки і технологій, а також в області охорони здоров'я, фізичної культури і спорту. Основою для подальшого розвитку українсько-узбецьких взаємин, у тому числі, у галузі культури і мистецтва став «Договір про дружбу і подальше поглиблення всебічного співробітництва між двома державами», підписаний Президентами Л.Д. Кучмою і І.А. Карімовим 19 лютого 1998 р. Обидві держави зобов'язалися сприяти подальшому розвитку українсько-узбецького стратегічного партнерства в дусі рівноправності, взаєморозуміння, поваги та довіри, що існують між двома державами (Dudnik 2010, p. 18) [3, с. 18].

Велику роль у розвитку українсько-узбецьких міждержавних культурних і мистецьких зв'язків відіграє більш ніж 100-тисячна українська діаспора Узбекистану та більш тридцятитисячна узбецька діаспора України. Українська діаспора в Узбекистані сформувалася, головним чином, у період після Другої світової війни. Від 1959 р. до 1970 р. чисельність українців у республіці зросла з 87,9 тис. до 111,7 тис. чоловік. За даними перепису населення 1989 р. в Узбекистані проживало вже 153,2 тис. етнічних українців (0,8% населення країни). Більше половини з них проживало в Ташкенті і в столичній області. Зараз в Ташкенті проживає 46 тис. українців. Своєю рідною мовою вважали українську 49,2% українців Узбекистану (Dudnik 2010, p. 22) [3, с. 22].

Зараз розвиваються двосторонні міждержавні відносини, які створили сприятливий ґрунт для створення і діяльності в Узбекистані українських національно-культурних центрів, а в Україні – узбецьких. У 1993 р. в Ташкенті було засновано Український культурний центр «Батьківщина», який прагне згуртувати українську діаспору Узбекистану на засадах збереження етнічної ідентичності, відродження української культури, традицій, зміцнення міжетнічного взаєморозуміння і злагоди в узбецькому суспільстві. На початку 2000-х рр. культурний центр включав колективних членів: Ташкентський тракторний завод (понад 200 членів), Ташкентський сільськогосподарський машинобудівний завод (Ташсільмаш) (150), Ташкентське авіаційне виробниче об'єднання (Таво) ім. Чкалова (516) і його ансамбль «Калинка», а також музей Грабовського (25). При центрі діє український фольклорний колектив «Черемшина», ансамбль народних інструментів.

Центр влаштовує святкування національних свят, численні виставки, вечори, присвячені видатним особистостям української історії та культури – Т. Шевченку, Л. Українці, М. Гоголю; концерти майстрів мистецтв, фестивалі узбецької і української музики, надає благодійну допомогу дітям-сиротам та літнім людям українського походження. Культурним центром засновано спеціальні премії ім. Т. Шевченка та пам'ятний знак, яким нагороджуються особи і колективи, які зробили значний внесок у розвиток дружби і міжнаціональної злагоди між народами.

Крім «Батьківщини», зараз в Узбекистані діє ще п'ять українських культурних центрів: Республіканський центр «Славутич» (М. Ташкент), «Надія» (м. Янгіюль), «Мрія» при заводі Таво ім. Чкалова (М. Ташкент), Український культурний центр Ташкентської області і Український культурний центр м. Алмазік (Dudnik 2010, p. 22) [3, с. 22]. У грудні 1997 р. засновано товариство дружби «Україна – Узбекистан», покликане сприяти розвитку і поглибленню співпраці між двома країнами, зміцненню дружби між двома народами.

Україномовна газета «Надія» випускається Янгіюльським українським культурним центром. На її сторінках публікуються матеріали, присвячені внутрішній і зовнішній політиці України, двостороннім відносинам, життя української громади в Узбекистані. Газета існує на громадських засадах і поширюється безкоштовно. З 1996 р. Український культурний центр «Батьківщина» став випускати однойменний вісник «Батьківщина». У тому ж році на узбецькому телебаченні почала виходити телепередача «Добра хата», яка значну частину ефірного часу присвячує популяризації української культури.

Завдяки великій українській діаспорі в Узбекистані, становленню незалежності української та узбецької держав з'явилася можливість для збереження національної ідентичності українського населення Узбекистану, а узбецького в Україні, для повноцінної інтеграції української і узбецької національних меншин в громадянське суспільство Узбекистану та України.

Останнім часом активно розвиваються і зміцнюються українсько-туркменські культурні зв'язки. 12-13 вересня 2011 р. Президент В. Янукович відвідав Туркменістан з офіційним візитом. Під час візиту президенти двох країн підписали спільну Заяву про розвиток відносин друж-

би та співробітництва між Україною і Туркменістаном. Також у присутності глав держав було підписано Програму співробітництва в галузі культури між Міністерством культури України і Міністерством культури і телерадіомовлення Туркменістану на 2012-2014 роки та Програму співробітництва між Міністерствами закордонних справ України та Туркменістану на 2012 рік (Klyuev priglasil turkmenskikh…) [5].

У Туркменістані діє товариство дружби «Україна-Туркменістан», при Посольстві України в Ашхабаді діє недільна школа української мови. 10-14 квітня 2011 р. проведено Дні культури України в Туркменістані. Українська сторона організувала в 2012 р. проведення Днів культури Туркменістану в Україні (Mkhitarian 2010, p. 33) [6, с. 33].

Поступово активізувалася співпраця в культурній сфері з Киргизстаном. Концептуальні підходи роботи посольства України в Киргизстані з поглиблення співпраці в культурно-гуманітарній сфері формуються на основі давніх традицій культурного обміну, що існують між двома країнами, та наявністю в Киргизстані досить численної української діаспори – близько 27 тис. Чоловік (Partnerstvo dlia ustoychevykh…) [7].

Українська дипломатична установа в Киргизстані реалізує затверджений МЗС План заходів щодо виконання іміджевої програми України шляхом матеріальної підтримки осередків українства в цій країні. Протягом 2008 р. було проведено низку культурно-просвітницьких заходів в Киргизькій Республіці. Це і традиційні новорічні свята в школах та університетах, Шевченківські читання, студентські фестивалі, зустрічі з ветеранами Другої світової війни, чорнобильцями. Широкого розголосу набули урочистості з нагоди 90-річчя видатного вченого Киргизької Республіки, доктора філологічних наук, професора Бішкекського гуманітарного університету, активного члена української громади Киргизстану, етнічного українця І. Шерстюка. Яскравим святом в Національному театрі опери та балету Киргизстану став вечір української музики.

У 2000-х рр., за сприяння українського посольства, вийшли у світ книжки: «Українці в Киргизстані», «Киргизька література і Тарас Григорович Шевченко. Дослідження та матеріали». Протягом всього часу існування посольство підтримує молодого киргизького художника українського походження Романа Гуманюка. Українським посольством була організована виставка його робіт у Бішкекському музеї образотворчих мистецтв. У січні 2009 р. за сприяння Бішкекської мерії українське посольство організувало облаштування території, прилеглої до будинку, інформаційний стенд з фотоінформацією про Україну (Partnerstvo dlia ustoychevykh…) [7].

Значні перспективи розвитку відносин між Україною та Киргизстаном є і в області туристичних обмінів. Безумовно, що велика кількість українців хотіло б відвідати Киргизстан. Одним з гальмуючих факторів, зокрема, у розвитку культурних зв'язків, залишається відсутність прямого транспортного сполучення. Це стримує багатьох українців у їх бажанні побувати на «високогірній перлині світу» – озері Іссик-Куль.

В останні роки активізувалися культурні зв'язки України з Республікою Таджикистан. У січні 2012 року в Національній спілці письменників України за підтримки Посольства Республіки Таджикистан відбулася презентація книги відомого українського письменника XX століття, лауреата Державної премії імені Лесі Українські Григора Тютюнника, яка була видана на таджицькій мові в перекладі таджицького письменника Абдулхаміда Самада. У презентації взяли участь керівництво та члени Спілки письменників України, представники творчої і наукової громадськості, журналісти, дипломати, а також члени таджицької діаспори в Україні.

Посольство Таджикистану в Україні в рамках заходів, присвячених 20-річчю встановлення таджицько-українських дипломатичних відносин організувало проведення на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка науково – практичної конференції «Таджикистан і Україна в Євразійському просторі. Приклад діалогу», а також організацію виставки книг таджицьких письменників і поетів, виданих українською мовою та книг українських авторів, що вийшли на таджицькій мові.

Налагоджуються зв'язки між Національною Академією мистецтв України, Спілкою художників України та Спілкою художників Таджикистану, розглядається питання про спільне навчання молодих творчих працівників, проведення виставок образотворчого мистецтва. У лютому – березні 2012 року відбулася персональна виставка робіт молодої художниці Олесі Джураєвої, уродженки Таджикистану, яка сьогодні успішно розвиває свою творчість на українській землі (Shukhrat) [8].

Прикладом співпраці України з Таджикистаном можна назвати програму офіційного візиту Президент Таджикистану Емомалі Рахмона у Дніпропетровськ 16 грудня 2011 р. Під час візиту він відвідав Дніпропетровський історичний музей імені Д. Яворницького, де познайомився з культурно-історичною спадщиною нашого регіону, залишив запис у книзі почесних гостей, діораму «Битва за Дніпро». У Національному гірничому університеті, відбулась зустріч Емомалі Рахмона зі студентами та представниками таджицької діаспори Дніпропетровщини.

Таким чином, на сучасному етапі головними напрямками культурного співробітництва між Україною та країнами Центральної Азії є культурний обмін; сприяння українській діаспорі в країнах регіону в задоволенні культурологічних потреб, підтримка її зв'язків з етнічною Батьківщиною; поглиблення регіональних зв'язків. Водночас Україні слід активніше розвивати наукові, туристичні, спортивні зв'язки, фінансувати існуючі культурні організації та мистецькі заходи в країнах регіону. Така співпраця є вкрай необхідною для поступового формування в українському суспільстві необхідності міжцивілізаційного діалогу, усвідомлення культурної багатогранності та підсилення релігійної терпимості. Культурні контакти з народами Центральної Азії, які тривалий час мали з українським народом спільний історичний розвиток та спільні ментальні впливи, де сформувалася чисельна українська діаспора, є безсумнівно необхідними, а їх теоретичне дослідження потребує подальшого розвитку.

Бібліографчні посилання

1. Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми та перспективи. Аналітичні оцінки [Текст] / за ред. В.О. Шведа. – К. : НІСД, 2008. – 222 с.

2. Джангужин, Р. Вектори співпраці України з державами Центральної Азії [Текст] / Р. Джангужин // Персонал. – 2009. – № 2. – С. 4–13.

3. Дуднік, О. Українсько-узбецькі стосунки. Історія і сучасність [Текст] / О. Дуднік // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 17–22.

4. Казиханов Є. Казахстан – Україна: століттями закріплена дружба [Електронний ресурс] / Є. Казиханов. – Режим доступу : http://www.day.kiev.ua/232995

5. Клюев пригласил туркменских студентов в украинские вузы [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://news.liga.net/news/N1109508.html

6. Мхитарян, Н. Л. Формування нового зовнішньополітичного курсу Туркменістану та перспективи розвитку відносин з Україною [Текст] / Н. Л. Мхитарян // Трибуна. – 2010. – № 1-2. – С. 32–35.

7. Партнерство для устойчивых результатов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org.kg/ru/component/resource/article/233-What%20UN%20does/5-joint-programmes

8. Шухрат С. Таджикистан и Украина: 20 лет отношений доверия и взаимопонимания [Электронный ресурс] / С. Шухрат. – Режим доступа : http://umma.org.ua/ru/persons/Tadzhikistan_i_Ukraina_20_let_otnosheniy_doveriya_i_vzaimoponimaniya/206

9. Українсько-Казахстанські відносини [Електронний ресурс] // УКРІНФОРМ. – 2002. – Режим доступу : http://news2.ukrinform.com.ua:8101/States/Kazakh/vidnos.html

10. Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України: монографія / [Б. О. Парахонський, Ю. В. Павленко, А.З. Гончарук та ін.] ; за ред. Б. О. Парахонського. [Текст] – К., 2001. – 543 с.

11. Республіканська газета українців Казахстану [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrgazeta.kz/index.html.

Микитчук Н. В. Сотрудничество Украины со странами Центральной Азии в сфере культуры: особенности и перспективы

Исследуются направления и перспективы сотрудничества Украины со странами Центральной Азии в культурной сфере. Анализируется оптимальность подходов в этнонациональном контексте в Казахстане, Кыргызстане, Таджикистане, Туркменистане, Узбекистане. Рассматривается межгосударственная нормативно-правовая база в сфере культуры, наличие и деятельность украинской диаспоры, национально-культурных центров. Отмечаются имиджевые программы Украины путем материальной поддержки ячеек украинства в этих странах. Отмечаются значительные перспективы развития отношений в области туристических обменов. Определяется общая роль сотрудничества в сфере культуры в межгосударственных отношениях.

Ключевые слова: Украина, Центральная Азия, культура, национально-культурные центры, диаспора, сотрудничество, соглашения, перспективы

Mykytchuk N. Cooperation between Ukraine and Central Asia in culture: characteristics and prospects

Trends and prospects of cooperation between Ukraine and countries of Central Asia in the cultural sphere are investigated. Optimality of approaches in ethno-national context in Kazakhstan, Kyrgyzstan , Tajikistan , Turkmenistan and Uzbekistan is analyzed. Considered the inter-state cultural regulatory framework, presence and functioning of Ukrainian Diaspora, national cultural centers. Ukrainian image programs supported by Ukrainian community in these countries are examined as well. Explored significant prospects of developing relations in tourist exchanges. Defined the overall role of cultural cooperation in international relations.

Keywords: Ukraine, Central Asia, culture, national cultural centers, Diaspora, cooperation agreements, prospects

References:

Dudnik, O 2010, ‘Ukrayins`ko-uzbets`ki stosunky. Istoriya i suchasnist`’ (‘Ukrainian-Uzbek relations. Past and present’). *Ukrayins`kyy istorychnyy zbirnyk*, Vyp. 13, pp. 17-22.

Dzhanguzhyn, R 2009, ‘Vektory spivpratsi Ukrayiny z derzhavamy Tsentral`noyi Aziyi’ (‘Vectors of Ukraine’s cooperation with Central Asia’). *Personal*, № 2, pp. 4-13.

Kazikhanov, Ye, Kazakhstan – Ukrayina: stolittiamy zakriplena druzhba (Kazakhstan - Ukraine: a friendship fixed by centuries), viewed: <http://www.day.kiev.ua/232995>.

Klyuev priglasil turkmenskikh studentov v ukrainskiye vuzy (Kluev invited Turkmen students in Ukrainian universities), viewed: <http://news.liga.net/news/N1109508.html>

Mkhitarian, NL 2010, ‘Formuvannia novogo zovnishn`opolitychnogo kursu Turkmenistanu ta perspektyvy rozvytku vidnosyn z Ukrayinoyu’ (‘Formation of a new foreign policy of Turkmenistan and prospects of relations with Ukraine’). *Trybuna*, № 1–2, pp. 32–35.

Parakhons`kyy, BO & et al 2001, Tsentral`na Aziya: geostrategichnyy analiz ta perspwktyvni mozhlyvosti dlia Ukrayiny: monografiya (Central Asia: geostrategic analysis and prospective opportunities for Ukraine: monograph). Kyiv.

Partnerstvo dlia ustoychevykh rezul`tatov (Partnerships for sustainable results), viewed: <http://www.un.org.kg/ru/component/resource/article/233-What%20UN%20does/5-joint-programmes>.

Respublikans`ka gazeta ukrayintsiv Kazakhstanu (Republican newspaper of Ukrainians in Kazakhstan), viewed: <http://www.ukrgazeta.kz/index.html>.

Shukhrat, S, Tadzhikistan i Ukraina: 20 let otnosheniy i vzaimoponimaniya (Tajikistan and Ukraine: 20 years of relations of trust and mutual understanding), viewed: <http://umma.org.ua/ru/persons/Tadzhikistan_i_Ukraina_20_let_otnosheniy_doveriya_i_vzaimoponimaniya/206>

Shveda, VO 2008, Aziys`kyy napriam zovnishn`oyi polityky Ukrayiny: problemy ta perspektyvy. Analitychni otsinky. (Asian direction of foreign policy of Ukraine: problems and prospects. Analytical evaluation). NISD, Kyiv.

‘Ukrayins`ko-Kazakhstans`ki vidnosyny’ (‘Ukrainian-Kazakh relations’), 2010. *UKRINFORM*, viewed: <http://news2.ukrinform.com.ua:8101/States/Kazakh/vidnos.html>.

Надійшла до редколегії: 26.09.2013 р.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Осипов А. О. Антропологічна природа символізму та феномен духовності у творчості о. П. Флоренського..... 3

Блоха Я. Є. Особливості тлумачення В.Г. Короленком категорій «щастя», «мораль», «добро» та «зло»..... 7

Муха О. Я. Багатошаровість контексту естетичного об'єкта у естетичній теорії..... 12

Левченко Л. Ю., Бова В. В. Жінка як об'єкт гендерних досліджень: філософсько-соціологічні аспекти..... 17

Мудрак В. І. Соціально-філософські підходи до реалізаціїї фахової компетентності в системі вищої освіти..... 20

Ганаба С. О. «Освіта в Русі»: методологічний потенціал концепції складності..... 24

Савицька І. М. Свобода як можливість для самовизначення свідомості..... 29

Петінова О. Б. Неолібералізм в контексті соціально-філософського осмислення (на прикладі фрайбурзької, англійської, паризької шкіл та лібертаріанства)..... 33

Дубчак Л. М. Пенітенціарні ідеї у філософсько-правових системах Платона та Аристотеля..... 37

Корчагін Р. С. Телекомунікаційні мережі і трансформація соціальної реальності..... 42

ПОЛІТОЛОГІЯ

Вонсович С. Г. Реверсивний вектор транзиту в контексті соціополітичних поділів..... 45

Кравченко В. Ю. Політичне насилля: теоретичні уявлення і підходи..... 49

Вишньов В. М. Вплив доктринальних підходів Індії та Пакистану до застосування ядерної зброї на формування системи регіонального ядерного стримування..... 54

Седляр Ю. О. Геополітичне середовище як фактор імплементації міжнародного режиму санкцій..... 58

Адигьозалов Т. А. Економічна площина формування азербайджансько-українського партнерства..... 64

Буравкова А. Г. Еволюція зовнішньополітичних пріоритетів США у Східній Азії після Другої світової війни..... 69

Волобуєва Ю. Ю. Ризики у сучасних політичних процесах..... 74

Онопко О. В. Політична міфологія як канал формування європейської ідентичності в Україні 79

Руденко А. Ф. Політичний та партійний маркетинг: сутність, школи, категоріальний апарат..... 83

Куценко Є. В. Основні наукові підходи зарубіжних вчених до визначення поняття «виборчі технології»..... 88

Подвірна Н. С. Політична, управлінська культура як фактори прийняття владних рішень в Україні..... 92

Щолокова Г. В. «Порядок денний ЄС»: до проблеми визначення змісту поняття..... 97

Джилавян А. С. Європейський кластер у неоосманській доктрині: подвійна ідентичність або збалансована зовнішня політика?..... 100

Владиченко Л. Д. Польський досвід повернення колишньої власності релігійним організаціям 104

Єльнікова М. М. Політика формування міжетнічної толерантності в українському суспільстві..... 109

Гречко К. А. Проблеми глобального громадянського суспільства в розрізі комунікативної та мережевої парадигм..... 112

Гнип О. Розвиток альтернативної енергетики ФРН в контексті російсько-німецьких відносин в енергетичній сфері..... 117

Вонсович С. Г. Особливості транзиту в умовах кризовості політичної системи: теоретичний аспект..... 122

Левчук П. Соцієтальні сенси гармонізації локального простору..... 126

Микитчук Н. М. Співробітництво України з країнами Центральної Азії в сфері культури: особливості та перспективи..... 129

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ

Осипов А. А. Антропологическая природа символизма и феномен духовности в творчестве о. П. А. Флоренского..... 3

Блоха Я. Е. Особенности интерпретации В. Г. Короленко категорий «счастье», «мораль», «добро» и «зло»..... 7

Муха О. Я. Многослойность контекста эстетического объекта в эстетической теории..... 12

Левченко Л. Ю., Бова В. В. Женщина как объект гендерных исследований: философско-социологические аспекты..... 17

Мудрак В. И. Социально-философские подходы к реализации профессиональой компетентности в системе высшего образования..... 20

Ганаба С. А. «Образование в движении»: методологический потенциал концепции сложности 24

Савицкая И. М. Свобода как возможность для самоопределения сознания..... 29

Петинова О. Б. Неолиберализм в контексте социально-философского осмысления (на примере фрайбургской, английской, парижской школ и либертарианства)..... 33

Дубчак Л. М. Пенитенциарные идеи в философско-правовых системах Платона и Аристотеля..... 37

Корчагин Р. С. Телекоммуникационные сети и трансформация социальной реальности..... 42

ПОЛИТОЛОГИЯ

Вонсович С.Г. Реверсивнй вектор транзита в контексте социополитических разделов..... 45

Кравченко В. Ю. Политическое насилие: теоретические представления и подходы 49

Вишнёв В.М. Влияние доктринальных подходов Индии и Пакистана к применению ядерного оружия на формирование системы регионального ядерного сдерживания..... 54

Седляр Ю. О. Геополитическая среда как фактор имплементации международного режима санкций..... 58

Адигьозалов Т. А. Экономическая плоскость формирования азербайджано-украинского партнерства..... 64

Буравкова А. Г. Эволюция внешнеполитических приоритетов США в Восточной Азии после Второй мировой войны..... 69

Волобуева Ю. Ю. Риски в современных политических процессах..... 74

Онопко О. В. Политическая мифология как канал формирования европейской идентичности в Украине..... 79

Руденко А. Ф. Политический и партийный маркетинг: сущность, школы, категориальный аппарат..... 83

Куценко Е. В. Основные научные подходы зарубежных ученых к определению понятия «избирательные технологии»..... 88

Подворная Е. Г. Политическая, управленческая культура как факторы принятия властных решений в Украине..... 92

Щелокова А. В. «Повестка дня ЕС»: к проблеме определения содержания понятия..... 97

Джилавян А. С. Европейский кластер в неоосманской доктрине: двойная идентичность или сбалансированная внешняя политика?..... 100

Владыченко Л. Д. Польский опыт возвращения бывшей собственности религиозным организациям..... 104

Ельникова М. Н. Политика формирования межэтнической толерантности в украинском обществе..... 109

Гречко Е. А. Проблемы глобального гражданского общества в разрезе коммуникативной и сетевой парадигм..... 112

Гнип А. Развитие альтернативной энергетики ФРГ в контексте российско-германских отношений в энергетической сфере..... 117

Вонсович С.Г. Особенности транзита в условиях кризисной политической системы: теоретический аспект..... 122

Левчук П. Социетальные смыслы гармонизации локального пространства..... 126

Микитчук Н. В. Сотрудничество Украины со странами Центральной Азии в сфере культуры: особенности и перспективы..... 129

CONTENT

PHILOSOPHY

Osypov A. Anthropological nature of symbolism and spirituality phenomenon in the works of P.A.Florenskiy..... 3

Blokha Y. Particular interpretation of V.G. Korolenko categories «happiness», «morality», «good» and «evil»..... 7

Mukha O. Stratification context of aesthetic object in aesthetic theory..... 12

Levchenko L., Bova V. Woman as an object of gender studies: the philosophical and sociological aspects..... 17

Mudrak V. Socio-philosophic trends of professional competence in the higher education system..... 20

Hanaba S. “Education in the movement”: methodological potential of the conception of complexity..... 24

Savytska I. Freedom as an opportunity for self-determination of consciousness..... 29

Petinova O. Neoliberalism in the context of socio-philosophical understanding (evidence from the Freiburg, English and Parisian schools of libertarianism)..... 33

Dubchak L. Penal ideas in philosophical and political systems of Plato and Aristotle..... 36

Korchagin R. Telecommunications networks and social transformation of reality..... 42

POLITICAL SCIENCE

Vonsovych S. Reversible vector of transit in the context of socio-political sections..... 45

Kravchenko V. Political violence: theoretical concepts and approaches..... 49

Vyshnov V. Impact of Indian and Pakistani doctrinal approaches to the use of nuclear weapons on the formation of regional nuclear deterrence system..... 54

Sedliar Yu. Geopolitical environment as a factor of realization of international sanctions regime..... 58

Adigyezalov T. Economic background of the Azerbaijani-Ukrainian partnership formation..... 64

Buravkova A. Evolution of American foreign policy priorities in the East Asia after WWII..... 69

Volobueva J. The risks in modern political processes..... 74

Onopko O. The political mythology as a channel of formation of European identity in Ukraine..... 79

Rudenko A. Political and party marketing: the essence, schools, categorical apparatus..... 83

Kutsenko Ye. Main research points of view of foreign scientists at term «election technologies».... 88

Podvirna N. Political, administrative cultures as factors of power decision-making in Ukraine..... 92

Shchelokova A. «EU agenda»: the definition problem of the concept content..... 97

Dzhilavian A. European cluster in neo-Ottoman doctrine: double identity or balanced foreign policy?..... 100

Vladychenko L. Polish experience of returning of the former property of religious organizations..... 104

Ielnikova M. The policy formation of ethnic tolerance in Ukrainian society..... 109

Grechko K. Problems of global civil society in the context of communication and network paradigms 112

Gnyp O. The development of alternative energy in Germany in context of Russian-German relations in the energy sector..... 117

Vonsovych S. Peculiarities of Transit under the Condition of the Crisis of the Political System: the TheoreticalAspect..... 122

Levchuk P. Societal sense of harmonization local area..... 126

Mykytchuk N. Cooperation between Ukraine and Central Asia in culture: characteristics and prospects..... 129

Наукове видання

ФІЛОСОФІЯ І ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

Науковий журнал

Випуск 6 (4)

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15512-4048Р від 25. 08. 2009 р.

Редактор В. І. Пащенко
Технічний редактор В. І. Манько

Підписано до друку 31.09.2013 Формат _____. Папір друкарський.
Друк плоский. Гарнітура Times New Romans.
Ум друк арк. _____. Обл. – вид. арк. _____.
Тираж 100 прим. Зам. №

Видавництво «Інновація»
49006, м. Дніпропетровськ, вул. Свердлова, 70
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
ДК № 1761 від 22. 04. 2004 р.
т/ф 36-02-81
e-mail: innovaciya@list. ru